

Шарқ юлдузи

Ойлик
адабий-бадиий,
ижтимоий-сиёсий,
журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилари уюшмасининг органи

11

1989

58-йил чиқиши

Бош мұхаррір:

Үткір ҲОШИМОВ

Таҳрір ҳайъати:

Неъмат АМИНОВ

(бош мұхаррір ўринбосары)
Сайд АҲМАД

Салоҳиддин МАМАЖОНОВ
Омон МУХТОРОВ

(наср бўлими мудири)
Мурод МУҲАММАД ДЎСТ

Умарали НОРМАТОВ

Гулчехра НУРУЛЛАЕВА

Муҳаммад СОЛИХ

Хайриддин СУЛТОНОВ

Зоя ТУМАНОВА

Туроб ТЎЛА

ҮЙҒУН

Ўлмас УМАРБЕКОВ

Носир ФОЗИЛОВ

(масъул котиб)

Азиз ҚАЮМОВ

Хамид ФУЛОМ

Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

табоев

Шеғрият

Усмон Азимов

Тарихий-драматик қисса¹

VIII

Самарқанд ва Жиззах ўртасидаги Султония қишлоғи.
Тун. Гулхан теварагида икки навкар.

БИРИНЧИ НАВКАР

Мирзо ухладиму?

ИККИНЧИ НАВКАР

Хиргоҳга кирдию тош котиб қолди.

БИРИНЧИ НАВКАР

Хеч ким келмаяпти?!

ИККИНЧИ НАВКАР

Хаялладилар.

(Сукут)

БИРИНЧИ НАВКАР

(Қулоқ солиб)

Зилдай суқунат-а! Бутун олам жим!

ИККИНЧИ НАВКАР

(Сукут. Елкасига чакмонини ташлаган Халил Султон

чиқади):

ХАЛИЛ СУЛТОН

Уйқудин зўр келиб ўлтирибсизму,

Қўзғалманг, қўзғалманг... Ботир йигитлар!

БИРИНЧИ НАВКАР

Олампаноҳ, сизнинг шарпангиз сезиб,

Ҳар қандай ёв каби уйқу ҳам қочди.

ХАЛИЛ СУЛТОН

(Ўйланиб)

Сизни ким юборди бизни кутгали?

ИККИНЧИ НАВКАР

Амир Оллоҳдод ва Амир Арғуншоҳ

Истиқболингизға чиқарди пешвоз.

ХАЛИЛ СУЛТОН

Бўлак сўзу йўриқ демадиларму?

БИРИНЧИ НАВКАР

Олампаноҳ бизни Султонияда

Кутғойлар.

ХАЛИЛ СУЛТОН

Лашкарда тинчлик эрдиму?

¹ Охири. Бошланиши 9—10-сонларда.

ИККИНЧИ НАВКАР
Буйруқ берилганди тунги ногаҳон
Ҳужумга шай бўлиб хушёр турмоққа.
БИРИНЧИ НАВКАР
Отлар туёғига майса боғланган,
Навкарлар ўралмиш қора либосга.
ХАЛИЛ СУЛТОН
Амир Худойдодга кечаси пинҳон
Тунги зарб бермоққа азм қилдиларму?
БИРИНЧИ НАВКАР
Мақсадни сипоҳга айтгонлари йўқ.
ХАЛИЛ СУЛТОН
(Ўйланиб)
Нечун этмадилар бизларни огоҳ?
БИРИНЧИ НАВКАР
Султоним, сезмадик жанг шарпасини.
ХАЛИЛ СУЛТОН
Душманнинг ниятин билмаклик учун
Банди олингандир?
ИККИНЧИ НАВКАР
Эшитолмадик...
ХАЛИЛ СУЛТОН
(Сесканиб)
Ботирлар, тинглангиз, от кишинадиму?
(Қулоқ солишади.)
ИККИНЧИ НАВКАР
Оlamпаноҳ, тинчлик...
БИРИНЧИ НАВКАР
Хеч садо йўқдир.
ХАЛИЛ СУЛТОН
Ана, боз кишинади! Бул — менинг отим!
ИККИНЧИ НАВКАР
Йўл азоби оғир, мирзом, ҳорибсиз...
ХАЛИЛ СУЛТОН
(Қулоқ тутиб)
Туннинг сукунатин қаранг — бағрида
Икки ёв лашкари пусиб ётсаю
«Қилт» этғон шарпасин эшитолмасанг!..
(Бирдан)
Йигитлар, худо бир, от кишинаяпти!
Менинг отим! Ана... Яна кишинади!
(Биринчи навкарга)
Бориб хабар ол-чи, нечун безовта,
Бул туркман туллори баодоб эрди —
Эркалиғ қилмасди беҳуда кишинаб...
(Биринчи навкар чиқиб кетади.)
ИККИНЧИ НАВКАР
Тамадди қилсангиз бўларди, мирзом...
ХАЛИЛ СУЛТОН
Овқатни қўйиб тур... Бир коса сув бер.
Чўлладим...
(Иккинчи навкар чиқади.)
Эй, қаро кеча, қаърингга
Не улкан жумбоқни бекитғонсанки,
Менинг дилимга ҳам кўлкаси етмиш?!Нега титраяпмен? Нега кўнглимға
Ғусса чўқаябдири? Нега дилғашмен?
ИККИНЧИ НАВКАР
(Кириб)
Тақсир, сув келтирдим...
(Халил Султон олаётуб, косани тушириб
юборади.)
ХАЛИЛ СУЛТОН
Эй, воҳ! Кўргулик!..
Момом айтардилар, сув — ёруғлик, деб,

Наҳотки, ёруғлик кетди умримдин?!
(Бирдан)
Эр йигит, ҳамроҳинг қайтиб келдиму?
Отлар тинч эканму?
ИККИНЧИ НАВКАР
Ҳаяллаб қолди.

Келмади...

ХАЛИЛ СУЛТОН

Эр йигит, ўзинг хабар ол,
Югуриб боргил-да, югуриб қайтгил!
(Иккинчи навкар чиқиб кетади.)
Ишониб бўлмайди бул кечага ҳеч,
Худди ўлжасини кутғон жондордай
Садо чикармасдин ётиши ғалат...
(Сукут. Узоқдан кимнингдир кичқириғи эши билади.)
Эвоҳ, ким қичқирди жон аччиғида,
Кимнинг паймонаси ногаҳон тўлди?
Кўнглимға чўкмоқда мудҳиш хаёллар —
Нечун бармоқларим қалтирас бежо?
Кўксим қўрғонини қўрқинч лашкари
Ҳали бир бор ҳам забт этмаганди-ку!
Бойўғли сайради... Менга тушунтир,
Неларни сўйладинг, тун суяр, эй қуш!
Мени бирор хавфдин этдингму огох,
Ё бир кир ниятни олқишиладингму?
(Шовқин-сурон эши билади. Конга бўялган Яҳё навкар
киради.)

ЯҲЁ

Мирзом, шундасизму? Қочинг бу ердин!
ХАЛИЛ СУЛТОН

Яҳё, қайдин келдинг?

ЯҲЁ

Вақтни ўтказманг,
Мирзом, ҳали замон етиб келишур!

ХАЛИЛ СУЛТОН

Осмондин тушдингму, Яҳё? Либосинг
Нечун қону қузға беланғон?..

ЯҲЁ

Мирзом...

ХАЛИЛ СУЛТОН

Мулозимлар билан гапинг қочдиму?

ЯҲЁ

Паймонаси тўлмиш мулозимларнинг,
Бўғизланниб ётур эшигингизда!

ХАЛИЛ СУЛТОН

Ё, тангрим!

ЯҲЁ

Йиғининг, вақтни ўтказманг!

Келиб қолишадир!..

ХАЛИЛ СУЛТОН

Яҳё, ким келур?

ЯҲЁ

Арғуншоҳ, Оллоҳдод...

ХАЛИЛ СУЛТОН

Тушунмаяпмен,

Нечук, улар келса қочмоғим лозим?

ЯҲЁ

Арғуншоҳ, Оллоҳдод отабегингиз

Амир Худойдод-ла ташриф буюрур...

ХАЛИЛ СУЛТОН

Амир Худойдодни банд этдиларму?

ЯҲЁ

Сизни банд этгони келишур бунда!

ХАЛИЛ СУЛТОН

Яҳё!..

ЯҲЁ

Олампаноҳ, амирларингиз

Гапни бир қилишди Худойдод ила...
Энди амирларға Худойдод эрмас,
Сиз ёвсиз!

ХАЛИЛ СУЛТОН
(Бирдан тинчиб)

Шундай де?.. Яхё, отни мин,
Мен ила бу ерға Шаҳрисабздин
Келғон амирларнинг қошиға етғил,
Айтгники, тожу тахт хатар ичинда!

ЯХЁ

Улар ҳам хоинлар сафидадурлар...
Мирзом, тез отланинг!

ХАЛИЛ СУЛТОН

Яхё, қаёққа?

ЯХЁ

Шоҳруҳ лашкари-ла бетма-бет турғон,
Черикингиз сори! Шаҳрисабзга!

ХАЛИЛ СУЛТОН

Яхё, шоширмогинг энди бекордир...
Раҳмон-ла баҳслашган, ахир, бир шайтон!
Үйла, тил топишшоч бирмас, ўнтаси
Раҳмон ҳам қутулмас алар домидин!
Ана, айтмадимму, отлар дупури!..

(Ташкаридан овозлар эшитилади.

Аввал навкарлар, сўнг амир Худойдод киради.)

ХУДОЙДОД

Саломат бўлсинлар, шаҳзодам, мудом!

ХАЛИЛ СУЛТОН

Отабек, одобнинг расмларини
Менинг қулоғимға қўйғон ўзингиз.
Адаб тартибиға амал қилинг деб,
Сизга танбех берсан уят эрмасму?
Сўйланг-чи, қанақа сулукати бор
Келмоқлиқнинг подшоҳ қадамгоҳига?!

(Жаҳъ билан)

Қани, таъзим қил-чи!. Хиёнаткор! Паст!..
Оёғимни яла жонинг борича!

(Навкарлар Халил Султонни тезлик билан
куролсизлантиришади.)

ХУДОЙДОД

Хўрланмоқ навбати, мирзом, сизники!

ХАЛИЛ СУЛТОН

Эй амир, не ният бу қилмишингдин,
Нечук олов ила йўнашмоқдасен,
Бечора парвона?

ХУДОЙДОД

Ёниб кечдингиз!
Энди оловланмоқ биздин, шаҳзодам!
Олий фармонларнинг қадри сусайғач,
Сизни банд этмакни ихтиёр қилдик,
Энди сиз — суратсиз, қўлу кўз, бош — биз!

ХАЛИЛ СУЛТОН

Бекор хаёл сурманг, отабек! Ҳозир
Амир Оллоҳдоду амир Арғуншоҳ
От суреб келсалар қиёмат қўпфай...

ХУДОЙДОД

Шукурким, амирлар бизга ҳамдамдир!

ХАЛИЛ СУЛТОН

Шаҳрисабзда турғон лашқар етса-чи?

ХУДОЙДОД

Жаъми бекларингиз бул ишга йўлдош!

ХАЛИЛ СУЛТОН

Шундоқ денг:

Отабек, сизга не керак,

Тож-тахтму? Ҳайиқманг, сўйланг!

ХУДОЙДОД

Шаҳзодам!..

ХАЛИЛ СУЛТОН

Отабек, тож-тахтни олинг — розимен!

ХУДОЙДОД

(довдираб)

Шаҳзодам...

ХАЛИЛ СУЛТОН

Бекорға қон тўқмоқ нечун?

Олинг салтанатни, амир Худойдод.

ХУДОЙДОД

Шаҳзодам...

ХАЛИЛ СУЛТОН

Отабек, гўдак чоғимдин

Феълим сизға аён — ёлғон демасмен...

Хозир тайёр бўлур турголи фармон:

«Салтанату улус, тожу тахту юрт,

Амир Худойдодга тобе бўлғай» деб,

Битурмиз... Отабек, розидирсизму?

ХУДОЙДОД

Шаҳзодам, сиз...

ХАЛИЛ СУЛТОН

Фақат бир сўровим бор!

Мени ўз ҳолимға қўйинг, илтимос,

Фақирликда кечсин энди йилларим,

Бирор мэндин кўркиб саломлашмасин,

Хавотир ичинда боқмасин ҳечким,

Бирорни ўлдирмай, бирорни сўкмай,

Лашкарға лашкарни тўқнаштирмайин!

Мен ҳам одамлардай яшай... Далада

Қўш тортай, кечқурун уйимға келиб,

Тизимға ўтқазиб фарзандларимни,

Бир коса сув ила нонимни ҳалол

Тановул этайин...

Амир Худойдод,

Тожу тахт ўртага тушмасдин аввал

Менға шафқатингиз, меҳрингиз ҳаққи

Гапимни қайтарманг!

ХУДОЙДОД

(Ўйланиб)

Режаларимиз

Мос келмагай сизнинг сўровингизга...

Мен айтдим: Сиз — сурат, бошқа кор биздин...

ХАЛИЛ СУЛТОН

Отабек, ҳадди бор маккорликнинг-да!

ХУДОЙДОД

Улус нигоҳида, аввалгида сиз —

Тожу тахт эгаси, юртнинг хўжаси...

Жаъми фармонларни Амир Худойдод,

Яъни, мен битғойман. Шаҳзодам, сизға

Осони қолади — муҳр босмоқли...

ХАЛИЛ СУЛТОН

Беҳаё эркансиз, амир Худойдод!

ХУДОЙДОД

Бул түнни ўтқазинг истироҳатда,

Еб-ичинг — ҳар таом бўлғай муҳайё!

Аммо кўйиш қилманг фириб бермоққа,

Соқчилар ҳушёrlар!

Мирзом, хуш қолинг!

Йўлға отланмоққа берурмиз хабар.

(Навкарлари билан чиқиб кетаётib, Яҳёга

кўзи тушади.)

Кимсен?

ЯҲЁ

Мен... Навкармен...

ХУДОЙДОД

Нечун бундасен?

Қани, дафъ бўлгин-чи!

ЯХЁ

Рухсат берсангиз,

Бегим, шунда қолсам...

ХУДОЙДОД

Нима ниятда?

ЯХЁ

Шаҳзодам хизматин айласам бажо.

ХАЛИЛ СУЛТОН

Ул менинг одамим, Амир Худойдод,

Рухсат беринг, қолсин.

ХУДОЙДОД

Қурол-яроғни

Топширғил! Кўзингга қарагил аммо

Навкар, қаҳрим қаттиқ!,

(Чиқиб кетади.)

ХАЛИЛ СУЛТОН

Яхё, энди гапир, бунда қолмоқдин!

Муддаонг нимадир?

ЯХЁ

Хизматингизни

Бажо келтирмоқли!

ХАЛИЛ СУЛТОН

Ростини деғил!

ЯХЁ

Теппамда худо бор, алдасам агар!

(Сукут)

ХАЛИЛ СУЛТОН

Яхё навкар, кечир... Кўп йиллар селих

Бўтана оқизиб қалбим устидин

Ўтдилар!

ЯХЁ

Шаҳзодам, мен тушунурмен!

ХАЛИЛ СУЛТОН

Сен хафа бўлмағил...

ХАЛИЛ СУЛТОН

Хўш, шунча йиллар

Дом-дараксиз кетдинг — қайларда эрдинг?

ЯХЁ

Шонли лашкарингиз сафида, мирзом.

ХАЛИЛ СУЛТОН

Лашкарим сафида? Нега кўрмадим?

Нечун сен келмадинг менинг қошимға?

Ахир, подшоҳ эдим — сени сийлашға

Курбим етарди-ку!

ЯХЁ

Мирзом, оп билдим...

ХАЛИЛ СУЛТОН

Нимани, эй Яхё?

ЯХЁ

Рости, уялдим.

Ҳамият истабму, таъма айлабму.

Келғон, деб мирзомнинг ўйлашларидан.

ХАЛИЛ СУЛТОН

Яхё, бери келғил!

Бир қучоқлайн!

(Яхёни бағрига босади.)

ЯХЁ

Қайдин келди, мирзом, бу қаро кунлар...

ХАЛИЛ СУЛТОН

Қаро кунлар бошқа, Яхё, билмайсен...

Қаро кун — эгамнинг бир бандасини

Жаллодға топширмоқ... Бир бандасини...

Қаро кунлар бошқа... Яхё, билмайсен...

Султоним, ўйланманг...
ХАЛИЛ СУЛТОН
Ўйланмай бўлмас,
Шодиям, кўксимда гувуллар тўфон,
Қай тараф қарасам, ургай юзимга,
Қай тараф қарасам, йўл кўролмасмен...
ШОДИМУЛК

Сизға жабр этдилар номусулмонлар...
ХАЛИЛ СУЛТОН
Сен-чи, не жафолар кўрмадинг, бекам?!
ШОДИМУЛК
Менинг йўлим бўлак...
ХАЛИЛ СУЛТОН

Шодиям, асло!
Худойим ҳаммани бирдек яратғон —
Қўз берғон, қўл берғон, ақл, қалб берғон,
Меҳрибон амаким Шоҳруҳ мирандинг
Навкарлари сени сазойи айлаб,
Жар солиб Самарқанд кўчаларида,
Ўтғонлари менға етғон чоғинда
Не куйга тушмадим? Бекам, сенинг бу
Фарёдинг сўнгига ким етғай?
ШОДИМУЛК

Мирзом,
Ўзни ўйламадим ул хўрлиқ чоғи!
ХАЛИЛ СУЛТОН
Нимани ўйладинг?
ШОДИМУЛК

Султоним, сизни!..
Бошимға ёзилғон масҳараларнинг
Оридин, илоё, Султоним қадди
Букилмасин, зарра «қилт» этмасин, деб
Яратғон эгамға қилдим тиловат.
ХАЛИЛ СУЛТОН
Тиловат қиласардик... Ишонардим мен
Қодир яратғоннинг иноятиға...
Ундан мен кўп нарса сўрагоним йўқ —
На тож-тахт, на давлат, на шон, на шуҳрат,
Оддий бир фақирнинг фақир умрини
Сўрадим — бермади... Не қилғондимки,
Тангрим дариг тутди марҳаматидин!
ШОДИМУЛК

Калима қайтаринг, тилга эрк берманг!
ХАЛИЛ СУЛТОН
Отабегим Амир Худойдод менинг
Таънимдин Самарқанд музофотини
Бир ойча бошқариб, Ашфара сори
Қочғон сўнг Шоҳруҳнинг тифидан чўчиб,
Аср айлаб инон-ихтиёrimни,
Мени олиб кетди... Не сабаб? Нечун?
Номим керак эрди анға, Шодиям,
Ёмон жазосини тортди — мўғуллар
Амир Худойдоднинг бошин, тортиқ деб
Менға келтирдилар... Мен нима қилдим?
Баттар қувондимму? Яйраб кулдимму?
Йўқ, ғамдин қоврулиб бошимни эгдим...
ШОДИМУЛК

Султоним, кўп куйманг, барчаси ўтди...
ХАЛИЛ СУЛТОН
Шодимулк, ўтган йўқ... Тож-тахт ғавғосин
Қутқули лашкари тегарамизда
Калхатдай айланар... Пайт пойлар, кутар.
Сенга бир бошидан тушунирайин:
Ашфарадин чиқдим бошимни эгиб,
Қора тортиб келдим Шоҳруҳ Мирзони —
На ҳурмат сўрадим ундан, на лашкар,
На олтин, на сарой, на сарпо, улов...

Якто илтимосим сену бир кулба!
Меҳри тошиб кетиб Шоҳруҳ мирзонинг,
«Падаринг идора қилғон юртлардин
Кўнглинг ўлтиргони сенга бўлғай» деб,
Мени бул тарафга ҳайдади нечун?
Ироқу Эроннинг эгаси камму?
Бир янтоқ устида ўн қилич ўйнар,
Бир қишлоқнинг бордур ўнта подшоҳи!
Шул қиличининг бири менинг танимни
Бўлаклаб ташласа амаким Шоҳруҳ
Қандоқ қувонарди... Бай-бай!.. Сўрама!
Худойим! Подшолиғ менга не даркор?
Аммо, бул ноламга ишонадир ким?
Босган қадамимни ҳар бир темурий
Ўзича санару ўзича ўлчар...
Шодиям, мен ўлсам улар қутулур,
Оlam ҳам, одам ҳам тортаjak енгил...

ШОДИМУЛК

Ёмон ният этманг, мени қўрқитманг,
Илоё, давр суринг дунё турғунча!

ХАЛИЛ СУЛТОН

Шодиям, ўшанда бекор килдик-да...
Кетсанк бўлур эрди...

ШОДИМУЛК

Менدادир гуноҳ.

Сизни адаштиридим...

ХАЛИЛ СУЛТОН

Қайдин билибсен

Дунёнинг зайнини...

ШОДИМУЛК

Хом, хаёл сурдим,
Ўйладим, тож-тахтға сиз эга бўлғоч,
Оламнинг зулматда сарғайғон рўйин
Қуёш юварму деб...

ХАЛИЛ СУЛТОН

Эзгулик ила

Покламоқ истадим мардум кўнглини,
Софлик инъом этдим, бошин силадим,
Кечирдим, ишондим... Нима қайтди, хўш?
Нималар бердилар? Фақат хиёнат!
Шодиям, бизлардин ихтиёр кетди —
Ҳаёт уммонида энди биз хасмиз,
Қайға улоқтиурса, оқамиз ночор...

ШОДИМУЛК

Наҳот, чораси йўқ...

ХАЛИЛ СУЛТОН

Чорасиз қолдик...

Лашкарсиз ағёrlар олдида киммен?

Сенга оғир бўлур...

ШОДИМУЛК

Сиз ила ҳеч вақт!

ХАЛИЛ СУЛТОН

Шодиям, мардумнинг умри бир шамдир,
Шамол қўзғалади, ўчар у нохос,
Менинг-да, теграмда шамоллар елар...

ШОДИМУЛК

Султоним, кўнглимни бузманг! Иншоллоҳ,
Бу ёруғ оламдин умидим кўпdir!

ХАЛИЛ СУЛТОН

Гапнинг келарини айтдим-қўйдим-да...
Энди, ором олғил, Шодимулк, боргил,
Ҳасрат тугамайдир сўйлағон ила.

ШОДИМУЛК

Бежо хаёлларни бас қилинг, мирзом,
Сизни хушбахт кўрай...

ХАЛИЛ СУЛТОН

Маликам, хайр...

(Шодимулк чиқади. Ҳалил Султон хаёлга топади. Аёл пайдо бўлади.)

ҲАЛИЛ СУЛТОН

(Чўчиб)

Қай шамол учирди, она?!

АЁЛ

Ўғлим йўқ!..

ҲАЛИЛ СУЛТОН

(Бақириб)

Мен нима қилайн?! Нечун изма-из

Юрурсиз ортимдин, таъқиб қилурсиз?!

Мендин не истайсиз?!

АЁЛ

Ўғлон, ўғлим йўқ!..

ҲАЛИЛ СУЛТОН

Келинг, меҳмон бўлинг хонадонимфа,

Ўлгунча қилайн хизматингизни!

АЁЛ

Ўғлимнинг қаерга кетғонин билдим...

ҲАЛИЛ СУЛТОН

(Сергакланиб)

Қайға кетибди?!

АЁЛ

Энди қайтмайдир,

Бир уйға кирибди болам бечора,

На эшиги бордир ва на тўйнуғи.

ҲАЛИЛ СУЛТОН

Наҳотки?! Ўзиму?.. Ажали бирла?

АЁЛ

(Бирдан)

Уни сен ўлдиридинг!

ҲАЛИЛ СУЛТОН

(Бақириб)

Нима?!! Мен уни

Кўрмаганман, ахир?! Қандай ўлдирай?

Ўйланг, она, ахир!..

АЁЛ

(Қўзғалиб)

Сен ўлдиргансен!

ҲАЛИЛ СУЛТОН

Ҳисобга қўшмасак жангу жадални

Жаллодга топшириб фақат бир касни...

АЁЛ

Бошини олдиридинг...

Сен ўлдиргансан!

Қотил! Қотил! Қотил!!!

(Чиқиб кетади. Яҳё киради)

ЯҲЁ

Шаҳзодам, хушхабар!

ҲАЛИЛ СУЛТОН

Қайга кетди ул?

ЯҲЁ

Мирзом, англамадим...

ҲАЛИЛ СУЛТОН

Хозир бир аёл

Бунда турганди-ку!

ЯҲЁ

Кўзим тушмади.

ҲАЛИЛ СУЛТОН

Шундай де... Хўш, гапир, Яҳё — содик дўст,

Не мужда келтирдинг?

ЯҲЁ

Мужда асил!

Устод Исматуллоҳ Бухорий келди!

ҲАЛИЛ СУЛТОН

Бизнинг эшикдин ҳам нур киаркан-да?!

Истиқболлариға чиқурмен пешвуз.

(Халил Султон, унинг ортидан Яхё чиқиб кетадилар. Ошпаз дастурхон тузатা бошлайди. Халил Султон хос либосда қайтиб киради, ўтиб кетаётib тұхтайди.)

ХАЛИЛ СУЛТОН

Ошпаз, санъатингни күрсатғил бул кун,
Билурсен садоқат бобида дўстлар
Мени эркалаби сийлашғони йўқ.
Шул сабаб, ҳар содик кимсам ёдимда
Менинг хисобимда улар тўрттадир:
Бири — шўришимдин шериги — аёл;
Бири — Яхё навкар — хизматимдадир;
Бири — Бобо Турмуш — раҳматлиғ вазир
Хиёнаткорлиғни эп билмай, ўзин
Ховузга отди-да, узлатға кетди,
Шоҳруҳ одамларин кўзи олдида!
Мард эрди — мардларча ҳалок бўлди ул!
Тўртинчиси — сенсан...

Неча йил бирга

Шоҳлигу фақирлик кўйида кездик...
(Ҳазиллашиб)

Эскидин қолғон бир гап ёдға тушди:
Дердилар, қирқ, етти, уч рақамларин
Пинҳон хосияти бўлармиш... Қара,
Содик дўстларимни санадим — тўртта!
Демак, қайси бири менга дўст эрмас,
Учтадин биттаси ортиб қолмоқда!

(Дастурхонга қараб)

Ошпаз, бул гулобинг қандоқ лолагун!
Недан тайёрладинг?

ОШПАЗ

Узум сувидан...

ХАЛИЛ СУЛТОН

(Кулиб)

Сирингни фош қил-чи, нималар қўшдинг?
Гулоб бағрини қон этгали, ошпаз!

ОШПАЗ

(Довдираб)

Ҳеч нарса... Қўшмадим...

ХАЛИЛ СУЛТОН

(Ҳазилни давом эттириб)

Айтғил, айтавер,
Барибир, фош бўлур сиру асроринг!

ОШПАЗ

(Бирдан Халил Султоннинг оёғига йиқилиб)

Мирзом! мен гумроҳни кечиринг, мирзом!

ХАЛИЛ СУЛТОН

Нималар деялсан? Тур, ўрнингдан тур,

Жинни бўлмадингмуз?

ОШПАЗ

Йўлдин урдилар!

«Заҳар қўш», дедилар... Ваъда бердилар...

ХАЛИЛ СУЛТОН

Ошпаз, ҳазиллашма... Наҳот, бул... — Заҳар?

ОШПАЗ

Шаҳзодам!..

ХАЛИЛ СУЛТОН

Ростданмуз? Нима сабабдин?

Бундай макруҳ ишга қўлингни урдинг?

Кўзимга қара-чи!.. Ошпаз, гапинг рост!

Бекор қилибдурсан... Нима сабабдин?

ОШПАЗ

Ваъдалар бердилар...

ХАЛИЛ СУЛТОН

Қандай ваъдалар?

ОШПАЗ

Мирзом, мен — ҳиндурумэн. Асир тушганмен...

Сизға оғу берсам, она юртимга
Омон қайтишимга рухсат бермишлар.

ХАЛИЛ СУЛТОН

Шундоқ де... Хўш, менга нега айтмадинг
Аввалроқ... Юртингда қондошинг кўпму?
(Ошпаз бош силкитиб тасдиқлайди.)
Волиданг омонмур?

ОШПАЗ

Омон эрдилар,
Ким билсин, қанча сув ўртада оқди...

ХАЛИЛ СУЛТОН

Иншооллоҳ, баҳтингга омон бўлғайлар!..
(Бирдан)

Мен сенга озодлиғ инъом қилурмэн,
Уч, йигит, қуш каби диёрингга уч,
Дийдорига тўйигл қондошларингни...

ОШПАЗ

Шаҳзодам, кечириңг!
ХАЛИЛ СУЛТОН

Нечун кечирмай?

Ҳар ким экканини ўради, ахир!
Қай бир гуноҳимга худовандининг
Юборган жазосин қўлисан, ошпаз!
Бор йигит, йўлларинг бехатар бўлғай!

(Ошпаз чиқиб кетади)

ХАЛИЛ СУЛТОН

Ўзинг йўл кўрсатдинг, қодир худойим,
Англа, деб ишора айладинг нозик,
Фаҳми тез одамнинг ўзи тушунгай...
Бу қўркинчли тушдай кунлар не учун?
Бир силтаб узмоқ шарт умр ипини,
Шундай узмоқ шартки — улаб бўлмасун!
Нени эзгулик деб оламға бердим,
Қилич бўлиб тушди олам бошиға,
Гуноҳим шунчалар кўпки... Худованд,
Ўзинг ярлақагин! Ўзинг мадад бер!
Қолғонлардин тутма меҳрингни дариғ,
Кўзи ёшлиғларни ол паноҳингға!

(Ташқарида қадам товуши эшитилади. Халил Султон
шошиб оғули гулобни ичади. Яхё ва Исламатуллоҳ Бухорий
кирадилар.)

ХАЛИЛ СУЛТОН

Устод, хуш келибсиз!
ИСМАТАУЛЛОҲ БУХОРИЙ

Бормусиз, мирзом!

ХАЛИЛ СУЛТОН

Эшитғондим, устод, Самарқанд шаҳри
Тупроғин тарқ этиб кетганингизга
Тўрт йилча бўлмишдир...

ИСМАТАУЛЛОҲ БУХОРИЙ

Юртма-юрт кездим...

Қадамгоҳингизға келдим, шаҳзодам,
Бўйнимда турган бир қарзни узгани...

ХАЛИЛ СУЛТОН

Қарздор этмаганмен сизни, мавлоно!
Баъзан шоҳларнинг ҳам қўли қисқадир...

ИСМАТАУЛЛОҲ БУХОРИЙ

Сиздин бир қасида қарз эрдим, мирзом!
Шуни битиб келдим...

ХАЛИЛ СУЛТОН

Мавлоно, шошманг,

Шартимиз бор эрди...

ИСМАТАУЛЛОҲ БУХОРИЙ

Барча шартларга

Мувофиқ, кўнглимнинг раъи ила мен,
Сизнинг шаъннингизға қасида битдим.
Сиз, одил ҳукмдор эрдингиз, мирзом!

ХАЛИЛ СУЛТОН

Устод, құлук... Аммо устимдин кулманг!

ИСМАТУЛЛОХ БУХОРИЙ

Каминанинг тили дили ила бир!

Эшитинг!

(Қасидани үқишига ҳозирланади.)

ХАЛИЛ СУЛТОН

Мавлоно, сабр этинг озрок,

Қарз узмек навбати мендиндир аввал!

(Устидаги қабосини ечиб Бухорийга совға қилмокчи
бўлади.)

Кийганда эсларсиз!

(Халил Султон Бухорийга қабони кийгизаётib, кўллари
шоирнинг елкасига осилиб тушади.)

ИСМАТУЛЛОХ БУХОРИЙ

Мирзом, нима бўлди? Рангингиз ўчди?

(Яхёга)

Табибни чақирғил...

ХАЛИЛ СУЛТОН

Йўқ, йўқ, керакмас

Жонимни ушлагон Азоил илки!

Ул қўйиб юбормас — қудратли, метин —

Домиға тушдингму, қтулиб бўлмас!..

ЯХЁ

Шаҳзодам...

ХАЛИЛ СУЛТОН

Танимни оғу ёндирур...

Шодимулкни чақир! Сўнг бор термулай!

(Яхё югуриб чиқади. Бирин-кетин беклар, хизматчилар,
канизаклар кириб кела бошлайдилар.)

ХАЛИЛ СУЛТОН

Ё даврон менга мос келмади, ёки

Чархи кажрафторга ўгай бўлдим мен,

Хуллас, бу оламга сиғмадим!.. Раббим!

ИСМАТУЛЛОХ БУХОРИЙ

Эзгулик қолмағай ернинг тагинда,

Сиз — одил эрдингиз, сахий кўнгилчан...

ХАЛИЛ СУЛТОН

Алдамаяпсизму? Қаранг, турибмен

Нақ шундоқ узлатнинг бўсағасида,

Ростини эшитсан, ёмон бўлмағай...

Ҳарҳолда кимлигим билсан, яхши-да!

ИСМАТУЛЛОХ БУХОРИЙ

Хавотир олмангиз, ростини дедим!

(Шодимулк киради).

ШОДИМУЛК

Султоним, не учун сизға бу жазо?

ХАЛИЛ СУЛТОН

Кечирғил, Шодиям, сабрим тугади...

Кўзимни юмдим-да симирдим оғу!

ШОДИМУЛК

Мен ўзим сезгандим!.. Ўзим сезгандим!..

Нега сизни ёлғиз қўйдим?! Сезгандим!..

ХАЛИЛ СУЛТОН

Рози бўл, Шодимулк, мэндин рози бўл!

ШОДИМУЛК

Йўқ, йўқ, юрагимни эзманг Султоним!

(Бирдан).

Оғу... Оғу қайда?

ХАЛИЛ СУЛТОН

Хув анов идиш...

Тўкиб ташланг уни...

ШОДИМУЛК

Мен ўзим! Ўзим!..

(Югуриб бориб оғуни симиради.)

Оҳ, накадар яхши! Султоним, ёлғиз

Кетмайсиз... Борамиз бирга иккимиз

Қодир яратганинг кенг даргоҳиға!

ХАЛИЛ СУЛТОН

Шодиям, сен ҳазон бўлмағин эрди!

ШОДИМУЛК

Султоним, васият қилинг мардумға,
Айтингки...

ХАЛИЛ СУЛТОН

...Бизларни бирга қўминглар!

ШОДИМУЛК

Шод бўлсин десангиз магар руҳимиз

Ва яна айтингки...

ХАЛИЛ СУЛТОН

...Яхё, қулоқ тут,

Фарзанди ожиза Ҳуснинигорни

Улуғбек мирзонинг қўлига топшириш...

(Аёл пайдо бўлади.)

Бекам, танидингму, ҳув, ўшал аёл!

ШОДИМУЛК

Боласи қўйидә қуйғон шўрлик-ку!

ХАЛИЛ СУЛТОН

Ризолиғ сўрайин аввал шул зотдин!

ИСМАТУЛЛОҲ БУХОРИЙ

Қўрқманглар, инсонға ўлим олдидин

Шундоқ босинқираш бўладир зоҳир!

ХАЛИЛ СУЛТОН

Она, розимусиз?..

(Аёл бош қимиirlата-қимиirlата ғойиб бўлади.)

Бекам, кўрдингму,

Розиман деди-я?

ШОДИМУЛК

Розиман, деди!

ХАЛИЛ СУЛТОН

Хайрият... Хайрият...

(Ўлади.)

ШОДИМУЛК

Ҳозир борамен,

Бегим, орtingиздин етурмен ҳозир!

Аммо жоним тандин чиқмасдин бурун,

Ўзим қуйиб сизға, ўзим айтайн!

Қизил гулдай очилиб кетдинг, бегим,

Шамолларға сочилиб кетдинг, бегим,

Фалак чархи кўксингда айланди,

Бир дон каби янчилиб кетдинг, бегим,

Тиригингда ўйнадим, кулдим, бегим,

Ўн тўрт кунлик ой каби тўлдим, бегим!

Мен сени ажалларға бериб қўйиб,

Юрмадим, ўзим ҳам ўлдим, бегим!

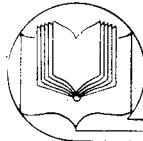
(Ўлади.)

ИСМАТУЛЛОҲ БУХОРИЙ

Бир Юсуф-Зулайҳо ўтди оламдин!

Тамом

1980 йил.

Haq

Нортўхта Қиличев

УЧ ҲИКОЯ

Жумбок

— Тўғри, фақат фан эмас, ҳатто дин ҳам фолбинлик қоралайди. Лекин шахсан мен ўзим бир фолбиннинг олдиндан битта фожиани бехато айтиб берганига гувоҳ бўлганман. Хўш, бунисига нима дейсиз, биродар!

Мунозарадан

Ўқиган хабарига ишониб-ишонолмай, Шоир, қўлида газета, бир муддат ҳайратлануб қолди: бунга ишонмаслик — фирт мутаасиблик бўлар... Шу асно хаёлида ўтмиш бир хотирот ҳам жонланиб, баттар донг қотди: ёпирай!. Демак, ҳаммаси рост экан-да!. Кейин, тўшакка чўзилиб, хабарга такроран кўз юргутира бошлади.

ЯНА НОМАЪЛУМ ОБЪЕКТ ҲАҚИДА

Австралияник бир оила номаълум учувчи предмет ҳужумига дуч келганлиги ҳақида маҳаллий полицияга шикоят қилган. Аниқроғи, ҳужумга одамлар эмас, балки уларнинг машинаси учраган.

Аёл машинани очиқ жойда тўхтатиб, уч ўғли билан машинадан тушган. Шу пайт тўсатдан учувчи объект машинага яқинлашиб келган ва уни ердан кўтариб, роса силкиган. Ниҳоят, ғилдираклардаги ҳавони чиқариб, машинани ерга кўйган.

Машина эгалари буталар орқасига беркиниб, объект жўнаб кетгунгача кузатиб туришган.

Объект кўздан ғойиб бўлгунгача она-боловлар овози худди секин айланадиган магнитофон товушига ўхшаб чиққанини полициячиларга айтиб беришган.

Яроқсиз бўлиб қолган машинани кўздан кечирган полициячилар унинг кулга ўхшаган модда билан қопланганлигини аниqlашган.

Ҳозир бу модда билан номаълум учувчи объектлар ҳақидаги маълумотларни тадқиқ қилувчи халқаро Марказ мутахассислари шуғулланмоқдалар.

Тадқиқот натижалари келажакда эълон қилинади.

қизи
үхш
Уни
тову
Зоҳ
қўя
кан
қай

лар

бош
етар

соҳи
ода
Қиз
лар

тука
эди

эши
узу

дема
ди
юр

ни

Ху

оди
юр

Шоир хаёлчанлик билан газетани чеккага қўяётib, даҳшат, деб ўйлади: агар шурост бўлса, барча тоату ибодатлар бир пул-ку!..

Номаълум учувчи объект ҳақида олдин ҳам бир неча бор эшитган, газеталарда ўқиган, лекин ҳеч қайсиси манави хабарчалик фавқулодда таъсир қилмаган эди. Негадир тобора ноҳуш бир ҳайратга тушяпти. Назарида, бугунми — эртами, муқаррар бир нималар рўй берадигандек.

Дарвоқе, анави воқеа эса!..

Ҳаммаси худди ҳозиргина содир бўлгандек ёдида, ўшанда — бундан йигирма беш ийл аввал, — отасига айтганида ишонмаган, билъакс қўл силтаб, калламни қотирлаш түшингга кирган бўлса керак ёки кўзингга кўрингандир, деган эди.

* * *

Ногоҳ нимадир кўз ўнгида ҳарир парда янглиғ титраётгандек туюлди. Орадан ҳаял ўтмай, ғижжак ноласидек инжа бир сас оҳиста қулогига чалина бошлади. Кейин, дабдурустдан қош-қовоқлари оғирлаша-оғирлаша, уйқуси келаётганини сезди.

Айни пешин ҷоғи. Иссик... Аммо ҳалигина саробдан асар ҳам йўқ эди. Энди... Атроф-теваракда ҳеч бир зоғ кўринмайди. Ота ҳамда ука ўйга кетган. Адоқсиз узумзорнинг кунбатарида шийпон айвонига осиғлиқ тўрқовоқлардан аҳён-аҳёнда сайроқи беданаларнинг хониши эшитилади.

Ўрнидан турди. Ён-верига аланглади: бийдек узумзорнинг кунчиқар теграси олмазор боғ. Ундан нари эса паҳтазор — оппоқ оқариб ётиби. Боғ билан узумзор этаги Мажнунтепа қабристонига туташиб кетган. Қабристоннинг у ер-бу ерида темир панжаралар билан ўралган қабрлар, қалин юлғун буталари, ўскин қамишлар кўринади. Қамишордан берироқда эса турфаранг аламлар ҳилпирайди... Ҳеч ким йўқ. Гўё жимжитлик. Лекин ҳамон узумзор узра симобий нимадир бетиним титраётгандек, ғижжак ноласига менгаш инжа сас эса тобора авжланаётгандек эди. Беихтиёр, гўё шундай қилса қулогига чалинаётгандек тиниб қоладигандек, беҳиштий ишком-чайла тепасига ўрнатилган тунука шақилдоқ чилвирини силтаб торти. Бирдан ҳаммаёқни жаранглаган товуш тутиб кетди. Шу баробарида ғарқ пишган узумзорнинг қабристонга туташ этагидан бир гала майна чуғурчуқ гурр этиб, ҳавога кўтарили. Лекин сас тинмади, бўшлиқлар бағридаги аллатовур симобий титроқ ҳам ўша-ўшалигича қолаверди.

Кейин, ҳафсаласиз картга чўзилиб, узумзорнинг кунбатар томонидан ўтган қумлоқ йўл бўйидаги адл тераклар оша осмонга мудроқли бир назар ташлади. Ва ихтиёrsиз кўзлари каттариб кетди: булатми, тутунми, — баайни ҳалқа-ҳалқа бўлиб, — яқол кўриниб турарди. Худди бирор атай қўл билан ясад қўйгандек.

...ёпирай, осмонда-я?!..

Ҳайратланиб қаддини тикларкан, бетоқатлик билан ишком-чайла буталарини сурниб, ғаройиб ҳалқаларга синчков тикилди, кўзларини юмиб-очди, киприкларини пирпиратди: йўқ, ҳаёлида эмас. Ана, аниқ-тиниқ кўряпти. Қизик!..

Шартта кунбатар тарафга ўғирилиб, янаям таажожубланди: ана, бир ҳалқа оҳиста ерга яқинлашяпти. Қизик, ниманинг оқибатийкин бу?!.. Ҳали отасига айтиб беради, нима эканлигини сўрайди. Отаси билар бунинг сирини.

Айни пешин. Иссик, Ишком-чайлада эса ҳаво янаем димроқ. Ҳарчанд ҳайратга тушмасин, тобора уйқуси зўраётгандек эди. Картда кулала бўлиб ётди. Ҳаёлида ғаройиб ҳалқага дохил фикрлар чарх урган кўйи, алланечук мубҳам бир хавотир билан, кўзларини юмди. Орадан ҳаял ўтиб-ўтмай, вужуд-вужуди бўйлаб таралаётгандек аллақандай ҳузурбахш бир титроқни сезди. Кейин... бир маҳал, қумлоқ йўл бўйидаги Тегирмон ариқдан баҳмалдек майнин овоз эшитила бошлади: Шоир... Шоиржон, қаердасан? Тезроқ келмайсанми ахир, сени кутяпман-ку, жоним?!

Беихтиёр ҳайрат аро Тегирмон ариқнинг чоғроқ бир айланмаси сари оёғи ерга тегиб-тегмай бораркан, мана мен, деб жавоб бергиси келди-ю, лекин туйкес онасининг бир ўғити ёдига тушиб, таққа тўхтади: асло ариқ бўйида ўйнаманглар, болам! Сув тагидан Сувпари отингни айтиб чақирадиу, оқизиб кетади.

«Сувпари кейин бизлани нима қиласи, она?» «Рұхингни сув остига олиб тушади... Этинг балиқларга ем бўлади. Тушундингми?» «Она, рұх нима?» «Рұх — одамнинг жони...»

Тисарила-тисарила, Шоир ортига қайтди. Қоча бошлади. Ногоҳ Мажнунтепа қабристони пастқамлигига базм қурган ўликларни кўриб қолди. Ўртада гулхан гуруллаб ёнляпти. Гулхан теварагида кафани увада ўликлар, одамсиёқ суюклар... Кафани увада ўликларнинг соchlари тўзғин, тирноқлари ўсиб кетган, кўзлари қозик ўрадек қорайиб кўринади. Одамсиёқ суюкларнинг эса тишлари иршайган. Қай бирлари жазаваси қўзиб қийқиришади, яна бирлари эса, бурғую балабон садолари остида жунунваш рақс тушишаётир.

Шоир баттар қўрқиб кетди. Кескин ортига бурилиб, ишком-чайла томон югурди. Ичкарига кира-сола, эшик тепасидаги шолни туширди. Сўнг шартта чиқиб, тағин кулала бўлиб ётиб олди.

...энди кўзни чирт юмиб, ўликка ўхшаб ётиш керак. Қимир этмай!.. Сувпариси —

қизик, қанақа бўларкин ўзи — шаклу шамойили расмлардаги ярим аёл, ярим балиқка ўхшармикан? Узоқдан муралаб кўрса бўларди. Ах, майли!.. — тинчид қолди ишқилиб. Унинг овози бунчаям майнин, бунчаям ширали экан... Ий-э, борган сари бурғую балабон товуши авж оляти-ку!.. Ана кимдир ичкарига кирди! Ай, шу тобда Бўйноқ бўлганда эди! Зоҳир тирмизак келсин ҳали, Бўйноқни эргаштириб кетгани учун, боплаб адабини бериб-кўяди... Ана, ким бўлсаям аста яқинлашяпти. Узум ўғирлагани келган болаларданми-кан-ё?.. Яқинлашаверсин. Кўрқаётгандигини сездирса бўлмас. Ўликка ўхшаб ётаверса, қайтиб кетар ахир.

Йўқ, қайтиб кетмоқчи эмас шекилли. Ана, сеқин ўлидан ушлади. Кафти, бармоқлари иссиқ, юмшоқ. Ана, нимадир деяпти.

— Тур деяпман!

Ий-э, бу... одамнинг кўнглидан кечачётган гапларниям бехато билади чоғи.

— Бўймаса-чи! — деди, ҳамон қўлидан ушлаб турган... кимса. Унинг овози сал бошқачароқ — аллатовур чўзиқ эди. — Оч кўзингни. Ўзингни ўлганга солиб ётганинг етар.

Шоир:

— Нима дейсиз менга? — деб, кўзини очдию, рўпарасида бўйи картдан сал тикроқ, соchlари... кўнғиртоб соchlари жингала, юзлари тиник, кўзлари бениҳоя чақноқ бир одамчани кўриб, беихтиёр ҳайратдан донг қотди: ким ўзи бу?! Еши нечада бунинг?.. Қизик, лекин жудаям танишдек — бирор кинода кўрганми ё тоғасидан эшитган эртакларида шунаقا одамча ҳақида гап бормиди?.. — Ким керак сизга?

— Сен кераксан.

— Мен.

— Ҳа, сен.

Ёши нечадалиги номаълум, дам ёқимтой болакайдек, дам навқирон йигитдек бўлиб туюлаётган, бўйи паканагина бу одамчанинг кафти аллақандай юмшоқ, ҳам хийла иссиқ эди.

Шоир қўлини тортиб, картда оёқларини тушириб ўтиаркан:

— Мен сизни танимайман-ку? — деди.

Одамча сўзларни чўзиброқ, ширадор талаффуз этиб:

— Сенинг танишинг шарт эмас, — деди. — Кетдик!

— Қаёққа!

Одамча, янайм кўзлари чақнаб, осмон сари ишора қилган кўйи:

— Аршу аълога-да! — деди.

— Э, мен нима қилман у ёқда?

— Бу ерда нима қилмоқчисан?

— Узумзорни қўриқлайман.

Одамча бир сапчиб, картда оёқларини осилтириб ўтиргач, беписанд кулумсираб:

— Бемаъни... беҳуда! — деди. — Ана, кўр. — Одамча шундай деб, ишкомчайла эшиги ёнидаги ғарқ пишган шивирғони узум томон кўрсаткич бармогини чўзди. Бирдан узумнинг тилларанг барглари ловуллаб ёна бошлади. — Кўряпсанми?

Беихтиёр таҳлиқаданми, қўзлари каттариб, Шоир шап этказиб, одамчанинг қўлига урди:

— Ўчир!

— Кўрқма, — деди одамча кулиб. — Хўш, кетдикми?

— Йўқ.. Ўзинг кетавер.

Одамча тағин ғалати жилмайиб:

— Одамзод умр бўйи осмонга талпиниб яшашини сен ҳали билмайсан-да! — деди. — Осмон қаватларида қандай мавжудотлар борлигини, улар нима ишлар билан машғуллигини одамларнинг жуда-жуда билгилари келади, лекин ҳеч қачон билолмайдилар. Агар ҳозир мен билан равона бўлсанг, кўп сирларга ошно бўласан, учеб-кезиб юрасан. Маза!

— И, ота-онам-чи? Укамла-чи? Опаларим-чи? Нима, уларни соғинмайманми мен?

— Мутлақо!.. — деди одамча. — Заминдан узилганинг сайин, осмонга кўтарилиганинг сари бепарво... бегам бўлаверасан.

— Кейин, мени тополмай, ота-онам йиглаб юради, а, шундайми?

— Кўрқма, жасадингни қолдириб кетамиз. Ўзлари кўмишади.

— Э, йўқ!.. — деди Шоир, кескин бош чайқаб. — Кетмайди бунақаси.

— Билиб қўй, барibir эрта-бир кун оборишади. Лекин унда қаёққа тушишингни

Худо билади.

Шоир ялт юзланиб:

— Худо борми ўзи? — деб сўради.

Одамча янайм дилкаш жилмайиб:

— Билиб турибман, бор десам ҳам йўқ десам ҳам ишонмайсан, — деди. — Чунки, одамсан-ку!.. Одамзод ҳар хил шубҳаю хавотирлар билан бир-бирларининг бошини еб юраверади. Эй, инс... инсон... тушунаяпсанми гапларимга?!

Шоир индамади.

Одамча аста кифтига қоқиб:

— Ҳозир энг беғубор пайтинг, ҳали дунёning кўп кирдиқорларидан бехабарсан, — деди. — Эрта-бир кун даврадошларингдан ўзиб кетаверсанг, олайиб қарашади; агар қолиб кетаверсанг, бурун жийиришади. Кейин, бот-бот, виждонсизларга дуч келиб ўрга-наверасан. Дардманд дилингга ҳамдаму дардкаш излайсан, лекин тополмайсан. Дўст деб билганларингнинг деярли бари охир-оқибат манфаатпараст, тамагир бўлиб чиқади. Кейин, не қиласарнинг билолмай, бош чанглалаб қоласан.

— Йўқ... йўқ!

— Йўқ дема, болакай... Айтмоқчи, уканг қани — уйга кетганми?

Унинг нописанд гап оҳанги, боз алланечук ўсмоқчилётгани малол келиб:

— Кимсан ўзинг?! — деди Шоир.

— Айтдим-ку, осмондан тушган фариштаман, — деди одамча тағин жилмайиб.

Гапимга ишонавер!..

— Фаришта эмассан. Сен — шайтонсан!

— Майли, шайтон бўла қолай. Лекин гапларимга ишон: бў дунёда ҳамма нарсанинг ўз ўрни, ўз қадри бор. Аммо, Худо ҳақи қасам ичиб айтаманки, бу оламда фақат одамзод ўз ўрни, ўз қадрини тополмай, нима учун келганию нима учун кетиб бораётганилигини билолмай ўтади. Шу боис одамзоднинг боши умр бўйи ҳар хил ғалваю туганмас таъкиблардан чиқмайди. Мен эса сени муқаррар уқубатлардан, қайғулардан халос қилмоқчишаман... Хўш, кетдикми?

Одамча сакраб пастга тушдию Шоирнинг қўлидан тортди.

Шоир картдан учиб тушаркан, жонҳоври одамчанинг оёғига ёпишиди.

Ногоҳ, хотини тажанглик билан:

— Шавкат!.. — деб қичқирди, сўнг қизига буюрди. — Нодира, тур, қўл-бетини ювib, укангни уйга олиб кир. Лойда ўйнамасин. Ана, зор қолгур ҳаво яна айниятни.

Шоир, хаёли тўзғиб, беихтиёр уф тортди; хотин касал. Айниқса, мана шундай бекқарор баҳор кунлари қўл-оёғининг бармоқлари, бўғимлари қақшаб оғригани оғриган. Ўғилчанинг ҳам соғлиғи чатоқ... Ҳаммасига шу... қафасдеккина ҳовлича сабаб. Қўёшга терскайлиги жарлик этагида жойлашгани учунми, қишин-ёзин заҳхона. Мудом даҳлизнинг деворларию хоналар шифтидан ачимсиқ бир рутубат уфуриб туради.

Аслида бу икки хоналиқ ҳовлини олиш фикри ҳатто хаёлида ҳам йўқ эди-ку, лекин ижараҳона учун тиш кўптортиргандек ҳар ой сайнин фалон сўм тўлагандан ташқари, бадфеъл ижарағирнинг қош-қабогига мутеларча қараб яшаш азоби ҳам роса жонга теккан эди; кейин, бу ҳовлича учун пулни ўша кунларда мөҳмон бўлиб келган ота тўлаған, — у пайтларда ўзи аспирант эди, толиби илмда пул нима қилсан!.. Хуллас, яхшимиёнми, бошпаналик бўлганларига эр-хотин бениҳоя суюнган эдилар. Аммо, орадан учтўрт йил ўтар-ўтмас, севинчлари оғрикли бир ҳасратга айланди — аввал хотин бедаво дардга ҷалинди, якинда эса ўғилчанинг ҳам хасталиги аён бўлди.

Ўтган йили кузда институтга бир нечта квартира ажратишганда биттасини берадиган бўлишган эди, бироқ қўшни кафедрада ишлайдиган бир йигит шартта ўқорига арзнома жўнатган экан: бир ҳовлида беш хўжалик яшаймиз — жами ўттиз кишимиз. Аҳволимиз оғир. Айниқса эрталаблари, тухуми кетига тикилган товуқдек, ўзимизни қаёқка ураримизни билолмай қоламиз. Ёзаверсам гап кўп. Аммо, адолат борми ўзи, деб... Бунга ҳам қаноат қилмай, бир эрталаб ректор Суяров ҳузурига уч қизиу икки ўғлини етаклаб кирибди: ашшалом, аматижон! Бижлага квайтия бейинг, аматижон?.. Қани, энди аматижонга бий яҳмат айтайлик, жужуқларим!.. Яҳмат аматижон! Яҳмат, аматижон!!.

Шундай қилиб, бирорнинг баҳти — бирорнинг кўзини чиқарибди, деганларидек, квартиралик бўлиш янаги навбатгача қолдирилди. Энди янаги навбат уч йилда келадими, беш йилда келадими — буёғини Худо билади.

Туйқус, ҳув ўшанда одамчанинг чўзиб-чўзиб айтган бир ситамкор гапи Шоирнинг қулоқлари остида акс садо бериб жарагланётгандек туюлади: гапларимга ишон — бу дунёда ҳамма нарсанинг ўз ўрни, ўз қадри бор. Аммо, Худо ҳақи қасам ичиб айтаманки, бу оламда фақат одамзод ўз ўрни, ўз қадрини тополмай, нима учун келганию нима учун кетиб бораётганилигини билолмай ўтади.

Шоир, ҳамон хотини дилтанг койинаётганилигини эшитгиси келмай, ҳаёлчанлик билан қўзларини юмди: қизиқ, одамча ўшанда тушига кирганимиди ёки... Агар туш бўлса, нега бари бу қадар равшан хотирида муҳрланиб қолган?

Мана, шу тобда ҳам Сувпарисининг майин, ширали овозини аниқ эшитаётгандек; Мажнунтепа қабристони пастқамлигидаги ўзиклар базмини аён кўраётгандек. Ундан кейинги ғаройиб манзаралар ҳам, ана, ясов тортиб кўз ўнгидан ўтмоқда.

Кимдир кифтига туртляпти.

Шоир аста кўзларини очиб, тумшуғи кирланиб-кўкариб кетган латта этикни кўрди: тағин ким бўлдийкин бу? Одамча... қип-яланғоч эди шекилли...

Ана, тағин кифтига нуқияпти.

— Тур, ўғлим.

Шоир отасининг овозини таниди: ий-э, этик ахир отасиники-ку!

— Нима учун ерда ётибсан? — деб сўради отаси.

Шоир таажужубланди: чиндан ҳам нега тақир ерда ётиби, картда эдику?! Ҳа-я!..

— Уйқунгда босинқирабсан-да, а?

Шоир турдаётib, майкаси ҳамда иштонига илашган чанг-чунгни қоқди:

— Зоҳир қани? — деди.

— Шийпонда, — деди отаси.

Кунботардаги шийпон томондан беданаларнинг хониши эшитилиб турарди.

— Нима учун Бўйноқни эргаштириб кетдингизлар? — деди Шоир. — Олдимга битта одамча келди. Бўйноқ бўлганда келолмасди.

— Қанақа одамча экан у?

— Билмайман... Аршу аълоданман, деди. Фаришта эмиш.

Отаси кулиб:

— Эсинг жойидами, ўғлим, — деди.

— Рост айтаяпман, ота. Ишонмасангиз, ана, кўринг ўзингиз!..

Шоир югуриб, ишкомчайла эшиги олдиаги шивирғони узум ёнига борди. Ва, ҳайрат ичра тек қотиб, кифтини қисди: узум гуруллаб ёнмагандек эди, аслидаги ҳолича барглар ҳиёл тилларанг тусда товланиб турарди.

— Ҳа, тинчликми? — деди отаси.

— Ўша одамча ўзининг осмондан тушганлигини менга билдириб қўймоқчи бўлиб, бармоғи учини тўғрилаши билан ана шу узум ловуллаб ёнган эди. Мен, ўчир, деб унинг қўлига ургандим, олов ўчиб қолувди. Кейин, у одамча мени ўзи билан олиб кетиш учун қўлимдан тортганида, картдан учиб тушиб, оёғига ёпишган эдим. Ҳойнаҳой... сизни кўриб қолиб, одамча қочиб кетган бўлиши керак, ота.

Бир оз жимлиқдан сўнг отаси чимирилиб, қўл силтади:

— Қўй, тоғангга ўҳшаб, эртак тўқима, ўғлим! — деди. — Калламни қотирма, тушингга кирган бўлса керак ёки кўзингга кўрингандир.

— Йўқ, ота...

Гапиргани қўймай, отаси:

— Бас қил, ўғлим, — деди. — Ўзинг туппа-тузук боласан-у, лекин баъзан оширворганинг ёмон-да!

Шоир, гаплари чинлигига отасини қандай ишонтиарини билолмай, энса қашиди. Кулди. Эҳ, ота, деди... Кейин, Сувпариси чақирганини ҳам, ўликлар базмини кўриб қўрқ-қанлигини ҳам айтмади — барибири отаси ишонмайди.

— Шийпонга бор, — деди отаси, сочларини тўзитиб. — Ўсиб кетиби, покида олдиришинг керак... Уканг овқат келтирди. Қоринларингизни тўйғазгандан кейин, ўт теринглар.

Шоир хаёлчан алфозда шийпон томон юриб кетди.

* * *

Намозшом ҷоғи ҳовлига қайтгандаридан сўнг, ҳаммалари сўрида давра қуриб овқатланишгач, Шоир негадир бемаҳал уйқу элитаётганлигини сезди. Кейин, эсу ҳушдан бегона, кўрпачага чўзилиб, ухлаб қолганлигини билмади.

Бир маҳал, ғўнғир-ғўнғир овозлар олис-олислардан қулоғига чалинаётгандек эшитила бошлади:

— Ўйғотма, онаси, ухлайверсин... Бошига ёстиқ қўй, устига кўрпа ташла.

— Ўзингиз билан бирга олиб кётмайсизми?

Беихтиёр Шоирнинг кўзлари ҳиёл очилди: юлдузлар!. Томга тегай-тегай деб турибди юлдузлар. Тонг отяпти ҷоғи.

— Бугун пешин пайти беҳиштий узум ишкомчайлласида ухлаб қолган экан, туш кўриб, картдан йиқилиб тушибди.

— Вуй-эй!.. Отаси, қўрқмаптими ишқилиб?

Ногоҳ Шоир вужудида оний бир роҳатбахш титроқни туйди-ю, ўзини юлдузлар сари парвоз қилаётгандек ҳис этиб, яна ухлаб қолди.

Қанча ухлади — билмайди.

Алламаҳалда роса уйқуга қонгандек кўзларини очди: юлдузлар кўтарилиб кетибди. Тенага келган тўлиной эса ҳаммәқни сутдек ойдин нурга чуллаган.

Дафъатан қаерда ётганини билолмай, секин қаддини тиклаб, ён-верига сергак кўз югуртириди: сўрининг чап томонида онаси, опаси, у ёқда укалари қатор ухлашяпти. Ўзи эса... Нега онасининг оёқ учидатунаб қолган, ахир отасининг ёнида бўлиши керак эди-ку? Қизиқ, нима учун отаси бирга обкетмабди?

Тағин тўшакка чўзилиб, ёстиққа бош қўйди.

Яхши — узоқ ухлаган каби уйқуга қонған. Руҳи тетик. Ажаб, нимадир қилгиси келәтгандек эди, лекин нима қилиши кераклигини билолмаяпти... Энди ҳадеганда ухла-ёлмаса керак. Ойга тикилди: ўртасида... тоғми? Ҳа, худди тоққа ўхшаркан. Ойда... одам бормикан-а?

Дабдурустдан осмонга учгиси келиб қолди. Энтиқди. Назарида, даст ўрнидан туриб, шитоб күлларини ёйса — шув этиб учуб кетадигандек... Яна беихтиёр энтиқди: учса... учаверса. Юлдуздан юлдузларга қўниб, саир қилиб юрса... Бугун пешин чоғи ўша одамча билан Аршу аълого учса бўларкан. Ойда, юлдузларда нималар борлигини, нималар бўлаётганини кўриб тушарди. Йўқ, кейин қайтиб тушмайсан, деди-ку у. Отаси ишонмади. Майли... бирор кун ўзларига йўлиқиб қолса, сўнгра ишониб қоларди... Ҳозир шийпонга бориш керак. Боради.

Шу фикр кўнглидан кечгани ҳамоно ирғиб ўрнидан турди. Онасиға, опасига, ука-ларига бир-бир қаради: ҳаммаси мириқиб ухлашяпти... Сўнг сўри чамбарагига чиқиб, кўлларини ёйган кўйи, паства сакради. Қизиқ, негадир ерга тап этиб тушмади, гўё күш-дек оҳиста қўнди. Суюниб кетди. Чамбаракка ҳардамхаёллик билан нигоҳ ташлади. Сўнг бир зум осмонга орзиқиб тикилди: балаанд... адоғи бормикан-а?.. Юлдузлар... Улар бунча кўп. Ана, бир юлдуз визиллаб учуб, яна осмон бағрига сингиб кетди.

Оёқяланг юриб, дарвозага яқинлашаркан, қаердадир бир итнинг ғайирилик билан ҳурганини эшилди, шу аснода тағин бир гала ит вовуллади. Ва хиёлдан сўнг итларининг уни ўчди.

Жисму жонини алланечук бир хавотир туйғуси чулғаётганини ҳис этаркан, баридир кўрқмаслик кераклигини ўйлаб, секин дарвозани очди. Кўчага чиқди. Ҳаммаёқ опойдин. Кўчада ҳеч бир зоф кўринмайди. Жимжитлик. Аммо, олисдаги шаршаранинг бўғиқ шовуллаётгани қулоққа элас-элас эшилтилади.

Дарвозани маҳкам ёпгач, майда тошлар товонига қадалаётганини сезиб-сезмай, заранг кўча ўртасидан илдам юриб кетди.

Зипиллаб бораркан, совуқишаётганини сезди. Жунжиқди. Майка устидан кўйлак киймаганига афсуслангандек бўлди.

Шу пайтда...

...ана... Одамча!

Одамча кўча адоғидаги кенг майдонлик ўртасидан газлама дўкони томонга шамол-дек елиб ўтди.

Ё кўзига кўриндимикан-а?

Аллақачон Шоир ҳайкалдек тек қотган эди. Иккилана бошлади: анча юриб қўйган, ортига қайтгиси йўқ. Бироқ, олдинда хавф борга ўхшаяпти. Қайтса-чи?

Йўқ, кўрқмаслик керак.

Нимадир ғуруллади!

Шоир илкис майдонликнинг нариги бетидаги тор кўчага тикилиб қаради:

Коронфироқ.. Китоб дўконининг сояси кўча ярмини эгаллаган. Олдинда дараҳтлар қорайб кўринади. Дараҳтлар оҳиста шовуллаяпти.

...э, ғурулласа — ғуруллар! Кўрқмаслик керак. Онаси рост айтади: қўрқанга қўша кўринар. Кўрқмай, дадил юриш керак.

Беихтиёр кўлларини мушт қилган кўйи, секин жойидан жилди. Кейин, агар бирор кори ҳол рўй бергудек бўлса, зувиллаб қочажагидан умидворланиб, тобора чаққонроқ юрди. Айни майдон ўртасига яқинлашашётгандан туйқус бир ит яна ғайирилик билан вовуллади.

Гўё одамча итга айланиб ташланмоқчи бўлаётгандек. Шоир кескин ўгирилиб қаради: бир гала кўпнак тут соясида бир қанжиқни ўраб олган экан. Талашишяпти.

...уф-ф! Боя дўён томон елиб ўтган ҳам... Йўқ, одамча эди. Аниқ!. Кўрқмаслик керак. Вуй, юракнинг ола-тасир уришини: дук-дук, дук-дук!. Кўрқмаслик керак. Бўёғи оз қолди энди. Анави дараҳтзордан кейин, Тегирмон ариқ кўпригидан ўтса — ўёғи боф.

Шоир, ён-верига аланглаган кўйи, илдам юриб бормоқда эди.

Бир зумда майдонлик ортда қолди, кейин тор кўчадан чаққон ўтди. Дараҳтзор орлаган сўқмок ой нуридан гўё беҳад-беҳисоб кумуш тангалар сочилиб ётгандек бўлиб кўринади. Шабадада оҳиста шовуллаётган дараҳтлар, орасида нимадир пинҳондек, негадир одамча қадам-бақадам пойлаётгандек туюлаверди. Қовжироқ ўт-ўланлар бағридаги бедор ҳашоратлар эса кўнгилга янаям гулу солиб шитирлайди.

Бехос бир бойқуш тун суқунатини тилкалavorди; қиюв-в..

Шоир беихтиёр сесканди.

Шу аснода бирдан бир неча қуш потирлаб учди.

Шоир ғурдравиб сўқинаркан, бирга эргаштириб қайтмагани учун дилида отасидан ўксиди... Кейин, Тегирмон ариқ кўпригига яқинлашаркан, жисму жонида беօром кезаётгандан кўркув ҳиссини унтугандек бўлди: қурбақалар басма-басига сайрашяпти. Еру кўкни жониворларнинг ёқимли бир нағмаси тутиб кетгандек эди. Қирғоқ бўйидаги ўскин қиёклар бетиним титранади. Қурбақалар чўлп-чўлп сувга калла ташлайди. Тўлиб оқаётгандан симобий сув юзаси эса қўёш тифида қолган кумуш лаълидек жимир-жимир ялтирайди. Бунақасини ҳеч қачон кўрмаган эди. Ажойиб!.. Ойдин кеча. Қумлоқ йўл бетидаги адл

лгиси
ухла-
одам
идан
икди:
. ўша
гини,
Ота-
. Хо-
ука-
иқиб,
күш-
Сўнг
Улар
илан
нинг
ари-
оп-
нинг
май,
блак
кол-
ган,
лар
уша
ор
роқ
ул-
либ
ти.
лик
ёфи
оф.
ра-
кү-
га-
зги
ан
эт-
ни
ин
эт-
й-
дл

тераклар ой нурига чўмилиб, майин шовуллайди. Йўлдан нари мевазор боғ. Боғ узум-
зорга туташиб кетган. Ажаб, атроф-теваракда кўнгилга аллақандай хотиржамлик аралаш
завқ-шавқ бағишловчи бир осудалик кезаётгандек эди.

Гарчи ушбу гўзал табиатнинг бир зарраси эканлигини Шоир айни кезда ақлан идрок
этмаётган эса-да, унга вужуд-вужуди билан қўшилиб юришиб кетгандек, энди қўрқув
хиссини тамомила унутган — то ҳануз фикру ёдини банд этиб келаётган одамча хаёли-
дан бутунлай кўтарилиган эди.

Бир маҳал, рўпрадан ўйноқлаб Бўйноқ кўринди.

— Бўйноқ, — деди Шоир суюниб. — Бўйноқ!

Жонивор, аллатовур ер бағирлаб, оёғига сўйкали, сўнг ялинчоқланаётгандек
ғингшиб, қўлларини ялади.

— Мени ташлаб келаверибсан-а, Бўйноқ! — деди Шоир, унинг калласига беозор
шапатилаб. — Йўлда бир гала кучукларга дуч келдим. Эҳ-х, Бўйноқ!..

Бўйноқ тағин ихтиёrsизлигидан нолиётгандек чингсиб, қўлларини ялаб, ҳуриб
кўйди.

Ногоҳ, безовта бўлгандек, ариқ бўйидаги бостирма остида эшак бир пишқирди.
Қўтондаги қўйларнинг ороми бузилди.

Отаси шийпон айвонидаги картда ётган эди, секин қоматини тиклаб:

— Ким? — деди.

— Ота, — деди Шоир.

Отаси, овози алланечук товланиб:

— Қўрқмадингми? — деди.

— Йўқ, қўрқмадим, — деди Шоир.

— Қўрқандирсан-ов, ўғлим... Бу ёқقا келганингни онанг биладими?

— Ўғотгим келмади.

Бўйноқ тағин бир сўйкалиб, нарида чўнқайди.

Шоир карт чеккасида оёқларини шолга артди, сўнг отасининг қучоғига кирди.
Тўшак иссиққина эди.

Отаси кифтига меҳрчан қоқиб:

— Ухла, — деди.

Ҳаммаёқ жимжит. Еру осмон оп-оидин. Юлдузлар ажаб бир сехркорлик билан
жимиirlайди. Терак барглари эса, аллалаётган каби майин шилдирайди.

Негадир Шоирнинг уйқуси келмаётган эди.

— Ота... — деди. — Эрта қанақа кун?

— Нимайди?

— Бозор куни «Алифбе» олиб бераман, девдингиз.

— Бозоргacha ҳали уч кун бор.

— Беш кундан кейин мактаб, ота.

— Насиб!.. Энди ухла, ўғлим.

Итоаткорлик билан Шоир қўзларини юмди.

Кейин, тўйкус одамча ҳамда ўликлар базми ёдига тушди-ю, шартта кўрпани боши-
га тортиди.

Хиёлдан сўнг, нимасидандир айро тушаётганинги ҳис этиб-этолмай, тобора уйқу
ғолиб келаётганинги сезди.

Кейин...

...алламаҳалда, тушидами ёхуд ҳаёлидами турналар билан осмону фалакда учиб
юргандек туюлади. Ва, орадан ҳаял ўтар-ўтмас, бирдан кўнгли айниб, шартта карт
чеккасига чўзилар-чўзилмас, қайт қилвораркан, турналар алёри қулоғига бўғиқ ча-
линди: қур-эй! Қур-эй!..

Аъзои баданида қалт-қалт титроқ билан, оғзидан қусқи аралаш сўлак оққанча, беҳол
кўкка тикилди: тонг бўзариб отмоқда, осмон бағрида қатор тизилишиб учётган турна-
лар қалдирғочлардек кичрайиб кўринадилар қур-эй! Қур-эй!..

Шу пайт отаси ариқ томондан илдам келиб, муздек кафтини пешонасига босаркан:

— Айтгандим-ку, қўрқансан, деб! — деди. — Ана, лабларингга учук тошипти.

Тағин бирдан кўнгли айниб, ичак-чавоги оғзига келгандек бўлди, лекин қайт қилол-
мади.

— Қус, — деди отаси, унинг бошини кафтлари орасига тутиб. — Қуссанг, енгил
тортасан.

Шоир янаям қалт-қалт титраб:

— Келмаётти, — деди. — Совуқ еёбман.

— Иситманики... ўтиб кетади. — Отаси елкасида белбоғни олиб, лабларини арт-
ди, юзларини сийирди. Темир чойнакдан пиёлага совуқ чой қўйиб, оғзини чайдирди.
Сўнг, тўшакка чўзилгач, кўрпани икки қатлаб устига ёпди. — Худо хоҳласа, яхши бўл-
кетасан, ўғлим. Ўлама... ҳеч нимани ўйлама, отдай бўл кетасан ҳали.

Шоир, орадан лаҳза кечар-кечмас, алаҳсирай бошлади: ана, одамча... одамсимон
суюклар... Ана, кимдир чақиряпти. Ий-э, Сувпариси-ку! Қочиш... қочиш керак!.. Ногоҳ,

яйдоқ бир қызил от пайдо бўлди... От томон югуриш... Отга миниб қочиш... қочиш керак!..

Кейин...

...жиққа терга ботиб уйғонди.

Чошгоҳ маҳали. Қуёш қиздирмоқда. Тераклар шохидагу жүж-түж чумчуклар чуғурлашыпти.

Шоир секин түшакда чүнқайиб ўтириди. Хийла бедармон эди. Ён-верига хастаҳол қаради: ота кўринмайди. Ақлу шуурини қуюқ туманни, нимадир ўраб-чирмаб олгандек эди... Нима қылсайкин-а?

Секин картдан тушди. Шийпон айвонига туташ хона эшигини очиб қаради: ота бу ерда ҳам йўқ. Қаерда бўлиши мумкин?.. Бўйноқ-чи?

Туйқус нимадир гурс этди. Тўрқовоқдаги беданалардан бири безовта питирлади.

Шоир Мажнунтепа томон нигоҳ ташлаб, ишкомчайла ёнида отасини кўрди. Ота қўлидаги алланима қўёш нурида ялт-юлт қилмоқда эди.

Отаси томон жилди. Бир оз юргач, ҷарчади. Намчил ариқча бўйидаги қурқшаб ётган кесак устига чўнқайди. Бемажол эди. Қулоқлари шангилларди. Қўзлари тинаётганини сезди. Мажолсизликдан хўрлиги келди. Кейин, нечундир, аллакимлардан кўнглида ўксисди. Ва, аста ув тортиб, йиглай бошлади: ота, менга нима бўлди? Отажон?..

Шу пайдада қаёқдантир Бўйноқ этиб келди. Ҳаллослаб-ҳансираф оёқларига сўйкалади. Сўнг пойида чўзилиб, қўлларини ялади. Чингсиди.

— Ҳа, Бўйноқ?.. — деди Шоир. — Мана... мен нега йиғлаляпман, биласанми? Билмайсан. Ўзим ҳам билмайман.

Бўйноқ тумшуғини чўзди... Сўнг ўрнидан турдию ариқчадан ошиб, ишкомчайла сари йўл бошлади. Беш-олти қадам нари бориб, ортига қаради. Чўнқайди. Фингшиди.

Шоир секин ариқчадан ўтиб, ер бағирлаб ётган узумлар оралаган кўйи, ишкомчайла сари юрди. Чайлага яқинлашаётуб, кўраётгандарига ишониб-ишонолмай, серрашиб қолди: кечагина пешин чоғи ҳушидами-тушидами токнинг гуруллаб ёнган шохидаги барглар чиндан ҳам гулханда қовжирагандек қувраган; шифил-шиғил шивирғони шингиллар эса пўлқитланиб ётар, отаси уни чопган, чопилган жойдан энди кўзёшидек суюқлик сизиб оқмоқда эди.

— Нима учун чопдингиз?

Отаси токнинг ён-бетида бир чуқур ковлаётган эди, бирдан сесканиб қарадио:

— Ҳа, Шоиржон?.. — деди. Сўнг, шартта кетмонни қўйиб, кифтидан қучди, пешонасидан ўпди. Лабларидаги пўрсиқ учукларни оҳиста босиб кўрди. — Йиғлабсан-ку, ўғлим. Нима бўлди?

— Ўзим...

— Кап-кatta бола-я?! Уят... уят.

— Нима учун уни чопиб ташладингиз?

— Сен... бунга парво қилма, ўғлим.

Назарида, отаси ниманидир пайқаган, нимадандир безовтадек эди.

— Чопмаслик керак эди.

— Боғда қуриган дараҳт, ток... хунук кўринади-да! — Ота шундай деб бир кундаёқ қовжираб-қувраган токни чуқурга босиб, устидан тупроқ торта бошлади. — Бор, чайлаги кириб, дамингни олиб ёт. Ухлаб қолма лекин!. Бирга қайтамиз.

— Кўмиб ташлаганча, қўйларга берсангиз бўлмасмиди, ота?

Отасининг қўйлаги тердан жиққа ҳўл эди, пешонасидаги терларни енгига артиб:

— Сен ҳозир бу ёққа келмаслигинг керак эди, Шоиржон, — деди. — Учингансан ахир, ўғлим.

Туйқус Бўйноқ иргиб турди-ю, ғаюрлик билан ер таталаганча, негадир қабристонга қараб ҳура бошлади.

Ота шартта бир кесакни олиб отаркан:

— Бўйноқ! — деди ўшқириб. — Ўчир!..

Шоир илкис қабристон томон ўгирилди, кўзига бирор зоғ кўринмади, лекин тағин ақабтовур бурғую балабон садолари қулогига чалинаётгандек туюлиб, боши айланадек ганини сезди. Сўнг:

— Эшитяпсизми, ота? — деди.

*— Нимани? — деди отаси, қўзлари бежоланиб.

— Балабон товушини.

Ота индамай, ток занги ёнидаги ойболтани белбоғига қистирди-ю, илдам бориб:

— Опич елкамга, Шоиржон, — деди.

— Керак эмас, ота. Ўзим...

— Бўл, гапни кўпайтирма!

Шоир хушлар-хушламас отасининг елкасига опичди.

Бўйноқни эргаштириб, ишкомчайлардан анча узоқлашганларидан сўнг ота ўйчанлик билан:

— Ҳадемай узум узишни бошлаймиз, — деди. — Энди сен боққа келмасанг ҳам бўлди. Мактабга тайёргарлик кўришинг керак.

очиш
уғур-
тахол
ндек
та бу
лади.
Ота
ётган
нини
ўқси-
йкал-
Бил-
айла
иди.
ком-
рра-
ида-
гони
ндек
июн:
шо-
н-ку,
даёк
йла-
тиб:
сан
онга
фин
ёт-
иб:
тик
ам

Шоир индамай, Мажнунтепа қабристони томон ўгирилиб қаради: аллатовур ҳарир парда янглиғ нимадир тағин жимирлаб, кумушланиб кўринаётгандек эди.

* * *

Шоир тузи учиб кетган вассажуфт шифтга ҳаёлчан тикилган кўйи, олис ўтмишни хотирларкан, ҳамон ҳайрону маълул эди: ўшандан кейин, — кўп йиллар кейин, — талабалик кезларида нимадандир сиқилган, кимнингдир дийдорига илҳақ дамларида, баъзан эса дабдурустдан учиб кетиш учун бот-бот осмонга талпинганлари ёдига тушди. Тағин беихтиёр оташин энтиқди: Қани эди, қулочини ёйсаю учи-иб кетса!..

Нега... нима учун шундай — ҳануз бирор-бир жўяли жавоб айтмолмайди. Аммо, шу армонли истак ҳар гал кўнглидан кечгани ҳамоно сирли-синоатли само жудаям ёвуқ туюлиб, руҳиятида алланечук сурурбахш бир титратмани ҳис этади. Ва, кўзларини юмадиу... қулоқлари остида шамол ғувиллаётгандек, жисму жуссаси эса тобора енгил тортаётгандек учи-иб кетавёради.

Бу ғалати ҳолдан яқин-яқинларгача баҳри дили яйраганигини ҳали-ҳамон энтиқиб эслайди. Ўшандай кезларда: салом, тўлиной!.. Мана, мен-ман, деб ҳайқиргиси келганилиги ёдига тушиб, ҳали-ҳамон хуррам жилмаяди.

Бироқ, бу ажабтовур ҳолни ҳеч қачон бирорвга айтмаган. Билади, айтса — ҳангоматалаблар эсарига йўйиб кўймасалар ҳамки, албатта кулишлари тайин.

Дарвоқе, ўшанда нима учун ишкомчайга ёнида саросар жұнаганлари боисини билолмаган, отаси эса дабдурустдан саросималанганлиги сабабини айтмаган эди.

Отасининг табиати ўзи шунақа: камгапроқ.

То ҳануз қўқисдан Бўйноқнинг ғаюрлик билан ер таталаганча, Мажнунтепа қабристонига қараб ёвқур ҳургани-ю, дафъатан отасининг кўзлари бежоланганлиги ҳамда ногоҳ ўзининг қулоқларига аллақандай садолар чалинганлиги сирини билолмайди.

Ҳа, гарчи таҳлика ичра бир кори ҳолни кутган эса-да, орадан бир йил ўтгунга довур ҳеч нима рўй бермаган эди.

Кейин, роппа-роса бир йилдан сўнг, айни узум пишиғи кунларида бири-биридан даҳшатлирок бир неча воқеа устма-уст содир бўлган эди.

Ҳамон ўша кунлар ёдига тушган заҳотиёқ, одамча майдонликни кесиб ўтган ойдин кечадағидек, бирдан юраги олатасир ура кетади.

* * *

Пешин пайти эди, туйқус дарвоза очилиб, ҳовлига аввал қўнғиздек қоп-қора бир кучукча югуриб кирдию, тарвақайлаган тут остида мудраб ётган Бўйноқни кўриб, чўчонглаб ҳура бошлади: чав-чав-чав!..

Кучукча таниш эди: оти — Тозигул.

Бўйноқ эринчиоқли билан ғуриллаб қўйди.

Тозигул ҳуришдан тиниб, оғилхона айвони устунини ҳидлади. Сўнг орқа оёқларидан биттасини кўтариб, устун пойини ҳўллади.

Шоир боғдан ўт териб келган, энди сўрида ўтириб, қулфак¹ сомса емоқда эди, онасига қараб:

— Ана қовоғингиз учиб турган бўлса, жўғи² холангиз келди, — деди. — Туринг, кутиб олинг.

Зоҳир эса, шишиб кетган оёғини сўри устига қўйиб ётган эди, бир инграбиб:

— Ана, жўғи холангизнинг Тозигули аллақачон иш бажариб қўйди, — деди.

Она ўғилларини беозор койиди:

— Жим бўлинглар-э, мусулмонлар!..

Шу аснода елкасига ҳуржун ташлаб, қўлига узун ҳасса тутган, баланд бўйли, қора-паранг, олтмиш ёшлардаги бир лўли хотин дарвозахонага туташ айвондан ўтиб, сўри сари илдам яқинлашаверди.

— Ассалом, Майрам хола... — деди она, пешваз юриб. — Келинг... Хуш келдингиз.

Майрам лўли ҳуржуни ҳамда ҳассасини ерга қўйиб, саломга алик олгач, атроф-теварафка бир кўз югуртирапкан:

— Адол, молу жонинг соғми? — деди. — Бойингу бачаларинг эсон-омонми?

— Шукур, Майрам холажон. Сўрига чиқинг. Чалоб қилиб қўйибман. Муздеккина. Майрам лўли қарс уриб:

— Тозигул!.. — деди.

Кучукча ҳовли исқаниб юрган эди, зинғиллаб бориб, ҳуржун ёнида чўнқайди. Кейин, Майрам лўли сўрига чиқаётib:

— Чориёрлар ҳақига, азиз авлиёлар, анбиёлар ҳақига қозон осиб, ис чиқар, Адол! — деди. — Кам бўлмайсан. Таъба гуноҳни йўқ қиласар, садақа — балони!..

— Яратган қодир эртаю кеч шукур қилиб юрибман-ку, Майрам хола.

¹ Қулфак — семизёт. (Шева.)

² Жўғи — лўли. (Шева.)

— Ношукурлик — ёмон, лекин яккаш шукронанинг ўзи камлик қилади. Билдингми?.. Сахий бўл, саховатли бўл.

— Ҳа энди имкон қадар-да, Майрам хола! — деб, она Зоҳирни озорсиз койиди. — Ҳай, беадаб, нарироқ сурисанг-чи!

— Қўй, ётаверсин, — деди Майрам лўли, сўри чеккасига ҳорғин чўкиб. — Бачанг хаста-ку, Адол!.. Ҳа, туркваччалар!..

Зоҳир узала тушиб ётган қўйи, хиёл сурилган бўлиб, «жўги хола»га алланечук бир қараб қўйди. Қуруқшаган лабларини қимтиди.

Майрам лўли кафтларини ёйиб:

— Омин, худоё худовандо шеримард жиловдоринг бўлсун, Адол, бала-чақангни роҳатини кўр. Оллоҳу акбар! — деди.

— Илоё айтганингиз келсин, Майрам холажон!..

— Кўчангдан ўтиб кетаётвидим. Тозигулим дарвозангди олдида тақقا тўхтаб, кирабиз, деди. Ҳай, кирсак — кирайлук, дедим.

Зоҳир беихтиёр пиқ этиб кулди.

Она тағин унга ноҳуш чимирилиб:

— Ҳай, Зойир!.. — деди. Сўнг Майрам лўлига чой қўйиб узатди. — Ҳамиша мехмон учун дарвозамиз очик, Майрам хола. Кейинги пайтларда камдийдор бўлиб кетувдингиз ўзи.

— Бу йил Самарқандда қишилаб, Сурхондарёда амал-тақал билан баҳорни ўтказдик. Биласан-ку, жўги холангни оёғи боқади, Адол! Мана, ёз... пишиқчилик. Кеча хуфтон маҳали дайравотга кели қўнганбиз.

— Олинг, бичак¹дан енг, Майрам хола, чойни қуруқ ичманг.

— Ейман, — деди Майрам лўли, чойдан ҳўплаб. — Оёғим тортмаган жойга кирмайман, кўнглим тусамаган жойдан туз тотмайман. Лекин сан яхвисан, Адол. Даствурхонинг менга бегона эмас. Кўчангда ўзингга ўхшаган уч-тўртта дилтортарим бор. Бугун бир-бир дийдорлашиб чиқаман.

— Майли, муродингиз ҳосил бўлсин, Майрам хола.

Майрам лўли чой ичди, сомсадан еди. Сўнг дабдарустдан бошини сарак-сарак қилиб:

— Айтсан — тилим куяди, айтмасам — дилим!.. — деди, негадир Зоҳирга бир неча бор сүқ билан нигоҳ ташлаб. — Нега қош-қовоғинг бекўним учишни, юрагинг такапукалиги сабабини айтайми, Адол?

— Рост, икки-уч кундан бери юрагим нимадандир безилладиган бўлиб қолган, — деди она. — Агар... агар ёмон гап бўлса айтманг, Майрам хола, керак эмас.

— Эмонни билмай, яхшига етолмайсан... Бу дунёсиға ҳаммамиз омонатмиз. Лекин мен сенга ҳаққи рости айтар бўлсам, анави туркваччанг... санга омонат, Адол.

Бирдан ранг-рўйи бўзариб:

— Илоё тилгинингизга чипқон чиқсан-а, Майрам холажон! — деди она. — Бас килинг!.. Ўзим сизга бир кўйлаклик асл либосдан олиб қўйибман. Битта қора товуқ ҳам бераман. Болагиналаримни дуо қилинг? Шугиналарим униб-ўссин, ўзидан кўпайсин.

— Қўрқма, бу дунёсининг ўзи аслида омонатхона, — деди Майрам лўли парвосиз қўй силтаб. — Омонатини бирор эрта топширади, бирор — кейин...

Она, юз-кўзлари асабий пирпирағб:

— Агар яна битта ёмон гап айтсангиз, қарғайман лекин! — деди.

— Сўқавер, қарғайвер, Адол, — деди Майрам лўли майнин кулимсираб. — Сўқсанг битим тўклиди, қарғасанг — гуноҳим... Лекин ман — эсини танигандан бери тўғри гапини айтиб келаётган жўги холангман. Париларим шу пайтгача мани алдамаган, шу пайтгача чилтонларим манга панд бермаган. — Шундай деб, Майрам лўли тағин, Зоҳирнинг жароҳати боғлаб қўйилган оёғига узоқдан разм солди. — Қўриб турибман, туркваччангнинг оёғига қизил жангалнинг тикани кириб, синиб қолган. Тўғрими бачам?

Зоҳир илкис қаддини тиклаб, ихтиёrsиз афраяркан:

— Рост... рост! — деди. — Ана, она, сизга айтувдим-ку!

Майрам лўли эса шартта онага юзланиб, фармойиш берди:

— Адол, дарров бир тоғорача намакоб тайёrlа. Хамирдан қил суғиргандай қилиб, тиканинни кўлингга олиб бераман ҳозир.

Зоҳир кескин бош чайқаб:

— Йўқ-йўқ, керак эмас! — деди. — Қўрқаман... Она, керак эмас, оғритади.

— Э, жон десанг-чи, Зоҳиржон!.. — Она илдам ошхона томон ўтаркан, Шоирга буюрди. — Бор, таванхонадан эски тоғорачани олиб чиқ, ўғлим.

Майрам лўли чаққон ўрнидан туриб, баҳмал нимчасини ечди, рўмолини қайта турмаклаб боғлади, сўнг енгларини шимарди.

Ҳаял фурсат ўтар-ўтмас, она намакоб тайёrlаб, ерга шолча ёзди, кўрпача тўшади, сўнг Зоҳирни чақирди:

— Кел, ўғлим... Имиллама!

¹ Бичак — сомса. (Шева.)

Зоҳир инқиллаб сўридан тушаркан:

— Она, оёғимни ўзиз ушлаб турасиз,— деди эланиб.

— Кўрқма, бачам. — Майрам лўли кўрпачага Зоҳирни чалқанча ётқизиб, оёғидан докани ечди. Оёқнинг ҳам ости, ҳам усти шишиб, жароҳат маддалаб кетган эди. — Байбай, қандай чидадинг-а, турквачча?! — деди Майрам лўли жароҳат теварагини силаб-сийпалади. — Сўнг секин оёқни намакобга ботира бошлади. — Куйдирмаяптими?

— Йўқ, билинмаяпти, — деди Зоҳир.

Бир оздан сўнг, оёқни намакобдан чиқариб, Майрам лўли алланималарни пичирланган кўйи, жароҳатга куф-сүф қилгач, тағин намакобга соларкан:

— Адол, энди сан жиндай кигиз куйдирib кел, — деди.

— Ҳозир опекеламан, Майрам холажон, ҳозир!..

Тағин орадан хиёл фурсат ўтди.

Майрам лўли авайлабгина Зоҳирнинг оёғини кафтига қўйиб, такроран жароҳатни силаб-сийпалай бошлади. Мадда янам шишиб, янам билқиллаб қолган эди.

— Оғриётими, бачам?

— Йўқ, сезмаяпман, — деди Зоҳир.

Майрам лўли хониш қилаётгандек босиқ оҳангда пичирлаб:

— Мани қўлим эмас, Луқмони ҳакимнинг қўли, мададкор биби Гулёр пиrimнинг қўли... Куф! — деда бармоғи билан тилиб юбордими ёки мадданинг ўзи ёрилдими, тоғорачага йиринг аралаш қон тома бошлади. — Ана, бўлди... Яна бирпас жим ётасан.

Ҳамон Шоир киприк қоқмай, барча хатти-ҳаракатни кузатиб ўтирган эди, анграйиб қолди: Зоҳир лоақал қилт этмади-я!

Шу пайтда она шошилинч пилдирраб, бир парча дока ҳамда темир товоқчада кигиз сўхтаси келтирди:

— Мана, Майрам холажон...

Ногоҳ Зоҳир тишларини ғич қилиб, бақириб юборди:

— Во-аххх!..

— Жим, турквачча, жим!.. Ана, томоша тамом. — Майрам лўли тишковлагичдан хиёл нозикроқ бир тиканни бармоқлари учida тутиб, онага узатди. — Ма, кўриб қўй акун.

Тиканни қўлига оларкан, беихтиёр пешонаси тиришиб, она бош чайқади:

— Болам бечорагина-я! Роса азоб ебсан-ку, Зоҳиржон. Умргинанг узоқ бўлсин-а, болажоним!..

Зоҳир маънодор, меҳрчан қараб қўйди. Индамади.

Майрам лўли жароҳатга сўхта босиб, дока билан боғлаб қўйгач:

— Менга чап қўлингни чўз, — деди. Ва унинг кафтига узоқ тикилиб, негадир паришон бош ирғади. — Акун шу офтобрўяда ухла. Юм кўзингни!

Зоҳир итоаткорлик билан қўзларини юмди.

Хиёлдан сўнг Майрам лўли вазмин ўрнидан туриб, сўрига яқинлашди. Омонат чўнқайди. Онага саволчан тикилди: айтайми, Адол?

— Ҳа, нима учун жим бўлиб қолдингиз, Майрам хола?

— Адол, мен сенга айтсан... шу ҳафта ичи бошингда бир кўргилигинг бор.

— Яна бошладингизми, Майрам хола!.. — Шошманг ахир, Майрам холажон, нафасимни сал ростлаволай?

— Гапимни бўлма акун!.. — Қулоқ сол; кўзимга бир боғ кўринаётитпи. Боғ ўртасида бир ишкомчайла...

Бирдан Шоир ҳаяжонланиб:

— Она, рост, — эди. — Ахир, у — ўзимизнинг чайла-ку!

— Ман сенга айтсан... ана ўша чайла ёнида ўғлинга бир фариштанинг назари тушган.

Беихтиёр Шоир энтиқди, жим қолди.

— Тикан ҳам ўша ерда оёғига кирган, — деди Майрам лўли. — Ана, ишонмасанг ўғлингдан сўра.

Она дабдурустдан бесабрлик билан:

— Зойир? — деди. — Зойиржон?!.

— Ўғлинг ухлаётти, Адол, — деди Майрам лўли алланечук кулимсираб. — Уйғонганидан сўғин сўрайсан.

Чиндан ҳам Зоҳир аллақачон ухлаб қолган, бир маромда пишиллаб нафас олмоқда эди.

Негадир она шитоб Зоҳир ёнига борди, бир зум термилиб турди, сўнг чаққон уйга киравётуб:

— Шоиржон югур, катакдан битта қора товуқ тутиб чиқ! — деди.

Оғилхона ортига Шоир югуриб ўтдию зумда бир қора товуқни қақоғлатиб кўтариб қайти.

Майрам лўли товуқни қўлига олиб:

— Дидинг бинойи-ку, турквачча! — деди. Сўнг шартта дастурхон четида турган пичоқ билан товуқнинг шалпайган тожисини тилиб, Зоҳирнинг жароҳати боғланган

докага бир неча томчи қон томизди. Кейин, кафтига бир оз қон оқизиб, аввал Зоҳирнинг бошига, сўнгра, қўярда-қўймай, Шоирнинг ҳам бошига суртди. — Бунинг кароматини кейин биласан, нодон!..

Шу пайдада она уйдан иккита нон ҳамда бир кўйлаклик газлама чиқариб узатаркан:

— Мана, Майрам холажон, бу пулниям олиб қўйинг, — деб эланди. — Болаларимни дуо қилинг, Майрам холажон? Шугиналар ортимиизда қолсинглар, илоё доғу ҳасратларини кўрмайлик.

— Арзингни оллоҳ эшитгай, Адол, — деб, Майрам лўли газлама билан нонни ҳамда товуқни хуржунга солди. Сўнг нимчани кийиб, тағин кафтларини ёйди. — Адол!.. Омин, азиз авлиёю анбиёлар сани қўллаб, фарзандларинг умрини зиёда қиласин. Бойинг билан қўша пиру бадавлат бўлғайсан. Оллоҳу акбар!..

— Омин, илоё айтганингиз келсин, Майрам холажон!.. Агар йўлингиз тушса, эртагаям киринг, Майрам холажон.

— Майли... — Майрам лўли хуржунни елкага осиб, ҳассасини дўқ-дўқ ерга урди. — Агар эртага келолсам, санга бир ривоят айтиб бераман. Зўр ривоят!

Беихтиёр Шоир бетоқат бир ҳаяжон билан:

— Ҳозир айтинг, жўги хола? — деди ялиниб. — Айта қолинг, жўги холажон?

— Эртага, турквачча, эртага!.. Адол, худойим бачаларингди барининг умрини зиёда қиласин, лекин ман сенга айтсам, шу ўғлинг зўр одам бўлади. Кўрасан!.. Хайр, омон бўл, Адол.

— Хайр, Майрам холажон!..

Майрам лўли Тозигулни эргаштириб, ҳовлидан шахдам чиқиб кетди.

Аммо, нима учундир, Майрам лўли эртаси келмади.

Индини, чошгоҳ маҳали ота эшакка икки челак мева-чева юклаб, дайравотга йўл олди.

Ота қўналғага борса, бузиб кетилган чайлалардан қолган парча-парча лахтагу қофозлар шамолда тўзғиб, ўчоқларда чала ёнган ўтиналар тутаётганимиш.

Ҳа, ўша куни, — Майрам лўли чиқиб кетганидан сўнг, — ниҳоят ҳушига келгандек, она бир муддат Зоҳирга ўйчан термилиб турди. Зоҳир жиққа терга ботиб ухламоқда эди. Она шолчага мунграйиб чўқди, сўнг унинг пешонаси, юзларидаги терларни оҳиста артаётib:

— Шоир, бор, болам, — деди. — Жўги холангдан эшитганингни оширмай-яширмай отангга етказ. Ҳаяллама!.. Намозгар-эртароқ қайтинглар.

Шоир дастурхонга ўроғлик күлфак сомса, бир машррапа айрон олиб, боқقا жўнади.

Саросар етиб боргач, ҳамма гапни отасига айтди.

Ота, бирдан юрак-бағрига ўт кетгандек, муздек айрондан симириб:

— Уканг ҳалиям ухлаб ётибдими? — деб сўради.

— Ухлаяпти, — деди Шоир.

Бир оз жимлиқдан сўнг, ота ғурданиб:

— Ақл бовар қилмайди-я!.. — деди. Кейин, таъкидли назар билан тикилиб тайинлади. — Уканги ёлғизлаб қўйма, ўғлим.

Шоир бош иргади: хўп бўлади!..

Ота ойболтани белбоғига қистириб, қўлида ток қайчи, бошини қўйи эгганча, Мажнунтепа томон секин юриб кетди.

Шоир дастурхонни айвон ҳавозасига осгач, беданаларнинг сувдонига сув қўиди. Кейин, ўроқни олиб, боқقا кирди. Ўт тераётib, отасининг негадир ҳавотир билан тайинлаган топшириғи хаёлидан кечди: демак!..

Ва ногоҳ, атиги бир йил эмас, гўё аллазамонлар аввал тушидами ёхуд ҳушидами рўй берган ўша ғаройиб воқеа ёдига тушиб, яна кўз ўнгидага таниш манзара ёрқин гавдаланди: ана, майнин овозда кимдир чақиряпти... Ана, қабристон пастқамлигига ўликлар базми... Ана, одамча!

Бехос қулоқлари остида одамчанинг алланечук чўзинчоқ овози эшитилаётгандек туюлди:

— ...Одамзод умрбўйи осмонга талпиниб яшашини сен ҳали билмайсан-да, болакай! Аршу аълода қандай мавжудотлар борлигини, улар нима ишлар билан машғуллигиги кай! Ишларни олиб, боқка кирди. Ўт тераётib, ишкомчайла томон қаради. Қаради ўнгидан анграйиб қолди: ий-е, чайла қанни?!..

Шоир дик этиб ўрнидан турди: негадир ишкомчайла йўқ... кўринмайди.

Ота эса ўша атрофда куймаланиб юрарди.

Беихтиёр қўксига бир ваҳм ўрлаб, Шоир:

— Бўйноқ! — деб қичқирди. — Бўйноқ?!

Бўйноқ теракларнинг намчил соясидаги мудраб ётган эди, бир зумда елиб келди.

— Қарамайсанми ахир, чайлани бузиб кетишибди-ку! Югур!..

— Қарамайсанми ахир, чайлани бузиб кетишибди-ку! Югур!..

Гүё фармойишни тушунгандек, Бўйноқ ариқчадан сакраб ўтди.

Шоир итнинг изидан илдам эргашди. Яқинлашаркан, отаси чайла ёғочларини йигиштираётганлигини кўриб:

— Ха, ота, чайлани нима учун буздингиз? — деб сўради.

Ота белидан белбоини ечиб, пешонасию юзини ҳорғин сийирган кўйи:

— Ана, шийпон бор-ку, ўғлим, — деди. — Етади ўша.

Жавобдан қаноатланолмай, Шоирнинг баттар таажӯкуби ортди: нега ахир?! Ё чиндан ҳам бирор нимани пайқаганмиканлар-а?..

— Ота, ҷалоб келтирайми?

— Кетамиз, — деди ота, узум тўла саватни кўтариб. — Бу ерда қиладиган ишимиз қолмади энди, ўғлим.

* * *

Намозгар она, кўзлари жиққа ёшга тўлиб, маломат билан қарши олди:

— Барака топинг, отаси, кечинг бағридан ўша боғнинг!

— Эсинг жойидами ўзи!

— Хўп... сиз эслик бўла қолинг, отаси. Ўтган йили Шоирингиз айтганида ишонмовдингиз, Зойир айтганда ишонмадингиз. Ахир, бугун Майрам холаям ўт тушгур ўша беҳиштий ишкомчайлангизни тилга олди-ку!..

— Фолбин-да, валақлайверади. Нима, ҳамма гапига ишонаверасанми ахир. Бор, калламни қотирма!

Шоир онасини юпатгиси келиб:

— Она, чайлани буздик, — деди.

Негадир бирдан кўзлари каттариб, она:

— Буздингизлар?!.. — деди. Сўнг юз-кўзларида аллатовур бир майин табассум жилоланди. — Ажаб қилибсизлар!.. Отаси, менга қаранг, энди ўша ерда битта қўй сўйиб, Куръон ўқитсангиз?

— Э!.. — деди ота чимирилиб. — Зойиринг яхшими ўзи?

— Яхши. Кўчада ўйнаб юрипти... Отаси, енгашлик қилманг, битта қўй болаларингизнинг бошу кўзидан садаға. Жон отаси, ўйқ деманг?

— Кўйлар сал семирсин хай.

Отанинг пичинг қилаётганини тушуниб, она қаҳр билан:

— Билиб қўйинг, бугундан бошлаб болаларимни боқقا боргани қўймайман! — деди.

— Йўқ! — деди Шоир. — Зойирингиз бормаса бормасин, лекин мен шийпонда отам билан ётаман.

Кейин, она ялинчоқ оҳангда:

— Билмайман, ўз-ўзидан юрагим куйишгани-куйишган, — деди зорланиб. — Бежиз эмасдир ахир, отаси! Раҳмингиз келсин мундай?..

— Майли, — деди ота ниҳоят ён босиб. — Агар эртага Майрам холанг келса, боғдан мениям чақирир. Чилдирмасини чалдириб, ўзим бир фол очтирай қани.

* * *

Гашти пешин чоғи.

Ота, кеча дайравотдан хомуш қайтганидан сўнг, уйда бамайлихотир ўтиромлай, боқقا келган, негадир кечқурун овқатлангани ҳам бормаган, мана, боягина тушлик қилиб, энди шийпон айвонида мудрамоқда эди.

Зоҳир, Фозил, ўзи — учовлашиб, Бўйноқни эргаштирган кўйи, Тегирмон ариқ ёқалаб, қўмлоқ ўйлдан хандон-хушон гурунглашганча, Мажнунтепа томон ўт тергани боришияти.

Дабдурустдан Майрам лўлининг қаёқладир ғойиб бўлганлигини билгач, она ҳам, ота ҳам Зоҳирга ёлғиз юришини ман этган, шу боис бирга ўт тергани Фозил жўрасини ҳамроҳ қилиб келган эди.

Фозил кеча оқшом бригаданинг дала шийпонида «Чапаев» киносини кўрган экан: оғир яраланганига қарамай, ўқ ёмғири остида, қондек қип-қизил дарёдан Чапаевнинг сизиб ўтганлигини завқ-шавқ билан ҳангома қилмоқда эди.

Атроф-теваракда дилкаш бир сокинлик ҳукмрон... Адл теракларнинг барглари оҳиста шитирлайди. Аҳён-аҳёнда, у ер-бу ерда чигирткалар эринчоқлик билан чириллаб қўяди.

Бир маҳал...

Ёпирай, ҳаммаси бир зумда рўй берди-қўиди: бирдан Бўйноқ таҳликали ғуруллаб, ура узумзор сари қочди.

Айни шу баробарида Зоҳир аллакимгадир дарғазаб ўқталиб:

— Онангни!.. — деб шитоб олдинга югурди. — Ҳозир кўзларингни ўйман сани!.. Дафъатан Фозил нималар содир бўлаётганига тушунолмай-англаёлмай, ҳадик ара-

лаш ялт этиб Шоирга қаради: жин чалдими уни?!

Шоир эса жонҳоври:

— Бўйноқ, бос! — деб бақирди. — Бўйноқ!!.

Гўё бирор бўйнидан судраётгандек, узумзорда Бўйноқ олдинги оёқларига тиранниб, тишларини ёвкур иршайтириб турар, кўзлари хонасидан отилиб чиққудек чақнار эди.

— Зойир, қайт! Орқага қайт, укажон?!

Ногоҳ жин кўчган каби аллақачон қумлоқ кўчада дуваланг кўтарилган, тераклар эса томир-помири билан кўпорилгудек қарсиллаб шовулламоқда эди.

Ҳаял ўтмай, қуон ичра Зохир кўздан ғойиб бўлди.

Шоир жон-жаҳди билан ўкириб, қуон томон отилди. Етиб боргунича дуваланг тиниб, қуон босилди. Ва, кўзларига ишониб-ишонолмай, бир лаҳза Шоир ҳайкалдек қотди-қолди: ука қумга беланиб ётар, пешонасида бир томчи қон йилтиради. Зохир-

— Зойир... Зойиржон! — Шоир беҳуд энгасиб, укани кифтидан кўтарди. Зохир-нинг боши шилқ этиб осилди. — Ука... укажон! — Ва беихтиёр Шоирнинг бўғзидан аламнок бир ингроқ отилиб чиқди. — Ота-а!..

Кўнгли сезганми, ота, ер бағирлаган узумлар оша сакраб-сакраб, елиб келмоқда эди.

— Ота, укам... укам!..

Отанинг ранг-рўйи сурпдек оқариб кетган эди, дафъатан тили калимага айланмай, аста чўнқаяркан, Зохирни бағрига босди, қўли қалтираб, юзларини силади, сўнг:

— Ўғлим, оч кўзингни, ўғлим, — деди овози хирқираб. — Зойиржон, болажоним!..

Шу пайтда Бўйноқ гуноҳкорона чингисб յқинлашди, секин бўйни чўзиб, Зохир-нинг оёқларини ялади, сўнг осмонга қараб чўзиб-чўзиб увлай бошлади.

* * *

Тун қоронғилиги чулғаётган ётоқ бўлмада Шоир кўзлари жимирилаб, газетага тикиларкан, тағин бот-бот осмонга руҳан талпинган дамларини энтишиб эслаб, одамзод табиатнинг энг олий мавжудотими ёки янам олийроғи бормикан, деб ўйлади: бор... Бўлса керак. Бордан йўқ бўлмайди, йўқдан бор бўлмайди. Бинобарин, жон — руҳ бор-ку, ахир!.. Эҳтимол, руҳлар янам олийроқ мавжудотлар учун озуқа ёки эрмак манбайдир.

Ва ногоҳ яна хаёлида олис ўтмиш манзаралар ёрқин намоён бўлаверди: ана, одам-ча бармоғини ҳавога нуқиши билан, токнинг тилларанг барглари ловуллаб ёна кетди... Ана, бирдан укаси аллакимгадир ўроқ ўқталиб, қуон ичра рўёдек кўздан ғойиб бўлди... Ана...

Тавба, тушию ҳуши бу қадар қоришиғ-эй!.. Тушми, ҳушми — ҳарне бўлсаем, ҳам-маси аниқ-тиниқ ёдида эканлиги ғалат.

Тағин одамчанинг алланечук чўзиқроқ овози қулоғида аксу садо бериб жаранглётгандек туюла бошлади:

— ...Эрта бир кун... виждансизларга дуч келиб ўртанаверасан, зор-зор қақшаб ҳамдард излайсан-у, лекин тополмайсан. Тамагирлар... таъқиблар... ғалваю ғурбатлар...

Ажаб, ҳаёт—кун билан тун бетиним чархпалакдек айланаётган қўналғами ёки хиёнату диёнат бетўхтов курашаётган бир томошахонами — нима ўзи? Нега томошахона, кимлар учун томошахона — янам олийроқ мавжудотлар учун эмасмикан мободо?.. Наҳотки одамзод нима учун дунёга келгани-ю, нима учун дунёдан ўтарини билолмай кетса?

Ўзи шу ёшга етгунига довур, шу даражага эришганига қадар не-не уқубатларга, қанчадан-қанча хиёнатларга дучор бўлди. Агар умрининг давоми ҳам уқубатлару хиёнатлар ичра кечар бўлса... Қарама-қаршиликлар курашининг бирлиги — ҳаётдир, деганлари шуми-ё? Кураш?.. Хўш, кўрар кўзидек, ширин жонидек укагинаси нималарга қарши, кимларга қарашда нобуд бўлди? Ахир... қани мантиқ?!. Наҳотки рост бўлса?

Ногоҳ эшик очилиб, оstonада қизи кўринди:

— Дада, овқат пишли. Онам айтдила, пешайвонга чиқармишсиз.

Пешайвонда чироқ заъфарон нур таратар, хона ичи эса нимқоронғи эди.

Газетани ғижимлаб, хомуш ўрнидан тураркан, Шоир ҳамон хаёлида жавобсиз бир савол бекўним чарх ураётганини идрок этди: наҳотки рост бўлса — хўш, нима рост-у, нима ёлғон?

СЕВАРГУЛ

Қайсики вилоятимда тиламчи ёхуд ўғри чиқди,
ўшал вилоят ҳокимини бешафқат жазоладим.
«Темур тузуклари»

Тун...

Алламаҳал.

Жимжитлик...

Ошона томондан девор соатнинг товуши оҳиста эшитилади: чиқ-чиқ, чиқ-чиқ, чиқ-чиқ...

...бас, ухлаш керак. Соат неча бўлдийкин?.. Эрталаб турish азоби ҳам бор ҳали.

Тунчироқни ўчирди. Бирдан хонани қуюқ қоронғилик чулғади. Ҳаялдан сўнг, гирашира хона ёришди. Симобий тусланиб кўринаётган дераза ойнасидан гупиллаб ёғаётган көр аранг кўзга илғанарди.

Хорғин ўринидан туриб, даҳлизга ўтди. Ётоқ бўлмага кирди. Қарийб хонани эгаллаган қўшкарт устидаги тўшагига маъюс бир назар ташлади: хувиллайди — ютаман дейди-я!..

Секин тўшакка чўзилиб, муздек ёстиққа бош қўяркан, болалигида онаси қулогига қўйган бир ўйтит ёдига тушиб, хаёлчан кулумсираган кўйи, пичирлади: ухлайн ўнг ёним билан, турайин йимоним билан.

Лекин, негадир, ҳали-вери ухлаёлмаслигини аниқ сезаётгандек эди.

* * *

Жиринг!.. Жиринг!.. Жиринг!!!

Аллақачон донг қотиб ухлаган экан, уйқусини қизғаниб, қўзларини очмай, телефон дастагини олди:

— Салом, — деди. Жавоб эшитилмади. Кейин, овозини хиёл кўтариб: — Ассалом-алайкум! — деди. — Ало, кимсиз, сизга ким керак?

— Мен... Кечирасиз.

...аёл! Нотаниш. Уйқуям ҳаром бўлди... Ким экан бу?

Овоз — баҳмалдек майин, лекин... қандайдир фитнакор эди.

— Нега жим бўлиб қолдингиз?

— Сиз Нортўхта¹ акасиз-а?

— Ўзингиз кимсиз?

— Мен.. Севаргулман.

— Севаргул?.. Қизиқ-ку!

— Сиз қиссангизда раҳмдиллик қилиб ўлдиролмаган, лекин ўлишга аҳд қилган Севаргулман мен.

Жувон чиндан ҳам шу тундаёқ ўз жонига муқаррар қасд қиладигандек туюлиб, Нортўхта бир муддат жим қолди, сўнг беҳаловат ёстиққа тирсаклаб:

— Ер тўярмиди, — деди.

— Мен ўзим ҳаётдан тўйган бўлсам-чи?

Нортўхта яна бир фурсат жим қолди: бу жувон бирор оғир дардга чалинган бўлса керак. Энди... энг сўнгги чорадан ўзга чораси йўқдир.

— Кечирасиз, соғлигингиз тузукми, касал-пасал эмасмисиз ишқилиб?

— Соппа-соғман!

— Ёшсиз?

— Ёшман.

— Чиройлисиз?

— Ҳамма бало шунда-да!.. Сизнинг бадбахт Севаргулингизнинг ярамас Теша олдида чиройидан бошқа нима гуноҳи бор эди.

— Севаргул содда... анои эди.

— Соддалик... айбми?

Нортўхта илкис қаддини тиклаб, каравотда оёғини осилтириб ўтиради. Сўнг, дераза оша сим-сим ёғаётган патта қорга тикилган кўйи, ўйчан тек қотди: жувон ҳақ гапни айтияпти, Севаргул — беозор, беғубор, баини барқ урган бир гул эди. Тешаям у қадар ярамас эмас... Уларнинг қисматидаги ярамасликлару иллатларнинг ўқ томири хийла теран қатламларга бориб туташган. Нима учун буни жувон англаб етолмаяпти?

— Ўзингизни ўлдирганингиз билан, олам гулистон бўлади, деб ўйлаяпсизми?

Хиёл жимлиқдан сўнг, жувон:

— Биламан: олам гулистон бўлиши учун ҳамма ёмонлар қирилиб кетиши керак, — деди. — Агар гулистон замонларни кўриш — болаларимиз боласининг боласига насиб қиласа ҳам катта гап!.. Чорва қирилса — тўрт йил, юрт бузилса — қирқ йил, деган нақлни эшитганмисиз?

Мен деб ҳикоя ёзмадим шу пайтга қадар.

Азбаройи холислик, ақидамга кўра, бу гал ҳам мен деб ёзишни лозим кўрмадим.

- Түйкүс жувоннинг овози танишдек туюлиб кетди: ким бўлдийкан бў? Анови, беҳуда шуҳрат илинжида эрдан кечиб, элдан кечиб, тўшакма-тўшак изғиб юрган шоирачалардан биримикан? Нега шу тобда қўнғироқ қиласяпти — тузогига илинтироқчими-ё?
- Ало, Нортўхта ака, нега саволимга жавоб бермаяпсиз?
- Шошманг, аввал танишиб олайлик: кимсиз, қаерда ишлайсиз — айтмадингиз-ку!
- Сизни уйқудан қўяяпман-а? Кенойимниям уйғотворган бўлсан керак.
- Уйда бир ўзимман. Янгангиз болаларни олиб, қишлоққа кетган. Каникуль.
- Нортўхта ака, унда...
- Сиз мени танийсизми?
- Йўқ, — деди жувон.
- ...ёлғон айтаяпти. Танийди... танийди! Танимас...
- Қизиқ-ку!
- Ишонинг, танимайман. Мана, журнал ёнимда. Расмингизга қараб ўтирибман. Агар сизни кўчада кўриб қолсан, барибир таниёлмасам керак.
- Телефон номеримни қаёқдан билиб олдингиз?
- Йўли кўп.
- Тўғри... Майли, исмингизни айтинг-чи?
- Исмим... кутубхоначи Шоира, доктор Бокира, ўқитувчи Замира, машинистка Латофат, раққоса Малоҳат — қайси бири ўзингизга маъқул бўлса, ўшанисини айтиб чақира-веринг. Барибир моҳият ўзгармайди... Менинг лаънати қисматим баҳтиқаро Севар-гулингизникidan ҳам бешбаттарроқ, — деб, жувон ғамгин уф тортди. — Менинг бад-баҳт Бахтигулим хореография мактабида ўқиди. Агар бугун қизимни кўргани бормага-нимда, қарорим янаем қатъйлашиб қайтмаган, ҳозир сизнинг уйқунгизни бузмаган бўлармидим.
- ...бечора ёлғиз яшаркан-да! Ёлғизлик — яратганга ярашармиш. Ёлғизлик ёмон. Ёмон!.. Кимнидир кутиш азоби, жимжитлик бўғови бечора жувоннинг юрак-бағрини кемирворган бўлса керак.
- Қизим билан ачомлашиб, сигарет ҳидидан нафасим қайтиб кетди. Аламим қўзиб, роса уришиб бердим. Эринг ўлиб эрсиз қолдингми ёки уйинг куйиб уйсиз қолдингми, зумраша, дедим. Аямадим. Ахир, ўн уч яшар қиз бола-я! Ҳалиттан чеквотти, Нортўхта ака.
- Ўзингиз ҳам чексангиз керак-да?
- Жувон бир зум сукутга солиб:
- Нима, кенойим чекмайдиларми? — деди. Кулди.
- Йўқ... Келинойингиз менинг ғамимни, болаларнинг ташвишини чекади.
- Келинойимнинг кашандалиги конъякхўрликка бизникӣай эҳтиёжлари йўқ-да!..
- Шошманг!.. Қарорингиз қатъийми?
- Қатъий! — деди жувон, беихтиёр юракни жимирлатувчи бир хотиржамлик билан. — Мен бу қарорга икки ой олдин келганман. Қиссангизни ўқиганимдан кейин!.. Тўғриси, Нортўхта ака, қиссангизни ўқиб, даҳшатга тушдим. — Қиссани кўлёзма ҳолида ўқиган акабойлардан бирининг ушбу ваҳимаси ногоҳ Нортўхтанинг қулоқлари остида тағин ноҳуш янграётгандек туюлди. — ...хато қилиб қўйибсиз-ку!
- ...Мана, қиссани ўқиган журналхон... Демак!.. Э дунёйи қўтири, наҳотки кутган яхшилиги, эзгулик йўлидаги саъи ҳаракатлари — бари ёмонликка, сўнгсиз бир азобга айланса!..
- Нортўхта ака, сиз нима учун бунчалик пасмурный ёзасиз?
- Э!.. — деб юборди Нортўхта. — Нима, кекирдагигача ғам-ғуссага ботган Севар-гулим ҳақида ёрқин комедия ёзишим керакмиди? Ахир, бу фирт майнавозчилик бўларди-ку!
- Йўқ, сал шафқатли бўлинг демоқчиман, — деди жувон. — «Служебный роман»ни кўргансиз-а?
- Кўрганман.
- Ўша кинода қисмати фоже, феъли ғалати бир аёл бор.
- Эсладим, сурбет муовиннинг ўнаши!..
- Ҳа, ўша, — деди жувон. — Агар аҳамият берган бўлсангиз, ўша аёл доим нимагадир улгуролмай, доим нимагадир эришолмай тажанг юради. Қачон қараманг, бечора аёлнинг кўзлари жиққа ёшга тўла, лекин лабларида табассум билан қувноқ бир қўшикни хиргойи қилгани қилган. Таъсирли-а?
- Лекин зарбли эмас-да!
- Бирдан жувон нимадандир енгил тортгандек:
- Ана, ўзингиз икрор бўлдингиз! — деди. — Сиз қўққис зарб уришни яхши кўрарсанзиз. Яхши эмас.
- Нортўхта, негадир, дабдурустдан бардоши тугаб:
- Кечирасиз... — деди. Синглим демоқчи бўлди, лекин нечундир хуш такаллуфни раво кўрмади. Ўгирилиб ёнар соатга қаради. — Учдан ўтаяпти. Ҳадемай тонг отади.
- Аллақачон қўёшум чиқмас бўлиб ботган, — деди жувон яна ўша — дилдиратгувчи хотиржамлик билан. — Энди ҳеч қачон менинг тонгим отмайди, Нортўхта ака.

— Мен нима қилай?.. — Яна уни синглим деёлмади. Кейин, бу тарз мумомала но-
үринлигини билиб турса-да, барибир сўз оҳанггини ўзгартиролмади. — Нима истайсиз
мендан?

Мен нима қилай?.. Нима истайсиз мендан?

Нортўхта эрталаб ишга бораётганда даҳшатли бир манзарага нигоҳи тушиб, қилич
тиғидек беаёв бу саволи учун бениҳоя афсус чекади; руҳиятида пажмурда бир эзғинлик
 билан ишхонага кириб боргач, боз бир мотамаролиқни кўриб, баттар ўртнади: нега...
 нима учун шундай дедим?.. Асло ундан демаслигим керак эди. Аттанг.. аттанг!

Қулоқлари остида эса жувоннинг майнин, ғамгин овози бот-бот эшитилаётгандек бў-
 лаверади: энди ҳеч қачон менинг тонгим отмайди, Нортўхта ака.

Бу ғамгин овоз узоқ вакт, эҳтимолки то умри поёнига довур тъяқиб этажагини ўйлаб,
 жувонни юпатолмаганидан беадад ўқинади: бир бечора жувоннинг уволига қолдим-а!..

— Мен аллақачон муддаомни айтиб бўлдим, Нортўхта ака, — деди жувон. — Труб-
 кани қўйиб қўяверишиңгиз мумкин...

Нортўхта негадир жўмардлик қилолмаётганидан, билъакс оромини қизғанаётгани-
 гами, хижолат чекди. Индамади.

— Барibir сиздан миннатдорман: қиссангизни ўқиб, шу қарорга келганим учун!

— Э!.. — деди Нортўхта яна тўнгиллаб. — Мабодо ичволмаганимисиз?

— Нима, бадмост дёлдек поинтар-сойинтар гапирайпманми?

— Ҳайронман!..

— Ҳайрон бўлманг, трубкани қўйганимдан кейин, газўчоқнинг газини очиб қўйиб,
 ухламоқиман!

Бирдан хаёлида ёлқинланган манзаранинг ваҳми босиб, Нортўхта беихтиёр сескан-
 ди: ана, сув парисидек гўзал бир жувон тўшак билан битта бўлиб ётибди... Шифтга ғам-
 гин қадалган чарос кўзларида уйкудан асар йўқ... Эшиклар, деразалар гумгурс ёпиқ...
 Ошхона томондан ажал бетўхтов вишиллаб кирайпти... Жувон, ақлу ҳуши карахтлаша-ка-
 раҳлаша, ахийри ухлаб қолади. Кейин, эрталаб!..

Нортўхта, муқаррар рўй беражак фалокатнинг албатта олдини оладигандек, атай
 босиқлик билан:

— Шаҳарнинг қайси бурчагида яшайсиз? — деб сўради.

— Изласангиз, менга ўҳшаганларни шаҳарнинг ҳамма бурчагидан топасиз, — деди
 жувон.

— Лекин айнан сиздақаларини эмас-да!..

— Айнан мendaқаларнинг қисматини овоза қилишмайди-да! Мендақалар оз эмас...
 билмайсиз.

Беихтиёр Нортўхта республика газёталарида босилиб чиққан «Бир аёл фожиаси»
номли мақолани ҳамда ўндан кейин оиласи планлаштириш ниқоби
остида бошланниб кетган ғайриинсоний бир тадбир тадорики тўғрисидаги шов-шувларни
дилғашланиб эсларкан, гарчи шу тобда ўлим ҳақида жувонга умуман лом-лим демаслик
 зарурлигини билиб турса ҳам, ўқтам овозда:

— Менга қаранг, ўлмасликнинг сира иложи йўқми? — деди. — Яшайверсангиз бўл-
 майдими?

— Ахир, мана, ўзингиз Севаргулнинг тилидан жуда боплаб айтиб қўйибсиз-ку:
 ўзинг учун муҳим ниманидир англаб етолсанг — бу ям бир
 баҳт, деб!

...эси борми бу жувоннинг! У жумлада эзгулик, фақат эзгулик назарда тутилган —
 Севаргул қизига ўлмай қолгани яхши бўлганлигини, энди фойдага қолган умри давомида
 туганмас азобу ўқубатлар билан тинимсиз курашиб яшамоқчи эканлигини изхор этаяпти.
 Жувон эса... Бу қанақаси ахир!

— Йўқ... йўқ! Сиз менинг фикримни хато тушунибсиз. Илтимос, умрингизга зомин-
 ник уволини менинг гарданимга юқламанг?

— Қўрқманг, Нортўхта ака, уволиям, савобиям ўзимга тан, — деди жувон. — Мен
 қароримни бугундан кечиктирмай амалга оширишим кераклигини англаб етдим. У ёгини
 сўрасангиз, вақтида ўлиб билиш ҳам бир баҳтдек туюлайпти менга... Икки ой аввал, қис-
 сангизни ўқиб бўлган кунларимда, сакрашенияга тушганимни, бошқа бирор иш топишим
 кераклигини айтишган эди. Биласиз, ҳозир ҳаммаёқда қисқартириш кетаяпти. Қаёқдан
 ҳам иш топардим — тополмадим. Боя... тўра�, энди бирор квартира топ, ижара
 ҳақини ўзим тўлаб турман, деб чиқиб кетди.

— Тўрангиз ким?

— Ким бўларди — ям бир Тешавой-да! — деди жувон. — Юнусободда яшайди.
 Боғли-чарвоқли ҳовлиси бор. Ҳозир мен яшаётгандан мана шу уч хонали, хуфиёна коопера-
 тив квартирасига келин туширмоқчи. Шошилинч ўғлини ўйлантирмаса бўлмасмиш.

Жувоннинг ахволи чиндан ҳам танглигини теран ҳис этиб, Нортўхта унинг тўраси
 кимлигини билолса, гўё фалокатнинг олдини олиш мумкинлигини яна мубҳам умидвор-
 лик билан кўнглидан кечиравкан:

— Тўрангиз қайси идорада ишлайди ўзи? — деб сўради.

Аммо жувон, енгилгина кулиб:

— Йўқ, айтмайман, — деди. — Керак эмас.

— Хўп, майли, айтманг, — деди. — Нортўхта. — Лекин тўрангизнинг ёнига ишга кирсангиз бўлмайдими? Кейинчалик ўз соҳангизга ўтиб кетарсиз.

— Айтдим-ку, ҳаммаёқда қисқартириш кетаяпти, деб. Аҳ-ҳ, майли!.. Тағин унинг уф тортгани эшитилди. — Нортўхта ака, мана, ҳаммасини билиб олдингиз: ҳадемай ишҳо намда ҳужжатларимни қўлимга тутқазишади; уйдан маҳрумман; ўйнашга ишониб эрсиз зим — яхши умидлар билан ўстираётган қизим қашанда... Эрта бир кун ёлғизгина қизим — бадбаҳт Бахтигулим ўйнаш боласини келтириб қўлимга берса!.. Ҳали она сутининг ҳидоғиздан кетмаган қиз семириб бораётгандигини баҳона қилиб сигарет чекса, эрта ҳидоғиздан ароқхўр қиздан ҳар балони кутиш мумкин. Тўғрими?

Нортўхта бутунлай гангиб-гарангсиб қолгандек эди, жувоннинг доғу ҳасратига жавобан юпантурвчи бирор бир сўз деёлмади.

— Ҳозирдан билаяпманки, келажақда бошимга ёғиладиган кулфатлар олдида бу-гунги ғамгин кунларим ҳам бир армон бўлиб қоладиган. Шунинг учун... Бас, ҷарчадим. Бундан буёғига чидаётмайман. Ғам-ғуссага ботиб яшашдан тўйиб кетдим.

Нортўхта ҳамон жувонга қай йўсин тасалли берарини билолмай, донг қотган эди.

Орага чўккан дилтант сукунат аро дастакдан оҳиста хишиллаётган товуш эшитила бошлади.

Хиёлдан сўнг, жувон:

— Нега жим бўлиб қолдингиз, Нортўхта ака? — деди. — Роса жонингизга тегдим-а?

Нортўхта, гўё жувонни кўриб тургандек, паришон бош чайқаб:

— Эшиштаяпман, гапиринг... гапираверинг, — деди. Сўнг: — Ота-онангиз, оғайнин-ларингиз йўқми? — деб сўради.

— Бор, — деди жувон чўзиб. — Адам ҳам, ойим ҳам борла. Уйли-жойли бўп кетган акаларим, сингилларим бор. Лекин ҳаммалиги бир амаллаб ўз кунимни ўзим кўриб юрганинга хурсанд. Агар бирор ижараҳона топиб кўчиб чиқишим кераклигини боёқиши ойим билиб қолсалар, билмадим, қандай аҳволга тушаркинла.

...даҳшат! Бечора жувонга оғир, жуда оғир экан. Қизик, фарзанд ўз жонига қасд қил-гандан кейин, ота-онанинг ҳоли не кечаркин-а!?

— Чидаш керак, — деди Нортўхта. Ва, тасаллиси ҳавоилигини англаётган эса-да, шавқиз ҳоҳандга қўшиб қўйди. — Эрта бир кун сизга ҳам рўшнолик насиб қиласар ахир.

— Ағуски!.. — деди жувон, овози титраб. Кейин, тағин боягидай хишиллаётган товуш эшитилди. — Майли, Нортўхта ака, кўнглим бузилиб кетвотти. Ҳозир йиғлавораман.

...ахир, қанжик, вақтида қисиб юргин эди-да! Ҳаётда ким кўп — Тешавойлар кўп. Лакқа ишониб кетаверасанми ахир?! Энди... Сенинг шармандалигинга ночор-ноилож кўтаниккан ота-онанг, акаларинг, сен ўз жонингга қасд қилганингдан кейин, қандай бош кўтариб юришади?!

— Сиз у дунёга ишонасизми, Нортўхта ака?

Нортўхта индамади.

— Бу дунёдаги гуноҳларим учун, хатоларим учун у дунёдаям роса азоб чексам ке-рак, — деди жувон, янам овози хиркираб. — Ахир, мен ҳам ҳамма қатори бегуноҳ, бегубор тугилган эдим-ку! Содда бўлганим учун... гўзал бўлганим учун шунчалар азоб, шунчалар уқубат... Биласизми, мени хато йўлга бошлаганлар, гуноҳ ишларга бошлаганлар жазосиз қолиб, ёлғиз ўзим азоб чекканим алам қиласади менга.

— Менга қаранг... алданиб қолганингизни билганингиздан кейин ўлдиришингиз ке-рак эди ўзингизни. Энди ўйлаб к ринг: баттар ота-онангизни, оғайниларингизни юзиқаро қиласиз-ку!

— У пайтларда гўл эканман-да!.. Кейин, сизнинг Севаргулингизга ўхшаб, яхши кунн-лар келишига ишонар эдим. Энди билсам, ҳаммасини ўша кунлардаёқ бой бериб қўйган эканман. Майли, Нортўхта ака, хайр... хайр.

Бирдан жувон жимиб қолди.

Кейин, дастакдан бир маромда дилтант... дилғаш товуш эшитила бошлади: қуқ! Қуқ!

Куқ!!.

Нортўхта бир муддат дастакка тумшайиб қараб турди. Сўнг негадир дастакни жойи-га қўймай, чеккага суриб, дераза оша кумушранг қор пардасига хомуш тикилган кўйи, тек қотди.

* * *

...ё тавба, бирорнинг умрига зомин бўлиш!.. Ўзи асрасин-э! Бунақа ўйлаб ўтирамай, дарҳол «07»га хабар қилиб, жувоннинг телефон номерини аниқлаш керак. Ана кейин... Аммо, қандай қилиб? Қўшнилардан бирортасининг телефонидан... Йўқ, кулгига қолади: тўрт бўляяпти, ҳали тонг отганиям йўқ. Бепарво оёқ узатиб ётиш... Йўқ! Тезроқ бирор чорасини топиш керак. Лекин нима қилсайкин-а?

ишига
нинг уф
и ишхон
б эрсиз
ина қи-
тигининг
са, эрта
ил бўла
а жаво-
ида бу-
чадим.
ан эди.
шитила
дим-а?
тгайни-
кетган
иб юр-
боёкиш
сд қил-
еса-да,
о ахир.
нётган
авора-
р кўп.
ож кў-
и кўта-

ам ке-
гуноҳ,
о азоб,
лаган-
тиз ке-
ниқаро
и кун-
кўйган

! Күк!
жойи-
кўйи,

рмай,
ейин...
улугига
езроқ

Ногоҳ, милиция машинаси бўлса керак, тун сукунатини тилкалаганча, катта йўл сари
елиб ўтди: виов-виюв! Виов-виюв!! Виов-виюв!!!

Беихтиёр катта йўл бўйидаги ГАИ постига боришни кўнглидан кечиракан, иргиб ўр-
нидан турди: у ерда телефон ҳам бор, милиционер ҳам... Агар жувон кимларгадир кўн-
гироқ қиласа, албатта номерини аниқлади. Жувон энди ҳеч кимни безовта қиласа...
Боя хотиржамгина айтганидек, газни очиб кўйиб, у х л а б қолгани ётса керак.

Саросар кийиниб, даҳлизга ўтди. Эгнига тўнни илиб, йўлакка чиқди. Эшикни қулфла-
ди. Чақон зинапоялардан тушаётibi, мабодо жувон ҳазиллашган бўлса-чи, деб ўлади:
йўғ-э, жин урдими шу маҳалда ҳазиллашиб, йигладику ахир!. Лекин йиглаган аёл —
кўнглидаги ғам-туссанини аччиқ кўзёши билан ювган заифа ўз жонига қасд қилармикан?

Ҳардамхаёллик билан тўхтади. Ортига қайтмоқчи бўлди. Аммо, барибир, энди тинч
ётиб ухлаёлмаслиги дилидан кечаркан, ҳечқурса жувоннинг телефон номерини билиб,
кўйишга аҳд этиби, тағин илдам одимлади.

Ҳамон сим-сим қор ёғмоқда эди. Ҳавода аёз заҳри сезилмайди. Еру кўк оппоқ. Да-
рахтларнинг шохлари соллонган. Атроф-теваракдаги қаватли биноларнинг биттаем де-
разасида чироқ нури кўринмайди.

... ҳамма ором олаяпти. Фақат шаҳарнинг аллақайси бурчиди ўзи
учун муҳим ниманидир англаб етолган бадбаҳт бир жувон, кўзлари
тобора каттарганча, киприк қоқмай, энг сўнгги мудҳиш лаҳзасини кутаётир... Агар
шундай кўргулик рўй берса, бегуноҳ қўни-қўшиллари ундан ҳам баттарроғига дучор
бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас!. Имилламаслик керак.

Тўнга ўрнаби, янам чақон юриб кетди.

Кўча бўйидаги магазин ичкарисида сутранг бир чироқ сўнаётган шамдек бот-бот ли-
пиллаб турарди.

Магазин ёнидан ўтиб, кўчага чиқди. Кўча адоғидаги катта йўлга тулаш чоғроқ майдон
ўртасида ГАИнинг таниш уйчаси фира-шира оқариб кўринарди.

Оppoқ... ҳаммаёқ оппоқ. Қор зарралари гўё сирли бир нимадир сўйлаётгандек тую-
либ, оҳиста ерга қўнади. Атроф-теваракдаги оқликка, ойдинликка сукланниб, одамнинг
аллақандай қабоҳатлар ҳақида эмас, эртанги ёруғ кунлар тўғрисида ўйлагиси келади.

Бироқ...

...нима учун менга... айнан менга қўнгириқ қилдийкан бу жувон, деб ўлади Нортўх-
та, ҳам таажжуб, ҳам алланечук хавотир билан: жойростонига жўнаётib, бадбаҳт
қаҳрамоним учун мениям яралаш мақсадидамикан? Ёки азбаройи миннатдор-
ликданми?. Тавба!. Навбатчи инспектор ёрдам берармикан ишқилиб? Ай, билма-
димо-ов!..

* * *

Нортўхта, тенг ўртаси гир айланасига шишакори, остию усти темир уйча эшигини
очиб, курсида мудраб ўтирган, погони қўш юлдузли, ўттиз ёшлардаги йигитга:

— Салом, — деди.

— Ваалейкум, — деди йигит, юзларини сийпалаб. — Хизмат, ока?

Уйча иссиққина: Стол тагида электропеч лахча чўйдек қизариб кўринади. Стол усти-
да эса катталиги кичикроқ ёзув машинкасидек келадиган телефон аппарат ҳамда очиқ
бир дафтар тўрибди. Дам-бадам телефондан ҳар хил товушлару узуқ-юлуқ овозлар
эшитилади.

— Хўш, нима хизмат, ока? — деди яна инспектор йигит.

— Шу... ўзини ўлдирмоқчи бўлган аёлнинг телефон номерини «07» орқали аниқлаб
берармикансиз, деб келдим, — деди.

Йигит мийигида кулиб:

— Очиғини айтаверинг, ока, аёл эмас, бирор эркак, ўлдираман деб, ўзингиз-
га пўписа қилгандир, — деди. — Тўғрими тахминим?

— Гўписадан кўрқадиган одамга ўхшайманми сира?.. Сизга тушунтиридимку, у жувон,
газни очиб кўйиб ухлайман, деб айтди. Агар у чиндан ҳам шундай қиласиган бўлса,
кўшилиярим бир балога гирифтор бўлмасин, деб хавотирланаяпман. Илтимос?!

— Да-а!.. — деди йигит, тағин пешонаси, юзларини сийпалаб. — Интересна, нима
учун нотаниш жувон сизга қўнгириқ қиласи?

— Мен қаёқдан билай, дўстим. Балки танири... Илтимос, вақти бехуда ўтказмайлик?

Трубкани жойига илиб кўймаганмисиз?.. Номерингизни айтинг?.. — Йигит рақамлар-
ни дафтар чеккасига ёзгач, эринчиқлини билан телефон аппаратнинг аллақандай мурват-
ларини буради, сўнг қорамтирип бир тумчачани босиб: — Ало! — деди. — Ало!..

Ҳаял ўтмай, нозик бир аёл овози эшитилди:

— «37»!. Қайси шаҳарни заказ қилмоқчисиз?

— Ало, биз шаҳар автоинспекциясиданмиз. Лейтенант Ботиров гапирайти. Илтимос, яхши қиз, 64-60...га қайси телефондан кўнғироқ қилишганини срўчно аниқлаб берсангиз?

— Аппаратнийга киришга ҳаққим йўқ. Начальник сменага — 44-07-65 га айтинг.

Йигит ғудраниб сўқинди. Сўнг, урнай-урнай, ниҳоят смена бошлиғига муддаони тұшунтириди.

Бир оз ўтгач, бошлиқ аёл одатий ҳиссиз-ҳаяжонсиз оҳангда:

— Аниқлаб бўлмади, — деди. — Сиз айтган номер билан гаплашган аёл кейин бошқа бирорвга ҳам қўнғироқ қилган бўлса керак.

Йигит аппаратга ишора қилиб:

— Ана, ўзингиз эшитдингиз, ока, — деди. — Энди хотиржам бориб ухлайверасиз: аниқламоқчи эдингиз, лекин бўлмади, демак — гуноҳдан соқитсиз. Тўғрими гапим?

Бир фурсат ҳукм сурған жимжитлик аро жувоннинг ғамгин овози жаранглаб кетган-дек туюлади: ахир, мен ҳам ҳамма қатори бегуноҳ, беғубор туғилган эдим-ку.. менинг хато йўлга бошлаганлар, гуноҳ ишларга бошлаганлар жазосиз қолиб, ёлғиз ўзим азоб чекканим алам қиласди менга.

..йўқ, хотиржам бориб ухлаёлмайди. Гарчи, жувоннинг азобу аламлар чекишида ҳеч қандай иштироки бўлмаса-да, машъум нияти амалга ошар бўлса, қандайдир даражада унга ҳиссаси қўшилган бўлади. Шубҳасиз!..

— Сизга бир гапни айтами, ока, — деди йигит, маънодор қош қоқиб. — Ўзини ўлдирмоқчи бўлган одам ҳеч қачон бирорвга билдирамайди. Билдиридими — кўрқманг, ўлдирмайди.

Шу тобда телефондан шошқин бир овоз эшитилди:

— «Бўрон!», «Бўрон!».. Мен «Чақмоқ»ман... Қандай, тинчликими?

— Тинчлик, тинчлик! — деди йигит. — Кўк «Москвич» топилдими?

— Қаёқда!.. — деди «Чақмоқ». — Ёнига яна иккитаси қўшилди. Биттаси Чилонзордан, иккинчиси...

— Мирмақсуд, шошма, бирпас гапирмай тур. — Инспектор йигит ўғирилиб, қошларини чимирди. — Бўпти, ока биз гаплашиб олайлик.

Нортұхта эшикни очаётиси:

— Майли... Узр, — деди. — Сизниям анча безовта қилдим.

Айни шу пайтда шаҳар томондан елиб келаётган оппоқ «Жигули»нинг орқа эшиги шитоб очилиб, чинқираган бир заифона овоз эшитилди:

— Ай, помогите-э! А-ааа!..

Бирдан инспектор йигит отилиб кўчага чиқди-ю, қўлидаги ола таёқчани дарғазаб ўқталиб:

— Тўхта! — деб бақирди. — Тўхтат машинани!!

Аллақачон машина тезлиги пасайган эди, ўнг томондаги тор кўча сари кескин бурилиб тўхтади.

Машинадан жигарранг пальто, қизиши этик кийган, тилларанг соchlари тўзғин, йиғирма ёшлардаги дуркингина бир... жувон апил-тапил пастига тушдию тарақлатиб эшикни ёпиб, шофёр йигитга ўқрайганча:

— Басмач! — деб сўқинди. — Негодай!..

Инспектор йигит шартта жувоннинг тирсагидан тутиб:

— Нима бўлди, ойимқиз? — деб сўради.

Жувон яна шофёр томон олайиб:

— У... у... ярамас! — деди. — Мени олиб қочмоқчи бўлди.

Ёши ўттизни оралаган, барваста шофёр йигит, мутеёна кулимсираган кўйи, илдам яқинлашиб:

— Эй, тухмат қилма-да, — деб, аста жувоннинг кифтига қоқиб қўйди. — Агар машинамга ўтқазмаганимда юрар эдинг ҳали-вери кўчада изғиб. Ношукур экансан-ку, а?! Жувон кескин нари четланаркан, пальто елкасидағи қалпоғини бошига илиб:

— Тўхтатишинг керак эди, — деди. — Тушаман деганимдан кейин баттар учиринг-ку!

— Ахир, муюлишдан ўтиб кетганимиздан сўнг айтинг-да! — деди шофёр йигит. — Бундоқ пост ГАИни айланиб ўтиб, уйингга элтиб қўймоқчийдим ахир.

Инспектор йигит шартта шофёр томон ўғирилиб:

— Уф денг! — деди.

Шофёр йигит хиёл энгашиб:

— Куф-ф! — деди.

— Ичгансиз-ку, ока?

— Ий-э, арақ деганингиз ҳозир Ачовотдаям топилмайди-ку, ўртоқ!

— Хужжатларингизни кўрайлик?

Шофёр йигит ён чўнтағидан хушлар-хушламас ҳужжат чиқараётиси, жувонга бир хўмрайиб қўяркан:

— Қаранг, яхшиликка ёмонлик, — деди инспекторга. — Сочидан акам келиши кепрак эди. Кутгани чиқувдим. У ёқдан самолёт учмади. Аэропортдан қайтаётганимда бу

Илти-
бер-
тинг.
ни ту-

бош-

асиз:
апим?
тган-
мени
азоб

шида
раже-
ни ўл-
г, ўл-

нзор-
кош-

ошибги

аб ўк-

бури-
н, йи-
чикни

илдам

р ма-
ку, а?!
о:
учир-
ит. —

а бир
ли ке-
да бу

қиз «Россия» ёнида такси пойлаб, дийдираб турган экан. Тұхтатдим. Ташавтомашга бор-
моқчиман, деди. Йўлимиз бир экан, ўтири дедим... Боя, муюлишдан ўтганимиздан сўнг,
«Южный»да яшайман, деди. Уйингга элтиб қўяман, кечаси сангуб юрмә, деб бу ёқдан
айланиб ўтмоқчи бўлсан, қўрқиб қичқирворди қанжиқ... Мана, кўринг, ҳаммаси жойида,
уртоқ.

Инспектор тепадан тушиб турган чироқ нурида ҳужжатга синчков кўз югуртиргач,
машина номерига бирров нигоҳ ташлаб:

— Юринг бу ёққа, — деди, уйча томон ишора қилиб. Сўнг жувонга буюрди. —
Утинг!..

Жувон, ноҳуш бир нимадир рўй беражагини фаҳмлагандек, беихтиёр четланаркан:

— Мен нима учун ўтишим керак? — деди.

— Протокол тузамиз, — деди инспектор. — Бу йигит маст ҳолда сизни олиб қоч-
моқчи бўлган.

Шоффёр йигит, ногаҳоний кўргиликнинг бу қадар жиддий тус олиб кетишини ҳатто
ҳаёлига ҳам келтиролмаган шекилли, дафъатан тили калимага айланмай, бир зум ангра-
иб қолди.

Жувон эса шитоб узоқлашаркан:

— Йўқ, мени тинч қўйинг! — деди. — Хоҳламайман... Керак эмас.

Инспектор чаққон бориб, жувоннинг қўлидан ушлади:

— Шошманг ахир! Ҳам гувоҳ, ҳам жабрдийда сифатида протоколга имзо чекишин-
гиз керак. Утинг!..

Жувон юлқиниб, шаҳдам одимлаганча:

— Билиб қўйинг, мажбурлашга ҳаққингиз йўқ! — деди. — Утингиздан арз қила-
ман!..

Фарч-ғурч қор босиб, тобора тун қаърига сингиб бораётган жувон ортидан инспек-
тор тўнғиллаб сўкинди. Сўнг изига қайтаркан, секин рўпарадан яқинлашиб келаётган
шоффёр йигитга янайм қовоғини уюб:

— Юринг! — деди.

Шоффёр йигит яна мутеёна кулимсираб:

— Нима қилмоқчисиз ўзи, уртоқ? — деди.

— Протокол тузиб, контрольный пунктга жўнатаман; — деди инспектор, унинг
қаҳрчан қўзларига тик қараёлмай. — Ичган-ичмаганлигинизни у ёқда текшириб кўриша-
ди.

Туйқус бу бедодликдан тили танглайди қотгандек яна шоффёр йигит бир зум лол
қолди.

Нортўхта эса ҳамон чеккада тўнига ўраниб, инспекторнинг ажабтовур жонбозлигини
пинҳона ижирғаниш билан кузатиб турган эди. Ахийри чидаёлмай:

— Жудаям ноинсоф бўлманг-э, дўстим, бу йигитнинг ичмаганлигини кўриб туриб-
сиз-ку! — деди.

— Қўйинг, эсон-омон уйларига етволсинлар.

Анови жувон-ку, даъвоси тухмат экан, қочворди. Сиз ҳам шафқат қилинг.

Бирдан пешонаси тиришиб, инспектор:

— Биззи ишимиизга аралашманг! — деди. — Боринг, йўлингиздан қолманг, ока.

— Ҳаддингиздан ошманг-да, дўстим! — деб, беихтиёр Нортўхта инспектор томон
илдам юрди. — Ахир... яхшимас. Менга қаранг...

Аммо, шоффёр йигит йўлни тўсиб:

— Майли, сиз аралашмай қўя-қолинг, уртоқ, кўраяпсиз-ку?.. — деди. — Бир амал-
лаб ўзим келишаман.

Аллақақон инспектор темир уйчасига кириб кетган эди.

Нортўхта, ҳануз сим-сим ёғаётган қорни сезиб-сезмай, баттар дилғашланиб ортига
қайтди.

...ўзингни бил, ўзгани қўй — Афлотуннинг гапими шу? Ҳа, Афлотун айтган.
Жиноятнинг олдини олмаган банда дўзахийдир. Бу оташин ҳикматни
эса Ғаззолий битган.

Ажаб, дунё бу қадар қарама-қаршиликлар, бу қадар зиддиятларға сероб-а!..

Анови бетовфиққа индамай-индаёлмай, мунграйиб қайтаётгани инсофданми, диёнат-
данми?.. Ким ҳақ — Афлотунми ёки Ғаззолийми?

Ҳадемай темир уйчада кичик бир жиноят содир бўлади — ҳар иккала бечора б и р
з малла б келиши шади.

Хўш, ҳамма қатори бегуноҳ, беғубор туғилган каттаю-кичик жинояткорларнинг гу-
лоҳи не, айби не ахир?! Кимлар... нималар уларни бот-бот жиноятларга, устма-уст хиё-
натларга ундаяпти?

Бир-биридан кажбаҳс бу саволларнинг жавоби маълум... лекин қизиқки, айни кездә
жавҳум... мавҳум экан.

Ў, ҳалол-покиза яшаш — виждонга гард юқтирумай кун кечириш нақадар оғир.

Дарвоқе, худкушликка қасд қилган анави жувон шу пайтда қай аҳволдайкин-а?

Гумбурр!!!

Худди бироқ түртгандек, Нортұхта ирғиб үйғонди-ю, алабир товуш түлкінларининг зириллаётганиниң күлогида сезган күйи, дераза оша ташқарига тикилди: рўпарадаги бино деворида қүёшнинг илик нурлари кўзни қамаштиргудек жилоланаяпти, бўғотдан қор эриб оқмоқда эди. Ҳаммаёк жимжит. Аммо гумбурлаган бир товушнинг акс садоси қулоқлари остида жаранглаб эшилиётгандек туюлаяпти. Үйлай-үйлай, ухлаб қолгани учуним?.. Ишқилиб, анати муштипар жувон ўз жонига қасд қилмаган бўлсин-да!..

Соатга қаради: чоракта кам ўн. Тезроқ ишга жўнаш керак. Паришон кепатада ювина, ҳануз фикру ёдини банд этган бир ҳавотир билан, шошилинч нонушта қилди. Кийинди. Сўнг, машинага ўтириб, ишхонага томон хомуш-хаёлчан йўл олди.

Қўёш мўл-кўл нур сочмоқда. Ҳаво илиқ. Туни билан ёғиб чиқсан қор секин эрияпти.

Чорраҳага яқинлашаётib, тезликни сусайтиарикан, туйқұс эрта тонг маҳали рўй берган ўша ноҳуш ҳангома ёдига тушди-ю, олдинда кўриниб турған ГАИ пости ёнидан негадир ўтгиси келмай, шартта рулни ўнгга бурди.

Бекатда йўловчилар гавжум. Ҳамма қандайдир бетоқат, айни чоқда одамларнинг юз-қўзида умумий бир ҳайратми, ҳаяжони, нимадир яққол мужассам эди.

Ажабланди: нима, трамвай издан чиқиб кетиб, бирор кўнгилсизлик рўй бердимикан?

Трамвай йўлини кесиб ўтиб, тезликни энди оширишга чоғланган ҳам эдик, ногоҳ «Ялла» радио-магазини ёнбетидаги тор кўча адогида уймалашиб турған бир гала олонни кўрди тоққа машинани тўхтатиб, пастга тушди. Ва, тўпифига қадар шилта қорга ботиб, рўпарадаги даҳшатли манзарадан нигохини узолмай, тўхтаб қолди: баланд гиштин бинонинг учинчи қаватидаги бир уй, ичиди нимадир портлагандек, деразалари девор-левори билан ўпирлиб тушган, ҳар икки ёндаги қўшни уй ромларининг ойнаси чилчил синиб тўкилган эди. Бино девори эса тиккасига дарз еб, тарс ёрилиб кетган эди... Пастда безовта оломон. Оломондан берироқда милициянинг сарғиши билан машинаси тела чироги бетиним липиллаб турарди.

... аттант! Барибир жувон айтганини қилибди. Епирай, шундоқ ёнгинасида яшар экану, сарсон-саргардон бўлиб шаҳарнинг аллақайси бурчагидаги «07» дан сўраб юрибди... Нега бунча ажабланади, ён қўшниси Замира беванинг ёки Латиф қассобнинг дарди не, алами не — биладими ўзи?! Билгандা бирор-бир ёрдам бериш келармиди қўлидан. Бу не замон-а?!

Ногоҳ жувоннинг ғамгин ҳасрати яна қулоқлари остида оҳиста эшилиётгандек туюлди: аллақачон қуёш имчиқ мас бўлиб ботган. Энди ҳеч қачон менинг тонггим отмайди, Нортұхта ака.

Кечира сиз, нима истайсиз мендан?.. Алдаш... авраш, ғолибо бир муслимани ноумид қиласлик ўрнига уялмай-нетмай шундай деди-я... Жиноятнинг олдини олмаган банд а дўзахидир... Эҳтимол, бир эмас, бир неча бегуноҳнинг ҳам умрига зомин бўлган. Бинобарин, дўзахийлик бундан ортиқ бўлмаслини кетди: ана, уйкуга қонмаган бироқ, — завод ишчиси бўлса керак, — кўзларини уқалаб, чиқади. Бадбўй ҳаводан ютоқиб исканади. Ажабланади... Аммо, ҳадемай асфаласофилинга равона бўларидан бехабар, чўнтағидан сигарет чиқариб, гугурт чиқади. Гугурт чақнагани ҳамоно, беадад гумбурлаган товуш еру кўкни тутиб кетади!..

Ёмон бир таъқибкор нимадан қочаётгандек шартта ортига бурилиб, ўриндиқка ўтиридио машинани елдириб кетди.

...аммо, муштдек юракка жо бўлаётган ғуссаю аламлардан қочиб қутулиб бўларканми? Илло, дард эмас, йўйўқ, одамни ғам кемириб адо қилар экан!..

Йўлбўйи шу куйдирғувчи фикр хаёлини тарқ этмади.

Ишхонада эса яна бир ғусса кўтмокда эди.

Манзилга етиб, хафаҳол машинадан тушди. Эшикни қулфлади. Сўнг муҳташам ишхона сари вазмин одимлаган кўйи, бир шода қалитни қаттиқ ғижимлади. Кафти оғриди. Лекин, негадир, баттар ғижимлайверди.

Бир маҳал, ўрта йўлакдан ўтиб кетиб қолганлигини пайқади. Тўхтади. Ортига қайтмоқчи бўлди. Кейин, бино чеккасидаги биринчи йўлакдан киришни ўйлаб, гўё почта маҳкамасида зарур бир юмуши бордек, йўлида давом этди.

Эшик очиқ экан. Қоп-қоронғи ўра оғзидан қорайиб қўринаётган ичкаридан димоғига гуп этиб рутубат ҳиди урилди. Қўзтаниш эшик қоровулига ҳамдардона бош ирғаб қўйди. Сўнг почта томон бир нигоҳ ташлаб, секин айланма зиналардан тўртингич қаватга кўтарилиди.

Даҳлиз узун, нимёруғ, адоги қўринмайди. Шошқалоқлик билан хоналарга кириб-чиқиб юрган одамлар олисдан шарпа янглиғ кўзга чалинадилар.

Даҳлиз ўртароғида уч-тўрт хотин алланечук шивирлашиб турарди. Уларга яқинлашаётib, дам-бадам хотинлар ғамгин нигоҳ ташлаётган девор томон назар соларкан.

бирдан кўзлари каттариб кетди: жудаям таниш бир шоира жувоннинг каттакон сурати! Суратнинг гир тевараги қора бўёқ билан ўралган. Қоп-қора мотамномадан қайғу, ғам чаккиллаб томиб тургандек. Деворга тақаб қўйилган гулдонда эса икки дона қип-қизил чиннигул.

Бир муддат сукутга толиб, борлигу йўқлик аро тек қотаркан, нимадир алам қилиб, алланимагадир ишонмай, оғир бош чайқади.

Суратда марҳума баҳт ярақлагандек кулиб туар, аллақачон жойростонига равона бўлганга сира ўҳшамас эди.

— Уч кун осилиб ётганиш-а! — деди аёллардан бири, орқада шивирлаб. — Каранг, ўғли каникулдан қайтиб, уйга кирса!.. Кеча оғайнилари келиб юртига обкетишган-миш.

— Жойинг жаннатда бўлгур, ҳамиша оғзидан бол томгудек бўлиб ёлғизгина ўғлини мақтарди, — деди иккинчи аёл, уф тоғтиб. — Эшитганидингиз, ўғли ўз кучи билан ўқишига кирган эди. Энди етимликда бола фақирнинг ҳоли не кечади?..

... э, осмон йироқ, ер қаттиқ — кўрар-да бола бир кунини! Тавба... Ахир, ғуссаю аламлар ўртаб-эзиз ташламайдими болани? Ота меҳрига зор ўсаётган армоңзада ўғил — мана энди аламзада бола одамзодга ишонармикан бундан кейин?.. Боёқиши уч кун осилиб ётиби-я! Ўғил буни унутмайди... унугулмайди. Қандай унугтисин — юрак яраси битарканми ахир?!

Кўкси куйишиб хўрсинаркан, кеча телефонда ўзини Севаргул деб таништирган анов жувонга айтган беписанд гапи яна қулоқлари остида жаранглаетгандек туюлди: кечира-сиз, нима истайсиз мендан?

Чехрасидан ёрқин меҳр ёғилиб турган марҳума шоиранинг шаҳло кўзларида эса унинг олифталарча саволига жавобан маънодор бир кулги чақнарди: қойил-э, и-гит!..

Бирдан йиглаворгиси келди. Доғу ҳасрати селдек қуйилиб, ҳўнграб-ҳўнграб йигла-са... Ҳаво етишмайтгандек устма-уст энтиқди. Лекин, ҳатто, кипприклиари намланмади ҳам, аммо тобора юраги куйишиб оғримоқда эди.

Бошини қуий солиб, оғир жилди.

Салдан сўнг, ўрта йўлак олдиаги чоғроққина долон ёнига етганда, сигарет чекиб турган ҳамхонаси илдам пешвуз юриб:

— Салом, Нортўхта, — деди.

— Салом.

— Яхши келдингизми?

...

— Ўн сўм беринг?

Индамай, чўнтағидан ҳамёнини чиқараётуб, ҳамхонасининг қувноқ кўзларига савол-чан тикилиб қаради: нима, яна бирортаси қизини узатаяптими?

— Ҳали сизнинг хабарингиз йўқми, телебашняга чиқамиз, бугун базм-ку! — Ҳамхона пихиллаб кулди. — У ёқдаям беришаркан-у, лекин бу ёқдан ўзимиз ҳам олиб борсак, зарар қилмайди... Борасизми?

— Борарман.

— Албатта боришингиз керак. Ишдан кейин-ку, бир яйрайлик!..

Аммо, биладики, базми жамшидга бормайди. Боролмаслигининг сабаби эса ёлғизгина ўзига аён.

1988 й

Ҳассакаш

— Муроджон... Муродилла, тур, болам... Э, худойим-эй, турсангчи, ахир!

Муродилла кўзларини очиб, тёпасидә онасини кўрди. Она негадир унисиз йиғламоқда эди. Беихтиёр юраги шув этди: нима учун йиғлаяптила? Тинчлиқмикан?..

Аммо уйқу ғолиблик қилди, ирғиб туролмай, Муродилла аллатовур хаёлчанлик аралаш мудрок бир алфозда дераза томон ўғирилиб қаради: гүё қопқора бахмал парда ойнага тоғтиб қўйилгандек, осмон яқиндан қорайиб кўринади. Эшиги қия очиқ қўшни хонадан эса бир тутам заъфарон нур тушиб турибди. Ачимсиқ қуядори ҳиди димоққа урилади.

Онаси тағин нимадир деди, лекин Муродилла аниқ эшитолмади.

Кейин, она қизи ётган тўшак тарафга ўтди, секин:

— Мунира, — деди овози титраб. — Мунир... Мунирахон!

— Ҳа, нима дейсиз? — деди у фингшиниб. — Яна озроқ ухлайн ахир, она.

— Бийинг ўлди, қизим: — Бирдан она ҳўнграб юборди. — Онамдан айрилдим, қизим, онамдан!

Мунира илкис ёстиқдан бош кўтариб:

— Иби-и! — деди. — Бийимни кечагина... намозгар кўрувдим-ку!

Муродилла беихтиёр кўзлари каттариб, аввал снасига, сўнг опасига қаради: опаси

ҳайкалдек тек қотган, онаси эса юм-юм йиғлаляпти. Онасининг юзлари, қовоқлари шишиб кетибди.

Муродилланинг юраги увишди. Йиғлагиси келди. Ютиниб, секин ўрнидан турди.

Шу пайтда ғичирлаб күшни хона эшиги очилди; оstonада отаси кўринди: эгнига қора тўн кийиб, белига белбоғ боғлабди. Жуда хафа.

Эсини танигандан бери Муродилла отасини ҳеч қачон бу қадар ғамгин кўрмаган эди. Отасига ҳам раҳми келди. Баттар юраги увишди.

— Ҳадемай тонг отади, — деди ота, каттароқ бир рўмолчани қўйнига тиқаётib. — Бўлинглар, тезроқ борайлик.

— Ўзингиз олдинроқ бораверсангиз бўларди, — деди она, кўзёшларини енгига артиб. — Акам бечора... ёлғиз эзилиб ўтиргандир.

— Муродилланинг бирга олиб кетмоқчидим.

— Биршо шошманг, хай, — деди она. — Ширчой ичинглар... Йиғлайвериб боланинг силласи қуриб қолмасин... Сут қайнәтибди, ҳозир олиб кираман.

Муродилла камзулуни елкасига ташлаб, ҳовлига чиқди.

Осмон қорамтири туслади, негадир юлдузлар кўринмайди. Изғирин шабада эсяпти. Муздек сувда қўл-бетини юваркан, кечагина тўшакни тўлдириб ётган бувисини бўгуни соvuқ ер бағрига кўмишларини кўз ўнгига келтиролмай, Муродилла ваҳимага тушди. Кўркди. Обтова ағдарилиб кетди... Сувнинг құлтиллаб тўкилаётганига бир қаради-ю, чақон арtingган кўйи дилдирабгина уйга кирди.

Аллақачон дастурхон ёзилиб, бир косадан ширчой келтирилган эди.

Ота жимгина, хомуш овқатланяпти.

Онаси эса эскироқ ридо устига яп-янги, оппоқ рўмолни тахлаб қўяётir. Ҳали таъзияхонага боргач, катта хотинлардек бел беғлаб, кўксига уриб-уриб, айтиб-айтиб йиғлайди. Муродилла аёлларнинг бунақа йиғлаганларини кўрмаган, лекин онасидан эшигтан. Таомил шунақа ўзи — таъзияхонада йиғлаш керак. Онасини кўксига уриб-уриб, айтиб-айтиб йиғлаётган кўйда тасаввур этаркан, негадир ўйчан алфозда тек қотди.

Шу пайт онаси:

— Ма! — деди жеркиброқ, куядори ҳиди буруқсаётган сандиқдан олача тўн ҳамда белбоғ олиб узатиб. — Нега бунча серраясан?

Тўнни хатна тўйи арафасида бувиси тикиб берган эди. Муродилла шуни эслаб, онаси кўлидан уни оларкан, негадир ишшайиброқ:

— Ман бугун мактабимга бормайманми, она? — деди.

— Ширчойни ич! — деди она қархчан чимирилиб. — Бориб, ҳасса тутиб йиғлайсан.

Онам бечора сизларнинг хизматингизда шамдек ёниб адо бўлди-ку!..

Бирдан Муродиллани яна алланечук ваҳм босди: бориб йиғлаши керак! Нима деб йиғлайди? Қандай қилиб йиғлайди?

Кейин, иштағасиз овқатланаркан, одам нима учун ўлади ўзи, деб ўйлади: қизик экан-ку, ўлмаса бўлмайдими?

Бола-да, бу савол — бу жавобсиз жумбоқ йўлга тушганларидан сўнг ҳам ёди-хаёлини тарқ этмади: одам нима учун ўлади ўзи?

Тонг бўзараётган маҳал эди, изғирин эсиб, муздек намреза ёғмоқда. Кўча бўйидаги дарахтлар шипшийдам, кўзга соvuқ кўринади. Хас-хазонлар бекўним суриниб, аллатовур сирли шитирлайди. Қоронги бурчакларда эса гўё нималардир хўмрайибми-хўрпайибми тургандек туюлаверади.

Жимгина боришаётган эди, отаси янаем илдамроқ одимлаб:

— Тезроқ юр, — деди.

Муродилла отасининг кўлидан ушлаб:

— Ота, нима учун одам ўлади? — деб сўради.

— Одамми?.. — деди отаси. — Одам... Сабаби кўп. Ҳозир қўй бу гапни, ўғлим.

Катта бўлганингда ҳаммасини ўзинг билиб олсан.

Яна бир оз жим кетишиди.

Кейин, гарчи қачонлардир ўларини билса ҳам, отасининг мўътабар фикрини эшигиси келибми ё шунчаки жиммикни хушламайми, Муродилла тағин:

— Ота, мен ҳам ўламанми? — деб сўради.

— Ҳа... Йўқ... Уб-бо! — деди отаси. — Қўй бу бемаъни гапни дедим-ку!

Ногоҳ юракларга титроқ солиб, бўғиқ бир фарёд кўкка ўрлади:

— Онаме-э-эй...

Бирдан тонгги сукунат чилпарчин бўлди. Атроф-теваракдан итлар безовта хура бошлади.

Тоғаси, жудолик аламига чидаёлмай, дод солиб йиғламоқда эди.

Шу аснода тағин нолавор бир чинқириқ еру кўкни тутиб кетди:

— Бийижо-о-оним!..

Муродилла ял этиб отасига қаради. Ота, бўзлаворишдан аранг ўзини тияётгандек инграниб, аламнок бosh чайқади. Сўнг:

— Ҷаққонроқ юр, ўғлим, — деда шошилинч юргургилаб кетди.

Ана шунда Муродилла ўлим нималигини илк дафъа жисму жонида бир оғриқ би-

лан идрок этгандек бўлди, бувисининг ўлганига тамомила ишонди, лекин... лекин бу — мангу жудолигу чак-чак қон томиб тургувчи бир жароҳат эканлигини ҳали теран хис этолмаётгандек эди. Шу боисдирки, бувисининг ҳовлисига гангиброқ, ички бир ҳадик билан кирди. Ва дарвозахонадан ўтиб, беихтиёр лолу малул тўхтаб қолди: тоғаси ҳамда тоғасининг ўғли — Иноят акаси баланд супа лабида ҳасса тутганича, айтиб-айтиб йигла-моқда эди:

— Онажо-о-оним, онаме-э-эй, онам-э-эй!..
— Бийижо-о-оним!..

Узун ридо кийиб, бошига оппоқ рўмол ўраган янгаси, тағин бир қўшни аёл ошхона томонда кўймаланиб юрарди.

Бўйнок — қарип қолган жонивор, кўзларидан милт-милт ёш тўккан кўйи, бувининг уйи остонаси ёнида оёқларига тумшуғини тираб ётибди.

Ҳамон муздек, майдада маъда ёмғир ёғаётir.

Отаси боққа тулаш ариқ бўйидаги қоратголлардан бир қучоқ ходача кесиб келди, супа пастидаги йўнғичкаси ўриб олинган мевазор бедапоя чеккасига қўйди. Сўнг:

— Нега қараб турибсан, кел буёққа, — деб, ходачалардан калтароқ бирини олиб узатди. — Ўт, қаторда туриб йигла, ўғлим.

Муродилла индамай ҳассани олди. Отасига эргашиб, ҳассакашлар сафига қўшилди. Бошини кўйи солди: энди иғла шекерак. Йиглаш... Йиглаш керак. Аммо, кўзда лоақал нам ўйқу!.. Қизик, тоғасининг ҳам кўзларида ёшдан асар йўғ-у, айтиб-айтиб ўкираётгани учумни, қовоқлари шишиб кетибди.

— Ана, отасиям йиги бошлаворд:

— Суянган то-о-оғи-им, маслаҳатгў-ў-ўйим, онаме-э-эй!..

Муродилла отасининг бу тарзда ўкириб йиглаганини ҳеч қачон кўрмаган эди, ўх-хў, отам зўр эканла-ку, деб ўйлади, вуй, овозвларининг бунчалар баландларини!.. Лекин нима учун онам деб йиглаяптила, ахир оналари аллақачон ўлганла-ку?

Муродилла нима учун қаторда ҳасса тутиб турғанлигини унугтандек эди. Атроф-теваракда рўй берадётган ҳодисот ҳам ғалати, ҳам аллатовур оғир туюляти.

Ана, тоғаси ҳам айтубчиликни авжга чиқариб, янам овозига зўр бера бошлади:

— Давлатбо-о-ошим, дуогў-ў-ўйим, онаме-э-эй!..

Иноят акаси эса яккаш: «бийижоним»лаб йиглаяпти, лекин, негадир, кўзларида ёш... ўйқ шекили.

Муродилланинг йиглагиси келди: ҳўнграб-ҳўнграб йигласа, йигидан нафаслари қайтиб кетса!.. Аммо, таажкубки, негадир йиглаёлмаяпти. Отаси ёки тоғасидек дод со-либ ўкиришга... ўйқ, унақасига хоҳиш ҳам, уқув ҳам ўйқ.

Бир маҳал, онасининг зору нолон йиги товуши эшитилди.

Беихтиёр бир сесканиб, Муродилла дарвоза томон ўғирилди, кўзларидан селдек ёш қўйилиб келаётган онасини кўрди. Бирдан онасига раҳми келибми, юрак-бағри эзилиб кетди... Онаси... онажони йиглаб келяпти. Кўзлари жиққа ёш, қалами ридо устидан белига рўмол боғлапти.

Она ув тортганча ўтиб, акасини бағрига босди:

— Акажон, етим бўлиб қолдик, акажон! Бошимизга мусибат ёпирилди, акажон! Энди нима қиласиз, акажон?!?

Тоға аламзадатик билан чайқалиб, синглиси елкасига аста қоқкан кўйи, ҳўнг-ҳўнг йиглаверди. Ака-сингил хиёл муддат бўзлаб, ҳамдардлашиб туришди.

Сўнг, она жияни Иноятни бағрига босди. Ва, дардкашлик билан, қайғую ҳасратини ифода этди, жигаргўшани юпатган бўлди.

Иноят акаси ҳам, кўзларидан жиққа ёш қўйилиб, изиллаб йиглаб юборди.

Муродилла эса беҳуш-беҳуд каби мунграйиб турарди.

Нихоят, она Муродиллани бағрига торти, пешонасига пешонасини босди, тинмай ёш юваётган юзларини юзига суйкаб:

— Йигла, ўғлим, — деди. — Мен онамдан айрилдим, болажоним. Йигла, йигла Муродиллајон, бувисиз қолдинг ахир, Муродиллајон! Бугун йигламасанг, қачон йиглайсан ахир, Муродиллајон!..

Дабдурустдан Муродилланинг димоги кўйишди, кўзлари ачишди. Бироқ, ёпирай, киприкларига чакра ёш энмади. Лабларини қонатиб юборгудек тишлади. Оташин хўр-синди: нега... нима учун йиглаёлмаяпти ахир?!

Айни шу аснода тоғасининг хотини қулоч ўйганча бўзлаб яқинлашди:

— Ойопажон¹, посбонимдан айрилдим ман. Қанотимдан айрилдим ман, ойопажон!

— Ойянгажон², дардимни кимларга айтаман энди, ойянгажон! — деди. — Ғамгу-зорим, онажоним!..

Она янам ғамгин оҳ уриб:

Улар бағримлашиб-бўзлашиб уйга кириб кетишли.

Уларнинг мотамзада йиги товуши уйдан бўғиқ эшитилаверди.

¹ Ойопла — қайнопа.

² Ойянга — келинойи. (Шева)

Бўйноқ остона қаршисида чўнқайиб, аста улий бошлади.
Тонг ёришиб қолган, аллақачон ёмғир ҳам тинган эди.
Ҳадемай, кўни-кўшнилар, йироқ-ёвуқдан қавму қариндошлар ёғилиб-ёпирилиб келавердилар.

Яқинроқ эркак қариндошлар бедапоя чеккасида қалашиб ётган тол ходачалардан муносиброгини танлаб, дарҳол ҳассакашлар қаторидан жой олишарди. Мана, улар ҳам, ҳар бири ўзича, айтиб-айтиб йиглашяпти.

Ана, Одил амаки, дуогўйим бийим, деб жар соляпти. Исмат... тоға эса, белбоғини елкасига ташлаб, жигарбандим аммам, деб бўзлаётир.

Қизиқ, деб ўйлади Муродилла тағин: ҳам дод солиб, ҳам ёш тўкиб қандай йиғларкин булар-а?.. Аёллар... лекин аёлларнинг йигиси эркакларнинг додгўйлигидан ҳам зўр экан.

Ҳар гал бирор янги аёл уйга кирганда бирдан ялпи йиги авжга чиқар, кейин улар-дан гўяндами¹ кимдир бирори янада дардкашлик билан марсиягўйликни бошлар эди:

Кора булат еладир —
Ёмғирмикан, дўлмикан!
Юрак куйиб ёнадир —
Бўзласам тинармикан!

Ва бирдан аёллар кўксига муштлаб, ётпасига етим бўтадек бўзлашади.

— Ув-ввв!..

Ховли хомуш, ғамгин одамлар билан тобора гавжум бўлиб бормоқда эди. Кўча та-рафдан ҳам узук-юлуқ овозлар бот-бот девор оша эшитилиб турарди.

Чоллар у ер-бу ерда туриб қолишган эди.

Бир пайт, икки йигит чаққон бориб, бедапоя этагига бир неча кигиз ёзди, кўрпачалар тўшади.

— Қани, оқсоқоллар, марҳамат,— деди бригадир оқсоқ Замон амаки.— Ўтинг-лар... Тобут пешинга яқин кўтарилади!

Қариялар бирин-бирин кўрпачаларга чўк тушиб ўтиришди.

Ҳассакашлар эса ҳамон дод солиб йиглашар, аёлларнинг мотамзада марсиягўйлиги уйдан бўғиқ эшитилиб турар эди.

Негадир, ҳануз Муродилланинг киприкларига ёш энмас, англаширсиз бир ҳис шууридами ёки юраги тубидами тинмай туғён урар, лекин фикру хәли эса бояги-бояги-дай ён-беридагиларда эди.

Тўйқус ота Муродилланинг кифтига туртиб:

— Нега бунча анграясан! — деди.

Муродилла термилиб қаради: отанинг киприклари нам, кўзлари жиққа ёш, юзлари қизарип-бўғриқиб кетибди. Овози хириллаб қолган эди.

— Йигла... Бийинг-ку, ахир, ўғлим!..

— Ота... мен.. Ахир, мен...

Аччиқ бир ҳўрсиник бўғзига қадалиб, Муродилла гапиролмай қолди.

Ота эса тағин бор овозда жар солиб йиглаверди:

— Мехрибо-о-оним, маслаҳатгў-ў-ўйим, онам-э-эй!..

Кейин, Муродилла яна зимдан ён-ёққа назар ташлаб, ҳайратдан донг қотди: аллақачон тобут тайёр бўлаётган эди...

Муродилла мазкур дилтанг манзарани кўп эслайди ҳали. Ҳар эслаганда кўкси шилини кетгандек кўйишади. Энтиқади. Кўзлари ачишиб оғриди. Ва беихтиёр отасининг даккилари, онасининг дашномлари ёдига тушиб, кўзларида қайноқ ёш билан маъюс жилмаяди. Шу баробарида, айни мөхру оқибатнинг тимсолидек туюлгувчи ҳамюрт биродарлари — Замон амакини ҳам, нуроний қарияларни ҳам, жонсарак тобуткашларни ҳам — ҳамма-ҳаммасини кўксига туганмас бир ифтихор билан бот-бот хотирлайди. Энтиқади.

Аммо нима учун ўшанда одамлар кўзига алланечук совуқ кўриниб кетганию нима учун йиглаёлмаганлигини ўйласа, ҳануз ўша пайтдаги-дек таажжубланаверади.

Кейинчалик, куз кунларининг бирида, ўзини файласуф тарашлаб юргувчи бир табиатшунос ошнасидан дабдурустдан:

— Одам нима учун ўлади? — деб сўради.

— Саволингизга мен тушунолмадим, дўстим, — деди табиатшунос.

— Одам нима учун туғиладию нима учун ўлади?

— О, диалектика! — деди Табиатшунос файласуф, жуда кўп китоблардан маълум бўлган мужмал жавобни айтиб.— Табиат қонуни бу, дўстим: туғилиш бор — ўлиш бор. Мен сизга айтсан, дўстим, бу шундай қонуниятки...

— Яшанг-э!..

¹ Гўянда — марсиячи (шева)

Айни чоғда эса, ўша мотамсаролиғ куни бувисининг қабри тепасида кўр тўкиб ўтирган бир нуроний бобонинг айтган ҳар бир калимаси хаёлида ўйчан кезларидаги каби чарх ураверади. Ва, такроран икрор бўлдики, ул ўгит то умрининг сўнгги нафасига довур хотиридан асло кўтарилимайди.

...Кўккис ҳамма безовталангандек бўлиб, Муродилланинг қулоғига кимнингдир шивирлаб гапиргани чалиниб қолди: ана, мурдашўй¹ ҳам келди.

Муродилла ҳадикли бир назар билан дарвоза томон ўгирилиб, бошига дока рўмол ўраган, озғин, нотаниш бир кампирни кўрди. Кампир бардам юриб келарди.

Бинойидеккина момой экан-ку, деб ўйлади Муродилла, лекин айни кезда кўнглида ги бекарор ҳадиги тобора ҳукмрон бир хавотирга дўнаётганлигини ҳис этди: мурдашўй — мурдашўй-да! Ҳадемай, енг шимариб ишга киришади бу момой. Кейин... ана, тобут тайёр, бувисини солиб жўнатади.

Фассол кампир йўлкадан супага кўтарилаётган чоғда Замон амакининг фармойиши эшитилди:

— Ў, кайвони, қаранг!.. Тезлаштиринглар, ҳалойиқ маҳтал бўлиб қолмасин:

Зумда кайвони ғассол кампирни кутиб олиб, катта уйга туташ ҳужрага бошлаб кириб кетди.

Ҳаял ўтмай, қўшни аёл ҳужра томон бир қучоқ райҳон ҳамда буғи чиқиб турган бир чеълак сув кўтариб ўтди.

Ҳаммаёқни қовжираган райҳон атри тутиб кетди.

Хиёлдан сўнг аёлларнинг марсиягўйлиги андак тинчили.

Ҳассакашлар эса ҳамон жар солиб йиғламоқда эдилар.

Тонг-саҳардан бери тик оёқда туравергани учунми, Муродилланинг елкалари, бели, тиззали, ҳатто товониям зирқираб оғрий бошлаган эди. Бирпас ўтириб, ҳордиқ олиш илинжида ён-верига кўз югуртираётгина онасини кўриб қолди: она ошхона эшигидан берироқда турар, қўлида нимадир бор эди. Она, унинг ўгирилиб қарашини кутиб турган эканми, шартта имлаб чақирди. Муродилла ҳассани қаерга қўярини билмай, кўлтиғига қисиб, секин ошхона томон юрди. Она дарҳол ошхона ён-бетига ўтди. Муродилла негадир сира йиғлаёлмаётганидан онасига нолимоқчи эди, яқинлашаётгина:

— Она?.. — деди.

Аммо, дабдурустдан она:

— Она дема-е, кўзинг ўйилгур! — деди. Ва енг орасидан иккитагина шоколад ҳамда пар қатлама олиб узатди. — Ма, еб бўлганингдан кейин ошхонадан сув ичиб чиқарсан... Кўзингга қум тикилганми, тошюрак, нима учун йиғламаяпсан ахир!?

Муродилла қўлида емиш билан, индамай бошини қўйи эгди. Ахир... йиғлагим келяпти, деб ўйлади ютиниб, лекин йиғлолмаётган бўлсам нима қилай, онажон? Кўзларимга бир томчиям ёш чиқмаяпти ахир. Майли, уринг, сўкинг, лекин айтинг, нима қилсан ҳўнграб йиғлайман, онажон?

— Мени номусдан ўлдирдинг-ку, бойўғли! — деди она бўғилиб. — Қара, ҳамма йиғлаляпти, фақат сен бойўғлига ўхшаб теваракка аланглаганинг-аланглаган. Уялмайсанми-а, виждонинг кўйгур! Дийданг-ку тошга айланиб кетган экан, лекин овозинг-чи, овозингни ел егани ё сурма ичғанмисан?! Сен ҳам бундай... дод солиб ўкирсанг-чи!?

Муродилла, онасига не деб жавоб айтарини билолмай, уф тортди: не десин ахир? Деган билан онаси шу тобда тушунармиди?

— Астойдил ўкираверсанг, ахийри юрагинг юмшайди, кўзларингга қўйилиб ёш келади, болам, — деди она. — Қара, ҳамма йиғлаляпти, ҳамма мотамда. Ҳатто осмон ҳам йиғлаёди-я!..

Муродилла ялт этиб онасига қаради: э, она, нималар деяпсиз ўзи?

— Ҳа, нега анграясан, — деди она ҳирқираб. — Эрталаб ёмғир ёғиб ўтди-ку!.. Йиғла ахир, ўғлим, йиғла. Ўзим ўргилай сендан, кўзёшинги аяма. Мен онасиз қолдим, ономдан айрилдим. — Она янам титраб-ҳирқираб, маҳзун ҳўрсинди. — Бийингни энди қайтиб кўролмайсан. О, бийигинанг сени қандай яхши қўрарди-я! Эгнингдаги манави чопониям бийигинанг тикиб берган эди. Ёдингдами, тўйингда боёқишиш бошингдан ҳовуч-ҳовуч сочики сочиб... Ув-ввв! — она ҳўнграб йиғлаган қўйи, кўксига қўшқўллаб муштлаганча, уй сари илдам юриб кетди: — Онажон, ҳасратимни кимга айтаман энди, онажон!.. Энди мени ким тушунади, онажон!..

Еру осмон кўз ўнгидаги баравар чайқалаётгандек туюлиб, Муродилла баттар гангиб-гарангсиб ўрнидан турди. Қатлама ҳамда қандни өмади, синч устига қўйди. Сўнг ҳассани судраб бориб, тағин қаторга қўшилди. Бир муддат негадир юрак бетлаёлмаётгандек тек қотиб турди. Кейин, ахийри кўзларига қўйилиб ёш келаридан умидворланиб, онаси айтгандек бор овозда дод солиб ўкирди:

— Онажо-о-о...

Ногоҳ гурс этиб елкасига туртди отаси:

— Эсинг жойидами, нодон?! Ўчир-э, онанг тирик-ку ахир, галварс!

¹ Мурдашўй — ювуқчи (тож.)

Бирдан Муродилланинг юзи ловуллаб кетди, отасига тик қараёлмай, ҳассага пешонасини тиради: борсин-э, ўкирмайдиям, йигламайдиям. Барибир бувисини ҳаммадан кўра ўзи кўпроқ яхши кўради. Дод-вой солиб, одамларга меҳрини кўз-кўзлаши шартми?.. Йиғлагиси келяпти, лекин йиғлаёлмаса, анавиларга ўхшаб додгўйлик қиломласа айбордорми? Борсин-э!..

Кейин, пешинга яқин уч-тўрт эркак тобутни даҳлиз ичкарисига узатди. Гўё шу дамни кутиб тургандек аёллар янайм қий-чувлашиб, ҳовлига ёпирилиб чиқиши. Бир оздан сўнг, ҳассакашлар олдинга тушшиб йўл бошлаганларида эса, аёллар янайм фарёд чекиб, бўзлашиб, одамлар елкасида чайқалиб бораётган тобут томон талпиниши.

— Ҳай-ҳай, четланинглар! — деб бақирди Замон амаки. — Йўлдан қоч-ӯ, Биби-ойша!.. Ҳаммамизнинг қисматимиз шу. Бандасининг чидамоқдан ўзга чораси йўқ... Тенг-тенгиз билан кўтаринглар-ӯ, биродарлар, тенг-тенгиз билан!..

Кўчага чиқиши. Ҳаммаёк тўла халойиқ.

Муродилла энг гавжум тўйларда ҳам бунчалар кўп одамни кўрмаган эди. Одамлар икки четга сурилиб-туртимишиб, ўртадан ҳассакашларга йўл бўшатиши. Кўча охиригача ҳалойиқ тифиз саф тортган. Улар, ҳассакашларни ўтказишиб, тобут ортидан келаётган одамлар оқимига қўшилар эдилар.

Тағин ҳассакашлар жўр бўлиб бўзлашяпти.

Муродилла эса ҳамон жим, ҳамон таажжууда эди.

Қумлоқ кўчадан чиқиб, катта йўлга кўтарилаётганларида орқадан Замон амаки оқсоқланиб етиб келди:

— Шошма... шошманлар-ӯ, биродарлар! — деди ҳассакашларни тўхтатиб. Сўнг тоғага мурожаат этиди. — Ана, машина... — йўл чеккасида орқа тўсқичи туширилиб, устига гилам тўшалган юқ машина шай турарди. — Тобутни ортсак-чи, қабристонгача йўл олис, нима дединг, биродар?

Тоға уф тортиб, надомат билан бош чайқади:

— Замон ака!.. — деди. — Кўрмаяпсизми, ахир я қин экан-ку!

— Бўлди... бўлди. Тушундим, — деб Замон амаки тоғани гапиргани қўймади. — Ман ўзимни ўйлаб айтмовдим. Ана, ман учун «Победа» тайёр.

— Одамлар учун йўл олислик қиласа, қабристонгача онамни ўзим опичлаб бораман.

— Бўлди дедимку-е, биродар!..

Тоға... баттар жигар-бағри пора бўлган тоға қўл силтади, сўнг дунёйи дунни кўзёшлиари селига кўмвортгудек бўзлаб, қабристон сари йўл бошлади.

Манзил чиндан ҳам олис, ҳам чиндан-да яқин... я қин экан.

То етиб боргунларича Муродилла одамларнинг яна бир ҳайратангиз фазилатига гувоҳ бўлди: йўлда дуч келган ўшу қари борки — хоҳ у пиёда бўлсин, хоҳ елиб кетаётган машинада, хоҳ эшакда бўлсин — саросар тобуткашлар оқимига қўшилар ва чайқалиб бораётган тобутга кифтини тутмоққа шошилар эди.

Қабристонга яқинлашганларидан сўнг эса, ўликларни безовта қилиб қўйишдан ҳайиқаётгандек, бирин-бирин ҳассакашларнинг овозлари тинди.

Аммо, негадир, тобора қабристонга киргунлари сайин, одамлар бир-бирларидан тобутни галма-гал юлқигандек олиб, ҳассакашларни ҳам ортда қолдирганча, янги қашилган гўр томон елиб-югуриб кетишид.

Қабристон... Дўлпайтан, чўйкан, ер билан қўшилиб кетган қабрлар оралаб боришаётти. Намчил қабрларнинг ёнбағирлари ям-яшил майсалар билан қопланган. Оёқ остида қовжираган ўт-ўланлар эзилиб-энчилиб оҳиста қисирлайди. Кунботар томонда ўскин қамишзор... Ана, элас-элас чайқалиб, кейин шовулляяпти. Қамишзор ортида куриган бир қари тут дарахти кўринади. Унинг танаси бужўр, ёрилиб кетган, шохлари бир-бирига чирмашган, чайир. Тутнинг пастки бутоқларига эса оқ, кўк, қизил латта парчалари осилган. Қабристоннинг гир тевараги пахса девор билан ўралган. Деворнинг ўер-бу еридаги нураган жойларидан аллакимдир... алланимадир мўралаб тургандек туюлаверади. Қамишзор эса оҳиста, сирли шовуллайверади.

Бироқ атроф-теваракда гаройиб бир сокинлик сассиз-садосиз кезиб юргандек... Беихтиёр аъзои бадан жимирлаб кетади ва мубҳам бир ваҳм юракка ўрлайди.

Муродилла ҳассани қўлтиғига қисиб, отасининг қўлидан ушлади.

— Чарчадингми? — деди ота.

— Йўқ... чарчамадим, — деди Муродилла.

Кейин ота ўсмоқчилаетгандек:

— Нима учун йиғламадинг, ўғлим? — деб сўради.

— Мен, байижоним деб йиғламоқчидим, ўзим билмай қолдим... Кейин, сиз кифтимига урдингиз-ку?

— Ундан аввалроқ-чи?

Муродилла дарҳол жавоб бермади, бир оз сукутдан сўнг:

— Энди нима бўлади, ота? — деди;

— Ҳеч нима... — деди ота. Сўнг кўнгилчанлик билан қўшиб қўйди. — Бир ҳисобда йиғламаганинг ҳам яхши бўлди. Йиғлаш... аслида номақбул ўзи. Барибир, минг йиғласанг ҳам, энди бийингни тирилтиrolмайсан.

а пешо-
имадан
и шарт-
олмаса
дамни
оздан
чекиб,
Биби-
йүк...
дамлар
ригача
аётган
ки оқ-
. Сўнг
усти-
ча йўл
ди. —
Фаман.
үзёш-
латига
етаёт-
найқа-
ишдан
оридан
ти қа-
ишяп-
тида
ўскин
н бир
прига
осил-
даги
. Ка-
дек...
киф-
бда
санг

Муродилла шовуллаётган қамишзор оша деворнинг нураб тушган жойига зимдан нигоҳ ташлаб, кўнглида нохуш бир ниманидир туйгандек бўлди. Индамай, чаққонроқ юрди.

Аллақачон одамлар янги қазилган қабр атрофида жимгина чордана қуриб ўтиришарди.

— Ота қабр рўпарасида тиз чўқди. Ер намчироқ эди, тиззасига Муродиллани ўтқазди. Айни шу пайтда гўр ичидан гумбурлаган бир овоз эшитилди:

— Мулла ака-а!..

Ва, аввал дастаси кемтик бел, кейин, томирлари бўртиб-бўртиб чиқкан қоқсувак кўл кўринди.

Лаҳад оғзида турган киши шартта белни олиб, тупроққа санчди.

Сўнг, орадан ҳаял ўтмай, калласи хумдек, кўзлари ич-ичига чўккан, кўкси сержун, эгнига енгиз гуппи кийган, қилтириқ бир чол гўрдан чиқди.

Муродилла беихтиёр отаси пинжига тиқилиброқ ўтирди. Ота индамай кифтидан кучди.

Шу аснода икки-уч киши тобутни чаққон кўтариб, гўр лабига элтди. Тоға жойидан оғир кўзғалди. Тағин Одил амаки, яна кимдир ирғиб ўрнидан турган эди, тоға:

— Ўзим... — деб, лаҳад оғзига тушди. Тўнни ечди, сўнг энгашиб гўрга кирди. — Узатинглар.

Дарҳол одамлар оппоқ сурп ёйиб, тобут ҳамда гўр устини тўсиши.

Муродилла ялт этиб отасига саволчан қаради: нима учун, ота?..

Ота қулоғига шивирлаб:

— Нопок кўз кўрмасин учун... — деди, кифтига қоқиб. — Жим... жим ўтири.

Кейин, тупроқ юоми устига санчиб қўйилган белнинг кемтик дастаси негадир Муродилланинг кўзига ёмон кўриниб кетди-ю, туйқус қачонлардир бувиси билан қилган бир ҳангомаси ёдига тушди.

Авжи саратон кунлари.

Чошгоҳ маҳали.

Отасиям, онасиям ишда, Мунира опаси эса қаёққадир чиқиб кетган эди.

Бувиси пешайвонда тўн қавиялти.

Муродилла ҳовлида ёлғиз ўйнаб юрган эди. Зериқди. Кўлидаги толхивични — «оти»ни судраб, пешайвонга кирди:

— Бийи, мatal айтиб беринг? — деди.

— Матал?.. Матални кечаси айтиб бераман-да, бачам, — деди бувиси. — Эшитиб ухлаб қоласан. Ҳозир манга мушайт берма. Қара, сан учун чопон қавияпман. Тўйингда маза қилиб киясан!..

Шу пайт қалдирғоч учиб кирдию, пешайвонда бир айланиб, инга қўнди. Вижирлаб сайдари.

Муродилла қалдирғочнинг дилхуш сайроғига маҳлиёланиб қулоқ солиб турди. Сўнг, дабдурустдан толхивични кўтариб, шитоб ин томон сермади. Хивич инга етмади, лекин болорга қарсиллаб урилди.

— Хай-ҳай, шайтонвачча! — деди бувиси жавраб. — Нима қилаёпсан?

— Тутволаман-да!..

— Қалдирғочни-я?! — деди бувиси, кафтини қоши устида соябон қилиб. — Гуноҳи азим-а, бой бўлгур! Қайтиб безорилик қилганингни кўрмайин. Кўрсам!..

Муродилла тағин бувиси рўпарасига ўтири:

— Гуноҳ, деганингиз нима, бийи? — деб сўради. — Айтинг, бийижон?

— Гуноҳми?. Майли, айтсам айтай, — деди буви кулимсираб. — Ҳай, шайтон-а, барибир мatal айтирадиган бўлдинг-а!. Жим ўтириб, қулоқ сол: қадим замонларда гуруллаб ёнаётган олов аста-секин учиб ер — ерга, сув — сувга ажралиб, ёруғ олам яралаётган замонларда...

— Бийи, тўхтанг, олдин ҳаммаёқ олов бўлган эканми?

— Ҳа-да, биз яшаётган дунё аввал каттакон гулхан бўлиб, алланга бўлиб ёнган экан. Денгизлар, саҳролар, водийлар, ўрмонлар — ҳаммаси кейин пайдо бўлган экан. Ўша — дунё дунё бўлиб яралаётган замонларда паррандаю газандалар султони...

— Пошшоси денг, бийи.

— Гапимни бўлаверсанг айтмайман!.. Жим ўтириб, қулоқ сол; паррандаю газандалар пошшоси Аждарҳо бир куни мажлис чақириб, дунёда энг ширин гўшт ниманики — манга шуни аниқлаб беришларингиз керак, дебди. Қалдирғоч, ман билиб бераман, деган экан, газандалар, сан сувда сузолмайсан, деб кўнишмабди. Хуллас, паррандаю газандалар узоқ кенгашиб, ахийри бу мушкул юмушни жимитдеккина Ари ҳамда кўзлари чақнаган бир Илоннинг зиммасига юклashiбdi.

Аждарҳо жуда оч экан, жуда ёвуз экан, дарғазаб наъра тортиб, Ари билан Илонга фармойиш берибди: тезда аниқлаб, ҳузуримiga қайtingлар!..

Ари зув этиб ҳавога кўтарилибди тоғлару водийлар устида айланиб учаверибди, йўлида неки бор жонзот йўлиқса, аямай чақиб кўраверибди.

Илон эса дарёлару денгизларга сузибди, дашту биёбонларда кезиб ўрмалабди,

йўлида неки жонли жонивор учраса, аямай заҳарли тишини ботириб кўравериби. Қалдирғоч жонивор эса, икки газанданинг йўлини пойлаб, кўргон теварагида парвоз қилиб юравериби.

Бир куни, узоқдан учиб келаётган Ари кўринибди. Қалдирғоч унинг олдини тўсиб чиқиб, Арижон, аниқладингми, дунёда энг ширин гўшт кимники экан, деб сўрабди.

Аниқладим, дебди Ари тўнғиллаб, дунёда энг ширин гўшт одамники экан! Қалдирғоч чирқиллаб, ишонмайман, дебди. Қани, тилинги бир кўрай-чи? Ари, мана, деб тилини чиқарган экан, Қалдирғоч шартта унинг тилини чўқиб олибди. Тили кемтикланиб, Ари тўнғиллаб қолавериби. Қалдирғоч эса чарх уриб ҳавога кўтарилибди. Кейин, бундок қараса, кўргон томонга илдам ўрмалаб келаётган Илонни кўриб қолибди. Дарҳол у газанданинг ҳам йўлини тўсиб чиқиб, Илонжон, билолдингми, дунёда энг ширин гўшт кимники экан, деб сўрабди. Билдим, дебди Илон вишиллаб, сувда балиқнинг, ер юзида одамзоднинг гўштидан ширинроқ гўшт йўқ экан!. Бе, ишонмайман, дебди Қалдирғоч, гапинг рост бўлса, тилингни бир кўрсат-чи, Илонжон? Илон, ана, деб тилини чиқарган эса, думининг ўртаси узилиб қолганига ҳам парво қилмай, тўғри Аждархонинг ҳузурига йўл олибди.

Аждарҳо бетоқатлик билан газандаларни кутаётган экан.

Ниҳоят аввал Ари, кейин Илон етиб келибди.

Аждарҳо наъра тортиб:

— Гапиринглар! — деб буюриби.

Ари ҳарчанд уринса ҳам, сира гапиролмай, нуқул тўнғиллабди. Илон ҳам лом-мим деёлмай, яккаш вишиллайвериби.

Ана шунда Қалдирғоч тилмочлик қилиб:

— Бу газандаларингиз айтишяптики, пошшойим, дунёда одамзоднинг гўштидан бўлақ ҳамма жониворларнинг гўшти ширин экан! — деб, шоду хуррам вижирлаб сайрабди.

Тилини Қалдирғоч чўқиган ўша Ари — она Ари экан. Ўшандан бери арилар кемтик тил билан туғилиб, нуқул тўнғиллашармиш.

Тилини Қалдирғоч чўқиган ўша Илон — она Илон экан. Ўшандан бери илонлар айри тил билан туғилиб, яккаш вишиллашаркан.

Илон ғарчча думи ўртасини узиб олган ўша Қалдирғоч — она Қалдирғоч экан.

Ана, энди билдингми, қадим замонлардан бери Қалдирғоч одамзодга дўст экан.. Иллоҳ, ёдинга тут: дўстга душманлик қилиш — гуноҳи азим дир!.. Тур, ҳовлида ўйна, бачам. Ман ишимиш қиласай энди.

Муродилла ўрнидан кўзғалгиси келмай:

— Бийи, гуноҳ қилиб қўйса нима бўлади? — деди.

— Гуноҳ қилиб қўйсами?.. Гуноҳкор банда ўлгандан кейин, Мункарнакир тепасига келиби.. Мункарнакир кимлигини биласан-а?

— Ҳа, айтудингиз.

— Балле!.. Ўша Мункарнакир тўқсон ботмонлик гурзиси билан чунонам урадики, гуноҳкор банда тариқдек... тариқдек сочилиб кетади.

— Бийи, сиз ҳам гуноҳ қилғанмисиз?

— Чумолига озор бериш ҳам гуноҳ, бачам. Қим билади дейсан, қанчадан-қанча чумолини босиб-янчгандирман. Энди сан кўра-била туриб гуноҳ қилиб қўйма, дейманда, бачам!..

Муродилла тагин чайқалиб шовуллаётган қамишзорга, турфаранг латта парчалари осиб қўйилган қари тутга... сўнг, яна беллинг кемтиқ дастасига мунғайиб тикиларкан, бувисининг ҳасрат оҳангидаги майнин, меҳрибон овози кулоғига такроран эшитилгандек туюлди. Гўё ҳали-замон бувиси тепасига Мункарнакир гурзисини кўтарганна елиб келиши муқаррардек титраб кетди. Ва беихтиёр кўзлари қайноқ ёшга тўлди, устма-уст аччик хўрсинди, кейин бирдан изиллаб йиглаб юборди.

Ота эса дабдурустдан саросималаниб:

— Ҳа-ҳа, Муродилла, ҳа?! — деди. Сенга нима бўлди, ўғлим?

Муродилла кўзларида ёш билан, йифидан ўзини тиёлмай, отасига термилиб қаради. Гапиролмади:

— Жим... жим, ўғлим! — деди ота, кифтига қоқиб. — Ана, қара, Иноят аканг ҳам шу ерда... Тур, биз ҳам тупроқ ташлайлик, ўғлим.

Аллақачон одамлар қабрга тупроқ торта бошлиған эдилар. Негадир улар шошилмоқда эди.

Туйқус тоға сўнгсиз бир алам билан нола чекиб:

— Она... онажон! — деди. — Биздан ризо бўлинг, онажон?!

Тоғасининг аламнок фарёди айни юрагини тилиб ўтгандек, Муродилла муштларини кўзига босиб, ҳўнграб юборди.

Ота эса чаққон кимдандир кетмонни олиб, беш-олти бор тупроқ ташлади, сўнг:

— Бас, йиғлама, ўғлим, уят бўлади, — деб, яна кифтига қоқди, тупроқ тортишга

ибди.
пар-
б чи-
1.
дир-
лини
Ари
ндоқ
у га-
ким-
зида
точ,
рган
3 ко-
рточ
рига

мим
и
бү-
сай-
тик
йри
кан.
кан.
р!..
епа-
ки,
нча
ан-
ари
бу-
дек
ли-
ник
ди.
шу
ил-
ни
нг:
га

ундади. — Бўл, сен ҳам тупроқ ташла, ўғлим. Савоб бўлади.

Ноилож Муродилла бир ҳовуҷина тупроқ соҷди. Сўнг янаям қўзёшларӣ селдек қўйилиб, отасининг тиззасига ўтириди.

Ҳамма жўм эди. Белнинг, кетмённинг пайдар-пай тупроққа урилганигина жимликни бузмокда эди.

Ногоҳ осмон қаъриданми ё ер комиданми тараалаётгандек ҳирқираган бир овоз гумбурлаб эшитилди:

— Иғламанг, бўтам. Ўлим ҳақ!..

Муродилла илкис овоз чиқсан томон ўғирилиб, чоллар даврасида оппоқ соқолли, барваста бир қарияни кўрди.

— Елгиз бувингизни эмас, ҳаммамизнинг ҳам қисматимиз шу. Байни бандаси Тангрининг қабристонга қараб отган ўқи. Бас, шундай экан, шак келтирманг ва локин ғофил ҳам бўлманг, бўтам! — деди нуроний қария бош иргаб. — Ҳа, тамомила иқорор бўлингки, бувингиз омонат умрени яшаб, мангу маконига қайтиди. Агар мархуманинг руҳи-хотирини шод этмакни бўлсангиз, омонат умрингиз давомида панду насиҳатларини оғишмай амалда кўлланг — ёмондан, ёлғондан, ҳаромдан ҳазар қилинг!..

Ваъз асносида қабр кўмий бўлинди.

Кимдир кетмон орқаси билан тупроқ уюмини шиббалаб қўйди.

Замон амаки томоқ қириб:

— Бошланг, тақсир! — деди. — Жамоа мунтазир.

Хиёл тараддууддан сўнг, қария қироат билан ўқий бошлади: бисмиллоҳи раҳмони раҳим!..

Ҳамон Муродилла кўзёшини тиёлмай, дам-бадам лаб тишламоқда эди.

Отаси бағрига босиб:

— Бас, оширвординг-ку, ўғлим, — деди. — Йиғлайверсанг, касал бўлиб қоласан.

Эшитяспсанми?..

Тобора Муродиллаға Нималардир ёмон алам қўймоқда, нималардир хўрлигини келтиримоқда эди. Гира-шира англаётган ҳақиқати эса асл ҳақиқат эканлигига асло ишонгиси келмас, шу баробарида, руҳиятида рўй берадиган беадад бир ғалаёнга ҳам чидаёлмас эди. Бинобарин, отасининг дашномига парво қилмай, юм-юм йиғлайверди.

Жаноза ўқиши тугади.

Одамлар қўзғалишиди.

Замон амаки ҳаммани бир лаҳза тўхтатиб:

— Ў, биродарлар! — деди. — Муслима бийимиз қандай аёл эдилар?

Ҳар ёқдан овозлар тараалди:

— Яхши аёл эдилар!

— Жаннати кампир эдилар!..

Муродилла отасига эргашаётib, ортига қаради: қабр устига уюлган намчил тупроққа кимдир толходачаларни қадаб қўйибди.

— Кўзёшларингни арт, — деди ота. — Қўлингни бер.

Беш-олти қадам юрганларидан сўнг Муродилла:

— Ота... — деди. Тўхтади. Тағин ортига ўғирилди. — Бийим?..

— Хўш?! — деди ота, қаҳрчан чимирилиб. — Охири одам қабримдан етти қадам узоклашгандан кейин, Мункарнакир тўқсон ботмонлик гурзисини кўтариб келади, деганими бийинг?

— Ҳа.

— Фирт жинни экансан-ку, а! Тўқсон ботмон қанча бўлишини биласанми ўзинг? Үн ботмон юқ бир эшакнинг белини қайиштировади. Тушундингми? Аввало, тўқсон ботмонлик турзи-ю, кейин уни кўтарирадиган девдек Мункарнакир каталакдек лаҳадга қандай сифади? — Уйлаб кўрдингми бўёғини? Тавба!.. Юр тезроқ, машина кутуб қолди.

Муродилла кўнглида отасидан ранжиди. Индамади: Ҳўрсиниб, бошини қуви солди: одам ҳам шунаقا... бўладими?

Муродилла кабинада Иноят акаси билан отасининг ўртасига ўтириди. Энди қўзларига қўйилиб ёш келмас, лекин, негадир, ўстма-уст энтикар, бўғизидан эса бот-бот йиғламсирагандек бир товуш ситилиб чиқмоқда эди.

— Бўлди-е! — деди Иноят акаси. — Бунча ҳиқиллайсан?..

Муродилла Иноят акасидан ҳам хафа бўлди. Бир хўмрайиб қаради. Сўнг кескин юз ўғириб, отасининг кўксига бош қўйди.

Машина ғинғиллаб, аста чайқалиб бормоқда эди.

Алланечук эллитгувчи ҳидданми ёки толиққани учунми, Муродилланинг қўзлари юмилди. Кейин...

...жуссаси катта одамларникидек эмиш. Юзи, қўзлари эса!..

Тубсиз жар... йўқ, жарлик эмас, тубсиз бир дара. Даранинг кўз илғамас остини сувўтлар, чирмовуқлар, печакгуллар чирмаган, ёнбағирлари эса силлиқ тошлар билан қопланган. Тошлар орасида майсалар, бинафшалар, ўтлар тиканаклар ўсиб ётиди. Тепалик-да аллатовур тилларант дарахтлар шовуллайди.

Ана, минг машаққат билан юқорига ўрмалаяпти. Бир маҳал, тепаликка чиқай-чиқай

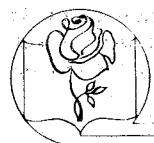
деганда, оёғи остидаги тош кўчиб, яна пастга сирғалиб кета бошларкан, жонҳоври ўтларга, тошларга тирмашади. Тўхтайди. Кейин, қўллари шилиниб, тирноқлари қонаб, пешонасидан тер қўйилиб, тағин тошларга тирмаша-тирмаша, ўт-ўланларга осила-осила, юқорига ўрмалайверади.

Тепаликда тилларанг дарахтлар оҳиста шовуллайди.

...биридан қалқиб кетиб, Муродилла кўзларини очди.

Машина чорраҳада тўхтаган — тўйхона томон елаётган машиналар карвони йўлни тўлдириб ўтмоқда эди.

Турфаранг сўзаналар билан безатилган усти очик «Газик»да карнай-сурнайчилару, ногорачилар, гулларга чулғанганд оппоқ «Волга»да баҳтиёр куёв йигиту ойдек келинчак боряпти. Уларнинг ортидан эса куёвнавкарлар, бўйсара қизлар тушган ранг-баранг «Москвич»лар қатор тизилган эди.

ори ўт-
лонаб,
осила,

йўлни

илару.
инчак
аранг

Садриддин Салимов

ҲАЙРАТ УРУҒЛАРИ

Ривојат

Қадимда Бухоро заминда
Кўзи кўр бир кимса бор экан.
Кўзимни очар деб, туну кун
Хизирнинг йўлида зор экан.

«Оҳ-ноланг етибди худога
Хизирман, қўлим тут беармон!» —
Деб кўрнинг устидан кулмоқчи
Бўлиб, кўл чўзибди бир Шайтон.

Шунда денг, юз бермиш мўъжиза,
Очилмиш сўкирнинг кўзлари!
Ям-яшил майсани кўриб у,
Ранг ола бошлабди сўзлари.

«Мен — Шайтон!» — дегандা, соч юлиб,
Ҳайратга тушмасдан ўшал зот

Шайтонга айтганмиш дафъатан:
«Кўзимга нур берган — ЭЪТИҚОД!»

Дерларки, шундай ҳол қадимда
Бўлганмиш, не ажаб, бердим тан.
Шайтонлар ҳозир бор заминда
Ўзини Хизир деб атаган.

Кўрсалар сендаги Имонни,
Ишончни кўрсалар, шу заҳот
Этмоқчи бўларлар кулги-ла
Орзунгни «Хизирман!» деб барбод!

Алдансанг, ўқинма, юрагим,
Нимани тиласанг, бор нажот!
Устингдан кулганлар мулзамдир
Бор бўлса бас, сенда ЭЪТИҚОД!

Обидалар нидоси

1

Чидайсан қачонгача?
Бу не дард, бу не оғу?
Қалбингни парча-парча
Узиб олсалар, ёху!

Бунга чидар қай ботир,—
Унга зўр эҳтиромлар?!
Эҳромлар чидаётир,
Чидаётир эҳромлар.

2

Эҳромлар доим ишда,
Уларга шундай ҳукуқ:
Ёзу куз, баҳор, қишида
Биздай, курорт бориш йўй.

Шанба, якшанба деган
Тушунча бегонадир,
Тузум, шараф ёхуд шан
Уларга афсонадир.

Улар сепар беминнат
Ҳайрат уруғин асли
Тошга дўнган дилимиз,
Уруғлар кўкармасми?

Эҳромлар бизни бошга
Кўтариб келди, мамнун,
Уларни оёқ ости
Килиб яшаймиз нечун?

3

Бухоронинг обидалари
ЮНЕСКОнинг рўйхатида бор.
Қўриқлайди уларни ҳатто
Қуёш, Юлдуз, Дараҳту Гулзор.

Бухоро, бу — қўриқхонадир,
Шаҳар-музей бўлиш асли баҳт!
Қулаётир нечун эҳромлар?
ЮНЕСКОни тан олмасми заҳ?

Бўғзигача ахлатга ботиб,
Мағзавага ботиб, водариф —
Чўкаётир муқаддас Ҳема —
Ҳалокатга учраган янглиғ.

Биз-чи, казо-казолар лоқайд —
Кун кўрамиз, ўздан-да мамнун.
Ер ёрилар, бир кун уятдан
Эҳромларни яширмоқ учун!..

* * *

...Боши берк ариқдан тошқин натижасида Ислом
ил Сомоний обидаси тагига сув сизиб кирган.
Бунга обида яқинидаги ҳовуз-пляж [мармартошли
ҳовуз бузилиб, чўмилувчилар учун пляж курилган эди] сувлари ҳам сабабчи. Шарқ гавҳарининг
аҳволидан ҳеч ким хабар олмаган, деч ким
эътибор бермаган. 1988 йил 15 август куни кеч
соат 10 да ижодкорлар ўюшмаси бу фожиадан
воқиф бўлиб, бутун жамоатчиликни оёқча турғизди...

Бу шоҳ асар, буни кўрмоққа
Фаранг келар, олмони келар.
Узок-яқин юртнинг шоҳ, факир,
Яхши ҳамда ёмони келар.

Бу шоҳ асар, буни кўрмоққа
Зах келмоқда, шўроб келмоқда.

Пахтазорлар билан бостириб
Шиорлару хитоб келмоқда.

Узининг шоҳ асарларини
Айлаб кўйиб ер билан яксон —
СЕН не учун келмаяпсан, СЕН —
Каъбасини йўқотган инсон?!

* * *

Қолиб Румий, Навоий, Ҳаллож,
Ўрганмасдан Бедилни,
Сингдирибман онгга, ажабо,
Фоербах, Кант, Ҳегелни.

Мен Ҳегелдан Румийга келдим,
Келдим нақшбандияга,
Ваҳоланки Румийдан Ҳегел
Озиқ олган эди мияга.

Бошим тегди Farb деворига:
Нени излаб юрибман?
Мен машриклик, Шарқдан Farbgamas,
Farbdan Шарққа келибман!..

ШАЙХ БОЯЗИД БОСТОМИЙ СЎЗИ

Мақсадинг томон кетдинг,
Билгил бу ҳақиқатни:
«Ўзингдан ўтдинг — етдинг!»
Қўй, ўзга тариқатни.

Сен нени шиор этдинг
Бу дунёйи дун ичра?
«Ўзингдан ўтдинг — етдинг!»
Қўй, ўзга шариатни.

Этагимними тутдинг
Ёки тутмадинг — ғам йўқ.
«Ўзингдан ўтдинг — етдинг!»
Қўй ўзга нубувватни.

Жалолиддин румий сўзи

Ғарб ҳам ўзим, Шарқ ҳам ўзим,
Ноҳақ ўзим, ҳақ ҳам ўзим.

Ғаму шодлик ўзимдантур,
Кулфат ўзим, шавқ ҳам ўзим?!

Не дей бундан ортиқ ахир, —
Оломон ҳам, ҳалқ ҳам ўзим?!

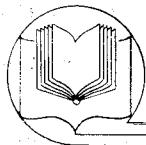
Темир лайлак

Бухородаги болалар хиёбонининг бирида
темирдан лайлак ясаб қўйибдилар...

Бухоронинг пасткўчалари,
Гумбазлари лайлаксиз қолди.
Ул покиза лайлаклар, дўстим,
Қайга кетди, қайга йўқолди?

Ииллар ўтди, келмади улар,
Қушларини соғинди мардум.
Сўнг темирдан ясади лайлак,
Темир — қанот, темир — оёқ, дум.

Сўнг оёғин боғлади маҳкам
Темир билан темирга, ё раб!
Бу ҳам қочиб кетмасин деди, —
Бухородан жанубга қараб.

Исҳоқ Нишонов

МАТФОЗИ

Ҳикоя

Матфози қишлоққа яқинлашганида йиғи товуши қулогига чалинди. «Наҳотки Раҳимбек бўлса? Йўқ, мумкин эмас. Кеча оқшом сұхбатлашгандим у билан?»

Матфози қалбини ўраб олаётган шубҳаларни қувишга қанчалик уринмасин, аниқтаниқ эшитилаётган бу фарёд Раҳимбекнинг ҳовлисидан келаётганига тоборо амин бўла борди. Муюлишга етганида тобут кўтарган одамларга рўпара келди-ю, таққа тўхтади: Кейин мотамзадаларнинг кўзларига қараб-қарамай, бирор итартандек ўзини сафга урди-ю, бирдан тўхтади: «Нега унинг жасадини кўтаришим керак?»

Йўқ, Матфози буни унумаган. У Раҳимбекнинг бригадасида сувчи эди. Далада кўпинча ёлғиз ўзи қоларди. Ўша тун ҳам танҳо эди. Алламаҳалгача эгатларга сув таради. Кейин, ариқ ёқасидаги ажриқзорга тўнини ёйиб, тамадди қилди. Тун сокин ва гўзал: кўкимтири осмонга юлдузлар сочилган. Баркашдек ой сутдек ёғду таратади. Бу гўзаллик Матфозининг кўнглида илиқлик, вужудида ёшлиқ эктиросини уйғотди. Бундай пайтларда Матфозининг шоирлиги тутарди. Ёшлиқда юрагига ишқнинг сўнмас ўтини ташлаб кетган маҳбубаси Ҳалимахонга атаб битган шеърларини гоҳ қувончдан тошиб, гоҳ изтиробга тушиб куйлаб юборарди. Ҳозир ҳам шундай бўлди:

«Матфози Ҳалимахоннинг жамолини бир кўраманми, деб йўлга чиқди.

Бир кечак-ю, бир кундуз йўл босди.

Олисдан ёрнинг уйи кўринди.

Уша томонлардан димогига жамбулу райхонларнинг бўйи урилди.

Матфозибекнинг кўнгилларидан шу гаплар кечди:

«Ҳалимахоним ўйдамикин!

Ҳовлисига тош отсан чиқармикин!..

Арази чин бўлса, остонасига ётиб,

Юракдаги согинчларимни қўшиққа солиб

Шундай бўзларман-ей!..»

Тунги эпкинларда тебранаётган гўза япроқлар, эгатлар ичидаги чулдираб, ой нурида ялтираб оқаётган сувлар, узоқ-яқиндан худди бир-бира билан рақобат қилаётгандай чириллашаётган чигирткалар қўшиқ сеҳрига маст бўлган, борлик узра жимжитлиқ чўкканди. Матфози бўлса, тобора овозига эрк бериб, гоҳ насрда, гоҳ назмда бўзларди:

«Менинг отим Матфози, билиб қўйгин,

Қамчим олиб уйингга илиб қўйгин,

Ойда, йилда овулингга бир келсан

Қошинг қоқиб, кўзинг сузб қўйгин!..»

У кетмон дастасига бармоқларини уриб, ўз овозидан ўзи яйраб қичқириб қўйди:

— Ҳа...а дў...ў...ўст!!!

Тонгга яқин сувчининг кўзи илинди-ю, ғужанак бўлиб пинакка кетди. У қанча ухлади, билолмади. Қулогига гўнгир-гўнгир овоз чалиниб, уйғонди. Шийпондаги симёғочга ўрнатилган радиокарнайдан диктор қизнинг ширали овози келмоқда эди. Матфози шошапиша ўрнидан тураркан, ариқда сув қуриб қолганини кўрди. Юраги сесканиб тепа ариқ-қа чопди. Бўтана сув дамбани уриб кетган, қўшни картани сув босиб ётарди. Бир танобча майдондаги гўзлар бўғзигача сувга кўмилганди. Матфози чим кўчириб, дамбани кўтарди. Энди пешона ва юзларидаги терни артаркан, ўнга орқасида бирор тургандек туйилди. Кўркув аралаш ўгирилди. Шохлари пастга қараб эгилган тутнинг остида кўкимтири кўзларини олайтириб, тилла тишларини ғичирлатиб Раҳимбек турарди.

— Гўзани ҳаром қилибсан-ку, даюс!

Бригадирнинг ҳақорати — яхшиликнинг аломати; Матфози ҳушини йиғишириб олди.

— Ҳаром бўлгани йўқ хўжайин, — деди ўенгил тортиб. — Бир, икки чопиқ еса, боягидек бўлиб кетади.

Бу гап бригадирга оғир ботди. Ранги ўчиб, икки ҳатлаб сувчининг ияига кўкрагини тиради.

— Бу ҳаром бўлмай энангни...

Матғози хато қилганини тушунди: узр, билмабман деса-ку, олам гулистон эди-я!

— Кўзинг қаёқдайди, тўнғиз?! Путингни кўтариб ётгунча сувга қарасанг ўлармидинг! Қўлингдан келмас экан, нима учун шерикларингга жавоб бердинг?! Ким кўйди сенга катталикни! — Раҳимбек оғзига келганини қайтармасди. — Биламан, сен палит пахта душманисан, менинг оғимига болта урмоқчи бўлгансан. Бу ишинг учун судга бераман. Қишлоқдан бадарға қилдирман!

Сўкиш, таҳқирларга қулоқ тутиб, изтиробга тўла кўкрагини кетмон дастасига тираб турган сувчининг хаёлидан шулар кечди: «Ҳа, Раҳимбек, айб менда. Қанча сўксанг сўқавер. Қўлингдан ҳар иш келишини биламан. Район, область катталари сўзингга қулоқ тутишиади. Ишдан ҳайдасанг ҳайда. Локин, қишлоқдан бадарға қилма, тўрт боламни эргаштириб, қариганимда қаёққа бораман тентираб? Қирқ йиллик қўшнимиз бир-бири-мизнинг иссиқ-совуғимизга доим керакмиз. Шуни ҳурмат қил. оғайнин!».

Матғозининг бош эгиб туриши Раҳимбекнинг иззатига тегди. Назарида сувчи дашномларига эътибор бермаётгандек эди. У телиб юборди. Матғози қўймичига тушган тепкидан бўрон учирган дараҳтдай кўлобга йиқилди. Коқсук яваси беш-үн туп фўзани синдириб, сув остида бир дақиқа кўринмай қолди. Кейин, нафаси қайтиб, типирчилаб ўрнидан турди-ю, кўзлари тиниб, яна қулади.

Ўзига келиб, ўрнидан турганида Раҳимбек згат ичидаги тупроқни чангитиб, шийпон томон кетиб борарди.

Матғози уч ой касалхонада ётди. Бригадир билан бўлиб ўтган воқеа ҳақида ўзгаларга оғиз очмади. Қишлоқда «Матғози тутдан йиқилибди», деган гап тарқалди.

Қулоғига теккан илиқ нафасдан Матғозининг хаёли бўлинди. Енида ўғлини кўриб, «Нима дейсан?», дегандек хўмрайиб қаради.

— Ўйдаги қапанликни Раҳимбувага бердик. Магазиндан топиша олмапти. Ризо бўлиб қўяркансиз, — ўғли шундай деб, олдинга ўтиб кетди.

Матғози бу кафандикни ўн йил бурун Раҳимбекдан тепки еб, касалхонага тушган кунининг эртасига чайқовдан йигирма беш, сўмга олдирганди. Ўшанда оёғи шишиб, иситмада куйиб-ёниб ётган, докторлар: зардоб қонга ўтиб кетган бўлиши эҳтимол, деб тахмин қилган булутил кунлар эди... Раҳимбекка буюрган экан-да!

У бошини кўтариб, ён-атрофга қаради. Боя аҳамият бермаган экан: тобут кетидан бораётган ўн беш чоғли болалар қўлларида попукли ёстиқчалар кўтариб олишган. Уларда Раҳимбекнинг «пахтадан юқори ҳосил олганлиги» эвазига берилган орден ва медаллари—нақ қуёш тифи тушиб, кўзни қамаштиради. Матғози қўшисининг кўп мукофот олганини эшигтан, бироқ тақиб юрганини кўрмаганди.

Қишлоқнинг щағал ётқизилган йўли тугаб, оломон сўқмоққа бурилди. Олисда ёвшон ва янтоқлар босиб кетган қабристон кўзга совуққина ташланиб турарди. Бир вақтлар от-арава қатнайдиган йўл бузилиб, эндиликда бир киши зўрға сиғадиган сўқмоққа айланганди. Сўқмоқ икки бригаданинг ерини ажратиш учун хизмат қўлмаганида аллақачон бузилиб, пахтазорга қўшилиб кетган бўларди-я! Тобут кўтариб бораётганлар, табиий тор йўлакка сиғмасди. Сўл ёндағилар яқинда сув қўйилган згат ичидан тиззаларигача лойга ботиб боришиарди. Бунинг устига тобут шу томонга оғиб, юришини янада қўйинлаштиради. Орқадагилар ипга тизилгандек чўзилиб кетган. Охири қўринмайди. Ана шу сафнинг ўртасида кечаги воқеаларни хотирлаб, ҳассасини алам билан ерга уриб Матғози келарди.

Кеча оқшом кутилмаганда Раҳимбек уни йўқлатди. Матғози узоқ ўйга толди. Охир бориша қарор қилди. Ичкари кирганида Раҳимбек ишком остидаги картада кўрпага ўрапиб, ой ва юлдузсиз осмонга тикилиб ётарди.

Гапиришга ҳам мадори етмасди. Қўшисини кўриб «кел», дегандек кўзини юмиб очди. Матғози беморнинг бош томонига тиз чўкаркан, яширинча унинг юзига қаради: ё раб, одам тик боқишига ботинолмайдиган кўзлардан нур кетиб, ич-ичига ботиб кетибди-ку!

— Мени кечир...

Матғозининг ўпкаси тўлиб, оҳ уриб юборди. Ахир неча йиллар шу бир калима сўзга интиқ бўлиб яшамадими? Касалхонада ётганида хонасига кирган ҳар бир одам кўзига Раҳимбек бўлиб қўринмаганиди? У қўшисининг узр сўраб эмас, ҳол сўраб келишини кутганди. Лекин... «Одамнинг боши — оллонинг тоши», дейишади. Мақтов ва олқишидан кўкка етган бошинг энди ёстиққа тегиб, кўзингга нариги дунё қўриниб қолганда афву сўраш хәёлингга келибди-да! — ўйларди бошини қуий солиб ўтирган Матғози. — Беш-үн туп фўза туфайли мени майиб қилдинг-а!... Йўқ, йўқ, мен сени кечиролмайман!..»

Шунда у шаҳд ўрнидан туриб кетганди.

— Аттанг! — ҳассасига суяниб бораётган Матғозининг оғзидан ихтиёrsиз чиқиб

кетган бу сўзни ҳеч ким эшитмади. «Кетишингни билган экансан-да? Бундай бўлишини ким ўйлабди дейсан. Нима қилай, тобутингни кўтаришга ҳам ҳазар қилаётирман. Кечир, дўстим...»

Бирдан Матғози одамларни туртиб, ўзига йўл очиб, олдинга талпинди ва бориб тобут дастасидан тутди. Ёнидаги йигит анқайиб ўзини чётга олди: бутун оғирлик Матғозига, унинг оқсоқ оёғига тушди. Шундай қаттиқ оғриқ турди-ки, кўзларидан олов сач-рагандек бўлди. Лекин у тобутни кўйиб юбормади.

Қирмизи баҳмал ёпилган тобут тупроқ уюми устига қўйилди. Атрофи сим тўр билан ўралган қабристонга гумбазлар сифишинасди. Жанозага келгандарнинг ўтиришлари учун ҳам жой қолмаганди.

Ерда майсалар униб чиқкан баҳор кунларининг бирида қишлоқ аҳли қатори Матғози ҳам бу ерга келганди. Оқсоқоллар қабристонга жой ажратиш мақсадида ҳар иккала бригада бошлигини таклиф қилишганди.

— Ҳаммамизнинг ота-боболаримиз, жигарларимиз шу ерга қўйилган. Қаранглар, тўлиби, ҳадемай мозор қидириб қоламиз. Шунинг учун озгина жой ажратиб берсаларинг ўзимиз тартибга келтириб олардик, — деди оқсоқоллардан бири.

Бу илтимос иккала бригада бошлиғига ҳам ёқмади. Ёқмаганлиги уларнинг қорамтири пешоналарига тушган ажиндан ҳам кўриниб турарди.

— Ўн йил бурун яримтаноб ер берганман. Навбат Раҳимбекка, — деди Йўлдош бригадир.

— Мажбуриятим катта — олтмиш центнер... — Чайналди Раҳимбек. — Сенда ортиқча ерлар бисёр, ўшалар ҳисобидан беш-үн таноб берсанг ҳаққинг кетмайди.

Бу гап Йўлдош бригадирнинг нафсониятига тегди, чўғ босиб олгандек ўрнидан турриб кетди.

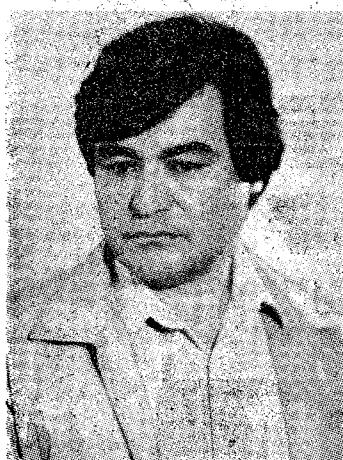
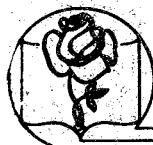
— Нима, сенда ортиқча ер йўқми? Жар бўйидаги ўттиз гектарлик карта-чи?! Адҳам хўжакининг ярим гектар боянини буздириб ўрнига пахта экаяпсан. Бу ҳам планга киритилганими!

Раҳимбекнинг юзи кўкариб, оқ оралаган мўйловининг бир учи пастга, иккинчи учи тепага кўтарилиди: дўсту душман олдида сир-синоатининг очилиб кетишини у кутмаганди. Захрини сочишга тайёрланыётган илондек вишиллаб, рақибидан ўч олишга ҳезланди.

— Бундай ерлар сенда ҳам бор, — деди у титраб-қақшаб. — Ўн беш гектарли бедапояга икки йилдан бери пахта экаяпсан. Буни ҳамма билади. Кейин, гўристонга жой бериш менинг чекимга тушмаган. Ҳукумат кузда ерга нечта ўлик қўйдинг деб сўрамайди, пахта сўрайди, пилон сўрайди. Менга пахта керак, ҳа пахта...

Раҳимбек шундай деб, қарияларнинг ҳай-ҳайлашига ҳам қарамай жўнаб қолганди.

Матғози кафтидаги тупроқни бармоқлари билан эзғилаб, шу воқеаларни кўз олди-дан ўтказар экан, ногоҳ кафандикнинг чоқи сўқилиб мархумнинг оёқ бармоқлари чиқиб қолганини кўрди. Эти сесканиб кетди. Қўпчилик, кўмди ҳам, кетди ҳам. Аммо у қимирламасди. Кейин, лаблари пичирлаб, Қуръон ўқиди. Дуо қилаётib Раҳимбекнинг гуноҳидан ўтди... Кўнглига ёруғлик иниб, ортига қайтди. Қўлларини ювмоқчи бўлиб, ариқ бўйига чўнқайди. Пишқириб оқётган бўтана сув гўё қирғоқий ялаб, Раҳимбекнинг қабри томон силжиб борарди. Матғози бу ариқни ҳеч ким четга бўролмаслигини сөзи: чунки пайкалда гуркираб пахта ўсади...

Чўлпон Эргаш

ЎЗ ВАТАНИНГ БЎЛСИН!

Ноёб топилдик

Мана, мен топдим...
Топдим-ку, мен уни, мана у!
Эллик йил-а... шунча тез чопдим,
Аммо топдим, кўринг, мана шу!..
Бизга қадар яна бир эллик
Кирчиллама бир ёш унгача...
Тўла-ярим уч авлод эдик,
Изладик-а шу бугунгача!..

Лекин, ажаб, нимадир оти?
Унугтанимиз, канотимиш-а!
Улуғ Ватан эди, шу қолди,
Ваҳоланки... кон ютганимиз-а!..
Қор, ёмғирда қолсак, беватан,
Етиб бўлар, ичига кириб.
Ўлсак, ҳатто: шу ўзи — кафан,
Ох, ўлмаган жонимиз, ғариб!

Кийиб юрса ҳар ким, у — ҳакам
Ўзигаю юртига ҳаргиз.
Бусиз — қулсан ўз уйингда ҳам,
Тамом авлод-аждодинг — ҳақсиз.
Қўйиб юрса тили остига,
Бурро-бурро сўзлар ҳар соқов.
Ишониб эл ённинг «рост»ига,
Имонини сотмас ҳеч, анқов.

Уриб аммо бунга неча бор,
Пешонамиз қашқа бўлса ҳам:
«Бу — нима... — деб, — ҳар куни озор?»
Боқмадик-а ушлаб, бир одам.
Тушов бўлиб оёғимизга,
Конимизни келтиrsa ҳам то,
Вужудимиз бой бериб, изза,
Кетавердик учуб, тавалло!

Охир кўчиб кунгиralари,
Безакми бу, кишан — номаълум.
Оқиб тушган кўзлари бари,
Ўзимиздек тўкилиб кум-кум,
Ўз аслини йўқотган тамом,
Наҳотки шу аталса кенглик!?.
Қолган хира бир-иккакалом:
«Озодлик... баҳт... эркинлик... тенглик!..»

Ахир, бутун дунё шў дея,
Жон олиб жон бермоқда, қўрқмай.
Воҳ, қадрига етмай биз, нега
Босиб-янчиб ўтамиш, кўрдай!?.
Катта очиб энди кўзимиз,
Бу сўзларни сафга тизайлик.
Қалқон қилиб биз ҳам кўксимиз,
Улар учун жонни тикайлик!

Исён

Америка туб аҳолиси — хиндуларнинг эрк-хуқуқлари учун мардонавор курашчи Леонард Пелтиер жасобати, эртами-кеч, барча мазлумларнинг кўзларни очиб, кўлларига курол тутқазажак.

Газета хабаридан

«Биз худомиз» десангиз, ҳақсиз,
Тик юрибмиз, думимиз кетиб!
Ҳа, яшардик маймундан фарқсиз,
Сизлар одам қилдингиз, келиб.

Ҳам одамдек кийинтирдингиз,
Сиздек бўлса ростдан одамзод.
Тушунамиз ҳатто тилингиз,
Жавобга ҳам тайёрмиз... Мурод:

Бигиз қилиб қўлини олам,
Етар, шунча бўлдик томоша,
Ахир, бундай яшамас одам,—
Ўз элида ўзгалар подшо!

Бу қандай гап, булбуллар хушон
Қарға тақлид сайраса: «Ҳор ёғ».
Кўрганмисиз, қўйлар ҳеч қачон
Бўри бўлиб увлаганми ё?..

Сўзларимдан куларсиз, балким,
Бармоқ тишлар аммо кенг жаҳон:
Тўрковоқда тўтию халқим,
Тилларидан бол томар, хандон.

Шундай эркин, шундай тўқ улар,
Дон-сувлари тайёр — олдида.
Бироқ бугун ҳар ён бош урар,
Қанотлари тушиб ёдига!...

Одамнинг ўз юрти бўлади,
Хулқи бўлар ўз қавмига мос.
Одам бусиз кулки бўлади,
Галиргандай курбақа бехос.

Ўз қуртим дер ҳатто қуртлар ҳам,
Учмас турна чумчуқлар қатор.
Ахир, биз ҳам одамзод, одам —
Сиз билан тенг, деганлар алдар!

Тупроқ тўлмай нафс — ўрангизга,
Ўзимизга қўйинг еримиз.
Боринг ўша арш — ўрдангизга,
Ҳайвон эмас, ахир, энди биз!..

Йўқ, десангиз, итдай ҳамон оч,
Керакмас бу одамлик бизга.
Йўл солурмиз «ув»лаб, яланғоч,
Яна ғору ўрмонимизга!

Фақат энди қўй ё қуёнмас,
Оғзимиздан ўт пуркаб юҳо,
Аланглаймиз тамом, қасдма-қасд,
Тўққиз бошли аждарларга, то.

Бас келгувси унда на ҳайвон,
На-да худо бизга оламда
Ва бу қадар бўлмасмиз нодон,—
Айланмасмиз, асло, одамга!

Майли, қандай йиртқич бўлсак ҳам,
Ўзгаларга кун йўқ бу замон.
Қонимизни сўриб дам-бадам,
Қонга ташна кўзларимиз — қон!

Кутурганмиз шундай, итқайсар!
Одамликдан минг марта аъло —
Йиртқич бўлиб яшаган, агар
Ўзинг ерда бўлмассанг худо!

«Ўтмиш фарёди» туркумидан

* * *

Тахту баҳтидан жудо бир беватан девонамен,
Аччиқ-аччиқ ёш билан бўғзи тўла паймонамен.

Молу мулким йўқки, тенгим деб, оғиз очсам сенга,
Бори — жоним ҳам омонат, ёши ўтган боламен.

Қора сочим қор буқун бу оқ билаклар дардида,
Аста-аста рангим олгай лабларинг, бечорамен.

Юзда ҳолинг бу кўнгилдан сараган бир қора ўт,
Оҳ, кўйиб бир келмасанг сен ҳам, худога соламен!

Икки кўзингни ўтидан икки жаҳоним қоп-қаро,
Воҳки, бу ўтдан уйим ҳам куймаса деб ёнамен.

Айтгил — айтгил, ошики шайдоларинг кўп ёнмасун,
Ўт бўлиб гоҳи, бу олам хавфида уйғонамен.

Ўтди ёшлиқ, манглайимда қолди нолон байтлари,
Лаъли рухсоринг ҳати ҳам борми деб тўлғонаман.

Бир фермер исёнчилар оқсоқолига: «Биз сизларга цивилизация олиб келдик. Биз келиб сизлар одам бўлдингиз...» дейди.

Газета хабаридан

Неки ўтди кўзларимдан, ўтди ташлаб бари чўп,
Чўп бўлиб энди ўзим ҳам, кўлда бир чўп, борамен.

Бош қўяй илкингга, бошимни силаб, тиззангга ол,
Ол бошим сўнг, то бу шўр манглай бошимдан тонамен.

Тиркираб қоним фалакка, порпираб зулмат саҳар,
Садоқат машъали Чўлпон каби танҳо қоламен!

* * *

Ер тутиб мен сенга боқдим,
Сен тутиб, банд айладинг.

Болга чопган тийғи жаллод — тилларинг қанд айладинг,
Юз имолар бирла жоду ўзга дилбанд айладинг.

Қўй эдим, қўй оғзидан чўп олмаган, сен — бир малак,
Белда зулфингму десам, оҳ, ип экан, банд айладинг.

Сувгами элтгай дея, шод, тушдим олдингга, асир,
Бйлмадим, мен маҳлиёни ё гиёванд айладинг.

Баски, бошлаб айри йўлдан, қўшдинггу бир подага,
Бўйла раҳм этдинг, уларга мени фарзанд айладинг.

Шарҳи оҳим шаҳди шамшири нигоҳинг остида,
Ўйларим — эрк йулларини пора-парканд айладинг.

Арзи дод этмакка энди барча имкон банди дом,
Ҳаққа чўзган қўлларим то кўкка пайванд айладинг.

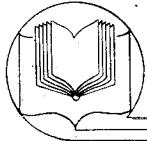
Шамъи рухсорингга банди шода — маржон — ҳар мўмин,
Кимки сенга банда бўлди, кофиру банд айладинг.

Олса домига бало ишқ, минг балолар қасди жон,
Сен бало биз ёрни тилсиз молга монанд айладинг.

Хавф солиб гоҳ, бошимизда тош чақар бу чарх-фалак,
Ер ютиб кўпдан қуёшни, кечалар панд айладинг.

Ноумид шайтон, уфқлар кўзимиздек қонталаш,
Тонг йўлида заъфарон юзларни хурсанд айладинг.

Кошки, зулматни ёриб, тонг элчиси Чўлпон келур,
Ул қуёш юзли халоскорим шакарханд айладинг.

Анатолий Рибаков

АРБАТ БОЛАЛАРИ

Роман¹

— Криворучко масаласини оладиган бўлсак, — деди Саша, — мен бюорода белкурак воқеасини гапириб берганман...

— Қанақа белкурак? — унинг гапини бўлди Столпер.

— Қурилишдаги белкурак. Омборчи йўқ эди...

— Бошни қотирманг! — ғазаб билан бақирди Столпер. — Жавоб беринг, нима учун

Криворучкoni ҳимоя қилгансиз?

— Уни ҳимоя қилган эмасман. Мен чиндан ҳам қурилиш материаллари йўқлигини айтган эдим.

— Демак, белкураккина эмас, материаллар ҳам бўлмаган экан-да, — деб истеҳзо қилди Столпер, — шундоқ демайсизми?.. Яхши, давом этаверинг, — илова қилди у ҳорғин оҳангда. Столпер шундай деб, гўё бу одамга савол беришнинг фойдаси йўқлигини таъкидламоқчи бўлгандай эди. — Барибир, сувдан қуруқ чиқишининг пайдан бўляпти.

— Мен Криворучко билан таниш ҳам эмасман, у билан умримда бирор марта гаплашган ҳам эмасман.

Столпер бошини ирғади, лабларини чўпиллатди, лекин ҳеч нарса демади.

— Хисоб ўқитувчиси масаласига келадиган бўлсак, у дарсни наридан-бери, пала-партиш ўтар эди.

— Нима деялпиз? Марксизм — пала-партиш илмми? — Столпер Сашани еб қўйгудай бўлиб ўқрайди.

— Йўқ, аммо...

— Бўлди, Панкратов, етарли. — Столпер ўрнидан туриб, гимнастеркасини тортиб тузатди. Гимнастерка унга сира ярашмасди: елкаси тор, кўкраги энсиз, граждан одамига ҳарбий либос қанчалик ўтиришмаса, гимнастерка ҳам Столпернинг устида шунақа бесўнақай кўринарди. — Биз гапингизни эшитдик. Сиз партия олдида куролсизланишини иста-маяпиз. Сиз бу ерда ҳам бизни алдашнинг пайдан бўляпсиз. Жавоб, бораверинг!

Янги йилни Нина Иванованикida кутишди. Дарстурхонни қарам солиб қовурилган гоз безаб турарди. Уни Варя қовурган эди. Худо билсин, қаердан ўргандийкин у бу санъатни? Эрталабгача кайфу сафо қилмоқ керак — кечаси уйингга етказиб қўядиган улов йўқ. Эрталаб эса, тўғри ишга равона бўласан, биринчи январь — одатдаги иш куни.

Бирдан-бир юмшоқ ўриндиқда оёгини бир-бираiga ҷалиштирганча папиросини туга-тиб Вадимнинг синглиси Вика Марасевич ўтирипти. Вика яқин-яқинларда ҳам хўппа се-миз, ялқовгина бир қизалоқ эди. Ҳамма ўзига бирон иш топиб, нима биландир банд бў-либ турган шароитда ҳам «мен нима қиласай?» деб тиқилинч қилаверарди. Шу қизалоқ буғун қадди-қомати келишган, малла сочли, ўзига бино қўйган бир ҳурилиқога айланипти. Бунақаларни шанба оқшомида «Метрополь»да, якшанба кунлари кундузи эса «Нацио-наль»да учратиш мумкин. Янги йилга саноқли дақиқалар қолганида у жазмани билан аразлашиб қолипти. Шу сабабдан янги йилни бу ерда кутаётган экан. Вика «шуни билиб қўйларинг» деб писанда қилаётгандай таманно билан ўтиради.

Юра Шарок унинг кайфини чоғ қилишга уриниб кўрди. У Виканинг теварагидага гир-дикапалак: бу билан Лена — икковлари ўртасидаги муносабатни пардаламоқчи эди. Би-

¹ Охири. Боши ўтган сонда.

роқ, бу жуда ғалати туюлди. Уларнинг алоқаси аллақачон ҳеч ким учун сир бўлмай қолган эди. Фақат, Вадим Марасевичгина бу гапдан бехабар эди. Вадим ҳали аёл кишини билиб улгурганча йўқ, шунинг учун ўзи синаб кўрмаган муносабатларни хаёлига ҳам келтирмас эди. Унинг ишончи комил эдики, бу муносабатлар одамни тубдан ўзгартириб юборади. Ленада эса, у бунақа ўзгаришларни сезгани йўқ.

Вадим ҳар хил нарсалар тўғрисида мuloҳаза юритар, Димитровни оқлашдан МХАТда қўйилган «Улиқ жонлар» спектаклига, Рузвольтнинг «янги курс»идан Луначарскийнинг Ментонда вафот этганига сакраб ўтварерди. Ҳатто ҳаммага маълум машҳур нарсалар ҳақида ҳам Вадим шундай гапири олардеки, уни эшитганда бу воқеаларнинг жамини сир-асрори фақат унгагина маълум бўлса керак, деб ўйлардингиз.

Бу ерга келишдан аввал Юра Шарок отаси билан бироз ичишган эди, шунинг учун анча бардам ва тийиқсиз кўринарди. Унинг Вика теварагида гирдикапалан бўлиши ҳамманинг ғашини келтиряптими? Жуда соз-да! У бадтарроқ хушомад қиласи Викага.

Варя гўё фойз тифайли уйда қолгандаи эди — Нинага ишона олмас эмиш. Аслида эса, у мактабдош дўстларининг даврасидан кўра катталар даврасини афзал кўрарди. Ундан ташқари, Максим румбага танца тушишни биладиган ўртоғини олиб келмоқчи бўлганди. Унинг номи жуда ғалати — Серафим экан. Ҳозир ёшгина бу курсант йигит ҳафса билан патефоннинг қулогини бураб ўтирипти.

Серафимнинг ёнида Макс маъюс тик турарди. У Нина билан узил-кесил гаплашиб олган, Нина унга рад жавобини берган, лоақал жиндай умидвор ҳам қилмаган эди. Сашканинг ишлари ҳам уни қаттиқ қайғуга солганди, у Сашани яхши кўрар, хурмат қилар, унга қойил қоларди.

Сашанинг қайфияти қандай бўлишидан қатъий назар, келмаслиги мумкин эмас эди, у аввалидай яшашда давом этмоғи керак. Янги йилми — демак, янги йилни кутиб олади.

Шундай қилиб, улар оппоқ дастурхон тўшалган стол теварагида ўтиришипти. Столнинг тўрида Нина, унинг ўнг томонида — Максим, Саша, Варя, Серафим; чап томонида — Вадим, Лена, Юра ва Вика. Ҳамма нарса чиннидай, орастা, емаклар жой-жойига қўйилган, улар ажиб ҳид анқитиб, иштаҳани қитиқлайди, қайфиятни кўтаради, кўнгилни чоғ қиласи. Ташқаридан изғиринли тун, улар эса, иссиқда ўтиришибди. Қизларнинг оёқларида ипак пайпок, баланд пошналии туфли. Сайёра ўз маҳвари атрофиди айланишда давом этяпти, юлдузлар олами ўзининг мангу ҳаракатида, улар эса, Исо алайҳиссалом туғилган кундан ҳисоблаганда минг тўққиз юз ўттиз тўртинчи йилни кутиб олишмоқда. Дастурхон устида шўр балиқ, коммерсия магазинидан харид қилинган чўчқа гўшти ҳам бор. Ҳадемай, ўттиз бешинчи йилни ҳам шундайди кутиб олишади. Ўттиз олтинчи йилни ҳам, ўттиз еттинчи йилни ҳам... Бошқа яна кўп йилларни ҳам қарши олишади. Улар ёш, навқирон, на ўлим, на қариллик деган нарсаларни тасаввурларига ҳам сидиролмайдилар, ахир ўлим учун эмас, қариллик учун эмас, ҳаёт учун, ёшлик учун, баҳт учун дунёга келганлар.

— Эски йилни кузатайлик, — деди Вадим Марасевич. — У умримизнинг бир йили... Одессада оғизга олинадиган гаплар бўйича, бизнинг йўлимиизга ҳеч ким гуллардан поёндоз солиб қўйгани йўқ. Аммо, гуллардан поёндоз тўшалган йўл — умр йўли эмас. Чина-кам умр йўлида тикан сероб бўлади...

Соат занг урди, стуллар сурилди — ҳамма ўрнидан турди, қадаҳлар юқорига кўтарилди.

— Янги йил билан! Янги баҳт билан! Ура!.. — ҳайқирди Вадим.

Қадаҳлар жағарнглади, газак солинган тарелкалар қўлма-қўл ўтди. Макс чапдастлик билан ғозни майдалай бошлади.

— Устаси фаранг, — деди Саша.

— Фоз бўлса бас... — Юра унга тарелкасини узатди.

— Максим, менга оёғини... — дея ниҳоят овоз берди Вика.

— Иккинчи оёғи менга! — Вадим ҳам анойи чимхўрлардан эди.

— Марасевичлардан ҳеч нарса ортмайди, шекилли?

Вадим пичноғи билан тарелкани тинғиллатди:

— Қизил Армиянинг умиди бўлмиш Макс учун қадаҳ кўтараман.

— Макс... Максимжон!.. Мени ғоздан бенасиб қилма, айланай.

— Ўртоқлар, вилкамни ўмариб кетишипти:

Вадим яна пичноғи билан тарелкани тинғиллатди:

— Серафим учун ичайлик. У бизнинг ёлғиз меҳмонимиз. У ҳам Қизил Армиянинг умиди.

— Ҳой йигит, саломат бўлинг!

— Еш бўлиш айб эмас-ку, лекин аҳмок одам ёш бўлади...

— Серафим, Георгий деган аканг қаерда?

Серафимнинг юзига қон юргуди-да, ўрнидан туриб, ҳаммага таъзим қилди. Олағовур улфатлар орасида у жиндай ҳайиқиб ўтиради. Вадим қурғур бизнинг соҳибжамолимиз Лена учун қадаҳ кўтарди, Вика учун ҳам алёр айтди — назарида у ҳам чакки эмас экан-да! Умуман, бу маҳмадона, қўнимсиз Вадим бирорвага навбат беришни хаёлига ҳам келтирмасди.

- Мактаб учун ичайлик, — таклиф қилди Максим.
- Кўнгилчан бегемотимизга саломлар, — гап қистирди Юра.
- Макс қошларини чимириб, унга қаради.
- Мен Макснинг таклифини кўллайман, — гапга аралашди Вадим, — бизга тарбия берган жонажон даргоҳни, қалба яқин вайронамизни унутиб қўйишимиш ярамайди.
- Мактаб учун, ягона, меҳнатни ўргатган мактаб учун! — хитоб қилди Юра. Гап оҳангида киноя аралаш эди.
- Она сути оғзидан кетмаган тирмизаклар... Сўлакайларини йиғиб олсаларинг-чи! Майли, жин урсун уларни. Мактаб учун ичишадиган бўлса, ичишаверсин. Саша ҳам мактаб учун ичаверади. Нима учун ичиш унга барибири.
- Юра, кесатмай қўяқол, — деди Нина.
- Унинг Викага хушомад қиласётганидан Нинанинг энсасий қотиб ўтирганди. Викани кўришга тоқати йўқ. Уни бу ерга ҳеч ким чақирмаган. Ноинсоф Шарок эса Ленанинга ҳафа қилияпти. Албатта, жаҳлинг чиқади-да.
- Вадим шу топда сув остидаги ҳавфли қояга чап берди:
- Бўлғуси Бош прокурор Юра Шарок учун!
- Қамалиб қолсанак, ёрдам берасан-да, — қўшиб қўйди Макс хўшфеъллик билан.
- Энди эса, — Вадим сочиқ билан оғзини артди, — уй бекаси, ўзимизнинг Нина учун, улфатчилигимизнинг юраги, қалби ва мияси учун!
- Ниночка! Нинажон!..
- Унақча бўладиган бўлса, иккала бека учун ҳам, — Саша Варяга ўғирилди.
- Нозик-ниҳол, келишган Варя уларнинг орасида энг кичкинаси эди. Бирон ножӯя гап айтиб қўйишдан ҳадискираб, индамай ўтирар, Серафим эса, қимтинибгина уни гапга солишига уриниб кўрарди. Йигитнинг қимтинишлари Сашанинг кулгисини қистатди-да, ўзи Варяни гапга сола кетди ва сухбатга жазмланни ҳам жалб қилишга уринди. Варя бажонидил сухбатга мойиллик билдириди; ҳатто Сашага ўғирилиб ҳам олди. Шунда Саша жуда яқиндан унинг чиройли қўзларини, нафис юзини кўрди.
- Кейин, стуллар тарақ-тарақ сурилди, столни бир чеккага олиб қўйишди; ҳамма танца туша бошлади. «Қора қўзлар, ох, қора қўзлар, мени мафтун айлаган сизлар, ҳамон сизни унупотлайман» — деган қўшиқ янграрди патефондан. Юра Вика билан, Вадим Лена билан, Варя Серафим билан танца тушишди. Кейин уларга Макс билан Нина қўшилди. Пластинкани ўзгартиришганда Сашадан ҳам садо чиқди:
- Биродарлар, мен ҳам танца тушай...
- Саша Варя билан ўйнаркан, унинг нозик қадди-қоматини, енгил қадамини, қувончини туюб турарди. Шундан бирдан унинг миясида бир фикр ярқ этди: «Нинанинг ғашини келтирган нарсалар — упа, атр, кўча санғишлир... Болалар, булар бемаъни нарса! Барий ҳаётга кириб келаётган гўзал, навқирон қизалоқнинг ҳамма нарсага ютоқиб, қизиқиб қарашидан ўзга нарса эмас».
- Жанжал кутилмагандан қўқисдан рўй берди. Юра билан Вика йўлакка чиқишиди. Буни кўриб, бирдан Нинанинг фифони фалакка чиқди.
- Мен, шовқин қилманглар деб илтимос қилган эдим-ку! Ахир, қўшниларим бор!.. — хуноб бўлди Нина. Унинг юзи ғазабдан гезарib кетган эди. — Йўқ... Албатта, йўлакда бир-бирларининг пинжига тикилиш керак. Гўё бу ерда жой йўқдай.
- Қўйсанг-чи, нима бўлти чиқишиган бўлса? — деб жилмайиб ётироz қилди Лена. У ноқулай ахволга тушган — Юранинг ўзини тутиши шундоқ таҳқирилди эди-ки, Нинанинги ўлганинг устига чиқиб тегандаги бўлди.
- Ўзингни қўлга ол, — маслаҳат берди Макс хўшфеъллик билан.
- Андишасизликларидан жаҳлим чиқяпти, — деб сўзида давом этди Нина. Чехрасида ҳамон ғазаб нишоналари мавжуд эди. — Улар кетишади, мен эса кўни-қўшниларим билан муросаи-мадора қилишим керак.
- Бас қил, — деди Саша. Юра билан Виканинг қилифи унинг ҳам ғашини келтирган, бироқ жанжал чиқишини истамасди.
- Вадим ҳамма нарсани ҳәзилга айлантиришга уриниб кўрди.
- Менинг синглим камдан-кам ҳолларда йўлини ўзи топиб юра олади.
- Оқила Нинанинг бирдан ғазаб гирдобига тушиб қолишини ҳаммалари билишарди. Бу ғазаб қуюни қандай бошланган бўлса, шундай тезлик билан ўтиб кетарди. Бу ёқда янги йил кечаси толиқтирган, ҳамманинг уйқуси келган ва арзир-арзимас нарсалар ҳам кишининг жигига тегарди.
- Юра Ленанинг ёнига ўтириб, қўлини унинг елкасига қўйди-да, совуқнина деди:
- Қари қизнинг қилиғи ортиқ...
- Юра бу гапни обдон ўйлаб, хотиржам оҳангдага уларнинг ўзаро муносабатлари фақат икковларига гина тааллуқли эканлигини таъкидлаб айтмоқда эди. Аммо унинг бу гапи ўринли бўлмади.
- Овозингни ўчир, Шарок! — Саша унга хўмрайиб қаради. Баҳона топилди, энди ҳаммаси учун ундан аламини олади: ахир, Сашанинг институтдан ҳайдалгани ҳақидаги гапни унинг онасига Шарокнинг волидаси етказганди. Гап ташишини-чи! Саша ораларидаги ноҳушликнинг сабабларини ҳис қилганди.

- Ҳаммамиз ичганимиз, — муросага келтироқчи бўлди Вадим.
- Сенинг ким эканлигингни аллақачон пайқагандим, — сўзида давом этди Саша. — Бу қашфиётинг билан ҳаммани мамнун этмоқчи бўляпсанми?
- Юранинг ранги ўчиб кетди.
- Нимани пайқагансан? Нимани? Гапир.
- Ҳозир ўрни ҳам, вақти ҳам эмас. Ҳаммага қизиги ҳам йўқ.
- Нега энди вақти билан жойини танлаб қолдинг? Раъйингни ўтказмоқчи бўляпсанми? Ҳўп ўзингга бино қўйган экансан. Шарманданг чиқди-ку.
- Ўчир, — деди Макс.
- Фирромлик қўлма, — деди Вадим.
- Бу фақат менга тааллуқли, — хотиржам жавоб берди Саша, — ўзингу қавму қариндошларингга сира даҳли йўқ. Хўш, фикримни билмоқчимисан? Сен пасткаш худбинсан, ўзингдан бошқани ўйламайсан. Шу билан менинг томоним мунозарәни бас қиласди.
- Сен бўлсанг яланғоч қиролсан, — жавоб берди Юра, — қўшинсиз генералсан. Менинг томоним ҳам шу билан мунозарәни бас қилди. — У ўрнидан турди. — Кетдик, Лена.
- Лена! — чақирди Саша.
- Нима дейсан? — Лена ўғирildi. У дўстона табассум билан низони юмшатмоқчи эди.
- Бундан ортиқроқ нажосатни тополмадингми?
- Лена қип-қизариб, хонадан югуриб чиқиб кетди. Юра остонаяда тўхтаб, Сашага қарди-да, орқасидан йўл олди.
- Бекор қилдингда, — деди Макс бўштоброқ оҳангда.
- Муттаҳамларни ёқтирмайман, — жавоб берди Саша қовоқ уйиб.
- Аммо унинг кўнглига чироқ ёқса ёримасди. Ўзини қўлга ололмади, янги йил оқшомида ҳамманинг кайфиятини бузди. Ундан кўра онаси хунибийрон йиғлагани яхши эди. Бечора тошдай қотиб қолди, тили-забони йўқолгандай ҳеч нимани сўраб-сuriштирмади. Сашанинг бошига мусибат тушилти — унинг дарди шу эди.
- Онанинг бир нуқтага михланиб қоладиган нигоҳи Сашани хун қилиб юборарди. Кеч-курунлари кўлига китоб олар, лекин кўзлари ҳарфларни илғамас, тайри шуурый тарзда саҳифаларни варакларди. Эртаю кеч хаёлида фақат битта ўй: эркак одам йўқ, оиласи сақлаб қололмади, эри билан баҳтсиз турмушки сабаб Сашанинг ҳаёти болалигиданоқ заҳарланди.
- Павел Николаевич қўли бўщаши биланоқ — бир ярим ойлардан кейин етиб келишини маълум қилипти. Софья Александровна эрининг феълини яхши биларди — у ҳисобини аниқ қилган — бир ярим ой мобайнида усиз ҳам ҳамма нарса жойига тушиб қолади. «Наҳотки, Марк ҳеч нарса қилолмаса?» деб сўрапти. Бутун умри давомида эри унинг қариндошларига таъна қилгани қилган. Софья Александровна Маркка ёзиб юборди. Марк тез орада съездга келишини маълум қилди: ўшандада бу ишни бир ёқлиқ қиламан депти. Бу мактублар уни хотиржам қилолмади. Саша ҳамон ҳимоясиз эди.
- Софья Александровна уйдан чиқиб кетиб, анча вақтгача кўринмайдиган бўлиб қолди. Саша онасининг ҳовлидан ўтиб боришини кузатиб турарди. Жўссаси кичик, тўладан келган, сочлари оптоқ аёл аллақачон ғуссадан букилиб қолганди. Саша тушигини ўзи иситарди, баъзан иситмас эди, чунки иситишга ҳеч вақо бўлмасди. Онаси қаерларга фойиб бўлиб кетаркин? У холалариникига кўнғироқ қилиб кўрди, аммо онаси уларнига йўқ эди. Идорама-идора юрганмикин? Дасти учун танишлар қидираётганимикин? Йўқ; унинг дасти узун танишлари йўқ. Саша онасининг ҳамма танишларини яхши билади.
- Қаёқда эдинг? Қаёқларда юрасан-а?..
- Бундай пайтда онаси индамасди ёки ҳеч қаёққа борганим йўқ, Арбатни айландим, ҳовлида ўтириб эдим, деб қўяқоларди. Саша ҳам Арбатни кўп айланарди, унинг болаликдан яхши таниш тор кўчалари бўйлаб юрар, қадимги бадавлат одамларнинг қасрларини, уларнинг устунларини, кошинларини, зангори тунука томларини томоша қиласди. Арбатнинг эгри, тор кўчасида, мактаб майдончасининг ўрнида архитектор Мельникова бир ўй қурипти. Дум-думалоқ, ғалати иморат. Мактаб подвалларининг деразаларига чит пардалар тутилган — ёруғ тушиб турипти — уларда ҳозир ҳам илгаригидек техник ходимлар истиқомат қилишарди.
- Саша отряд вожатийиси бўлган кезларида пионерлар билан Рублеводаги лагерга борганини эслади. «Рублевога лагерга борамиз, унда ҳамма нарса таҳт, фақат улар бизга интизор...» Ўшандада Саша жуда қаттиқўллик билан темир интизом ўрнатган эди, пионерлар ундан ҳайнишишарди, фақат Котя Шабриннингина эплай олмаган эди. У мактаб қорувулининг ўғли бўлиб, жуда шўх ва шум эди. Навбатдаги қилғилигидан кейин Саша уни уйига жўнатиб юбормоқчи бўлганди. Шунда мактабнинг ошпаз аёли бундай деганди:
- Уйига жўнатма, Саша, отаси ўлдириб қўяди!
- «Ўлдиради» дегани нимаси? Ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, бирорни ўлдиришга. Сашанинг Костяга раҳми келди, болалар ҳам унинг ёнини олишиб, ялиниб-ёлворишиди, аммо фармойиши бекор қилиш — ўз обрўини тўкиш бўларди.

Улар лагердан қайтиб келишди, машғулотлар бошланди. Костянинг отаси Сашага лом-мим деб оғиз очмади, фақат бир куни йўлакда таққа тұхтади-да, анча вақтгәча синчков нигоҳ билан тикилиб қолди. Бу нигоҳни Саша бир умр эслайди. Үшандада Саша ҳар қалай, жуда бемаънилик, түғрироғи ўта шафқатсизлик қилганди. Коллектив манфаати интизомни барқарор этишини талаб қиласыди, Саша кичкина Костяни шунга курбон қилди. Түғри, у берәётган жазоси Костя учун фойдалы бўлади, деб йўлаганди. Аммо унинг отасига рўбарў бўлишини ўйламаган экан.

Дурадгорлар торкӯчасидан у Могильцев торкӯчасига, ундан Мертвий торкӯчасига бурилди. Бу ерда Дания элчихонасининг рўпарасидаги иморатда бир вақтлар Ҳамовний район комитети жойлашган, уни саккиз йил аввал шу ерда комсомолга қабул килишганди. У пайтларда чарм куртка кийиб юрар, олифталарни жинидан бадтар ёмон кўрар, китобдан бошқа биронта буюмни қадрламас, китобни ҳам ўқиб бўлиб, кутубхоналарга совға қилиб юборарди. Ҳатто мактабда коммуна ҳам тузмоқчи бўлганди — ёшлигидага хаёл уни ана шунаңгидан кўчаларга олиб кетаверарди.

Нега ёнди келиб-келиб унинг бошига тушди бу ишлар? Кўпчиликнинг фикрига бўйсунни керак эмасми?! Аммо, Баулин, Лозгачев, Столперлар ҳали кўпчилик эмас. Сталинга ёзсанмикин? Сталин мамлакатга ҷаламуллалар эмас, мутахассислар қерақлигини яхши билади, вайсақиларни ёмон кўради. Азизян — вайсақи. Сталин амалпәрастларни ёмон кўради, Лозгачев — амалпәраст; Сталин дўпти олиб кел деса, бosh олиб келадиганларни ёқтиримайди, Баулин эса, шунақа одам. Stalin ҳазилни билади. Шунақа бўлгандан кейин беозор эпиграммаларни ҳам тўғри баҳолай олади. Аммо шахсий иш юзасидан Сталинга мурожаат қилиш камтарлиқдан эмас.

Бир гал Саша уйга қайтиб келаётib, онасини кўриб қолди. У кимнидир қўзатганча дарвоза олдида туарди.

Онаси Саша билан эшик олдигача келди-да, деди:

— Сен кириб кетавер, мен бироз юраман.

— Совуқотиб қоласан...

— Мен яна бироз юраман, — такрорлади гапини ва юзида ўжарлик белгилари намоён бўлди. Илгари шу ифода отаси билан янги жанжаллар ва тортишишлар бошлананишидан даррак берарди.

Бошқа бир гал Саша онасини Арбатда кўриб қолди. У аста юриб, дарвозалари ёнидан ўтиб кетди, соатсозлик устахонасининг олдида тұхтади, ойна ортига териб қўйилган соатларни томоша қилаётгандай бўлди; кейин орқасига қайтди, кўчанинг қарши томонидан кўзини олмай аптекагача борди, у ерда бироз турди-да, орқасига қайтди. Айтидан кимнидир пойлаб юргандай эди. Бир вақтлар онаси отасини күшни аёл Милиция Петровна билан дон олишиб юради деб ўйлагандага унинг кетидан шунақа пойлаганди. Аммо ҳозир на отаси, на таҳмин қилинган маъшуқа ва на кундошлиқ рашида қоврилиш учун асос йўқ, лекин шундоқ бўлса-да, онаси яна аллақандай вос-восга тушиб қолипти, бир нуқтага тикилганича юзида ўжарлик ифодаси пайдо бўлганча туриб қолади. Кейин ҳар доимигдек бошни қўйи солиб, теварак-атрофига аллангламай, устига ёпирилиб келётган машиналарни кўришдан кўркиб, кўчани кесиб ўтади. Шоферлар ҳовлиқиб тормозни босишади, кабиналаридан бошларини чиқариб сўкишади, у эса ҳеч қаёқка қарамай, аллангламай, бошини кўтармай, халоскор йўлкага тезроқ етиб олишга ошиқади.

Саша онасидан сўради:

— Кимни пойлаб юрибсан?

Она саросимага тушди, айтса, барибир Саша ишонмайди.

— Мендан бир нимани яширяпсан?

У кўркувдан чақчайиб кетгандан кўзларини Сашага тикди.

— Орқандан одам тушган...

У ҳайрон бўлди.

— Ким орқамдан тушар экан?

— Биттаси — қулоқчинининг қулоқларини тушириб олган; иккинчиси — жуссаси кичик, бобрик пальто кийган; уччинчиси — ямоқ тушган кигиз этик кийган, новча, сўхтаси совуқ одам. Улар уч киши. Сени навбат билан кузатиб боришади.

— Тўғри-да, ҳаммалари баравар кузатиб нима қилишади? — кулди Саша.

— Мен ҳар биттасини башарасидан танийман, — гапида дәвом этди онаси, — орқасидан қараб ҳам танийман, овозидан биламан. Тунов куни нон дўконига киргандим. Анави кигиз этиклик орқамдан келиб навбатга турди. Мен ўгирилиб қараганим йўқ, лекин билиб турибман орқамда. Нонни олиб қарасам, у ҳам бир чеккага чиқди, лекин нон олмади. Орқамдан тургани эса шунчаки йўлига — бошқасига кўрсатиб қўяди. Менинг пайқаб қолганимни улар сезишиди, ўгирилиб қараган эдим, тойиб бўлишди, Никольский кўчасига кириб кетишиди, кейин Денежний тор кўчасидан чиқишиди. Аксига олиб мен ҳеч қаёқка бурилмай, тўғри Денежний тор кўчасига бордим-да, унинг рўпарасидан чиқдим. Дарров юзини тескари бурди. Биламан, ўша, унинг ўзи...

— Кимнинг кетидан тушишган — сенингми ё менингми? — жилмайиб сўради Саша.

— Улар уйимизни кузатишлатти. Бизникига ким келяпти, кетаётганингда сен билан

шага
синг-
р қа-
раати
лди.
ота-

асига
звий
нган-
рар,
арга
тида

йсу-
лин-
гини
арни
ади-
бүл-
оза-
енча

ари
ани-

ёни-
лан
они-
дан
ров-
амо
чун
бир
хар
ке-
ор-
рёек-
ка-

аси
аси

ор-
им.
ле-
он
инг
ий
еч
им.

ша.
ан

берга ким чиқади, ким билан гаплашасан. Гўшт дўконида балиқ талонини йиртган эдим, у бўлса, орқамда турганича, «туртинчи талонни йиртиш керак» дейди. Мен унга ўгирилгандим дарҳол орқасини ўгириб олди, лекин бобрик пальтосидан танидим.

— Тўртинчи талонни деб аниқ айтдими? — сўради Саша. Кайфи чоқ эди.

У гапларининг маромига мослаб бош чайқади.

— Смоленск майдонида постда турадиган милиционер ҳам уларнинг шериги. Бир куни мен новчанинг орқасидан кетиб борарадим. У аллақандай одамни кўрсатиб, милиционерга кўзи билан имо қилди. Милиционер уша одамнинг олдига бориб, ҳужожатларини суриширди, новча эса, орқасига кайтди-да, мени кўриб қолиб бир ўқрайди... Кейин, икки кунгача кўринганий йўқ. Кичкинаси унинг бошлиқлардан роса гап эшитганини айтди.

— Кимга айтди?

— Менга-да... У орқамда турганида фақат мен эшитадиган қилиб гапириб қолади. Қарасам орқасини ўгириб олади. Нокулай ахволга солиб қўймаслик учун бошқа ўгирилмайман: мен билан гаплашишга ҳаққи нук-да. Овозини яхши танийман.

Саша даҳшатга тушиб онасига қаради. Уларнинг ҳаётига алланечук даҳшатли бир нарса ўрмалаб киряпти. Мана шу хонада ўсиб улғайди, бу ердаги ҳар битта буюм ҳаётининг бир парчаси, ҳаммаси жой-жойида тўрипти. Улар бўндан кейин ҳам жой-жойида тураверади, фақат Саша бўлмайди, ҳолос. У бир гирдобга тушиб қолди, бу ўрама уни тубига торятпти. Шу дақиқада у фақат бир нарса ҳақида ўйларди — гирдоб онасини ҳам тортиб кетмасин-да... Онаси унинг учун энг азиз, энг меҳрибон инсон эди.

— Бир куни юрагим сезиб қолди — у орқамда турипти, — сўзида давом этди онаси, — мен ўгирилмасдан, «Сашани қамаб қўймайсизларми?» деб сўрадим. У оғизга талқон согландай жим тураверди, жавоб бермади. Чидаб туролмай унга ўгирилдим, у бўлса бармогини лабига қўйиб, «жим» дегандай ишора қилди-да, орқасига тисарила-тисарила, одамларнинг ичига кириб, ғойиб бўлди.

— Буларнинг ҳаммасини ҳаёлингда тўқибсан, — деди Саша. — На менинг, на сенинг орқангдан ҳеч ким тушган эмас, бизнинг ҳимга керагимиз бор? Биз давлат жиноятчиси бўлмасак, хўп қизиқ-ку! Мен зарур бўлсан аллақачон олиб кетаверишарди, бемаъни бир тарзда орқамдан одам қўйиб, вақтларини бехуда кетказиб ўтиришмасди. Бўни бир билиб қўй — мени тиклашади. Ҳозир ҳамма съезд билан банд, мен билан шугулланишга ҳеч кимнинг вақти йўқ. Лекин съезддан кейин, албатта, тагига етишади. Бошқа ҳамма гапни миянгдан чиқариб ташла. Менинг ҳам туриш-тўрмушимни заҳарлама.

Онаси индамади. У бир нуқтага тикилганча жинтай буқчайиб, касалга чалинган одамдай бошини чайқаб туарди. Саша нима демасин, ҳар қанча фикридан қайтаришга уринмасин, у барибири, ўзиникини маъқуллар — воқеалар унинг айтганидан жилла ўзгача эмасди. Кеча ҳам, бугун ҳам аҳвол шўнгай, эртага яна ҳаммаси такрорланади — онаси кўчага чиқади, учовидан биттасини қўради, агар анави — кичкинасининг навбати бўлса, у яна унга нимадир дейди, ким билади дейсиз, эҳтимол, бу гал Сашани қамаш-қамамасликларни ҳам айтиб қолар...

Аммо бобрик пальто кийганд жуссаси кичик одам бу гал ҳам унинг саволига жавоб бермади, унга ҳамдардлик билан қарэди-да, орқасини ўгири. Энди Софья Александровна тақдирга тан бериб қўйди. Тик этган товушдан сергакланадиган бўлиб қолди. Сукунатдан вахима босарди уни. Соатлаб эшик ортида туриб, зинадан эшитилган қадам товушларига кулоқ солар ёки дераза токчасига ўтириб олиб, ҳовлидан ким ўтаётганини кузатарди. Бир куни милиционерни кўриб қолиб, ваҳимага тушди-ю, кайфи учиб, беҳуш аҳволда хона бўйлаб чарх урабошлади. Милиционер уларнинг ўйига кирмади, демак, Сашани суриширгани қўшниларини кирған. Ҳеч ким унинг тўғрисида бирон калима ёмон гап айттолмайди, аммо одамлар бир-бirlарига ёмонликни раво кўраверадилар — шу йўл билан ўзларидан ёмён балошларни даф этмоқчи бўлишади, шекилли.

Сашанинг ишидан ҳамма хабардор, бутун уйдагилар билади, шу ерда турадиганлар албатта эшитишган, қолаверса, уларни аллақачон чакириб сўрашган бўлишса керак. Ҳойнаҳой ҳузурларига ҳам келиб-кетишган. Софья Александровна ҳовлида устига тунука соябон ўрнатилган скамейкада ўтириб олиб, ким қаёққа ўтиб кетаётганини, унга қандай қараганини, ким кўришди-ю, ким кўришмаганини ҳисоб-китоб қилишга тушди.

— Уй-жой бошқармасидан қўнғироқ қилишиб, Сашанинг келиб кетишини тайинлашди. Бошқармадан ҳамма вақт утдан кўркандай кўрқар эди, лекин шундок бўлса-да, ўзи борди. Сашанинг иш жойидан берилган одатдаги справканинг бир-икки жойини аниқлаш керак экан. Баҳона. Уй бошқарувчиси Виктор Иванович Носовни йигирма йилдан бери билади: яқиндагина кичкинагина Витъя эди, ҳовлини бошига кўтариб юргурни-юргурнан эди: унинг марҳумга онаси ҳам ёди; у аёл ҳам Софья Александровнани яхши танириди, Сашани ҳам танириди. Эндиликда бир қаради-ю, нега Саша студент бўлатуриб юқчилик қиласида деб сўрамади, демак, ҳамма гапдан хабари бор. Хайр-маъзури ҳам қуриқини бўлди. Паспортчи жувон бўлса, ҳатто бошини ҳам лиқиллатиб қўймади, ўзини бандликкада солди.

Кимдир қўнғироқ қилиб, Сергей Сергеевични сўради; у бу уйда ҳеч қанақа Сергей Сергеевич йўқ, деб жавоб берди. Беш минутдан кейин янга Сергей Сергеевични сўраш

ди, лекин бу гал бошқа бирорнинг овози эди. Кейин яна кимдир қўнгироқ қилишга қилди-ю, индамади, ҳолбуки, Софья Александровна турбакдан унинг нафас олишини сезиб турарди. Бир неча марта телефонга уларнинг кўшниси Галини чақиришиди, илгари унга бунақа кўп қўнгироқ қилишмасди. Гали дудукланиб, тутилиб-тутилиб, мужмал гаплашиди, турбакни илиб қўйгач, бошини кўтаролмай, шитоб билан хонасига кириб кетди.

Бир вақтлар эрини қизғаниб рашк қилгани ва кейинчалик яна апоқ-чапоқ бўлиб кетишгани — Милиция Петровна ўнга ёрдам беришни ваъда қилди.

Ёшлигиде Милициянинг дасти узун жазмалари кўп бўлган, ҳозир ҳеч ким йўқ, ҳам манинг кўнглига уриб бўлган. Аммо Маргарита Артемовна деган кекса арман хотин бор: босик, басавлат, доно хотин — Софья Александровна у билан ҳовлида тез-тез скамейкада бирга ўтиради — шу аёл Сашанинг вақтинча Москвадан бирор ёқса кетгани маъқул деди, ҳатто Нахичеванга, ўзининг қариндошларини кириб турини таклиф қилди.

Софья Александровна унинг фикрига ёпишиб олди. Буни Сашага айтгани ўзининг юраги бетламади ва бирга турадиган қўшнилари Михайл Юрьевичдан илтимос қилди: бунақангни маслаҳатни эркак кишидан чиққани маъқул.

Михайл Юрьевич эски бўйдоқ эди. Пенсне тақиб юрадиган бу зиёли одам китоб ва гравюралар йиғишига ўч. Унинг хонаси ҳар хил альбомларга, папкаларга тўлиб кетган, уй анжомлари ҳам алмисоқидан қолган кўхна анжомлар. Хонага эски китобларнинг гарди, бўёқ, елим ва туш ҳиди ўтириб қолган. Сотиб олган нарсаларини одатда Сашага кўрсатиб турарди — у билан сұхбатлашишни ёқтиради. Бугун у Сашага Дантенинг «Дўзах»ини кўрсатди. Китобнинг сувратларини Доре ишлаган эди. Одамлар тўдаси жаҳаннамда тирқираб кетган: эркаклар, аёллар, болалар; бошлар, кўллар, оёқлар; инсониятни оташ бўлиб куйдирувчи истаклар, эҳтирослар, майларнинг мангу олови...

Дантедан бошқа Михайл Юрьевич «Академия» томонидан нашр қилинган Маккиа-веллининг «Давлатпаноҳ» деган китобини ҳам ҳарид қилган экан.

— Бу китобни биламан, — деди Саша, — ҳокимият ҳақиқидаги мулоҳазалар жуда жўн, унинг табиитини илмий тушунтиришдан анча йироқ.

— Эҳтимол, — деб дудмал жавоб берди Михайл Юрьевич, — аммо эзгу ва ёвуз ибтидолар тарихини ҳамма даврда ҳам ўрганиш фойдали, эзгу ибтидолар на катта нарсаларни, на кичик нарсаларни деб оёқ ости қилинмаслиги керак. Ишингида аралашаётганим учун мени кечирасиз-у, Саша, онангиз бошингизга тушган ташвишларни менга гапириб берганди эди. Факат, бунинг учун онангизни уришиб юрмасликка ваъда беринг. Биласизми, ўзини асраранни худо ҳам асрайди. Отангизними ё тогангизнингми ёнига кетсангиз нима бўларкин?

— Кетиш дейсизми? — ҳайрон бўлди Саша. — Бунинг учун сабаб кўрмаяпман. Ишни менсиз тафтиш қилишолмайди. Онам ўзини ўзи азоблаяпти. Одатдаги воқеа. Афсуски, бунақа воқеалар кўп бўлади. Мени қамоққа олишмоқчи дейсизми? Мутлақо бўлмагур гап. Мабодо шундай бўлиши мумкин деб ўйлаган тақдиримизда ҳам отамнинг ёни-ю, тоғамники қамоққа олиш учун қўйл етмайдиган жой эмас. Ёки хуфёна ҳаёт кечириш йўлига ўтсаммикин?

У кулиб юборди. У, яъни Саша Панкратов ўзиникилардан яшириниб юрса-я.

— Албатта, Софья Александровнанинг ҳадиги анча чегарадан чиқади, — унинг гапига қўшилди Михайл Юрьевич. — Аммо сиёсий ишнинг хусусияти шунақа бўлади — сиз ҳар бир шикоятингиз билан одамларни кўпайтираверасиз, иш эса, ўрнидан кўчган көр уюмидай катталашиб бораверади.

Саша таажжубланиб Михайл Юрьевичга қаради. Сиёсатдан узоқ, партиясиз одам айни ҳақиқатни гапирмоқда эди.

— Мен партияга ишонаман, — деди Саша, — унинг измидан қочишни хаёлимга ҳам сиғдиролмайман.

10

Эски майдонга Саша эрталаб келди. Хитой шаҳар деворининг ўрни ҳаробазорга айланган, қадимиғишиллар көр тагида уюм-уюм бўлиб ётарди. Саша баҳайбат, кириб-чиқиша қўлай иморат — «Марказий контролъ комиссия» биносига кирди, даҳлизда осигурилган турган кўрсаткичлар ёзувидан Сольцнинг кабинет номерини топди-да, иккинчи қаватга кўтарилиди.

Узун йўлак бўйлаб деворга тираб қўйилган стулларда анча-мунча одам сукут ичидаги навбат кутиб ўтирипти. Сольцнинг хонасидан кўк бостон костюм кийган, оқ кўйлакли, бўйинбог тақсан ёшгина йигит чиқди. Саша уни ўзиникига ўхшаш иш билан келганлардан деб ўйлади ва навбатдагилардан ҳеч ким ўрнидан кўзғолмаганини кўриб эшикни очди.

Кенг хонанинг ичидаги стол туарди: уларнинг кичикроғи, эшикка яқинроғи, табиий котиблини. Иккинчи стол жуда баҳайбат — у хонанинг тўрига қўйилган. Ёнида Сольц ўтирипти. Сольц — залварли, оқ соchlари патила-патила тўзиган, бўйни қисқа, бурни гўштдор, лаби дўрдоқ, машхур шахматчи Эммануэль Ласкерга ўхшаб кетади. Сольцнинг ёнида семиз гавдали, қиёфаси нурсизгина бир одам энгашиб, қоғозларни имзолашга таҳт қилиб турипти.

Сольцнинг бандлигини кўриб, Саша эшик ёнидаги стулга чўкди. Сольц у томонига қаради. У шабкўрроқ эди, ким кирганини ажратолмади, ҳеч ким ижозатсиз кириши мумкин эмаслигини биларди, модомики, кириб ўтириптими — демак, котиби рухсат берган, демак, шундай бўлиши керак. Амалдор қоғозларни тахлашда давом этарди. Бу қоғозлар маҳкум этилган партия аъзоларининг ишлари бўйича чиқарилган суд ҳукмлари эди — Саша уларнинг қисқа-қисқа шарҳларидан шуни англади. Амалдор маҳкумнинг фамилиясини, партияга қачон кирганини, жиноят мажмуаси моддасини, қанча муддатга ҳукм қилинганини айтарди. Айтилаётган моддалардан Саша ҳеч нарсани англамасди. Қовоқлари солик, пастки лаби осилиб тушган, юзида изтироб, норози бир алфозда Сольц қоғозларга имзо чекарди. Кўринишидан имзо чекилаётган ҳукмлар ҳам нохушроқ нарсалар ҳақида ўйлаётгандай эди. Ҳолбуки, партия аъзолари шу ҳукмлар асосида партиядан ўчирилардилар.

Саша бу хонага тасодифан, бевақт кирганини, бу ерда ўтиришга ҳаққи йўқлигини пайқади, лекин туриб чиқиб кетишга мажоли йўқ эди. Агар у ҳозир чиқиб кетса, кейин яна қачон кираиди бу хонага ва, умуман, кира оладими-йўқми — маълум эмас. Ўтирган жойида, у йўлакдаги одамлар қабулни кутишаётганини, балки ойлаб шу кўйда ўтиришланни фаҳмлади.

Сольц қўққисдан портлади — унинг оқ сочли боши силкинди, бармоқлари безовтап билан стол устини тимирскайлар бошлади.

— Кирқ метр сим учун саккиз йилми?

— Йигирма олтинчи модда, «б» пункти...

— Модда, модда... Кирқ метр сим учун саккиз йил-а!

Амалдор қоғоз устига эгилиб, унга кўз югуртириб чиқди. Кейин ҷеҳраси яна лоқайдутс олди. Материал тўғри расмийлаштирилган. Сольц ҳар қанча хуноб бўлиб, бақириб-чақирибасин, ҳукмни бекор қилишга ҳаққи йўқ.

Сольц ҳам ҳукмни бекор қилишга ҳаққи йўқлигини, маҳкумни партиядан ўчириш зарурлигини ва у бу ўчиришни тасдиқлаши кераклигини, ғазабини амалдорга сочиши бехуда эканини биларди.

Унинг нигоҳи яна Сашага тушди. Эшик ёнида ўтирган бу нотаниш йигит ҳам унинг ғашини келтиряпти — ким ўзи? Нега бу ерда ўтирипти?

Шу лаҳзада хонага котиб қайтиб кирди. Бу — ўша бостон костюм кийган, Саша иш билан келган одам деб ўйлаган йигит эди. У тажрибали, кўп йиллар мобайнида Сольц билан бирга ишлашган эди, шунинг учун дарров фаҳмлади; аллақандай ҳукмдан Сольцнинг фифони фалакка чиқкан, хонада бегона одамнинг ўтирганига ғаши келяпти, бу йигит эса хонага унинг, яъни котибнинг ҳатоси — буфетга папирос олгани чиққанидан фойдаланиб кириб олган.

Титроқ бармоқларини Саша томонга нуқиб, Сольц сўради:

— Нима иши бор экан унинг?

Котибнинг ялт этиб кетган нигоҳида Саша «Гапир гапингни, бўлақол!» деган маънони уқди.

Саша ўрнидан турди.

— Мени институтдан ҳайдашди?..

— Яна қанақа институтдан? — бақириб берди Сольц. — Институт нима қилиб юрипти? Нега ҳаммаларинг бўлар-бўлмасга бу ерга келасанлар...

— Транспорт институтидан, — деди Саша.

— Бу ўртоқ транспорт институтидан, — деди котиб жиддий оҳангда, — студент, уни институтдан ҳайдашган.

Кейин, овозини пасайтириб илова қилди:

— Ёнига яқинроқ бор.

— Мени деворий газета учун ва бухгалтерия дарсида чиқсан можаро учун ҳайдашди, — деди Саша Сольцнинг столига яқин бориб.

— Қанақа деворий газета? Қанақа бухгалтерия? Нима деб бошимни қотиряпсан?

— Буни сиёсий қўпорувчилик деб баҳолашди.

Сольц бақрайганича Сашага қараб қолди. Афтидан, умуман, нималар содир бўлаётганига унинг ақли етмай қолганди: нега бу одам кабинетга кирди, не у суд ҳукмларини эшилди, нега аллақандай деворий газета ҳақида, аллақандай бухгалтерия ҳақида гапиряпти?

Амалдор сезилар-сезилмас истеҳзо қилди, кибру ҳаво билан, ўзига бино қўйган давлат одамига хос тарзда керилиб қўйди — ана, кўрдингларми, ишларни олиб бориш ва расмийлаштиришнинг белгиланган тартиб-қоидаларига амал қилинмаса шунақа бўлади демоқчидай эди у... Сольц мана шу тартиб-қоидаларни тушунмагани учун ҳам одамлар керакли жойга бормай, тўғри унинг олдига кириб келишаверади.

Унинг истеҳзоли ним кулагиси Сольцнинг назаридан соқит қолмади. Сашага ҳўмра-иб қараб тураркан, кутилмаганда хотиржам деди:

— Ҳаммани чақиринг!

Саша ҳамон қоққан қозиқдай турарди.

— Нима қилиб турибсиз? — деб қичқирди Сольц. — Жўнанг, бу ердан!

Саша орқасига тисарилди. Котиб имо-ишора билан унга яқин келишни буюрди.
— Кимларни қақириш керак? — деб сўради у паст овозда ва олдига «ВКП(б) МКК Партияларниң қоғозини қўйди.

Шундагина Саша Сольцнинг ўз ишига алоқадор одамларнинг ҳаммасини қақираётганини фаҳмлади. Шу ойлар мобайнида биринчи марта унинг юраги орзиқиб кетди ва томоғига бир нарса тиқилгандай бўлди.

Котиб ҳамон унинг гапини кутиб, қараб туради.

— Баулин, партбюро котиби, — деб бошлади Саша.

— Лавозимини айтманг, кераги йўқ, — деди котиб ва қақириув варақасига фамилияларни ёзib ола бошлади.

— Глинская, Янсон, Руночкин... Йигитларни ҳам мумкинми?

— Гапир чўзмасдан.

— Полужан, Ковалев, Позднякова, — деди Саша орқасида бояги амалдор фамилиялар ва моддаларни яна минғирлаб айтабошлаганини эшишиб.

— Бўлдими?

— Бўлди.

— Қачонга қақирайлик?

— Эртага бўладими?

— Етказиб улгурасанми?

— Улгураман.

— Югур бўлмаса...

Остонада Саша орқасига ўгирилиб қаради, Сольц важоҳат билан унга қараб туради.

«Партияларни Сизни шу йил 10 январь куни соат 3 да ўртоқ Сольцнинг ҳузурига келишингизни сўрайди». Остида қақирилганларнинг фамилияси. Фақат Сашанинг фамилияси ёзилган эмас. Унинг фамилиясини ҳеч ким сўрагани ҳам йўқ. Бу кулгили, албатта, лекин нима аҳамияти бор. Саша ютиб чиқди. Бунга Саша заррача шубҳа қилмас эди. Сольц учун ҳеч қанақа инстанция, ҳеч қанақа қофоз, ҳеч қанақа қарор керак эмас. Ҳаммани қақиринг!.. Буни қаранг-а: агар у кабинетга кирмаганида, агар котиб йигит ўз хатосини тузатишга мажбур бўлмаганида ҳеч нарса бўлмас эди. Анави амалдорнинг жилмайишини айтмайсизми. Ўшани кўриб, Сольц тутоқиб кетди-да. Ана энди ишлар жўнашиб кетди. Ҳа, жўнашиб кетди.

Шундоқ бўлса-да, юрагининг бир чеккаси ғаш эди. Йўлакдаги девор бўйлаб қўйилган стулларда ўтирган одамлар нима бўлди? Улар сукут ичиди, сабр-тоқат билан яқинларининг тақдирлари қандай ҳал бўлишини кутиб ўтиришарди. Пролетар диктатуруси ўзини ҳимоя қилиши керак. Бу — шундоқ. Бунга ҳеч қанақа шубҳа йўқ, албатта. Бироқ, шундоқ бўлса ҳам, ўша йўлаклардаги ҳавога одамларнинг ғам-ғуссаси сингиб кетяпти-ку! Анави номаълум одам-чи? Қирк метр сим учун саккиз йил турмага ҳукм қилингти. Бехосдан унинг ишига аралашиб қолгани чакки бўлмадимикин? Бошқага насиб қилиши керак бўлгани мурувватни Саша илиб кетмадимикин?

Аммо у ёш, жуда-жуда яшашни истарди. Шунинг учун йўлаклардаги скамейкаларда ўтирган руҳсиз, юракни эзадиган тунд ва забонсиз одамларни эмас, ўзини кўпроқ ўлашга, бошидаги мусибатларнинг аришини ўлашга ҳаракат қиларди.

Саша секретардан сўраб ҳам ўтирмай, Глинскаянинг хонасига кириб борганида, у телефонда ким биландир гаплашмоқда эди. Сашани кўриб, дарров таниди, аввал ҳайрон бўлди, кейин қўрқиб кетди, кафти билан телефон трубкасини беркитиб, сўради:

— Нима ишингиз бор?

Саша унинг олдига қақириқ қоғозини қўйди.

У қоғозни ўқиб, саросимага тушди ва ғўлдираб:

— Нима учун менга? Баулинга... — деди.

Бир зумда у жуда аянчли аҳволга тушганди.

— Қўл қўйинг, марҳамат.

— Нега? Нима учун? Партияларни беринг, — деди Глинская довдираб.

— Қақириув қоғозини сизга етказиш топширилган. Қўл қўйинг.

Ниҳоят, у трубкани жойига қўйиб, қақириқ қоғозини қўлига олди.

— Сен Сольцнинг ҳузурида бўлдингми? — сўради у қўйқисдан Сашани сенсираб.

— Бўлдим.

У қақириув қоғозига қаради. МККнинг партияларни аралашипти. Албатта, Рязановнинг, Будиягиннинг иштирокисиз бўлмаган. Буни кутиш мумкин эди. Съезд арафасида шундоқ бўлгани чакки бўлди-да. Съездда ўша Сольцнинг ўзими, Ярославскийими, эҳтимол, Рудзутак ҳам бўлиши мумкин — ўз нутқида Панкратов воқеасини бўлгуси ёш мутахассисга шафқатсиз муносабатнинг намунаси сифатида келтириши мумкин. Бу фикр биз зумда Глинскаянинг хаёлидан ўтди. Панкратовни сўнгги курсдан ҳайдашди, у эса бўйруқка имзо чекди. Ҳа, имзо чекди, партбюронинг юкори курслардан кетиб қолишини ман этувчи бўйруқ келганини айтган эди. Қулоқ солмади, мана энди ўзи пиширган ошни ўзи ичини.

юрди.
) МКК

ираёт-
тиди ва

илия-

фами-

урар-

та ке-
рами-
батта,
эди.
имма-
сини
ниши-
етди.

йил-
якин-
ўзи-
шун-
и-ку!
Бе-
и ке-

арда
к ў-

да, у
йрон

ираб.

Ряза-
сида
хти-
ш ёш
прикр
эса
ло у
ман
ўзи

У Сашага қаради, жилмайди.
— Буларнинг бари еттинчи мактабнинг иши. Шеърлару эпиграммалар...
Саша чақирив қофозини яқинроқ сурди.
— Марҳамат, қўл қўйиб беринг.
— Мен бораман.
— Марҳамат, қўл қўйиб беринг,
У хўмрайиб, фамилиясининг тўғрисига имзо чекди.
Баулин чақириқни ўқиб, заҳархандалик билан жилмайди.
— Юқориларга тирмашибсан-да?.. Тушиб кетма, тағин...
Шундай дея жуда тушкун, хафаҳол кайфиятда имзо чекди — гўё Саша унинг шахсиятига тегадиган ҳақоратли иш қилиб қўйгандай.
Янсон кузойнагининг қалин шишалари орқали Сашага қаради, унинг кўзларида умид учқунлагандек бўлди ва қайси қаватга боришини сўради.
Группада чақирив қофози қўлма-қўл бўлиб кетди.
— Таъзирларини ейишарди, — хурсанд бўлди Руночкин, — Ковалев, энди тавба қиларсан?
— Сашка, барака топ-е, — деди Позднякова.
Эҳтиёткор Роза Полужан аста сўради:
— Фалабами?

Айтидан, Саша Сольцнинг хотирасидан кўтарилипти шекилли. У бирин-кетин кабинетга кириб келётган саккизта одамга ҳайрон бўлиб қаради, бирон кенгаш тайнин қилған бўлсам керак деб ўйлади. Аммо календарь саҳифасида ҳеч қанақа ёзув йўқ эди.
— Транспорт институтининг иши бўйича, — эълон қилди котиб.
Аммо бу гапдан Сольц ҳеч нарса англагани йўқ, у транспорт институтининг ишидан бехабар эди, узоқни яхши кўролмагани учун эса, Сашани танимади. Шундоқ бўлса-да, одатига кўра қўл ҳаракати билан келганларни ўтиришга таклиф қилди.
Глинская Сольцнинг олдига деворий газетани ёйиб қўйди. Деворий газета ҳадеганда ўралиб, йиғилиб қолаверганди, Глинская унинг бир томонига босмани, иккинчи томонига қалам солинадиган оғир стаканни бостириб қўйди. Сольц ҳайрон бўлиб унинг ҳаракатларини кузатиб ўтиради.
— Мана ўша эпиграммалар, — деди Глинская.
Сольц газетага энгашиб, эпиграммаларни ўқишига тутиндигу, нима мақсадда ёзилганини тушунмай, бошини кўтарди. Бошини кўтарди-ю, ўзига тикилиб турган Сашани кўрди. Сольц шундагина кечаги кун кабинетида ўтирган ёш йигитни эслади. У эпиграммаларни яна қайта ўқиди, қовоғини ўйди.
— Хўш, бунинг нимаси аксилиниқиlobий экан?
— Бу ерда бошқа эпиграммалар ҳам бор, — деб жавоб берди Глинская.
Сольц яна деворий газетага энгашди.
— Газета Октябрь инқилобининг ўн олти йиллигига бағишланган, — деди Баулин.
Сольц узоқни яхши кўролмайдиган кўзларини бироз қисиб ҳаммага қараб чиқди — айтидан, у бу гап кимдан чиққанлигини аниқламоқчидай эди. Қаршисида хушрўйгина, ҷалла сочли Надя, Саша, ғужанак бўлиб олган Руночкин, кўрқиб кетган Роза, саросимадан ўзини йўқотиб қўйган Ковалев ўтиради.
— Октябрь инқилоби эпиграммаларни бекор қилгани йўқ, — деди Сольц қаҳр билан.
— Эпиграммалар зарбдорларнинг суврати тагида берилган, — деб гапини маъқуллади Баулин.
Сольц ўзи билан мунозара қилаётган одамни энди кўрди.
— Илгари фақат энг олий табақага мансуб зотлар ҳақидагина эпиграммалар тўкиш мумкин эмас эди. Шунда ҳам тўқишиарди.
— Меҳнатни масхара қиляпти. Наҳотки, шу тўғри бўлса? — ўжарлигини қўймади Баулин.
— Меҳнат, меҳнат... — жеркиб берди Сольц. — Буржуазия конституциялари ҳам меҳнат ҳақидаги гапдан бошланади. Ҷасала қанақа меҳнат назарда тутилаётганида, нима мақсадда меҳнат қилинаётганида. Бу эпиграммада меҳнатга қарши нима бор экан?
— Кўряпсизми...
— Кўряпман. Ёш бир одамнинг ҳаётини расво қилаётганингларни кўряпман. — Сольц олдига ўтирган ёшлар томонга қўл сермади. — Уларни қандай қилиб азоблаётганингларни кўриб турибман. Ильич «Сизлар коммунизмда яшайсизлар» деганида шуларни кўзда тутган эди. Сизлар уларга қанақа коммунизмни рўпара қиляпсизлар? Сиз уни институтдан ҳайдабсиз, қаёқка борсин энди? Юқчилик қилсинми?
— Айтганингиздек, юқчилик қиляпти, — деди Янсон.
— Биз уни ўқитдик, у ахир бўлғувчи совет мутахассис! Сизлар бўлса уни кўчага ҳайдаб қўйибсизлар. Нима учун? Эпиграмма учунми? Ёшларнинг ўз ҳақ-ҳуқуқлари бўй

5 Шарқ юлдузи № 11

www.ziyouz.com kutubxonasi

лади. Шуларнинг биринчиси кўлиш ҳуқуқидир.

У яна бесўнақай бир мулозамат билан Глинскаяга ўгирилди.

— Уларнинг ёшида биз ҳам кулганмиз. Энди улар кулишаётган экан, қўйинг, кулишаверишсин. Демак, уларнинг кайфи чоғ, демак, улар биз билан бирга... Сизлар эса, уларнинг тумшуқларига туширибсизлар. Бир-бирларига эпиграмма ёзишишти? Бир-бирига ёзмай, кимга ёзишсин? Менга ёзишсанми? Улар мени билишмайди. Хўш, кимнинг устидан кулишсин бу бечоралар?

— Ҳайдаганимизни райком тасдиқлаган, — деб огоҳлантирди Баулин.

— Тасдиқлаган, тасдиқлаган, — Сольц ғазабдан бўзариб кетди. — Бунақа ишларга жуда ҳам чандастсизлар.

Институтдан кўра бу ердә ўзини дадилроқ ҳис этаётган Глинская муроса оҳангидага сўради:

— Нима қилайлик?

— Тикланглар! — деди Сольц қатъий оҳангда, қовоғини ўйиб,

11

Иигитлар кўчага чиқишиди.

Руночкин кўзларини қисди:

— Нишонламоқ қерак.

— Мен тайёр, — қувонч билан кўнди Надя.

— Мен бир жойга боришим қерак, — деб бош тортди Роза.

— Мен ҳам кетақоламан, — деди Ковалев маъюсланиб.

— Лозачевга салом деб қўй, — деб унга писанда қилди Руночкин.

Уларнинг ёнларидан уч-тўрт сўм пул чиқди. Надяда ҳам жиндай бор экан.

— Бизникига кириб чиқайлик, сармояга қўшамиз, — деб таклиф қилди Саша. Уйда у онасини қулоқлаб ўпди.

— Танишиб қўй: Мен! Бизни тикилашди... Ура!

Софья Александровна йиглаб юборди.

— Ана холос... — деди Саша.

Она кўз ёшларини артди, жилмайди. Лекин, шундок бўлса-да, ҳали ҳам унинг кўнгли хавотирга тўла эди.

— Нина қўнғироқ қилди.

— Биз кириб, уни ҳам олиб оламиз.

Нина уйда йўқ бўлиб, йўлакда Варя телефонда ким биландир гаплашаётган экан.

— Қани, бўлақол, кетдик.

— Қаёққа? — Варя кўзга яқин Надяning қадди-қоматига суқланиб қаради.

— Зиёфат қуюқ бўлади.

Бир зумда кеч кириб, атроф ғира-шира бўлиб қолди, кўчада фонарлар ёқилди. Саша оқшом пайтидаги олағувор Арбатни, унинг сўнги жонланишларини яхши кўрар эди. Ҳаммаси ўз ўрнида, ҳамма нарса жой-жойида. Мана у ҳар доимдагидек Арбат бўйлаб кетиб боряпти: диққинафасликлар бутунлай тамом бўлди.

Афанасьев кўчасининг муюлишида улар Вадимни учратишиди. Устида кийик терисидан тикилган калта пўстин, бошида ёқутларнинг қалпоғи. Унинг қулоқчини узун, белгача тушади.

— Арктика қаҳрамонига саломлар! Юр биз билан.

— Ишларинг ўнг келганини нишонлашгами? — дарров фаҳмлади Вадим.

— Балли.

— «Арқонча»га борайлик, жуда зўр жой-да, — таклиф қилди Вадим, Надяга зимдан қараб.

— Бу ерга Нина келиши қерак.

Улар тик зина орқали «Арбат ертўласи»га тушишди. Шифти паст, қалин тўрт бурчак устунлар туфайли каталякларга ўхшаб қолган залнинг бир бурчагидан бўш стол топишиди. Ошхонадан жиз-биз ҳиди анқир, тўкилган пивонинг ачимсиқ бўйи бурунларга уриларди. Ҳарқалай, бу ер ресторон бўлиб ресторан эмас, пивохона бўлиб пивохона эмасди. Шифтларнинг ботик жойларига қийшиқ қилиб ўрнатилган бесўнақай қандиллар хира ёғду сочиб турипти. Гилофидан олинмаган контрабас тик қилиб қўйилибди, стул устидаги саксофон — музикачилар аллақачон келишган кўринади.

Саша стол устидан менюни узатди.

— Нима буюрамиз?

— Жуда ҳам киммат-а, — хўрсинди Надя.

— Биттадан силос-у, биттадан зилзила олиб қўяқоламиз, — таклиф қилди Руночкин.

— Биз бу ерга винегрету лицилдоқ егани келганимиз йўқ, — деб эътиroz билдириди Саша.

— Келадиганлар атайин «какао-шуа» ликери билан кофе ичишдан умидвор бўлишади, — деди Вадим бутун умри ресторонда ўтадиган одамдек билағонлик қилиб.

Кўшни стол устидаги спирт лампасининг кўкиш алангасида чойнак кўринади. Иккита олифта йигит ангушвонадек келадиган идишларда ликерли кофе ичиб ўтиришилти.

— Қорнимиз оч, — деди Саша. — Варя, сен нима ейсан?

— Бефстроган.

Йигитларга бир шиша ароқ, қизларга бир шиша портвейн, емиш учун ҳаммага бефстроган буоришиди.

— Ундан кўра таомни хилма-хил қилсак бўларди, — деди Вадим.

— Ана Нина келди, — деди Варя худди ўзи гапираётгандай паст овозда. У эшик томонга қараб ўтирган эди.

— Роса бурчакка тикилиб олибсизлар-ку, — деди Нина ҳазиломуз оҳангда, столга яқинлашар экан. — Сашенка, табриклийман, — у Сашани ўпди. — Хатингни ўқишим биланоқ ҳаммасини тушундим. Мен заррача ҳам шубҳа қилмаган эдим, — деди у ва Варяга хўмрайиб қаради. — Сен ҳам шу ердамисан?

— Шу ердаман.

— Афсус, Макс бехабар қолипти-да, — сўзида давом этди Нина, Вадим билан Руночкиннинг ўртасига ўтирап экан.

Оркестр куй, қўшиқларини бошлиди: «Оҳ лимонжон, лимонжон, ўсар жойингдир балкон...» Столлар орасидаги тор йўлакларда официантлар ғимирлаб қолишиди.

— Сольц инсон экан, — деди Руночкин.

— Лекин ўлгудай асабий экан, — илова қилди Надя.

Бефстроганин чайнаб туриб Вадим гаї қотди:

— Саша изтироблар синовидан ўтди. Изтиробсиз эса...

— Изтиробпарастларга тоқатим йўқ, — деди Саша.

— Прудонинг ўзгартирилган гапи бу, — Вадим Нинанинг олдида ўзини намойиш қилмоқда эди. — Эзувилардан кейин, ҳаммадан ортиқ эзилувчилардан нафратланам. Аммо, баъзи бир вазиятлар бор... Масалан, олайлик...

У қўшни столга кўз қирини ташлади. Бояги олифталарнинг ёнида аллақачон хушрўйгина бир қиз ўтиради. Ичкликтан қовоқлари салқи, юзи шишинқираб қолган.

— Ижтимоий иллат, — деди Нина.

— Балки касалликдир бу? — эътироз билдириди Вадим.

— Беморлик ҳам эмас, ижтимоий иллат ҳам эмас, энг оддий фоҳишалик, — деди Саша. — Бу қизнинг нима учун фоҳишалик билан шуғулланиши мени қизиқтирумайди. Унинг аҳволи-руҳияси ҳақида ўйлаб ўтириши истамайман. Мана, Нина, Варя, Надя — мен уларни яхши кўришга, ҳурмат қилишга, бошимга қўйишга тайёрман. Инсонда ахлоқ бор, ҳайвондан фарқи ҳам шунда. Ҳаётининг изтиробда кечишида эмас...

Оркестрга жўр бўйли Варя секингина хиргойи қила бошлиди:

— «Биз сени севардик, сен гўзал эдинг, ёнингда юрмоққа орзуманд эдик».

— Нега энди ўғриларнинг қўшиқларини бу қадар яхши кўришади? — сўради Вадим. Ва ўзи жавоб берди: — Мурка жон таслим қилмоқда, бечора гўдак унutilган, ташландик, унинг қабри қаерда эканини бирон тирик жон билмайди. Инсон изтироб чекади — маъно мана шунда...

— Ҳамма нарсанинг авра-астарини ағдарма, — унинг гапини бўлди Саша.

Вадим лабларини чўччайтириди.

— Менга қара, нега мунча сирканг сув кўтармайди-я?

— Ҳафа бўлма, — деди Саша, — мен сени хафа қилмоқчи эмасман. Аммо бу гапларнинг ҳаммаси сен учун мавҳум нарса, мён эса, барини бошимдан кечирдим. Энди, ҳани, бир-биримизни бир, чамалаб кўрайлил, зора яна бирор шишага етиб қолса...

Болалар учун бир шишага, қизлар учун музқаймоққа етадиган пуллари бор экан.

— Фақат шошиб керак эмас, — огоҳлантириди Вадим, — бутун оқшомга етадиган қилиб майдалаймиз.

— Варя, эртага мактабга боришинг керак, — деб эслатди Нина.

— Мен жиндай музика эшитай деб эдим.

— Кўй уни, — деди Саша, — майли ўтиратурсин.

У Варянинг кўнглени хушламоқчи бўлди. Ўзи ҳам ҳозир баҳтиёр эди. Гап ҳаммага исбот қилиб берганида эмас. У бошқа бир нарсани — бундан кўра каттароқ аҳамиятга молик бўлган нарсани — манави йигитларнинг эътиқодини ҳимоя қилди. Одамлар ҳимоясиз, ночор экан. Буни тушунди. Ҳозир шу фикр уни ҳамма нарсадан ортиқроқ қийнамоқда. Ўрнида Руночкин бўлгандагу, кўл силкиб кетиб қолган бўларди. Надя Поздняков ҳам кўзёши қиларди-да, жўнаворарди. Вадимнинг эса, шунақа вазиятга тушиб қоладиган бўлса, бир зумда пачаваси чиқади.

Фақат Варягина Сашанинг можаросига бирон-бир аҳамият бермади. Агар Варяни мактабдан ҳайдашса, бундан у хурсанд бўларди, холос. Варя Сашанинг ёнида ресторонда ўтирипти, унга бу қовоқхона, «чарльстон» шим кийган ёш-яланлар, эстрадачи жазчилилар, лунжини шишириб олган сурнайчи, жон-жаҳди билан чўпларини ўйнатадиган барабанчи — ҳамма-ҳаммаси бенихоя гўзал кўринарди. Қўшни столдаги ойимпошшага аллақачон иккита бадмост шилқимлик қила бошлаган, ҳадеб ўз столларига тортқилашар, олифталар эса, кўркиб кетгандаридан бирон нарса дейишолмасди. Ойимпошша қарғар,

ийнлар, официант эса, уларга: ҳозир ҳайдаб чиқараман, деб пўписа қиласди.

— Хотинсираб қолишипти, — Сашанинг қора кўзлари қисилиб кетди.

— Сен аралашма, — огоҳлантириди Вадим ва шу ондаёқ сурилиб, Сашанинг йўлини тўсди. Уни ушлаб қолиш қийин эди.

Саша ўрнидан туриб қўшни стол ёнига борди ва истеҳзо билан жилмайди.

— Балки бас қиласмиш? — У уришишин биларди, урганда дабдала қиласди.

Башарасидан сурбетликлари кўриниб турган барзангилар: бири пуштиранг, иккинчиси этаги кенг кўйлак кийиб олиби. Итдан тарқаганлар. Ноинсофлар. Беҳаёлар... Биттаси қўли билан Сашанинг писанд қилмай четга сурив қўймоқчи бўлди, иккинчиси ажратмоқчи бўлгандай ораларига сукилди.

— Кўйсаларинг-чи, йигитлар.

Бирор, Саша бу усулни биларди — яраштираётган одам бехосдан биринчи бўлиб тушириб қоларди. Шунинг учун Сашанинг ўзи чандастлик билан унга мушт урди. Бу зарбдан одам ногоҳ икки букилар, қорнини чангллаганча оғзини каппа-каппа очиб, энтикиб қоларди. Саша иккинчисига ўгирилди. У бир қадам орқага ташланәтиб столларга тегиб кетди, идишлар жаранглаб синди, ойимпошша чинқириб юборди. Олифталар ўринларидан сапчиб туришди... Сурнайчи муштлашаётгандарга кўз қирини ташлаганча лунжларини шишириб чийиллатар, пианиночининг эса, юзи буларга ўтирилган-у, бармоқлари тўгмалар устида билонглар, барабанчи бўлса, чўпларини ҳавода ўйнатарди... «Хау дую, дую, мистер Браун,... Хау дую, дую, дую, дую...» Оркестр чаляти, ҳаммаси жойида: гражданлар, фокстрот ва тангогта танца қилаверинглар, «какоа шуа» деган ликер билан кофе йаверинглар, эътибор берманглар, арзимаган англашилмовчилик — мана, ўтиб ҳам кетди... Анави икки бадмост ўзларининг столларига кетишиди, қоракўз йигит, жанжалга аралашган ғилай кўзли яна биттаси ҳам жойига ўтириди, олифталар хисоб-китоб қилиб, ойимпошша билан бирга чиқиб кетишиди, официант уларнинг столидаги дастурхонни қоқяпти... Ҳаммаси жойида, гражданлар...

— Улар кўчада бизнинг чиқишимизни пойлаб туришади-да, ўша ерда можаро бошлашади, — деди Вадим.

— Юрагинг пўкиллаяптими? — кулиб юборди Нина.

Саша муштлашаётгандаги хотиржам эди, ҳозир эса, асаблари қақшаб, титроқ тутди. У ўзини кўлга олишга уринарди.

— Варя, юр, танца тушамиз...

Оркестр босиқ бир вальсни чала бошлади. «Рамона, мангуга меникисансан...» Саша Варя билан оркестр олдиаги кафтакини майдончада танса тушар ва ўзига йўналтирилган нигоҳларни ҳис қилиб турарди. «Тупурдим-э, нима деб ўйлашса ўйлаверишмайдими! Анави икковлон ҳам сира кўзларини олишмаяпти. Уларга ҳам тупурдим!..» У вальс-бостонга танца тушяпти... «Рамона, мангуга меникисансан...» Варенка деган оғатижон қизалоқ билан тушяпти... Қиз унга тикилиб олган, унга табассум қиляпти; унинг ўзига, қилган ишига қойил бўляпти... Аммо қўча қаҳрамонларида иш қилди-да — ҳозиргина ўзи қоралаб турган бир таннознинг тарафини олиб муштлашди. Бу қилиғи туфайли у Варяга жуда яқин бўлиб қолди. Варя уни ўзиникидай ҳис қила бошлади. У ҳам, баайни Варянинг ўзи, фақат ўзини онгли қилиб кўрсатади. Варя ҳам шунақада — у ҳам мактабда ўзини намунали ўқувчи қилиб кўрсатишга уринади. Қиз Сашадан кўзини олмайди, унга жилмайди, унинг пинжига киради. Оркестр фифон қиласди, сурнайчи йиғлаб-сиқтайди, барабанчининг чўпи ҳавода муаллақ қолади, пианист пианина тугмалари устига эгилиб олган... «Баҳор чориғи қайда бўлмай, сени тушда кўраман».

— Баракалла, яхши тушар экансан, — деди Саша.

— Индинга конъки учгани бормаймизми? — таклиф қиласди Варя.

— Нега энди индинга?

— Шанба-да. Музика ҳам бўлади. Сен конъкида учасан-ку?

— Бир вақтлар конъки учардим.

— Борамизми?

— Мен конъкиларни қаердалигини ҳам билмайман.

12

«Студент Панкратов ўз хатоларига икрор бўлганини ҳисобга олиб, унга қаттиқ ҳайфсан бериш билан институтга қайта тиклансан...»

Аммо буни ҳеч ким байрам қилмади. Унинг ҳайдалиши ҳаммани жунбушга солган, тикланиши эса, ҳеч кимнинг парвосига ҳам келмади. Фақат Криворучкогина Сашанинг янги студентлик билетини имзолар экан, деди:

— Сен учун хурсандман.

Илгари важоҳатидан одам ҳуркирди, энди эса жуда ҳақир, эзилган кўринди — у ўз кабинетида сўнгги кунларини ўтказаётган мискин одамдек эди.

— Ишларингиз қалай? — сўради Саша.

Криворучко бурчакда ўюлиб ётган папкаларга ишора қиласди.

— Ишни топширияпман.

У баҳайбат ёзув столининг тортмасидан мұхрни олди. Студентлар бу ёзув столини палуба деб аташарди. Улар Криворучконинг ҳузурига кўп келишарди: стипендия, ётоқ, карточка, ордерлар шу кишига боғлиқ эди.

— Айтгандай, мен сенинг тоғангни танийман. Биз у билан битта партия ташкилотида турганмиз. Бунга кўп бўлди, йигирма учинчи йилда эди. Қалай унинг соғлиғи?

— Соғ-саломат.

— Кўрганингда мендан салом айтиб қўй.

Саша омади келганидан хижолатда эди — у-ку, фалокатдан соқит бўлди, аммо Криворучконинг иши чалкаш.

— Сиз ўртоқ Сольцга мурожаат қиласангиз бўларми?

— Менга Сольц ёрдам беролмайди. Менинг ишим бошқага боғлиқ... — у Сашага ҳарамай, ўзига ўзи гапиргандай илова қилди. — Бу, ошпаз, димогни ёрадиган ўткир таомлар пиширади-да...

Шундоқ деб қовоғини ўйиб олди. Қанақа ошпазни назарда туваётганини Саша тушунди.

Кейин Саша Лозгачевнинг ҳузурига борди. У гўё Сашанинг иши юришганидан мамнундек жилмайди.

— Криворучконинг олдига кирдингми?

Сашанинг Криворучконинг олдига кирганини биларди, шундоқ бўлса ҳам сўради.

— Студент билети билан пропуски расмийлаштиридим, — жавоб берди Саша. Баулин кириб қолди, Сашанинг жавобини эшишиб, Лозгачевдан куриқинага сўради:

— Мухр ҳали ҳам Криворучкодами?

— Янги одам душанбадан иш бошлайди.

— Мухрни олса бўларди.

Лозгачев елкасини қисди, бу билан Глинская ўзини жуда юқори мартабали кимса деб ҳисоблашини, бирорларга мұхр босиб беришни ўзига эп кўрмаслигини маълум симлоқчи бўлди.

Улар аввалидек ўзларининг ишлари билан, ўзларининг ифво-найранглари-ю, машшалари билан машғул эдилар, улар учун гўё ҳеч нарса рўй бермагандек, на ўзларининг гуноҳларини ҳис қилишар, на вижданан жиндай қийналишарди: илгари шундоқ силишлари талаб қилинарди, энди эса уни тиклашгандан кейин бундай қилса ҳам ёллади... Саша ҳам бошқача иш тутиши керак...

Улар Сашадан тап тортмай Глинская ҳақида масхараомуз оҳангда гапиришяпти, нга душманликларини яшираётгандар ҳам йўқ — бунақа ошкораликнинг тагида Сашага ишонч ётмайдими?

Бунинг тагида маъно бор: «Сен ҳам, Панкратов, энди бошқача иш тут. Бир марта кўргулигини кўрдинг, иккинчи мартада омон қолмайсан. Сольц олисда, биз яқининг замиз, бизнинг этагимиздан тут, сен ҳали ёшсан, тажрибанг йўқ, чиниқмагансан, шунинг чун адашдинг. Биламиз, ҳамма ҳам адашиши мумкин. Энди сен Криворучконинг кимлигини биласан, биз билан бирга ур уни. Умумий душман бор жойдагина ўзаро ишонч майдонга келиши мумкин. «Дўстларинг кимлигини менга айт...» деган гаплар эскириб қолди. «Душманнинг кимлигини менга айт — мен сенинг ким эканингни айтиб беради. — Бугун масала ана шу тарзда қўйиляпти».

— Криворучко сенга арз-дод қилгандир? — сўради Лозгачев.

Улар билан пачакилашиб ўтириш керак эмас. Ҳар ҳолда кўргулигини кўрган у эмас, улар, тумшуғи ерга ишқаланган у эмас, улар. Улар буни унтушиласин.

— Менга арз-дод қилиб нима қилади, мен партколлегиямидим...

Лозгачев уни рағбатлантиргандай қулиб юборди.

— Ҳар ҳолда мусибатдош ўртоқсизлар...

— «Ўртоқлар?» — деб сўради масхараомуз оҳангда Саша. — Ҳали уни қайта тиклашганлари йўқ, шекилли.

Баулиннинг хўмрайиб қарашидан Саша алланечук огохлантиришни ҳис қилди. Аммо бу нигоҳ уни бадтар гиз-гизларди. Нимадан огоҳ қиляпти? Яна ҳайдашадими? Кўлларинг қисқалик қилади. Таъзирларини ейишди-ю, барибир, ўзларини ғолиб қилиб кўрсатиши мөқчи-я! Сени Сольц кечиргани йўқ, сени партия кечирди дейишмоқчи бўлишяпти. Партия дегани эса, биз бўламиз, демак, сенинг гуноҳингдан ўтганлар бизмиз... дейишмоқчи... Йўқ, азизлар, сизлар ҳали партия эмас.

Лозгачев истеҳзоли қизиқиш билан унга қараб турарди:

— Криворучкони тиклашади деб ўйлайсанми?

— Мени тиклашди-ку...

— Сен — бошқа масала, сен хато қилгансан, холос. Криворучко эса ашаддий...

— Бир вақтлар уни сиёсий хатолари учун партиядан ўчиришган экан. Шунда ҳам тиклашган-ку... Энди биргина ётоқ деб...

— Янги гаплар-ку, — деди Баулин ўриндиққа ўтираётib Сашага синчков нигоҳ билан қарап экан, — илгари бунақа гапни гапирганинг йўқ эди...

— Илгари мендан сўраганларинг йўқ, энди сўраяпсизлар...

— Илгари сен Криворучкодан ўзингни олиб қочгән эдинг-да, — деб гапида давом

этди Баулин. — «Билмайман, таниш эмасман, икки оғиз гаплашган эмасман», деб.
— Ҳозир ҳам тақрор айтаман — билмайман, танишилгим йўқ, икки оғиз гаплашган эмасман.

— Шунақами, а? — таҳдид билақ қайтариб сўради Баулин.

— Сен ҳақ эмассан, Панкратов, — деди Лозгачев насиҳатомуз, — партия ўз сафларини тозаламоғи керак.

Саша унинг гапини бўлди.

— Ҳаммадан аввал — мансабпарамастлардан.

— Кимни назарда тутишсан? — хўмрайди Лозгачев.

— Умуман, мансабпарамастларни. Конкрем ҳеч кимни назарда туваётганим йўқ.

— Йўқ, кечирасан, — бошини чайқади Лозгачев. — Партия ўз сафларини ғоявий бекарор, сиёсий жиҳатдан душман унсурлардан тозалайди, сен бўлсанг, биринчи навбатда, амалпарамастлардан тозалashi керак деб ўтирибсан... Албатта, бу ҳам тўғри. Бу ҳам керак. Аммо нима учун уларни бу қадар бир-бирига қарама-қарши қўйиш керак.

Лозгачевнинг бир маромдаги сохта овози, унинг совуқ башараси, ёдлаб олган ибораларининг юракни сиқувчи маҳдудлиги Сашанинг ғашини келтирмоқда эди.

— Балки ёрлик ёпиширишни қўярмиз, ўртоқ Лозгачев. Бу масалада сиз хўб машқини олгансиз. Мен айтмоқчиманки, битта мансабпарамастнинг партияга келтирилган зарари эски большевик Криворучконинг барча хатоларидан кўра каттароқ. Криворучко хато қилган бўлса, партия иши учун жон кўйидиб қилган, амалпарамастга эса фақат ўзининг териси-ю, ўзининг столи қадрли, холос.

Орага сукунат чўкди.

Кейин Баулин шошмай сўзлади.

— Хулосаларинг чатоқ-ку, Панкратов?

— Билганимча-да, — жавоб берди Саша.

Улар албатта, бу гапни тескарисига йўядилар; унинг сўзларини бузмай қўйишмайди. Саша Лозгачевнинг кабинетидан чиқиб кетиши биланоқ буни тушунди. Келиб-келиб, шуларга дардини очиқ айтиб ўтирипти-я. Хўп одамини топибсан-ку. Саша улардан кўркмайди. Аммо уларга сирини бериши—аҳмоқлик.

Аудиторияда Саша ўзининг жойига ўтириди, ҳатто унинг фамилиясини журналдан ўчириб ҳам ташлашмабди. Шундоқ бўлса ҳам, негадир ҳамма нарса тугаганига ишониш қийинроқ қўринарди. Сольц билан рўй берган воқеа хаёлда бўлиб ўтгандай туюларди. Чини — институт, Баулин, Лозгачев, мискин Криворучко.

У трамвайдага уйига қайти. Вагон тиқилинч эди. Бир зумда қоронғи тушиб қолди — қиши-да, кунлар бир тутам. Биз зумда гира-шира бўлиб қолади. Рўпарасида бесўнақай бир эркак ўтирипти — қизғиши сийрак соқоли бор, қулоқчинининг қулоқлари йиртиқ поча пўстининг устига осилиб тушиб турипти. Каттадан-катта қўпол кигиз этик кийган оёқлари орасига қопини қисиб олипти, яна битта қопини ўриндик устига қўйиб қўйипти. Аллақандай қаттиқ ва ўтиқ нарсалар жойланган бу дехқонча қўпол қоплар тор вагонда ҳаммага ҳалақит берарди. У бесаранжом бўлиб, тўрт теварагига аланглар, гарчи кондуктор хотин айтишни ваъда қилган бўлсада, ҳаммадан қаерда тушиши керак-лигини суриштиради. Аммо Саша унинг синчков нигоҳида қандайдир қаҳр, ҳаттони шафқатсизлик борлигини ҳис қилди. Ўзининг уйиде бу дехқон бобо, албатта, бутунлай бошқача бўлса керак. Ҳар хил шароитларда одам ҳар хил бўлиб турланиши ҳақидаги фикрни Саша кўприклар ва йўл иншоотлари курсига тутган дафтарининг муқовасига ёзиб қўйди. Уйга бориб уни кундалик дафтарига кўчирди қўяди. Кейинги пайтларда у кундалигини бир бошлаб, бир ташлаб қўйиб юрганди. Энди кундалик тутишга қаттиқ аҳд қилди.

13

Вақт анча кеч бўлиб қолганда, Саша ухлагани ётганида бирдан Катя қўнғироқ қилиб қолди. Ҳудди аввалидай, трубкадан садо чиқмади, кейин қисқа гудоклар эшитилди. сўнг яна қўнғироқ бўлди.

— Катя, сенми?

— Танимадингми? — унинг овози жуда олисдан эшитилди, гўё у шаҳар ташқарисидаги автоматдан қўнғироқ қилмоқдайди.

— Индамай турсанг, қанақа қилиб таний?

— Индамай турсанг... Бу ерда бақиришнинг иложи борми? Аҳволинг қалай?

— Юрибман... Сени эслә-аб...

— Эслаб... Қизлар камми?

— Тирқираб кетди қизларим... Ўзинг қалайсан?

— Қалайсан... Сени Маруся соғинипти, Маруся эсингдами? Сенга ошиқу бекарор бўлиб қолипти. Ўша кора кўзингни бошлаб келгин деяпти.

— Мен тайёр. Қаҷон борамиз?

— Борамиз?... Иштаҳанг зўр-а! Бошимда эрим бор.

- Механиккага тегиб олдингми?
 — Механик... Техник-механик, кисовур-жулик...
 — Ичганмисан, нима бало?
 — Құйиб берганмидинг?
 — Қачон учрашамиз?
 — Қарада ҳам учрашардик. Құчада совуқ ўттис градус, құл-оёғингни совуқ уриб кетади.
 — Маруся кутаётган экан-ку?
 — Күтепти... Унинг эри келган. Майли, Қызлар даласига келақол.
 — Қаекқа борамиз?
 — Олатоққа.
 — Бұлти, әртага Қызлар майдонида. Олтидами, еттидами?
 — Югуреб етиб бораман олтига..

Мана, Катяның ҳам дараги чиқди, қайтди у ҳам. У ҳамиша уни құмсар әди. Ҳозир ду құмсаң қайтадан бутун вужудини қамраб олди. Сирасини айтғанда, бу құмсаң әүқолиб кетган ҳам эмасди. Улар сентябрдами, октябрдами учрашишган әди, ҳозир ғаваръ, демак — түрт ой бўлипти. У, турган гапки, эрга теккан эмас. Марусянигида эри ҳам қайтиб келган эмас. Эртага, албатта. Марусянигида боришади, шу боисдан ғанинг ҳақида гап қўзғади. Ҳамма гапини киноя шама билан гапиради, ғалати қиз-да. У тўшагида ётганча Катяни үйлар ва ўйлаган сари уни кўпроқ құмсар әди. Эртага Саша ғанинг қуруқшоқ лабларидан ўпади, уни эзғилаб қучоқлади. Бу фикр аллама-салгача унга уйқу бермади.

Йўлакда рўйи рост жараёнлаган қўнғироқ овози Сашани үйғотиб юборди. Соат бирдан ошган әди, Сашанинг кўзи эндигина үйқуга кетган экан. Қўнғироқ қатъият билан яна бир бор чалинди. Трусиқчан ва майкачан Саша йўлакка чиқиб, илгакни туширди.

- Ким?
 — Уй бошқармасидан.

Саша фаррош Василий Петровичнинг овозини таниди ва калитни буради. Эшик ёртида Василий Петрович, ғанинг орқасида эса, пальто ва шапка кийган нотаниш йигит, пуштиранг петлицалик шинель кийган иккита қизил аскар турарди. Ёш йигит зазвал Василий Петровични, кейин Сашанинг бир ёнга суреб хонага кирди; қизил аскарлардан бири эшик ёнида қолди, иккинчиси Василий Петровичга эргашиб ошхонага ўтди-да, срقا эшикнинг олдига турди.

- Панкартовмисиз?
 — Ха.
 — Александр Павлович, а?
 — Ха.

Ёш йигит эҳтиёкорона нигохини Сашадан олмаган ҳолда унгә квартирани тинтуб келиш ва Арбатда истиқомат қилувчи гражданин Панкратов Александр Павловични камоққа олиш ҳақидаги ордерни узатди.

Улар Сашанинг хонасига киришли.

- Ҳужжатларингиз?

Стулнинг суюнчиғига илиб қўйилған пиджагининг чўнтағидан Саша паспорти билан студентлик билетини олди. Ёш йигит уларни диққат билан кўздан кечириб, столнинг бир чеккасига кўйди.

- Қурол борми?
 — Менда қурол йўқ.
 Ёш йигит онасининг хонасига ишора қилди.
 — Бу ерда ким бор?
 — Онамнинг хонаси.
 — Онангизни үйғотинг.

Саша қўйлагини кийди-да этакларини шими ичига тиқди, кейин пайғоги билан тұфлисини оғигига илди. Бошида шапка, устида пальто — органнинг ходими Сашанинг кийиниб бўлишини кутиб турарди. Саша ўрнидан туриб, онасини беҳосдан чўчитиб обормаслик учун оҳиста хонага кирди. Онаси кроватда ўтирап, аллақачон буқчайиб қолган әди. У оппоқ тунги қўйлагининг кўкраганинг ғижимлаб олган, яна ҳам окроқ сочлари пешонасига, кўзига тушиб турарди. У Сашанинг орқасидан кириб келган орган ходимига қотиб қолган нигоҳ билан ёnlама қаради.

— Ойи, хавотир бўлма... Мен сенга айтган эдим-ку... Бу англашилмовчилик, тинчлан. Ташвиш қилма, ётақол.

Ўз хонасига қайтаётib эшикни ёпмоқчи бўлган әди, орган ходими қўл ҳаракати билан тўхтатди — эшиклар очқ турмоғи керак. Бу одам бор-йўғи буйруқни ижро этади, у билан тортишиб ўтиришнинг ёки норозилик билдиришнинг фойдаси йўқ. Фақат ўзини бардам тутмоғи, кайфини чоқ қилиб кўрсатмоғи шарт, шу йўл билангина у онасини бироз тинчтиши мумкин.

- Сиз нима изламоқчисиз, балки ўзим топиб берарман?

Орган ходими пальтосини, шапкасини ечиб, бурчакка илиб қўйди. Унинг устида тўқ кўк костюм ва кўк кўйлак, бўйнида бўйинбоғ бор эди. Бу кийимида у ҳар хил идораларда кўп учрайдиган, эндиғина қорин қўя бошлаган оддий, ёш мансабдорлардан фарқ қиласди.

Стол устида Сашанинг дафтарлари конспектлари, дарслеклари ётарди. Орган ходими уларни бирма-бир қўлга олиб, варақлаб кўрар, саҳифаларига кўз юргутириб чиқар ва яна текис қилиб тахлаб қўяди.

Бугун Саша кўпприклар ва йўл иншоотлари курси бўйича тутган дафтарга ёзиб қўйган ёзув орган ходимининг диккатин жалб қилди: «Трамвайдаги деҳқон, саросима ичиди, мискин, уйда эса қамчисидан қон томади, мустабид!»

Дафтар паспорти билан студентлик билети ёнидан жой олди.

Стол тортмаларида ҳужжатлар, фотосувратлар, мактублар. Орган ходими мактубларнинг мазмунига эмас, ким томонидан ёзилганига қаради. Қўйилган имзони ажратолмай қолганида сўрарди. Саша қисқагина жавоб берарди. Орган ходими мактубларни ўнг томонга қўйди — унга уларнинг кераги йўқ эди. Метиркалар, мактабни тутгатгани ҳақидаги шаҳодатнома, иш жойидан олинган справкалар жойида қолди, комсомол билети билан профсоюз билетини чап томонга қўйди.

— Сиз нега менинг комсомол билетимни оляпсиз?

— Мен ҳозирча ҳеч нарсани олаётганим йўқ.

Болаликда ва мактаб ёшида тушган сувратлари ходимининг эътиборини жалб қиласди, уни фақат катталар тушган сувратларгина қизиқтираарди. Уларни қўлига олиб, яна ва яна «Булар ким? Мана буниси-чи?» деб суриштираарди.

Онаси турди: Саша кроватнинг ғижирлаганини, чувакнинг шипиллаганини, жовоннинг эшиги тарақлаб очилганини эшитди. Жовонда онасининг кечаси киядиган халати осиғлиқ туради. Аммо онаси халатда эмас, кўйлакда чиқди. Уни тунги кўйлаги устидан шоша-пиша кийиб олипти. Аянчли тарздә жилмайиб, Сашанинг ёнига келди, қалтироқ қўли билан унинг соchlарини силади.

— Гражданка, ўз хонангизда ўтиратуринг, — деди орган ходими.

Унинг овозида ҳокимона кескинлик сезиларди. Сашанинг онаси бунақа кескинликдан ҳамиша кўрқар, ўғлига зарар қилиши мумкин бўлган бирон ножӯя ёш қилиб қўйишдан чўчириди. Бу гал ҳам Софья Александровна кўрқиб кетиб, тез-тез бошини ирғади.

— Балки, ҳаммамиз полга ётишимиз керакдир? — сўради Саша заҳархандалик билан.

Токчадаги китобларни титкилаётган орган ходими унга ҳайрон бўлиб аланглаб қаради-да, ҳеч нарса демади.

— Хонангда ўтиратур, — деди Саша онасига.

Онаси янада тарзоқ бош ирғади ва орган ходимининг йўғон гавдасига қарай-қарай, хонасига кириб кетди.

Улар Сольцни билишармикин? Билишмаса керак, акс ҳолда бу ерга келишга журъат қилиша олмас эди. Идоралардаги бирон-бир бўғин панд бериб қолган-да. Афсус. Бу англашилмовчилик анча ишнинг белига тепади.

Орган ходими жовонни очиши, пинжагининг чўнтакларини ағдаришни буюрди, чўнтағида адреслар ва телефонлар ёзилган ён дафтири бор экан. У ҳам стол устига қўйилди. Ҳамма нарсани тугал кўрган-кўрмаганини текшириш учун орган ходими ҳонага яна бир кўз юргутириб чиқди ва диван ортидаги жомоданни кўрди, уни очишини буюрди — жомодан бўш экан. Бу одам зиммасидаги вазифасини бажаряпти, ўрнига кўйиб, сидқидилдан бажаряпти. Агар Саша унинг ўрнида бўлса, партия уни ГПУ органларига ишга юборса, қаердадир тинтуб ўтказиши, бирор одамни қамоққа олиш топширилса, албатта худди шундай иш тутган бўларди, ҳолбуки у ҳам бутунлай бегуноҳ одамнишка бориб қолиши мумкин — бунақа ишларда хато қилмай илож йўқ. Шахсий хафагарчиликлардан баландроқ туриш керак, у ўзининг гуноҳсиз эканини исбот қилиб берга олади, МККда исбот қилди-ку? Майли, бу одам ўз ишини бажараверсин.

— Иккинчи ҳонага кирайлик.

Онаси япасқи жовоннинг қопқоғига тирсаги билан суюнганча, бармоқларини оплок соchlари орасига суқиб, эшйикка кўз қирини ташлаб турарди.

— Бу ким?

— Менинг укам, Рязанов Марк Александрович.

Унинг укаси машҳур Рязанов бўлиб, Саша унинг жияни эканини билиб қўйисин — Софья Александровна боядан бери буни қанақа айтиш йўлини билолмай гаранг эди. Улар бундан воқиф бўлишса, тинтуви тўхтатишади ва Сашани қамоққа олишмайди. Маркни бутун мамлакат билади, уни Сталин билади. У аянчли илжайиб, илова қилди:

— Мана бу эса, Сашенька. Кичкина эди.

Орган ходими ҳўмрайганича Маркнинг сувратини қўлига олди, қисқичларини қайириб рамкадан чиқарди ва тескари томонига қаради — сувратинг орқасида ҳеч қанақа ёзуви йўқ эди. У ҳаммасини — сувратни ҳам, унинг тагидаги тахтачани ҳам, ойнани ҳам, картонни ҳам қайтариб жовоннинг устига қўйди. Софья Александровна ўриндиққа чўкди-да, қўллари билан юзини яшириб, ҳўнграб йиғлаб юборди.

тида
орат
одан
рган
риб
ёзеб
сима
мак-
зони
дими
абни
лди,

жалб
лига
вон-
лати
идан
проқ
лик-
иш
ади.
алик
глаб
рай-
ишга
н-да.
рди,
стига
дими
ишни
нинга
рган-
рил-
дам-
хсий
илип
ппок
н —
эди.
йди.
лди:
айи-
нақа
нани
иққа

Орган ходими пастак жовоннинг тортмаларини суғуриб, улардаги нарсаларни титкилаб кўрарди. Афдар-тўнтар бўлаётган латта-путталардан дазмол ҳид анқирди. Онаси диванга Саша учун ўрин тўшаб берган кезларда шунаقا ҳид чиқарди.

— Ахир, тинтуб менинида бўлиши керак-ку! — деди Саша.

— Сизлар бир оила бўлиб яшайсизлар, — жавоб берди орган ходими.

Сашанинг хонасига қайтиб киришиди. Уларнинг кетидан Софья Александровна ҳам чиқди — тинтуб тугаган эди, шунинг учун унга ўз хонасига қайтишини таклиф қилишмади. Сашани олиб кетишади деган фикр уни карахтидан чиқарди, нима қилишини билмай типирчилаб қолди: гоҳ Сашанинг олдига борар, гоҳ орган ходимига бесаранжом кўз тикарди. Орган ходими стол ёнида ўтириб, тинтуб протоколини ёзарди. Фалон числомда, фалончининг уйида, фалон номерли ордерга биноан... Олиб кетилди: паспорт номери фалон, профсоюз билети — номери фалон, комсомол билети — номери фалон, студент билети — номери фалон, ён дафтарчаси... «Кўприклар ва йўл иншоотлари» дафтарини у кўлида ушлаб турди-турди-да, бир чеккага қўйди — дафтарни олиб кетмаслика қарор қилди.

Сўнг сўради:

— Қўлни қаерда ювса бўлади?

Софья Александровна ивирсиниб қолди.

— Марҳамат, мен кўрсатаман...

У жонсараклик билан япаски жовоннинг тортмаларини очиб-ёпа бошлади, биридан тоза сочиқ олди ва орган ходими қўлни ювиб бўлгунча ваннанинг эшиги олдида сочиқни кўтартганча турди, кейин эса жуда ғарип, хушомадли жилмайши билан унга сочиқ тутди: балки у ерда шу одам ўғлининг қисматини енгиллатишга ёрдам берар...

Орган ходими қўлни артди, йўлакка чиқди, телефон қилди, нима деётганини тушуниб бўлмасди — аввалдан келишиб олинган гап бўлса керак, фақат «Арбат» деган биттагина сўзни англар мумкин эди. Кейин, трубкани ўрнига қўйди-да, ўз ишидан мамнун, юзида лоқайдлик ифодаси билан эшикнинг кесакисига суюнди. Эшик олдиаги қизиг аскар ғоз туриби, иккинчи қизил аскар эса ошхонадан чиқди, энди асосий орқа томондаги эшиклар қаровсиз қолган эди. Фаррош Василий Петрович чиқиб кетди. Тинтуб тугаганини қўшниларга ҳеч ким айтмаган бўлса ҳам йўлакда Михаил Юрьевич билан Гала пайдо бўлди.

Онаси Сашанинг буюмларини йиғиштира бошлади, унинг қўллари титрарди.

— Қалин пайпоқ солинг, — деди орган ходими.

— Егулик бирон нарса ҳам олиш керакдир, — деди хушфеъллик билан Михаил Юрьевич.

— Пул овлолинг, — деди орган ходими.

— Жин урсийн-а, — безовталанди Саша, — папиросим тугаб қолипти.

— Ҳозир ўзимнидан олиб чиқаман.

Гала хонасидан бир пачка «Бокс» деган папирос олиб чиқди.

— Саша, ёнингизда пулингиз борми? — сўради Михаил Юрьевич.

— Жиндай бўлса керак, — Саша чўнтакларини кавлаштирди. — Ўн сўм бор экан:

— Етади, — деди орган ходими.

— У ёрнинг дўйонида нарсалар қиммат эмас, — тушунтирган бўлди қизил аскар. Ҳамма нарса тинч, осойишта рўй бермоқда — гўё Саша шимолгами ё жанубгами бирор нотаниш шаҳарга сафарга отланяпти-ю, ҳамма унга ўзи билан нима олиш кераклиги ҳақида маслаҳат беряпти. Орган ходими эшик кесакисига суюнганича папирос чекяпти, бир қизил аскар Гала билан гаплашти, иккинчиси эса, чўнқайб ўтириб олган. Михаил Юрьевич Сашага қараб, унинг кўнглини кўтариш учун жилмаяяпти, Саша ҳам, афтидан шундай қилмоқда. Лекин у жуда аянчли жилмаяётганини сезиб туритти.

— Сашажон, солаётган буюмларимни кўриб қўй. — Софья Александровна қалтироқ қўллари билан тугуннинг оғзини очди, — мана совун, тиш порошоги, тиш шчетка, сочиқ, устара...

— Устара керак эмас, — деб огоҳлантирди орган ходими.

— Кечирасиз, — она устарани олиб қўйди, — мана пайпоқ, ич кийим, дастрўмол...

Унинг овози титрарди.

— Мана тароқ, мана... мана... сенинг шарфинг... шарфинг...

У гапириб туриб, хўнграб йиғлаб юборди, у бу буюмларни, ўғлининг буюмларини бирма-бир кўлдан ўтказар экан, беҳад изтироб чекар, жони узилаётгандай бўлардид — ахир, якка ёлғиз дилбандини турмага олиб кетишяпти. Софья Александровна ўриндиққа ўтириб қолди, унинг кичикроқ тўла гавдаси йигидан зир қақшамоқда эди.

— Қўйинг йиғламанг, ўзингизни босинг, ҳаммаси тўғри бўлиб кетади, — дерди Гала унинг елкаларини силаб, — ана, Алмазовларнинг ҳам ўғлини олиб кетишганди, бироз ушлаб туриб қўйиб юборишиди. Энди, йиғлашнинг фойдаси йўқ. Шунаقا бўлиб қолипти-да...

Она эса, ҳамон зир қақшаб йиғлар ва:

— Тамом, тамом... тамом... — дея минфириларди.

Орган ходими соатига қаради.

— Отланинг.

У папиросини ташлади, ўзини ростлади, қовоғини уйди. Соқчилар ҳам ўзларини ростлашибди — улар ўз вазифаларини бажаришга киришишди. Табиий, маслаҳат беришни тұхтатиши, маҳбусни олиб чиқишига ҳозирланиб, мильтикарларини оёқлари ёнига туширишибди. Орган вакили Михаил Юрьевич билан Галляга құлу билан «йұлни бүшатинглар» деган маңында ишора қылды — бу йұлдан ҳозир маҳбусни олиб үтишади.

Саша пальтосини, қулоқчинини кийди, тугунчани құлига олди.

Қызил аскар француза қулфнинг тилини билмәй бироз овора бўлди, амаллаб эшикни очди. Эшикнинг очилган овози Софья Александровнага етиб борди — у бу овозини кутмоқда ва ундан даҳшатга тушмоқда эди. У йўлакка ютуриб чиқди, пальто ва қулоқчин кийган Сашани кўрди-да, дир-дир қалтироқ ичида йиғи аралаш энтика-энтика унга ёпишиб олди.

Михаил Юрьевич назокат билан унинг елкасидан тутиб турарди.

— Софья Александровна, фойдаси йўқ, кўйинг, фойдаси йўқ.

Саша онасининг бошидан, тўзиб кетган оқ содидан ўпди. Михаил Юрьевич билан Галя уни икки ёнидан тутиб турешар, у бўлса йиғлаб-сиқтар ва жон талвасасида ҳар томонга талпинар эди.

Саша квартирадан чиқди.

Автомобиль кўчада, уйдан унча олис бўлмаган жойда турарди. Саша орқа ўриндики, унинг икки томонига соқчи қызил аскар билан органинг ходими үтирди, иккинчи соқчи эса шоффернинг ёнига жойлашибди. Тунги Москва кўчаларини сукут ичида босиб үтишибди. Фақат Саша турмага қайси томондан келишганини ажратолмай қолди. Баланд дарвозалар очилиб, машина усти ёпиқ узун төр ҳовлига кирди. Аввал машинадан соқчилар тушишибди, уларнинг кетидан Саша, кейин эса, орган ходими тушди. Машина шу ондаёқ жўнаб кетди. Сашани жуда баҳайбат, шифти наст кимсасиз жойга олиб киришибди. Бу жой подвал эди, унда хеч қанақа ўй анжоми йўқ; на скамаёткалар, на стол қўйилган, оҳак ҳиди анқийди, деворларидаги сувоқ кўчиб кетган, цемент поли ҳам одамлар юраверганидан силликлиниб қолган. Саша бу ёр маҳбусларни қабул қилиб оладиган жой эканини фахмлади, шу ердан маҳбуслар камераларга юборилади, тўп-тўп қилиниб этапларга жўнатилиди, турманинг кирадиган ва чиқадиган дарвозалари биринчи ва сўнгги этап бўлади.

Орган ходими билан соқчилар Сашанинг ҳар бир ҳаракатини ортиқ таъқиб остига олмай қўйдилар — бу ердан қочиб кетолмайди. Улар ўзларига топширилган ишни муваффақият билан ниҳоясига етказишибди — маҳбусни олиб келишибди, энди ортиқ унинг учун жавобгар эмаслар.

— Шу ерда туриб туринг, — буюорди орган ходими ва чиқиб кетди.

Соқчилар қоровулхонага йўл олишибди, очилган эшикнидан намиқсан шинель ва солдатлар шўрвасининг ҳиди келди.

Саша девор ёнида тугунчагини ерга қўйганча тик турарди. Хеч ким уни қўриқлаётгани. йўқ, хеч ким уни таъқиб қиласётгани ҳам йўқ — бу танаффус шундан далолат берардики, қамоққа олиш операцияси тугаган, лекин ҳали маҳбуслик бошланмаган. Аммо ёлғиз қолган худди шу дақиқаларда у ўзининг маҳбус эканлигини, бу даҳшатли ҳақиқат онгига сингиб ултурганини ҳис қилди. Агар лоақал бир қадам қўядиган бўлса уни тўхтатишибди, жойида туришни буюришибди, бўйсуниши мажбур; бу эса, уни янада таҳқирлайди. Шунинг учун таҳқирга имкон яратмаслик керак. Фақат шу йўл билангина у ўзининг қадрини, яъни бир хатолик орқасида бу ерга келиб қолган совет кишисининг қадрини пастга урмаган, сақлай олган бўлади.

Петлицасига иккита кубик таққан ҳарбий қўринди, у йўл-йўлакай ҳатто эътибор ҳам қилмай буюорди:

— Бу ёққа юринг!

Саша тўгунчагини кўтариб, унинг кетидан кетди. Энди унинг кўнглида қизиқиш туғусидан бошқа хеч нарса йўқ эди.

Улар бир кичик хонага киришибди. Хонада ёзув столи бор экан. Ҳарбий үтириб, тортмадан қофоз олди: Фамилиянигиз? Исмингиз? Отангизнинг исми? Туғилган йилингиз? Алоҳида белгиларингиз борми? Баданингизга тушда суврат нақшланганми? Чандиклар борми? Яранинг излари-чи? Куйган жойларингиз-чи? Туғма доғлар?.. Шундай саволларни қалаштириб ташлади... Кейин, кўзининг ранги билан сочининг рангини ҳам ёзди... Мұхрнинг ёстуқласига ўхшаш бир нарсани узатди. Саша бланкда бармоқларининг изини қолдирди. Унинг нарсаларини ёзиб чиқди: пальто, қулоқчин, ботинка, свитер, шим, пинжал, қўйлак...

— Пул борми?

Ҳарбий Сашанинг пулини санаб, бланкка ёзди-да, қўл қўйдириб олди. Бланкни столнинг тортмасига солиб қуиdi.

— Квитанцияни келтириб беришибди. — У эшикни кўрсатди. — Анави ёққа чиқинг. Кичкинагина каталак хонада уни граждан кийимидағи семиз бир одам қарши олди.

— Ечининг.

Саша пальтоси билан қулоқчинини ечди.

— Ботинкани ҳам енинг.

Саша ботинкасини ечиб, пайпоқда қолди.

— Илларини олинг.

Бақалоқ илларни стол устига қўйиб, Сашага бурчакни кўрсатди.

— Бу ёқса туринг.

Бурчакда бўйни ўлчайдиган, сантиметрларга бўлинган узун тахтача турарди. Бақалоқ Сашани орқаси билан тахтачага тираб турғазди-да, унинг ҳаракатланувчи бўлагини Сашанинг бошига туширди, кейин қўшни хонада ўтирган одам эшиксин учун баланд овозда деди:

— Бир юз олтмиш етти.

Кейин Сашанинг пальтоси билан шапкасини пайпаслаб кўрди, пичоқ билан астарини йиртид, уни ҳам бармоқлари билан тимирскилади, сўнг уларни ёғоч скамейкага қўйиб, костюмга ишора қилди:

— Ечинг.

Саша костюмини ечди.

Саша трусиқ билан майқада қолди.

Бақалоқ шим билан пинжакни ҳам пайпаслаб, ғижимлаб кўрди, астарини йиртди, шимнинг ҳам астарини сўқиб кўрди, қайишни чиқариб олди-да, ботинка ипининг ёнига тўйди, пинжак билан шимни эса, скамейкага ташлади.

— Оғизингизни очинг.

Ўйқусираган башарасини Сашага яқинлаشتариб, унинг оғзини кўрди, лабларини ҳайририб, милкларига ёки тишлари орасига бирон нарса яширмадимикин деган назар билан қараб чиқди. Кейин майқа билан трусиқка ишора қилди.

— Ечинг.

Бақалоқ унинг баданидан туш билан ишланган сувратлар, чандиклар, яра излари, кўйган жойларни излади, лекин тополмади.

— Ўгирилинг.

Саша думбасига совуқ бармоқлар текканини ҳис қилди.

— Кийининг.

Кейин Саша қайишсиз шимини қўли билан ушлаб олганча, оёғидан чиқиб кетаётган ботинкаларини тапиллатиб соқчининг назоратида калта-култа йўлаклардан ўтди, сим тўр тутилган ҳар хил зиналардан чиқиб тушди: соқчи калити билан темир панжараларни тақиллатар, кулфлар ғижирлар, ҳар томонда ўлик камералар ва ўлик темир эшиклар турарди.

Бир йўлакда улар тўхташди. Уларни кутиб турган назоратчи камерани очди. Саша кирди. Эшик тақ этиб ёпилди.

14

Сталиннинг талабига биноан тўртинчи домнага муддатидан олдин — ўттизинчи ноябрь куни кечқурун соат еттида, ташқарида ўттиз беш градус совуқ ҳукм суроётганда ўт ёкишди. Биринчи домнага ҳам совуқда ўт ёкишган, ўшанда фалокатлар юз берган эди. Марк Александрович фалокат юз бермаслигига ўзи тўла қаноат ҳосил қилмагунча жўнаб кетолмасди. Шунинг учун у область делегациясидан ажралиб қолди ва Москвага йигирманчи январда йўл олди.

Махсус вагонни паровозга улашди, қор тозалайдиган махсус поезд йўлга чиқсан эди. Шамол ғувиллар, қор ўюмларини ҳосил қилар, онда-сонда учрайдиган хира фонарларни чайқатарди. Шаҳар билан станцияга электр қуввати чекланган миқдорда бериларди — электр қуввати заводга, металл эритаётгандарга зарур эди.

Вокзалнинг кичинагина уйида, голланд печкасининг теварагига завод бошқармасининг ходимлари тўпланган эди. Уларнинг ҳаммаси бу ерга дело кўлтиқлаб келишган. Бу делолар завод раҳбари Москвага жўнашидан анча олдин тайёрлана бошлиди-ю, лекин энг охирги дақиқадагина ниҳоясига етказилди. Улар Марк Александровичнинг орқасидан калош, ҳўл кигиз этикларда, калошларини ечмай, қулоқчинлари ва ёқаларида кори билан вагонга кириб келишди, проводникни ранжитиб ичкарида қорларини қоқишиди, оёқларини тапиллатишиди, чекишиди. Ҳолбуки, бечора проводник ҳар гал каттанинг сафарга чиққанида қилгани каби бу гал ҳам ҳамма нарсани ялтиратиб артган, полни, йўлакларни ёғ тушса ялагудек қилиб қўйган, вагонни ҳам ўрнига қўйиб иситган эди.

Марк Александрович пўстинини ечди, қулоқчинини олиб қўйди, лекин шунда ҳам, барibir иссиқ, айниқса, кигиз этикда оёқлари қизиб кетмоқда эди. Лампочкалар нотекис ёнар, айримларининг нури куюқ эди. У қоғозларга тез-тез кўз югуртириб, Москвада ўзига зарур бўладиган ҳужжатларнинг ҳаммаси муҳайё эканига амин бўлди. МҚҚ тезисларида: завод кўрилишини тугаллаш мuddати 1937 йил, деб очиқ айтилган. Бешийлилликнинг охирига мўлжалланган мамлакат бўйича чўян ишлаб чиқариш плани ҳам йигирма икки миллион тоннадан ўн саккиз миллион тоннага туширилган — реалистик

ёндашиш устун келган. Бинобарин, кече қўрқа-писа, тортиниб, қисиниб айтиладиган муаммолар — уй-жой, механизация, социал ва майший муассасалар ҳақидаги талабларни бугун бор овозда айтиш мумкин.

— Жўнашга занг ураман, Марк Александрович, — ҳабар қилди купе эшигида пайдо бўлган станция бошлиғи.

Темир йўлчи кийимидә — қора пальто ва қора қулоқчин кийиб олган проводник қўлида фонус билан вагондан ўтар экан, қовоғини ўюб минғирлади:

— Жўнаяпмиз гражданлар, жўнаяпмиз!..

Кузатувчилар салондан чиқа бошлашди. Совуқ ҳаво оқими вагонга ёпирилиб кирди. Проводник зиналарга ёпишиб қолган қорларни оёғи билан сидириб ташлаб, эшикни ёпиб қўйди. Хуштак чалинди, унга паровознинг гудоги жўр бўлди, вагон бир силкинди ва чайқала-чайқала сёкин ўринидан кўзғалди. Ҳадемай пўлат излар уланган жойлар тақилаб овоз бера бошлади.

Марк Александрович кигиз этигини ечди, жомадандан уйлик шиппагини олди, уни кийиб, оёғининг чигилини ёзиб, купе ичидаги ҳузур қилиб одимлади. Кейин, деразанинг олдига бориб, пардани сурниб қўйди.

Кичкина поезд қор босган чўл бўйлаб, адрии айланиб ўтиб кетиб бораради. Шаҳар адро устида жойлашган бўлиб, домна ва мартен печларининг шуълалари уни ёритиб туради. Тўрт йил аввал улар бу ерга келишганда теварак-атроф шип-шийдам эди, энди эса бу ерда икки юз минг одам истиқомат қиласди, жаҳон миқёсидаги завод бор — жуда улкан завод; у аллақачон мамлакатга миллион тонна чўян, юз минглаб тонна пўлат, уч миллион тонна руда берди.

Марк Александрович кўп ҳам хотираларга берилмасди, бунинг учун вақти етмас, шу дақиқада ҳал қилиши керак бўлган нарсалар ҳақида ўлашга ҳам улгурмасди. Ҳадемай съезд бошланади. Унинг хәёлида область делегацияси билан аллақачон Москвага жўнаб кетган Ломинадзе қайта-қайта гавдаланарди.

Назарий хатолари учун МК аъзоси Ломинадзени ҳамма юксак мансаблардан олиб ташлаб, бу ерга шаҳар комитетининг котиби қилиб жўнатишган, аслида эса, горком котиби эмас, бор-йўғи партком котиби эди. Негаки, шаҳар дегани заводдан иборат, горком эса заводнинг парткоми. Ломинадзе Марк Александрович билан тенгдош бўлиб, фақат унинг партияйи стажи икки йил ортиқроқ; Рязанов ўн тўққизинчи йилдан, Ломинадзе ўн еттинчи йилдан партияга аъзо эди. У жуда йирик сиёсатчи, ғоят доно, жуда боадад, фикр доираси кенг, иродали одам эди. Аммо съездда собиқ оппозиция чилар ҳақида гап кетса, Ломинадзени ҳам уришади. Шу ҳолда калтакнинг бир учни заводга ҳам тегади. Металл мұхим нарса, албатта, сиёсат яна ҳам мұхимроқ.

Вазиятни баҳолар экан, Марк Александрович съезд тинч ўтади деган хулосага келди. Негаки, съезднинг номиёқ шундан далолат бериб туритти: ҳозирданоқ уни ғолиблар съезди деб аташяпти. Аввалиг учта съезд муросасиз кураш байроби остида ўтган эди, энди партиянинг янги раҳбарияти ўзининг жисплигини ва яқинлигини намойиш қиласиган вақт келди. Лекин, шундок бўлса ҳам, ҳар хил кутилмаган ҳодисаларга тайёр турмоқ лозим.

Бир замонлар, ҳали алоҳида хос вагонларда юрмаган вақтларида, ҳали Москвага юк поездларида вагонларнинг тамбурларида ва ҳатто томларида бир амаллаб етиб юрган кезларида, устидан шинели, елкасидан қопи тушмаган чоқларда бирор нарсадан хавотир олиш Маркнинг етти ухлаб тушига кирмас эди. Ҳозир юз минглаб одамларнинг тақдири унинг қўлида, жуда катта ҳокимиятга эга, дасти узун, партиянинг чизиги тўғри эканига астойдил ишонади, ҳеч қанақа оппозицияларга тараффор бўлмаган ва бўлмайди ҳам; уни Серго яхши кўради, уни Сталин қадрлайди, аммо айни ҳозирги пайтда у ҳамма нарсани неча марталаб ўлчаб кўриши керак; ўз вақтида хатоларга йўл қўйган Ломинадзе бир йил аввал уларга горкому котиби қилиб юборилгани учун Маркнинг ишлари қай бир даражада мураккаблашиб кетишидан хавотир олмоғи шарт. Ҳолбуки, Ломинадзенинг ўтмишда қиласиган хатоларига на Марк Александрович нинг, на у бошчилик қиласиган колективнинг ҳеч қанақа даҳли йўқ.

Сира кутилмаганда Саша қамалиб қолди. Ақл бовар қилмайди... Марк бу тўғрида ўйлай бошласа, унинг вужудини изтиробли алам ва ноҷорлик туйғуси қамраб олади. Бироқ у вазиятни билмайди, тафсилотлардан бехабар. Ҳисоб муаллими билан бўлган можаро қамаш учун асос бўлолмайди, бунинг устига Сольц Сашани қайта тиклаган-ку! Сабаб, ҳар ҳолда, ўшанда кечаси Саша унга айтган гапларда бўлса керак: Сталиннинг нокамтарлиги, Лениннинг мактуби... У Лениннинг мактубини ўқиганми? Қаерда, қачон, кимдан олиб? Сталиннинг нокамтарлиги... Саша бу гапини фақат унга айтганми?.. Яна кимга айтган? У ўзининг фикрларини айтганми ё унга бу фикрларни бирор сингдирганими? Ким сингдирган? У ҳамма гапдан хабардор бўлмоғи керак; Саша бегона эмас, унинг жияни, Марк батафсил ва объектив тергов ўтказилишини талаб қилишга ҳақли.

Свердловска Марк Александровични оближжрокум қошидаги завод вакили Киржак кутиб олди. Свердловскдан Москвагача Марк Александрович Москва—Владивосток куръер поездидаги кетиши керак эди. Поезд кечикаётган экан. Станция бошлиғи Марк Александровични вокзалга бошламай перрондан тўғри ҳукумат аъзолари ва бошқа

зидиган
аблар-
пайдо
одник
кирди.
шикни
нди ва
такил-
олди,
нейин,

Шаҳар
ритиб
эди,
ор—
тонна
тмас,
асди.
жачон

олиб
рким
орат,
гдеш
лдан,
доно,
иция-
учи

осага
уни
стида
ойиш
парга
квага
етиб
ирор
нглаб
нинг
бўл-
айни
хато-
гани
моғи
рович

оида
ади.
лган
н-ку!
нинг
чон,
Яна
нми?
нинг

ожак
сток
ларк
шашка

юксак мавқелик одамларга аталган хонага олиб кирди.

Буфетчи аёл чой билан бутерброд олиб келди. Жуссаси кичик, асабий, бесаранжом Киржак ишларнинг боришини маълум қилди: буюмлар вақтида етказиб берилмайди, транспорт етишмайди, фондлар аниқ ҳисобланган эмас, бухгалтерия тўсқинлик қилганиң қилган, область ташкилотлари тузук ёрдам бермайди. Марк Александрович унинг аламанги оҳангига ўрганиб қолган эди. Киржак ўзи яхши таъминотчи эди-ю, аммо ҳамма жойда гапини ўтказолмасди. Бу нуқсонини ҳасрат билан четлаб ўтмоқчи бўларди. Киржак билан ишини битиргач, Марк Александрович вокзал хонасига ўтди. Скамейкалар орасидаги жойларга тугунлар, қоплар, халталар, сандиқлар кўйиб ташланган. Скамейкаларда, ҳатто полда одамлар ўтиришипти, бъази бирорлар чўзилиб ётипти, кўплар кассалар олдида, қайноқ сувли титанлар ёнида навбатда туришарди, айниқса аёллар ва болалар кўп эди. Буларнинг кўпчилиги устига почта пустин, оёғига чориқ кийган, сафарга учна кўникмаган қишлоқ аҳли бўлиб, улар саросимага тушган, аянчли қашшоқлиги, ночорлиги мана ман деб кўриниб турган, униб ўстган ерларидан қўзғалган, тўзитиб юборилган рус дехқонлари эди.

Бунинг бари Марк Александрович учун янгилик эмас, мамлакатнинг ҳамма йўларида шу ахвол. Тугун ва қоп орқалаган минглаб одамлар хотин, бола-чақаларини етаклаб, унинг олдига, заводга келишади. Заводнинг бараклари ҳам димогни ачитувчи ўткир тер ҳидига, почапўстин ҳидига, саримсок пиёс ҳидига тўйиниб кетган. Тарихнинг бешафқат қонунлари шундай, санаотлаштириш қонунлари шунаقا. Эски қишлоқнинг, ёввойи, шабкўр, жаҳолат қўйинидаги, таланган қишлоқнинг куни битди, хусусий мулкчилик тамом бўлди. Янги тариз яратилмоқда. Жамики эски нарса, инқиллаб-синқиллаб, талофатлар билан емирилиб бормоқда.

Марк Александрович кетаётган халқаро вагоннинг ярми бўш эди. У купеда ишлани ўтириди, кейин соат учларда қош қорая бошлагач, йўлакка чиқди. Йўлакка тўшалган гилам поёндоз туфайли ғилдиракларнинг бир маромдаги тўқиллаши секинроқ эшигиларди. Купе эшиклари ёпиқ эди. Фақат биргина купенинг эшиги очиқ. У ердан французыча гаплашаётгани эркан ва аёлларнинг овозлари эшигиларди.

Кейин, йўлакка бир аёл чиқди ва Марк Александровични кўриб, ҳайрон бўлиб жилмайди. Унинг ҳайрон бўлганининг боиси шу бўлса керакки, — ўйлади Марк Александрович, — бу аёл кимсасиз йўлакда бирорга рўпара келаман деб ҳаёлига келтирмаган. Аёлнинг устида халат, оёғида уй ичидаги кийиладиган шиппак, соч-почни ҳам тарамай чиқаверган, афтидан, у ҳожатхонага бораради. Йўлакда эса, манави нотаниш русга рўпара келиб туриби, аёл уни аввал вагонда кўргани йўқ; Марк Александрович чиққанида ҳамма йўловчилар уйқуда эди. Аёл, чамаси ўттиз беш ёшларда, бўйдоргина, кўзида гардиши катта кўзойнак. Ҳожатхонадан қайтаётib у яна жилмайди ва купега кириб, орқасидан эшикни ёди.

Кейин, эшик яна очилди ва йўлакка эркак киши чиқди. У барвастагина, салобатли эди, Луначарскийга ўхшаб кетарди. Марк Александрович уни дарров таниди — бу одам бельгиялик машҳур социал-демократлардан, иккинчи Интернационалнинг раҳнамоларидан бири. Бир ойча аввал газеталарда унинг Совет Иттифоқи ва Хитой орқали лекция ўқиши учун Японияга ўтгани ҳақида хабар босилган эди. Марк Александрович ўшанда бу хабарни ўқиб, шундай одамнинг мамлакатимиз орқали ўтиши ҳозирги халқаро вазиятда жуда табиий ва оқилона бўлган янги алоқалардан далолат беради деб ўйлаганди.

Узоқ йўлга кетаётган ҳамроҳлар ўртасида бўладигандай бир зумда сұхбат бошланиб кетди. Марк Александрович инглизчани яхши биларди, французычани уччалик яхши билмасса-да, ҳарна гаплаша оларди. Йўлакка бельгияликнинг аёли ҳам чиқди — у жун юбка билан свитер кийиб олипти, бўлиқ кўкраги свитерини туртиб кўтариб туритпи. Чехрасидаги табассум французыча гаплаша оладиган ҳамроҳга йўлиқиб қолғанлигидан таажжубда эканини ифодаларди.

Рус киши ҳақида, Россияяда масофаларнинг бепоёнлиги тўғрисида, алоқаларнинг қийинчилиги, йўл азоблари ҳақида гаплашиши. Токио билан Осакада илиқ, Нагасакида иссиқ, бу ерда эса совуқ изғирин, афтидан, рус кишисини бардам қиласи шекилли. Бельгиялик Сибирь билан Ўролдан ўтган бўлса-да, машҳур Кузбассни, машҳур Магнитостройни кўрмаганига таассусиф билдириди. Вагон деразасидан донги кетган рус қоринигина кўриш мумкин. Рус тажрибасини кўргани — жуда соз бўларди-да, деб илова қилди у сийқа ифодани ишлатгани учун табассум билан узр сўраб.

У купесидан «Правда»нинг янги сонини олиб чиқди — унда съезд олдидан иккинчи бешйилликдаги энг йирик курилишларнинг харитаси эълон қилинган эди. Курилишлар — домналар, автомашиналар, тракторлар, комбайнлар, паровозлар, вагонлар, автомобиль ғилдираклари, гидростанциялар билан кўрсатилган... Марк Александрович тушунтириб берди — газламалар, тўқимачилик комбинатларини билдиради, каллақандлар — қанд заводлари, манави доиралар — подшипниклар, яъни подшипник заводлари. Бельгиялик маъқуллаб кулди, аммо бу улкан режаларни иқтисодиётнинг бошқа соҳалари ҳисобигагина ва биринчи навбатда, қишлоқ хўжалиги ҳисобигагина рўёбга чиқариш

мумкин деган мuloҳазани ҳам билдири.

Марк Александрович бўнақанги менъшевистик далиллардан хабардор эди. Россияда иккинчи революция амалга ошаётти, ўзига хўп зеб берган бу жаноб — пихини ёрган парламент сиёсатбози биринчи революцияни қанчалик тушунмаган бўлса, буниси ни ҳам шунчалик англамаяпти.

Марк Александрович индамай қўя қолди — сиёсий мунозара қилиб ўтирамади. У чет элларга кўп чиққан, ажнабийлар билан мулодатда бўлиб ўрганиб қолган, аммо улар билан сиёсий мавзуларда гаплашишдан ўзини олиб қочар, чунки ҳеч ким ҳеч охиригача бирор нарсани исбот қилиб беролмасди. У ҳозир ҳам машҳур сиёсатчи билан баҳслашишдан ўзини тийди. Аммо сұхбатдоши уни баҳс қилишдан чўчиди, деб ўйлашини истамасди. Умуман, Марк Александрович сиркаси сув кўтартмайдиган, майдондан мағлуб бўлиб чиқиб кетишини истамайдиган одам эди. Шунинг учун Америка Кўшма Штатлари ҳақидаги таассуротлари билан ўртоқлашар экан, у ерда пўлут қуюв заводида икки йил ишлаганини айтди-да, Нью-Йоркда кўргани бир қизиқ воқеани гапириб берди.

Черковдан шарти кетиб, парти қолган бир кампир чиқипти. Унинг устида расмдан қолган — тавонигача тушадиган қора кўйлак, бошида устига қуш инига ўхшаб кетадиган бир нарса қўндирилган қора шляпа. Тирсагидан бир қиз ушлаб келяпти. Афтидан, невараси бўлса керак. Балки чеварасидир. Мункиллаган кামпир эса, бир амаллаб машинага етиб борди-ю, рулга ўтириши билан «Паккард»ни ўт олдириб, жойиданоқ шамолдай елдириб, жўнаб кетди.

Бу воқеани Марк Александрович ҳеч нарса деб шарҳлагани йўқ, хушфеъллик билан трубкасини торта-торта шунчаки тапириб берди холос, аммо ҳикоянинг жон жойида шунақ бир шама қилдики, сұхбатдоши ақлли бўлса рамзнинг маъносини англамай қолиши мумкин эмас эди — энг янги техника билан қуролланган бўлса-да, куни битиб бораётган ижтимоий тузум — Америка, бельгиялик Марк Александрович нинг назокатига тан берди — у қандай савияда сұхбатлашишга қўнишиб қолганини бағоят усталик билан намойиш қилган эди. Марк Александрович ажнабийлар билан мулодатда ўз иқтидорини кўз-кўз қилишни, топқирлиги, қарашларининг кенглиги ва эркинлигини кўрсатишини яхши кўярди, ўз мамлакатида қудратга ва ҳокимиятга эга бўлган одам ўзини шундай тутмоғи керак деб ҳисобларди.

Бельгияликнинг хотини рамзнинг маъносини тушунмади. Аммо Марк Александрович айтиб берган воқеа унга жуда кулгили кўринди ва у анчагача мириқиб кулди.

Вокзалдан Марк Александрович Садово-Каратнаяга, Учинчи Советлар уйига борди. Ташкилий комиссия жойлашган зал бўш эди, ҳамма делегатлар келиб бўлишган, аммо навбатчилар ҳамон жой-жойларида ўтиришарди. Марк Александрович рўйхатдан ўти, мандатини, меҳмонхонага йўлланма, овқатлангани талон ва яна «ВКП(б) XVII съезди делегати» деган дафтарча ҳам олди. У партия съездининг кўниклитган муҳитига кириб бормоқда. Бу муҳитнинг белгиланган қатъий тартиби, интизоми, регламенти бор, уларга бўйсуниш лозим, бўйсуниш малол ҳам келмайди, ҳар ҳолда Марк Александрович кечаги кундаги туриш-турмушини тарқ этяпти, кундалик ташвишлар юкини ўзидан соқит қилмоқда, ундан кўра муҳимроқ, юксакроқ муҳитга кўчиб ўтмоқда.

Бу туйғу ўзининг қисмига қайтадан чақирилган солдатнинг кўнглидан кечадиган туйғуларга ўхшаб кетарди.

Меҳмонхонада уни уч кишилик хонага жойлаштиришди. Унга кровату тумбочка бўлса кифоя эди, бошқа нарсанинг ҳожати йўқ. Марк Александрович делегатлар орасида кўпгина эски қадрдан ўртоқларини учратишни биларди, бир қанчасига меҳмонхона вестибиюлида рўпара ҳам келди. Ҳаммалари ҳаяжон ичига шоду хуррам туришарди, уларга қараб Марк Александрович ҳозир содир бўлаётган воқеаларнинг тўғрилигига ва мустаҳкамлигига яна бир бор ишонч ҳосил қилди. Партия бор, партия кадрлари бор. Улар балоғатга етган, синоўлардан ўтган, чиниқан, ишни қандай олиб боришини, қайси йўналишга бошлашни биладиган одамлар. Сталинни қўллаб-куватлаётган эканлар, бу фақат уларнинг кучидан далолат беради. Бу одамлар ҳалол, фидойи, адолатли одамлар, улар ҳеч қаҷон ўзбошимчаликка, қонуннинг топталишига йўл қўйишмайди. Сашани аллақачон авахтадан чиқариб юборишган бўлса ҳам ажаб эмас.

У опасига қўнғироқ қилди. Товушини эшитиши биланоқ билдики, ҳеч қанақа ўзгариш рўй бермапти.

— Келасанми? — сўради Софья Александровна.

Ҳозир унинг Арбатга боргиси йўқ эди. Вақт кеч бўлган, машина йўқ, кўшни хонада дўстлари кутишяпти. Аммо у ҳозир бормаса, кейин қаҷон имкон топа олади — маълум эмас.

— Ухлаб қолмасанг, бир-бир ярим соатларда етиб бораман.

— Э, энди менга уйқи қайдая!

Опасиникига бориб Марк Александрович хафа бўлиб кетди. Опаси у билан хушомад оҳангиди гаплашар, жонсараклик билан аллақандай қоғозларни излар, уларни титрок

бармоқлари билан текислар, Маркка күркүв аралаш умид күзлари билан боқарди. Бу дақиқада Марк унинг учун эмас, бу дунёнинг зўрларидан бири эди: унинг ўғлига ёрдам беришга қодир; балки, ёрдам бермас, уни қутқаришга ҳам қурби етади; балки, қутқармас. Изтироб чекавериб Софья Александровна жуда сёзгир бўлиб қолди — у билади — бу ишни Марк хушламайди, мушоҳада қиласди, етти ўлчаб, бир кесишини ўйлади — ҳолбуки, Софья Александровна учун томон-помон деган нарса йўқ, унинг биладигани биттә — Саша қамоқда.

Марк Александровични яна ночорлик туйғуси қамраб олди, у ўзини кучсиз ва эзилган ҳис қилди, ҳатто бўйни лўқиллаб оғриб кетди. У Соняни яхши кўради, Сашани яхши кўради. Аммо қуруқ ваъдаларни қалаштириб ташлаётмайди-ку. У кўпни кўрган одам. Коммунист.

— Эртагаे ўгуулланаман бў билан. Агар Сашанинг ҳеч қанақа гуноҳи бўлмаса, уни қўйиб юборишади.

Софья Александровна қўрқиб кетди ва саросима ичида унга тикилди.

— Нима? Саша — гуноҳкор?.. Сен шундай деб ўйлайсанми?

Марк қанчалар тошбағир-а. Аммо у ҳамма нарсага тайёр бўлмоғи зарур. Акс ҳолда, кейин зарбалар яна ҳам оғирроқ бўлиши мумкин.

— Унга нимадир айб қўйишгандир, ахир?.. Унинг нима гуноҳи борлигини аниқламагунча мен Москвадан жўнаб кетмайман...

Марк Александрович Будягиннинг олдига кирди. Марк тұфайли Будягин анча нокулай аҳволда қолган эди — у Маркнинг гапи билан Сашанинг орасига тушган эди, мана қамалиб қолипти.

Будягиннинг қовоғи солиқ эди, у бирон марта ҳам съездни тилга олмади, масалаларни ҳар доимдагидек кўниклилган тарзда ҳал қиласди. Эҳтимол, съездга делеғат қилишмаганидан хафадир. Аммо у бошка кўпгина МК ва МКК аъзолари каби маслаҳат овозига эга делегат-ку. Бунинг ҳеч қанақа хафа бўладиган жойи йўқ, кўпдан бери тартиб шунақа. Балки унинг учун съезд байрам эмас, янада оғирроқ, янада ташвишлироқ ишдир? Шундоқ бўлгандга ҳам... Бугун унинг нечукдир бошқача бир тарзда хуноб экани, қовоғи ўюлиб кетгани, дикъатлиги сезилиб турарди.

— Жияним тўғрисида эшитгандирсиз? — сўради Марк Александрович.

— Биламан.

— Ўшанда сизга мурожаат қилганимда, сира ҳам шунақа бўлади деб ўйламаган эдим...

— Тушунарли,— жавоб берди Будягин хотиржам оҳангда, унга ҳеч қанақа даъвоси йўқ эканини намойиш этиб.

— У менинг жияним,— сўзида давом этди, Марк Александрович,— нима гап эканини билишга ҳаққим бор-ку...

Будягин индамади. У тирсагини столга тираб, иягини кафтларига қўйганича, Марк Александровичга тикилиб турарди.

— Съездда мен Ягода ёхуд Березин билан гаплашиб кўраман,— деди Марк Александрович сухбатга хотима ясагандай.— Будягиннинг гапни қўллаб-қувватламаётгани унга бироз малол келганди.

— Саша сенинг жиянинг эканидан уларнинг хабари бўлиши керак,— деди.

Марк Александрович унга тикилиб қаради.

— Нимани назарда тутяпсиз?

— Улар сенинг аралашувингни билишарди. Бу нарсани улар ҳисобга олишган.— Шундоқ деб алланечук ғалати қаради-да, қўшиб қўйди: — Саша... тасодиф эмас.

Бу гапни у бошқача оҳангда айтди. Ўтган гал Черняк ортиқ райком котиби эмаслигини айтганда ҳам худди шу оҳангда гапирганди. Унда гапи шунчаки ахборот эди, холос, бу гал эса, «ичингдагини чиқар, гапир» деяётгандай бўляпти.

Съездга бирор нарса тайёрлашяптимикин? Нима тайёрлашаётганикин? Гурухбозликлими, фракциями, маслаҳдошлар йигишими? Овоз тўплашми? Яна раҳбариятда ихтилофми? Улар уни ким билан алмаштиришмоқчи? Эски раҳбарларнинг обрўси анча тўқилган. Янгиларими? Ким бўлсайкин?.. Бу муваффақиятсизликка учрайди. Партия қўллаб-қувватламайди. Сталинда унинг чизиғи, унинг сиёсати тажассум топган.

Улар Будягин билил ҳаддан ташқари жиддий масалани гаплашишти, бу гаплар ҳаддан ташқари жиддий оқибатларга эга бўлиши мумкин. Шунинг учун гап жиндан ҳам мужмал бўлмаслиги керак, у ўзининг мавқеини жуда аниқ изҳор этмоғи лозим.

— Сашанинг қамоққа олинишига бу қадар чуқур маъно бериш керак эмас деб ўйлайман. Тасодифлар теран хulosалар чиқаришга асос бўлолмайди,— қатъий гапирди Марк Александрович.

У Будяинга тиниқ ва муросасиз нигоҳ билан тик қараб турарди. Афсус... Яхши коммунист, ишцидан чиққан тўғма истеъодд, йирик давлат арбоби. Аммо у кўп йиллар мобайнида чет элда яшаган, мамлакатдан ажралиб қолган, халқ қандай яшапти, партия нима билан банд, у — Марк Александрович нима фикрда — билмайди... Даврнинг ғалатилиги олдида, давр талаб қилаётган қурбонлар қаршисида саросимага тушишяпти,

чекинишяпти, сафларни тарк этишяпти.

— Партия кўр эмас, Илья Григорьевич, буни сиз мендан кўра яхшироқ биласиз...

У Будягинга тикилиб қаради. У билан ёшлиги ўтган, гражданлар урушида бирга жанг қилишган, жуда кўп қадрли ва сира унтилмайдиган нарсаларни бирга бошларидан кечиришган. Аммо ҳозир энг муҳими — унинг адр устига жойлашган, домналар ва марта печларининг шуъласида нурланётган шаҳари. Бугун шу — революция. У давом этмоқда ва давом этаверади. Ҳатто унинг сафларини аввал тарк этганлар каби Будягин тарк этган тақдирда ҳам.

Марк Александрович Иван Григорьевичнинг нима деб жавоб беринин ортиқ ўйламай қўйган эди. Унинг айтиши мумкин бўлган нарсаларнинг ҳаммаси энди майдо, арзимас нарсалар. Шунинг учун ҳам Будягиннинг овози унга олисдан келаётгандай гира-шира эшитилди. Марк унинг сўзларини ажратиб ололмади, бу сўзлардаги аччиқ алам эса, унинг онгига анча вақтдан кейингина етиб борди:

— Комсомолларни қамаяпмиз,— деди Будягин.

Катта Кремль саройининг вестибули, юқорига олиб чиқадиган кенг мармар зинаси, мажлислар залининг ёнидаги фойе делегатларга тўла эди. Улар тўп-тўп бўлиб туришар, у ёқдан бу ёққа юришар, бир-бирларини чақиришар, съезд материаллари улашилаётган столчалар теварагида уймаланишар эди.

Марк Александрович ҳам материалларни олди, уни ҳам чақириб қолишибди. Марк Александрович илгари ишлаган Донбасс делегациясининг йигитлари. Кейин қўнғироқ ҷалинди, ҳамма залга кирди. Зални қайта қуришилти, меҳмонлар учун каттакон галерея пайдо бўлипти. Ҳамма нарса янги, ҳаммаси ярақлайди, янги бўёқ ва тахта ҳиди анқийдид. Эртаси куни газеталарда бундай ёзиши: «Зал янада салобатлироқ бўлган ва айни чоқда у янада улуғворроқ кўринади. Авваллари тўғри келса-келмаса чаплаб ташланган зарҳаллар олиб ташланган, устунлар, герблар, бошқа нишонлар ғойиб бўлипти — бир неча даврнинг ахлати бу иморатдан супириб ташланди. Зал кенгроқ ва ҷароғонроқ бўлиб қолди».

Уларнинг делегацияси учун жой тўртинчи ва бешинчи қаторда, минбарнинг шундоққина рўпарамасдан белғиланган экан. Минбар ёнида Каганович, Орджоникидзе, Ворошилов, Косиор, Постишев, Микоян, Максим Горький туришилти. Зинада Калинин ўтириб олиб, ниманидир ён дафтариға тез-тез ёзяпти, у тоғи-тоғи темир гардиши дәхқонча кўзойнаги орқали залга қараб-қараб қўяди.

Президиум столи ёнида Молотов пайдо бўлди. Делегатлар уни қарсаклар билан кутуб олишибди. Ён томондан Сталин чиқиб келганда қарсаклар янада зўрроқ куч билан янгради. Қарсаклар борган сари зўрайиб борди, уларга стулларнинг тарақ-турӯки қўшилди, ҳамма ўрнидан турди, юқоридан хитоблар янгради: «Яшасин ўртоқ Сталин! Урал! Ҳамма баравар қичқира кетди: «Ура! Яшасин большевизмнинг буюк штаби. Ура! Яшасин жаҳон пролетариатининг буюк доҳийиси! Ура! Ура! Урал!»

Сталинга олқишилар бир неча марта тақрорланди. Молотов унинг номини тилга олиб «ғалабаларимиз ташкилотчиси ва доҳийимиз ўртоқ Сталиннинг теварагида...» дейиши билан олқишилар янгради. Кейин нутқининг охирида «Ўртоқ Сталин бошчилигига янги ғалабалар сари олға!» деганида яна олқишилар авжга чиқди. Кейин, Хрушчев, президиум составини эълон қилганда... Раис: «Сўз ўртоқ Сталинга берилади» деганди...

Ҳамма қатори Марк Александрович ҳам ўрнидан турар, қарсак чалар, «ура!» деб қичқираарди.

Сталин френчда эди, фақат френчининг ранги бошқа президиум аъзолариникидан очроқ. У минбарда туриб, қоғозларини тартибга солиб, олқишиларнинг тинишини хотиржамгина кутарди. У олқишиларни, хитобларни ўз ҳисобига олмайтгандай, уларнинг ҳаммасини мамлакат ва партиянинг улуғ ғалабалариға йўяётгандай кўринарди. Сталин шу ғалабларнинг тимсоли, холос. Мана, ўзи ҳам ўша тимсол шаънига қарсак ҷаляпти. Сталиннинг буни тушуниши ва ҳатто докладида киноя билан: «Ахир, биз ўртоқ Сталинга табрик йўлламадикми, бирдан яна нима истайсизлар?» дегани завқ-шавқ ичиди уни олқишилаётган одамлар ўртасида яқинлик ва яқдиллик барпо этган эди.

— Агар ўн бешинчи съездда,— деди Сталин,— ҳали партия чизигининг тўғрилигини исбот қилишга ва маълум аксилленинчи гуруҳларга қарши кураш олиб боришга тўғри келганд бўлса, ...бу съездда бирор нарсани исбот қилишга эҳтиёж қолмади. Сирасини айтганда, урадиган ҳам қолмади. Ҳамма кўриб турити, партия чизиги фолиб чиқди...

Бу сўзлар Марк Александровичнинг — съездни тинч ўтиши, Ломинадзе сабабли ғалва чиқмаслиги, Сталиннинг ўзи жипсласишини истаётгани ҳақидаги башорати тўғри эканини тасдиқларди. Кураш тамом бўлди, энди у билан боғлиқ бўлган қинғайишлар ва ҳаддан ошишлар ҳам барҳам топиши керак. Манави бир-бирига ўҳшаган ниҳоясиз ҳамду-санолар ҳам барҳам топади. Сталиннинг қай тарзда якунловчи сўздан воз кечгани ҳам Марк Александровичнинг фикрини тасдиқлади.

— Ўртоқлар съезддаги музокаралар бизнинг партияимиз раҳбарларининг фикрлари, айтиш мумкин, партия сиёсатининг ҳамма масалаларида яқдил эканини кўрсатди.

из...
канг
дан
ва
да-
аби
тиқ
йда,
дай
чиқ

аси,
шар,
аёт-
арк
роқ
рея
ди.
йни
ган
бір
роқ
инг
дзе,
нин
или
лан
лан
уки
ин!
ра!

либ
ши
нги
ум
деб
дан
хо-
инг
лин
ти.
нга
ол-

үф-
иб
ёж
зи-

бли
три
шар
сиз
нни
ла-
ди.

Узингиз күрдингиз — ҳисобот докладига қарши ҳеч қандай эътиroz билдирилмади. Бинобарин, партиямыз сафларининг ғоявий-сиёсий ва ташкилий жиҳатдан бенихоя жипслиги намоён бўлди. Савол туғилади — модомики шундоқ экан, якунловчи сўзга зарурат борми? Менимча, ҳеч қандай зарурат йўқ. Шунинг учун якунловчи сўздан воз кечишимга ижозат беришингизни сўрайман...

Ломинадзе Сталиннинг доклади туғаси биланок сўзга чиқди. Ундан кейин собиқ оппозициячилардан ҳам анча одам гапирди: Риков, Бухарин, Томский, Зиновьев, Каменев, Пятаков, Преображенский, Радек. Улар ўз нутқларида ўн олтинчи съездда бўлгани каби тавба-тазарру қилишгани йўқ, улар ўз хатоларини маънолни таҳлил қилиб беришиди, ўз овозларини партия овозига жўр қилиши. Ҳеч ким уларнинг гапини бўлгани йўқ, улардан ортиқча нарса талаб қилгани йўқ, ҳеч ким уларнинг нутқларини етарли эмас деб ҳисоблагани йўқ. Фақат бир мартағина залдан кимнингдир «Регламент» деган бетоқат хитоби Риковнинг нутқини бўлди.

Пятаков МК аъзолигига тавсия қилинган; Риков, Бухарин, Томский ва Сокольников — аъзоликка номзод. Овоз бериш учун тарқатилган янги МКнинг рўйхати ҳам деярлик аввалги рўйхатларга ўхшарди. Албатта, ҳар бир съездда бўладиган табиий ўзгаришлар бу рўйхатда ҳам бор эди — кимдир раҳбариятга келади, кимдир чиқиб кетади. Марк Александрович рўйхатда ўзининг фамилиясини ҳам кўрди — уни МК аъзолигига номзод қилиб тавсия этишган эди. Марк Александрович буни заводи қурилишининг иккинчи беш йилликда ўйнайдиган катта ролини эътироф этиш деб баҳолади. У рўйхатда бошқа йирик қурилишларнинг бошлиқлари ва энг улкан заводлар директорларининг фамилияларини ҳам кўрди — бу даврнинг мамлакатни саноатлаштиришнинг аён нишонаси эди.

Будягин рўйхатда йўқ эди.

Холбуки, Саша Будягиннинг уйига тез-тез бориб турарди. Сашанинг ҳузурида Иван Григорьевич ҳар хил гап-сўзларни гапирмаганмикин? Лениннинг мактубини Сашага ўқишга берган ҳам Будягин эмасмикин? Балки шунчаки сұхбат билан чекланиб қолмагандир иш?..

Марк Александрович на Ягода билан, на Березин билан таниш эди. Аммо ОГПУ раиси Ягодага мурожаат қилиш Сашанинг ишининг аҳамиятига мос келмас эди. Ундан ташқари бу бадқовок, ичимдагини топ қабилидаги одам унинг раъйига унча ўтиришмади. Березинга мурожаат қилгани табиийроқ — бунаقا ишлар билан у шуғулланади. Аммо танаффусларда ё. Марк Александровични кимдир ушлаб қоларди ё Березинни топиб бўлмасди — у ғойиб бўларди. Қулай фурсат ўттиз биринчя январь куни — партиянинг ўн еттинчи съезди шарафига ўтказилган намойиш вақтида келди.

Марк Александрович ҳаётидә кўп намойишлар кўрган, аммо буниси унинг кўрганларининг ҳаммасидан ҳам каттароқ эди. Икки соатдан ортиқроқ вақт мобайнида январь изғирини қақшатиб турган бир шароитда Қизил майдондан миллиондан ортиқ одам ўтди. Қоронғи тўшиб қолган эди, намойишни проJECTорлар ёритиб турди. Бу эса, намойишга янада ўзгача салобат баҳш этарди.

«Сталин». Ҳамма плакатларда ва шиорларда шу ягона сўз ёзилган эди. Ҳамма уни қичқириб айтар, ҳижжаларди. Бу сўз изғиринли ҳавода муаллақ қолгандай эди. Ҳамманинг нигоҳи Мавзолей минбариға қадалган эди. Минбарда оддий шинель кийган, бошида ҳам оддий қулоқчин билан Сталин турарди. У қулоқчинининг қулоқларини тушириб олганди. Минбардайларнинг ҳаммаси ҳам бошига иссиқ қулоқчин кийиб олган, аммо фақат Сталингина қулоқчинининг қулоқларини тушириб олган. Демак, у совуққотган. Бу миллионлаб одамлар учун Сталиннинг сиймосини янада яқинроқ ва одамийроқ қиласди. Бу одамларнинг ҳаммаси совуқ қотган, аммо Сталин улардан кўпроқ совуқ қотган. Улар ҳаракатда, юриб боришмоқда, у эса бир неча соатдан бери Мавзолей минбарида қимир этмай туриб, уларни муборакбод қилмоқда.

Съезднинг бошқа делегатлари билан бирга Марк Александрович Кремль деворлари ёнидаги минбарда турарди. Ўзининг қурилишида у ҳозиргидан бадтарроқ совукларни кўрган, лекин шундоқ бўлса ҳам оёқлари музлаб қолди. Ботинкада келипти-я. Кигиз этик кийиш керак эди. У Березинни топди, унга яқинроқ жойда турди, митинг тугаб, намойиш бошлангандан кейин унинг олдига борди.

Березиннинг эскимосникига ўхшаган маъдандек чехрасида ўзига фақат ҳаёт-мамоат масаласида мурожаат қилишларига кўнинкан одамларда бўладиган синчковлик ифодаси пайдо бўлди. У тавозеъ билан биш иргади — унинг олдига съезд делегати келди, Рязанов ўзини таништиргандан кейин эса, ҳатто мурувват билан саломлашди. Марк Александрович лўнданагина қилиб Сашанинг ишини гапирди, деворий газета билан Солыцни эслатди, жияни учун-кафил бўлишини айтди. Тўғри, жияни ҳали ёш, адолатсиз айблашларига қарши қизиққонлик қилиб гапириш керак бўлмаган нарсаларни ҳам гапириб юборган бўлиши мумкин. Агар борди-ю, Саша бошқа иш бўйича қамоқка олинган бўлса, буни унга маълум қилишларини сўрайди, жиянининг иши унга даҳлдор бўлмаслиги мумкин эмас-ку. Березин унинг гапини эътибор билам, гоҳи-гоҳи майдон орқали ўтиб бораётган одамларга кўз қирини ташлаб тинглади. Ўшанда унинг юзига проJECTорларнинг шуъласи тушиб турганди. Унинг юзи шишинқираган, териси сер-

ажин, ҳорғин кўринди. У Марк Александровичнинг гапини индамай тинглади, фақат Сашанинг фамилиясими қайтариб сўраб олди ва унинг нима иш билан қамалганини менга ҳам маълум қилсанглар дёган илтимосга жавобан табассум билан «зулматли тун қаъридадир у...» деб жавоб берди. Бу жавоби билан у бу ишнинг ўзига маълум-маслигига ва маълум бўлган тақдирда ҳам, ҳозир бу тўғрида гаплашишнинг ўрни ҳам, фурсати ҳам эмаслигига шама қилган эди. Ҳатто бошқа қулайроқ вазиятда ҳам унинг бирон тайинли гап айтиши амри маҳол, чунки уларнинг иши шунаقا.

— Мен иш билан танишиб чиқаман ва қўлимдан келган ҳамма ишни қиламан. Тергов объективлик билан синчилаб олиб борилади.

Бу жавоб Марк Александровичга жиддий, самимий ва муруватли эшилди. У анча кўнгли тинчib, Березиндан узоқлашди.

Марк Александрович Сольц билан ҳам гаплашиш ниятида эди. Аммо Сольц съездда иштирок этмади, у бетоб эди. Катта одамнинг уйига боришни эса, Марк Александрович эп кўрмади, Березин билан гаплашгандан кейин буни унчалик зарур демаса ҳам бўларди.

15

Москваликлар проJECTорлар нури билан ёртитилган Кизил майдондан Мавзолей минварида турган Сталинни муборакбод қилиб ўтиб бораётганларида Бутир турмасида кечки овқатланиш фурсати бошланган эди. Йўлакларда кигиз этикларнинг аста шипиллагани эшилтиди, ҳар хил ширин-шириқ овозлар кела бошлади, кулфлар шақиллаб очилди, қошиклар қалайи идишларга тақиллаб тега бошлади, қайноқ сувлар кружжаларга қулт-қулт қўйилди. Эшикдаги думалоқ қопқоқ бир томонга сурилди, бир лаҳза ёруғ кўринда ва шу ондаёқ йўқ бўлди — назоратчи уни боши билан тўсиб қўйган эди. У камера-ни кўздан кечирди, кейин қопқоқни ёпди-да, дарчани очди.

— Овқат.

Саша мискасини узатди. Жиноятчилардан тайнинланган овқат тарқатувчи кострюлкандан бир чўмич шавла олиб, Сашанинг идишига солди. Кострюлкани овқат тарқатувчининг ёрдамчиси икки қўллаб ушлаб туради. Ёрдамчи ҳам жиноятчилардан эди. Кейин у чойнакдан кружкага қайноқ сув қўйди. Назоратчи, Саша овқат тарқатувчига бирон нарса бериб қўймасин ёки овқат тарқатувчи Сашага қараб қўймасин, деб пойлаб туради.

Бу йўлакда сиёсий маҳбуслар ўтиради. Улар ҳам худди Сашага ўхшаб, дарча олдинга келишшар, қалайи идиш ва кружкаларини узатишар, шавла ва қайноқ сувларини олишарди.

Ким бўлсайкин бу одамлар? Уч ҳафта мобайнида Саша овқат тарқатувчилардан ташқари фақат иккита гина маҳбусни кўришга мубаффак бўлди. Уларнинг бири сартарош эди. У рамақижон бир чол эди, пешонаси энзис, ияги тутиб чиқкан, қотилники сингари бешафқат кўзлари бақрайган. Унинг устараси ҳам ўтмас экан. Саша қайтиб сартарошнинг олдига бормади, соқол қўйишга аҳд қилди. Иккинчи маҳбус ёш жиноятчи бўлиб, унинг башараси хотинчалиш эди. У йўлакни супириб-сидирар, Сашани олиб ўтаётганларида юзини деворга ўғириб оларди. Ўтиб кетаётган маҳбусга қарашга унинг ҳаққи йўқ эди, шўнингдек унга ўзининг юзини ҳам кўрсатмаслиги керак эди. Шундай бўлса ҳам, Саша унинг қизиқиш тўла қийғоч нигоҳини ҳис қилди, нигоҳи ҳатто маккорона эди.

Сашани сайрга олиб чиқишгандა ёки ҳожатхонага олиб боришгандан ҳамма камера-лар кимсасиз, ўлик кўринарди. Аммо биринчи оқшомдаёқ кечки овқатдан кейин Саша ўнг томондаги деворнинг аста тиқиллаганини эшилти — кимдир деворни тез-тез қисқа-қисқа урарди. Зарблар орасида қисқа танаффуслар бўлар ва гўё деворга бирор нарса-ни ишқалаётгандай нимадир шитир-шитир қиласди. Кейин ҳамма нарса тиниб қолди — қўшниси жавоб кутмоқда эди. Саша жавоб бермади, у девор тиқиллатиб гаплашишини билмас эди:

Эртаси куни яна кечки овқатдан сўнг девор такроран тиқиллади.

Қўшнисига тиқиллататеётганини маълум қилиш мақсадида Саша эгилган бармоғи билан бир неча марта деворни уриб-уриб қўйди. Энди у ҳар куни кечқурун шунақа қиладиган бўлиб қолди. Қўшниси тиқиллатиб, нима демоқчи бўлаётганини Саша билолмасди. Аммо унинг тиқиллатаверишида қандайдир қонуният бор эканини сеза бошлади: аввал бир неча зарб бўлади, кейин қисқа танаффус, сўнг яна зарблар ва, ниҳоят, шитир-шитир овоз. Гарчи Саша қўшниси нима демоқчи эканини тушунмаса-да, дёвборнинг астагина тиқиллаши ўни ҳаяжонлантирар эди.

Чап томондан Сашага ҳеч ким тиқиллатгани йўқ ва унинг тиқиллатганига жавоб ҳам бўлмади.

Саша шавласини еб тугатди, қошиғини ялаб қўйди, кейин қошиғи билан кружкадаги чой ва қандни аралаштириди, совуб қолган чойни иди, ўрнидан турди ва камера бўйлаб юрди: олти қадам девордан эшиккача, бурчакдан-бурчаккача ҳам шунча. Бу геометрия қонунларига хилоф эди — гипотенуза ҳамма вакт катетдан узунроқ бўлади. Лекин, фарқи шу қадар арзимас эдикни, уни пайқаш амри маҳол эди. Бир бурчакда — параша, иккинчи бурчакда — темир кроват, учинчи бурчакда кичкина стол, тўртинчиси — бўш.

Шипда темир түр тутилган хира чироқ. Шипнинг тақкинасида дераза, унга йўғон-йўғон темир панжара тутилган, панжара ортида кичкинагина кир ойна.

Ипсиз ботинка оёқда сурилиб, бетон пол устида тақ-туқ қилади. Қайишсиз шимини бир амаллади — шимининг йирмоқидаги биринчи илмоқни белдаги тасманинг тұгмасында қадади. Шими қийшиқ турадиган бұлыб қолди, юришга халал берарди. Аммо ҳадеб шиминг тушиб кетаверса истасаңг-истамасаңг, күнглингдан кечадиган хұрлык түйгуси йўқолади.

Сашани ҳеч қаёққа чақиришмади, сўроқ қилишмади, айб эълон қилишмади. Маълум муддат давомида айб эълон қилиниши шартлигини Саша биларди. Аммо бу муддат қанча эканидан бехабар эди ва энди билолмас ҳам.

Баъзан шундай туюлардики, уни бутунлай унуги қўйиши, бу ерга энди у тириклай кўмилган. У ҳар гал бу ҳақдаги ўларини ўзидан қувар, юрагидаги ваҳимани босишига уринарди. Кутиш керак. Уни чақиришади, сўроқ қилишади, ҳамма нарса аён бўлади ва уни чиқариб юборишади.

У уйга қандай қайтиб боришини хаёлида гавдалантирар эди. Эшикнинг кўнғирогини босади... Йўқ бўлмайди, бунақа қўққисдан кириб бориб бўлмайди. Аввал телефон қилиб огохлантиради, «Бироздан кейин Саша боради» дейди, кейин ўзи кириб боради. «Ассалому алайкум, ойи, бу менман...»

Онасининг изтироблари ҳақидаги ўйларга чидаб бўлмас эди. Балки у Сашанинг қаерда эканини ҳам билмас, кун бўйи турмама-турма юргандир, кети йўқ навбатларга бир тутамгина бўлиб илашиб, мунгайиб, интизорлик билан умр ўтказаётгандир. Ҳамма нарса ўтиб кетади, ҳаммаси унугилади, лекин у ҳеч нарсани унугмайди, зарбадан қайтиб ўзига келолмайди. Шуларни ўйлаганида Саша бошини турма деворига ўргиси, оғир темир деворни силкитгиси, бақириб-чақиригиси келар, мушташмоқчи бўларди...

Кўлф шиқирлади, эшик очилди.

— Ҳожатга.

Саша сочигини елкасига ташлади, парашани қўлига олди-да, назоратчининг олдига тушиб, йўлак бўйлаб кета бошлади.

Ҳожатхонага сепилган оҳак камерадагидан ўткирроқ эди. Саша парашани ағдарди, оҳакли сув билан чайди, у парашадан деярли фойдаланмас эди, лекин шундоқ бўлса-да, ундан сассиқ ҳид келаверарди. Кейин қайтди, темир эшиқ тақиллаб ёпилди. Энди у эрталабгача бошқа очилмайди.

Шип тагидаги деразанинг хира ойнагидан ҳали юлдузлар ғира-шира кўриниб туарди. Йўлақда эса, яна жонланиш сезилди. Унинг эшигидаги зулфин ҳам шиқирлади.

— Ҳожатга.

Турмадаги одатдаги кун бошланмоқда эди. Эшикдаги қопқоқча бурилди, дарча очилди.

— Нонушта.

Овқат тарқатувчининг кўкрагида каттагина фанер таҳта осиғлиқ эди. Унинг устида бурда-бурда қора нон, тўп-тўп қанд, қуруқ чой ва туз, қути-қути «Бокс» папирослари, гугурт доналари ва гугурт қутисидан йиртиб олинган бўлак-бўлак фосфорли қофозлар бор эди. Папирос қутилари ўртасидан йиртиб қўйилганди. Сашанинг омади кулди. Бир кунга саккиз дона папирос берилди. Қутида йигирма беш дона бўлади. Кимда ким учинчи бўлиб олса, унга тўққиз дона папирос тегади, бундан ташқари кўтининг қолганини — бир бўлак картонни ҳам олади. Ҳар нима дегандা ҳам, бир бўлак картон — қофоз-да. Мана бугун Сашага ўша бир бўлак қофоз тегди. Балки хат-пат ёзиб, ташқарига бериб юборишининг йўли бўлиб қолар. Фақат у қофозни қаерга яшириб қўйиши билмади, ўйлай-ўйлай уни батареянинг орқасига тикиб қўйди.

Берадиган нонушталари ҳом-хатала, зилдай оғир, усти шилимшиқ бўларди, лекин шундоқ бўлса ҳам эрталаблар ундан янги ёпилган ноннинг ачимсиқ ҳиди келиб туарди. Бу ҳид Сашага бир вақтлар бўлиб ўтган воқеани эслатди. Ушандан ишхонасида ярим йиллик бадалига ғалла ўрнига ун олган эди. Онаси, унни новвойхонага берди. Аммо новвойхонадан улар топширган унларига қараганда кўпроқ нон олиши. Бу сирли жумбоқ анча вақтгача уларнинг бошларини қотирди. У онаси билан бирга нонни ўйига ченада олиб келган эди. Саша ҳозир бир бурда нон кавшаб, чой ичиб ўтирас экан, ўтмиш воқеаларини бирма-бир эслади — ўша қишида очарчилик бўлганди, чена қор устида фижирлаб борар, ундан янги ёпилган ноннинг хуш ёқадиган ҳиди анқирди. Онасининг хурсандчилиги-чи. Бу нонларни қуритиб олади, улар қишида аскотади. Шуларни эслар экан, Сашанинг юраги орзиқиб кетди — болалик хотиралари бенихоя инсоний эди — турма, бу ним-қоронғи камерада уларни эслаш ўринисиз эди.

Зулфин шиқирлади, эшик очилди, устида пўстин, қўлида миљтиқ билан соқчи на-моён бўлди.

— Сайрга.

Кийиниш керак, камерадан чиқиб, чап томондаги йўлакнинг охирига бориши лозим ва ўша ерда соқчининг ҳовлига олиб чиқадиган эшикни очишини кутмоқ шарт. Кейин яна худди шу йўл билан, яна ўшандай эшикларнинг очилиб ёпилиши билан орқага қайтилади. Буларнинг бари, сайр билан бирга йигирма минутни олади.

Чорбурчак ҳовлини икки томондан турма иморатининг деворлари ўраган, учинчи томонида — баланд ғишт девор, тўртични томонида эса — юмaloқ ғиштин минора. Саша кейин билди — бу минора Пугачев минораси деб аталар экан. Саша доира бўйлаб, қор устида одамлар тепкилаб ҳосил қылган сўқмоқдан юрди. Ҳовлини кўндалангига кесиб ўтган сўқмоқлар ҳам бор эди. Баъзи маҳбуслар доира бўйлаб эмас, шу кўндаланг сўқмоқларда юришни маъкул кўптарди. Соқчи эшик ёнида кесакига суюнганича қўлтиғига милтигини қисиб турар, баъзан чекар, баъзан эса ярим юмуқ қовоғи остидан Сашага қараб қўяди.

Топталган қор оёқлар остида ғижирларди... Осмоннинг кўк гумбази, музлаган мөвий юлдузлар, кўчаларнинг олисдан келаётган ғовури, тутун ва кўмир чўғининг ҳиди Сашани ҳаяжонга соларди. Турма камераларининг деразаларида чироқ милтиллайди — демак, Саша ёлғиз эмас. Камерадаги қўлансан ҳиддан кейин соғ ҳаво кишига кайф беради. Турмадаги ҳаёт ҳам ҳаёт, инсон нафас олар экан ва ўуумид бўлмас экан, яшайверади, йигирма икки ёшда эса, ҳаётнинг турган-битгани умид бўлади.

Соқчи кесакидан елкасини олди, милтигининг қўндоғини ерга урди-да, иккинчи эшикни очди.

— Кирилсин.

Саша айланишини тугатиб, ҳовлини тарқ этди. Улар зинадан кўтарилишиди, яна қалитлар шиқирлади, камера эшиклари ёпилди, яна шип-шийдам деворлар, темир кроват, столча, параша, эшикдаги туйнукча. Аммо муздек ҳавонинг бардамлаштирувчи нафаси ва олис кўчаларнинг ғовури уни анча вақтгача тарқ этмади. Саша дераза олдида туриб, бир парча қиши осмонига тикилар, ҳозиргина унинг боши устида муаллақ турган сокин мовий гумбаздан кўзини ололмасди.

Яна бир хурсанд қиласидан нарса бор эди — душ. Унга ҳафтада бир марта кечаси олиб боришаради. Эшик очилиб, соқчи Сашани савол билан уйғотарди.

— Ювинганингизга анча бўлдими?

— Анча бўлди.

— Отланинг.

Саша сагиб ўрнидан тура, апил-тапил кийинар, сочиғини олиб, камерадан чиқарди. Душхонанинг даҳлизида соқчи унга кичкинагина совун берарди, Саша уни олиб ичкарига киради. Сувгоҳ иссик, гоҳ совуқ қеларди, иссиқ-совуғини бир тўхтамга келтиришнинг иложи йўқ эди. Саша душнинг тагига кириб, хўп ҳузурланар, ҳатто қўшиқ айтиб юборарди. Унинг назаридаги шовуллаб тушаётган сув унинг овозини босиб кетарди, душхона даҳлизида, деразанинг токчасида ўтирган соқчига унинг овози етиб бормасди. Жусаси кичкина бу қизил аскар йигит кувноқ табиатлидай, муруватлидай кўринарди. Сашани шоширмас, сабр-тоқат билан кутиб ўтираверарди. Сирасини айтганда, кимни кутиш барibir эмасми, буниси бўлмаса бошқасини кутади-да. Саша узоқ чўмиларди, бир бўлақ совун данакдеккина бўлиб қоларди, шунда ҳам у сувдан чиқмас, сувга орқасини, қорнини, оёқларини тутиб чўмилаверарди... «Қўнғироқли ченада эдик, олисларда милтирип чироқ, қачон висол фурсати келар, қон қилди-ку, юракни фироқ...»

У душхона даҳлизига чиқиб, ҳафсала билан артинар, соқчи эса, қизиқиш билан тикилиб турарди. Балки у шундек навқирон йигитни, кўринишидан ўқимишли одамни бу ерда нега сақлаб туришганига ҳайрон бўлгандир. Балки Сашанинг мускулдор қаддидоматидан завқланиб тикилар...

Бир куни кечаси соқчи уни одатдаги савол билан уйғотди:

— Ювинганингизга кўп бўлдими?

Саша ўтган кечаси чўмилган эди; соқчи адаштириб қўйган, шекилли.

— Анча бўлди.

— Отланинг.

Душхонадан чиқиб, артинар экан, Саша деди:

— Қани энди, тез-тез чўмиилиб турсанг.

Кичкина соқчи ҳеч нарса деб жавоб бермади, аммо эртаси куни келиб, яна уни олиб кетди. Саша душга деярлик ҳар кеча қатнайдиган бўлиб қолди. — Баъзан у ўрнидан туришга эринар, уйқуси келарди, аммо у рад қиласидан бўлса, эртасига соқчи келмай қўяди. Нима сабабдан Сашага бунаقا саҳоват қилишяпти? Эҳтимол, бошқалар чўмилашдан воз кечишар, кечаси ювенишини исташмас, соқчи эса зерикар, балки бу серташвиш дехқон йигит бекордан-бекорга оқаётган сувнинг исроф бўлишига ачинар? Балки унинг қарамоғидаги душни қадрлагани учун Сашага муруват кўрсатар?

Саша қулфнинг шиқирлашидан уйғониб кетди. Соқчи камеранинг ичига кирди. Аммо бу душга олиб бораидиган соқчи эмас, бошқаси эди. У нотаниш эди. Белига бир боғлам калит осиб олипти. Остонада йўлак назоратчиси қотиб турарди.

— Фамилия?

— Панкратов.

— Кийининг.

Саша тёмир кроватдан турди... Қаёққа? Озод қилишдими? Ундоқ бўлса, нега тунда? Умуман, ҳозир соат неча бўлди ўзи?

чи
ра.
аб,
ке-
нг
ти-
на-
о-
а-
—
ра-
и,
чи
т-
си-
б,
ин
си
р-
а-
ш-
с-
а-
ш-
у-
р-
и-
и-
бу
и-

У пальтосини киймоқчи бўлди.

— Керак эмас.

Соқчи боши билан имо қилиб, унга ўнг томонга юришни буюрди ва ўзи Сашанинг орқасидан борди. Унинг белидаги калитлар шиқирларди. Улар калта-калта йўлаклар бўйлаб, ёнига сим тўр тутилган зиналар орқали анча юриши: Навбатдаги йўлакнинг темир эшигини очишдан аввал соқчи калит билан эшикни уриб кўрарди. Йўлакдан худди шунақа тўққилатган жавоб эшитиларди. Шундан кейингина у эшикни очарди.

Саша соқчининг олдига тушиб борар ва йўналишга қараб турманинг қайси томонига бораётганларини аниқламоқчи бўларди. Улар гоҳ зиналардан кўтарилишар, гоҳ тушишарди, Сашанинг мўлжалида ҳозир улар биринчи қаватда эдилар.

Бу ерда ҳам эшик жуда кўп эди, аммо уларнинг устига темир қопланган эмас, оддий, тахтадан бўлган, туйнукусиз ва дарчасиз эшиклар эди. Улардан бирини соқчи тақиллатди.

— Киринг.

Саша кўзига тушган чироғ нуридан ҳеч нарсани кўрмай қолди. Стол ортида ўтирган одам, лампани айлантириб, унинг шуъласини Сашанинг юзига тутди. Бу шуъладан кўзи қамашган Саша нима қилишини, қаёққа боришини билмай донг қотиб қолганди.

Лампа пастга эгилди, унинг шуъласи стол устини ва стол ортида ўтирган одамни ёритди.

— Ўтиринг.

Саша ўтириди. Унинг қаршисидаги терговчи озғингина малла сочли ёш йигит эди. Мугуз гардишли катта кўзойнек таққан. Гимнастёркасининг ёқасида учта шпал. Агар ҳарбий кийими бўлмаса, уни қишлоқ комсомолининг фаоли, кутубхоначи, ёхуд ўқитувчи деб ўлаш мумкин. Бу тоифа одамлар Сашага яхши таниш ва маъқул. Стол устида бланк ётилти. Терговчи уни тўлдиришга бошлади... Фамилиянгиз?.. Исмингиз?.. Отангизнинг исми?.. Туғилган йилингиз?.. Туғилган жойингиз?.. Адресингиз?..

— Кўл кўйинг.

Саша қўл кўйди. Бланкада терговчининг ҳам фамилияси ёзилган экан — Дъяков. У ручкани сиёҳдоннинг четига тираб қўйди-да, кўзларини Сашага қаратди.

— Нима учун ўтирибсиз бу ерда?

Саша бунақа саволни сира ҳам кутмаганди.

— Буни менга сиз айтасиз деб ўйловдим...

Бетоқат бир ҳаракат билан Дъяков ўзини стулнинг суюнчиғига ташлади.

— Бунақа гапларни кўйинг. Қаерда эканингизни унутманг. Бу ерда мен савол бераман, сиз жавоб қайтарасиз. Мана, мен сиздан сўрайламан — нима учун қамоққа олингансиз?

У бу гапларни шунақа оҳанга айтдики, гўё кимдир бошқа бирор Сашани қамоққа олган-у, энди у, яъни Дъяков, бу масаланинг тагига ётиши керак. Саша ҳам нима учун қамалганини билмаслиги мумкин эмас, шунинг учун вақтни беҳуда ўтказмаслик керак, ишга қанчада тез киришишса, шунча яхши. Хонага қоронғилик чўқди. Фақат лампагина стол устини ёритиб турар, Дъяков ўзини стул суюнчиғига ташлагандан эса, унинг башараси фойиб бўлар, овози қоронғилик ичидан эшитиларди.

— Институтдаги воқеа сабаб бўлгандир-да, — деди Саша.

— Қанақа воқеа экан? — деб сўради Дъяков лоқайд оҳанга. Гўё бу воқеа унга маълум — Сашанинг қамалишига унинг сира ҳам даҳли йўқдай. Иши терговга тушганларнинг ҳаммаси шунақа бемаъниликтан бошлайди, гарчи бир-биридан фарқ қилмайдиган бунақа беҳуда ўжарликлар жонга тегиб кетган бўлса ҳам, эшитишга тўғри келади.

Иўлини қиляптими? Еки терговчи чиндан ҳам ҳеч нарсани билмайдими?

Ҳамма нарса Саша таҳмин қилганидан, ўзини чоғлаганидан бошқачароқ тарзда рўй бермоқда эди. Унинг вужудини кўнгилни оздирувчи маҳзун бир туйғу қамраб олди. Бу туйғуни у бир марта болалигига туйған эди. Ўшанда Саша ўт ўчирувчиларнинг нарвони орқали ўйларининг томига чиқкан эди. Нарвоннинг тепасидаги темир ўқлар девордан узилиб кетган, учи чайқалиб турарди. Нарвоннинг учи томга яқинлашган фурсатда томга сакраб ўтиб олиш керак эди. Саккис қаватли ўйнинг тепасидан у чукур қудуққа ўхшаган ҳовлидаги болаларни кўрди. Улар бошларини орқага ташлаб Сашага қарашар ва нима бўлишини кутишарди. Шунда унинг юраги орқага тортиб кетди, назарида, томга етолмайдигандай, оёғини нарвондан вақтида ололмайдигандай, ҳовлининг асфальтига чилпарчин бўладигандай туюлди.

Ҳозир терговчининг рўпарасида ўтирас экан, яна назарида ҳаёт-мамот ўйини бўлаётгандай, ҳалокатга учраши муқаррардай туюлаверди, ноchorлик ва иложисизликдан юраги сиқилиб зардоб бўлди. Унинг иши арзимаган, беҳуда бир иш, аммо унга сиёсий жиноят тусини беришса, бунинг устига қамашса, турмага тиқишишса, у даҳшатли ишга айланади. Унинг қаршисида фикрдош, маслакдош ўртоғи — коммунист ўтирипти, бироқ Саша унинг учун — душман.

Шундек бўлса ҳам Саша ичидаги гапларини айтиши керак. Айтганда ҳам, камерада ўтириб, ичидаги қайта-қайта пишиштан иборалари билан айтмоғи керак. Саша Азизян билан

бўлган можарони, деворий газета воқеасини, Сольцга учрашганини гапириб берди.

— МКК қайта тиклади деяпсиз-ку?

— Ҳа, тиклади.

— Демак, сизни бунинг учун қамоққа олишмаган, яна қандайдир сабаб бор...

— Бошқа ҳеч гап йўқ.

— Ўзингиз ўйлаб кўринг, Панкратов, наҳотки сизни бухгалтерия ўқитувчиси билан гап талашиб қолганингиз учун ёки деворий газетанинг бир сонини чатокроқ чиқарганингиз учун қамашган бўлса? Нима, биз чумчуқларни тўпга тутяпмизми? ЧеҚа органлари ҳақидаги тасаввурингиз ғалати экан-ку.

— Менга қанақа айб қўйишмоқда?

— Расман айб эълон қилинишини истайсизми? Шу билан ютиб чиқмоқчи бўласизми?

— Мен нима сабабдан қамоққа олинганимни билишни истайман.

— Биз эса, бунинг барини ўзингиз айтиб беришингизни истаймиз. Биз сизга партия олдида ҳалол ва ростгўй бўлиши имконини бермоқчимиз.

— Мендан нима масалада гумондор бўлаётганингизни айтинг, мен жавоб берай.

— Сиз ким билан аксиликлобий сұхбатлар қилгансиз?

— Менни? Ҳеч ким билан. Мени бунақа сұхбат қилишим мумкин ҳам эмас.

— Сиз билан ким сұхбат қилган?

— Мен билан ҳам ҳеч ким сұхбат қилган эмас.

— Шу гапингизда қатъий турасизми?

— Ҳа, қатъий тураман.

Дъяков қовоғини солди, стол устидаги қоғозларни титкилади.

— Хўп, майли. Кўп афсус. Биз сиздан бошқа нарсани кутган эдик. Сиз самимий ва ростгўй бўлишни истамаяпсиз. Бу сизнинг ақволингизни яхшиламайди.

— Институтдаги воқеалардан бошқа мен бирон-бир айбим бор деб билмайман.

— Демак, сизни бекордан-бекорга қамашибди-да? Биз гуноҳсиз одамларни қамар

эканмиз-да? Сиз ҳатто шу ерда ҳам аксиликлобий ташвиқотингизни давом эттиряпсиз. Биз жандармерия эмас ахир. Учинчи бўлим эмасмиз-ку! Биз шунчаки, жазоловчи орган ҳам эмас. Биз партиянинг куролланган отрядимиз. Сиз эса, иккюзламачисиз, Панкратов, билдингизми?

— Мени бунақа дейишга ҳаққингиз йўқ...

Дъяков муштуми билан столини урди.

— Кўрсатиб қўяман сизга нимага ҳаққим бор, нимага ҳаққим йўқлигини. Санаторийга келганман деб ўйлаётгансиз, шекилли. Сизга ўшаганлар учун бошқа шароитимиз ҳам бор. Мунофиқ. Сизга қулоқлар қирқма милтиқдан ўқ узмаган-да. Умрингиз бўйи ишчилар синфининг бўйинига миниб олгансиз. Ҳозир ҳам давлатнинг бўйинда ўтирибсиз, давлат сизни ўқитади, сизга стипендия беради, сиз бўлсангиз уни алдайсиз.

Бир неча муддат у қовоғини солганича индамай турди, кейин ортиқча ва қераксиз бир ишни бажараётгандай, норози оҳангда деди:

— Майли, бўлмаса, гапирган гапларингизни қоғозга тушириб қўйайлик.

Шундай деб, у ёза бошлади. Ора-чора Сашага калта-калта саволлар бериб қўйарди: газетани қаҷон ва ким билан чиқарган, ҳисоб ўқитувчиси билан можаро қаҷон юз берган эди, нима масалада гап қочган, қаҷон ва қаерда уни ҳайдашган, ҳайдайтганда уни нимада айблашган.

Ёзиб бўлиб, у варақни Сашага узатди.

— Ўқиб чиқиб, қўл қўйинг.

Шундай деб ўзини сунячиқа ташлади. Саша ўзида унинг синчков нигоҳини ҳис қилди. Дъяков унинг юз ифодасини кузатар, бўш дақиқадан фойдаланиб, уни тузукроқ қўйиб олишга тиришарди. Ҳаммаси тўғри ёзилипти, тўғри-ю, лекин алланечук бир томони-лама. Байрамга деворий газета чиқаришган, унда зарборликни таҳқирловчи эпиграммалар берилган, бунда фалончи-фистончилар иштирок этган, ячейка варайком томони-дан ҳайдалган... Албатта, буларнинг ҳаммаси шунчаки расмиятчилик учун, сўроқни қоғозга тушириб қўйиш учун ёзилади, қамоққа олиннишининг сабаби, афтидан, бошқа нарсада.

Шундоқ бўлса ҳам у деди:

— Бу ерда МКК қарори билан менинг институтга тикланганим қайд қилинмапти-ку?

Дъяков қовоғини солиб, варақни қўлига олди.

— Институтга тиклаш ҳақидаги бўйруқда нима деб ёзишган эди?

— У ерда унча, тўғри ёзишган эмас...

— Мен қандай ёзиш керак эди деб сўраётганим йўқ, нима ёзишган деб сўрайаман.

— «Студент Панкратов томонидан ўз хатоларининг тан олинганини назарда тутиб...»

Дъяков ручкани олиб, варақнинг охирига ёзиб қўйди: «Кейинчалик мени ўз хатоларини эътироф этган одам сифатида институтга тиклашди».

У варақни яна Сашага узатди.

Саша қўл қўйди. Дъяков варақни қўлига олиб, бир чеккага қўйиб қўйди.

— Ўйлаб кўришингизни маслаҳат бераман, Панкратов. Биз умумий ишимиз учун

сизни йўқотишни истамаймиз. Шунинг учун ҳам сиз билан пачакилашиб ўтирибмиз. Биз сизни аяпмиз, буни тушунинг. Хотирангизни кавлаштириб кўринг. Ҳа, кавлаштиринг.

У стол ортидан чиқиб, эшикни очди-да, соқчига буюрди:

— Олиб кетинг!

Саша камерага қайтиб келди, унинг орқасидан зулфин шиқирлади. Аввалгидек, хира-шишада қишки юлдузлар шульаланаарди. Тунми бу ё тонгми?

У девор тиқиллаганини эшилди. Қўшниси қаёққа олиб бориши деб сўраётганга ўхшайди. Саша одатдагидек уч марта тиқиллатиб жавоб берди-да, ечинмасдан темир жароватга чўзилди.

Дъяков ундан нима истайди? У нимани бўйнига олиши керак? «Ким билан аксилинқи-лобий сұхбатлар қилгансан?» эмиш? Қанақа сұхбат бўлиши мумкин? Ўйлайвериб боши қотиб қолди. Уни институтдаги воқеалар учун қамашганига ишончи комил эди. Бунақа эмас эканини билиб, лол бўлиб қолди, ҳамма нарса аралаш-куралаш бўлиб кетди. У тер-говчининг ишончини қозонмоқчи, хайриҳоҳлигига эришмоқчи эди. Аксинча бўлиб чиқди. Агар институт қамоққа олиниши учун баҳонаса сабаб эмас экан, демак, бошқа сабаб бор экан-да. Демак, бу сабабни прокурор асосли деб ҳисоблайди-да. Уни аксилинқи-лоби-ликда айблаш қанақа одамнинг калласига келиши мумкин? У билан партия ўртасида ихтилоф йўқ. Ҳа, хушомадгўйлар билан лаганбардорлар Сталинни ялаб, жунини тескари қилиб юборишяпти, аммо у бу тўғрида ҳеч кимга ҳеч нарса деган эмас, — бу Сталиндаги асосий нарса ҳам эмас. У бу тўғрида фақат Маркка гапирган, лекин Марк бу гапларни келиб айтган бўлиши мумкин эмас-ку. Балки, у ҳам қамоқдадир? Тинтуб вактида орган ходими унинг сувратига ёпишиб олганди, уни қўлида айлантириб, ҳар томондан разм со-либ чиққанди. Дъяков ундан Маркка қарши кўрсатма олиш ниятидамикин? Қўрқиб ке-тиб, тоғасини сотади деб ўйлаётганмикин? Будягинми? Балки. У Эйсмонт билан ёхуд Смирнов билан дўстона алоқаларда бўлганми? Смирновлар ҳам Бешинчи ўйда истиқо-мат қилишарди. Смирновнинг қизи Сашаларнинг мактабида ўқиган. Гавдали малла қиз эди. Иван Григорьевични чет элдан баҳорда — Смирнов — Эйсмонт иши эндигини ту-гаганда қақириб олишган эди. Будягиннинг Глинская телефон қилганидан, Саша Будягин-ларнига бориб-келиб туришидан хабардор бўлиб қолишидамикин? Энди ундан Иван Григорьевичга қарши кўрсатма олишмоқчимикин? Бўлмаган гап. Саша ваҳима қилияпти. Ваҳима қилганга қўш кўринади. Бирорнинг жияни бўлгани учун қамашмайди, бирор билан бир синфда ўқигани учун ҳам қамашмайди. Ундоқ бўлса уни нима сабабдан бу ерда олиб туришилти? Терговчи масҳарабозлик қилмайди-ку?

Саша сўнгги ойлардаги ҳаётини кунма-кун ҳаёлидан ўтказди. Қизиқонлик билан оғзидан бирон ножӯя гап чиқиб кетганми? У лоақал институтда бўлиб ўтган воқеаларни ҳам бирор кимсага айтгани йўқ. Фақат яқинлари биларди: Нина, Лена, Вадим, Макс, Юра... Юра Шарок. Янги йилни кутишда ораларида жанжал чиқкан эди. Аммо Юра бу-нақа разил ишни қилишга қобил эмас. Группадаги болалардан биримикин? Ковалевми? Аммо гап институтда эмас-ку. Нимада, бўлмаса?

Кундузи камерага иккита шпал тақсан турма амалдори келди.

Саша ўйдаги одатига кўра ғайрихтиёрий тарзда ўрнидан турди. Бу ҳаракат учун кейинчалик у ўзини кечиролмай кўл вақт эзилиб юрди.

— Фамилиянгиз?

— Панкратов.

— Илтимосларингиз борми?

— Мен передача олмаяпман.

— Терговчингизга мурожаат қилинг.

— Кейин газета, китоб керак эди.

— Булар ҳам терговчининг ихтиёрида.

Шундай деб назоратчи камерани ёпиб чиқиб кетди.

Турма тажрибасини турманинг ўзи беради. Биринчи марта қамалиб, бир кишилик камерага тушган маҳбус ёзилмаган қонун-қоидалар мажмуасини ўзи билиб олади. Бу қонун-қоидалар турма ҳаётининг асосини ташкил қиласди, улар маҳбусларнинг аввалги бўғинларига томонидан ишлаб чиқилган. Турма амалдорининг келиши — Саша энди маҳ-бусликнинг бошқа даражасига ўтказилганини кўрсатди — унинг иши бўйича тергов бош-ланган эди. Келган амалдорни Сашанинг илтимослари қизиқтиргани ҳам йўқ. У Сашага шуни шама қилдики, унинг бундан кейинги тақдиригина эмас, турмада ўнга қандай қа-рашлари ҳам тўлалигича терговчига боғлиқ.

Шу кундан бошлаб Сашанинг ҳаёти зоҳирланғарадан аввалги ҳафталардагидек эди-ю, аслида жуда кескин ўзгариб кетганди.

Аввалини у сўроқни орзиқиб, умид билан кутарди, энди қўрқадиган бўлиб қолди. Уни чўчитадиган нарса шунда эдикни, терговчий унга қўққисдан бирон номаълум айни қўйиб қолиши, ҳолбуки, Саша унга тайёр бўлмаслиги мумкин эди. Эҳтимол, бунақа пайтда у ўзини оқлаёлмай қолар ва бу ораларидаги ишончсизлик ҷоҳини янада чукур-лаштирас, шубҳани кучайтирас...

Чолу кампир Шароклар Панкратовларни ёқтиришмас эди. Унинг отасини инженер, онасини «ҳаддан зиёд ўқимишли» бўлгани учун ёқтиришмади. Тоғасини-ку, кўргани кўзлари йўқ — анавилардан, каталардан бири. Ҳовлида Сашанинг онаси «зиёлилар» билан шарокнинг онасининг улфати эса лифтчи ва фаррош аёллар. Сашанинг қамоқ-үтиради. Шарокнинг онасининг улфати эса лифтчи ва фаррош аёллар. Сашанинг қамоқ-қа олиниши ҳақида улар шундай ҳукм чиқаришибди: «ўртоқлар» бир-бирини ғажишяпти, худо хоҳласа, бир-биrlарининг ҳалқумини узиб олишади ҳали...

Аммо Юра Шарок Сашанинг қамалишига бефарқ қололмас эди. Ҳар нима деганингда ҳам, улар улфат эдилар, бир даврадан.

Хўш, аслини суриштирса, Юрани бу даврага нима боғлаб тунади? Ораларида ҳакиқий дўстлик йўқ, улар Юрага зўрға тоқат қилишади. Нина — шаллақи, Максим — каллаварам, Вадим — маҳмадона. Энди улар Сашага аза очишади. Йўқ, Юра бу ишда уларга шериклик қилмайди.

Лена... Яхши аёл, ёқимли, тоза, лекин бегона... Хотинликка ҳам ярамайди. Унинг қўлидан нима келади? Кофе қайната оладими? Хушомад билан кўнглини олишга уринади, кони ношудлик Юранинг ғашини келтиради, холос. Уларнинг ёши ҳам тенг. Юранинг отаси олтмишини урган бўлса-да, ҳали ҳам қиличдай. Лена бўлса, кирқча кирмай онасидей, ҳали Ашхен Степановнадай семириб кетади. Сталин Будиягиндан мамнун эмас. Лена-нинг ўзи шунаقا деганди. «Сталин мамнун эмас...» Бу нима оқибат билан тугашини Юра яхши билади. Советлар уйи, шоҳона уй-жой — буларнинг бари номигагина, холос. Будягин унга совет адлияси ҳақида сафсата сотиб, ақл ўргатди, хўш, унинг ўзи адлия бобида нимани билади? У ўзининг анойи партиявий вижданни билан орқада қолган. Бундан зўрроқ чинорларни ҳам икки букиб қўйишга қурби етадиган куч пайдо бўлган. Агар Будягиннинг чуви чиқиб қолса, Юра отасининг олдида нима деган одам бўлади? Ана сенга наркомнинг қизи.

Етади. Москвада қайси дарахтни силкитсанг, қиз ёғилади. Вика Марасевич — бир имога зор. Варька Ивановачи? Қиз эмас, момақаймоқ.

Бир ҳафта мобайнида у Ленага қўнғироқ қилмади, керак бўлса ўзи қилади. Хўп, майли, Юра унинг паттасини қўлига тутқазади, иккинчи телефон қилмайдиган бўлади. Аммо трубкада Ленанинг: «Юрочка, қаёкларда ғойиб бўлиб юрибсан?» деган овозини эшитиши биланоқ Юра ўзини йўқотиб қўйди; ҳовлиқиб, бандман деди, диплом ҳимоясига тайёрланаётганини, тақсимот ташвишлари билан юрганини; уйга кечаси ўн иккода қайтаётганини, институтда эса, бор-йўғи битта автомат телефон борлигини, у ҳам бузуқлигини айтди.

Лена кафти билан телефон трубкасини тўусди.

— Мен соғиндим.

— Бўшашим билан қўнғироқ қиласман. Эҳтимол нариги ҳафтада бўшаб қоларман.

Юра Ленага нариги ҳафтада ҳам, ундан кейинги ҳафтада ҳам қўнғироқ қилмади. У қўнғироқ қилишни ўзил-кесил йиғиштиради. Изоҳ ҳам бериб ўтирамайди.

Аммо Ленанинг ўзи яна қўнғироқ қилиб қолди:

— Юра, мен сени қўришим керак...

— Айтдим-ку, бўшашим билан ўзим қўнғироқ қиласман деб.

— Мен сени зудлик билан қўришим керак!..

— Яхши, — деди у ранжиб, — соат тўққизда «Художественный»да.

Улар Арбат майдонини айланиб ўтиб, Никитск хиёбони бўйлаб кетишиди. Совуқ жуда қаттиқ эди. Лена пўстинда, қўлида қизил қўлқоп, юнг рўмоли билан қулоқларини ўраб олган, унинг устидан юмалоқ мўйна қалпоқ кийиб олганди. Ботинкасининг узун қўнжалари келишган болдиirlарига чип ёпишган. Юра ҳар гал буни кўрганда юраги ҳаприқиб кетарди. Унга Лена сепадиган атир ҳам маълум. Балки, бугун сўнгги марта қўришишаётгандир? Бунақа совуқда сайр қилиб бўладими?

— Саша... Қандай даҳшат-а? — деди Лена.

У елкаларини қисди.

— Қамаб қўйишибди...

— Унга раҳминг келмайдими?

— Гап раҳмда эмас. У ҳаммани ёмон кўрарди. Мен унга ишонмайман, ҳа, ҳа, ишонмайман.

— Сашага ишонмай бўладими?

— Комсомолга қабул қилишаётгандан Саша «Мен Шарокка ишонмайман» деган эди. Ўшандада бу гап ҳеч кимга оғир ботгани йўқ. Мен ишонмайман десам, дарров ҳамманинг энсаси қотади.

Унинг жаҳли чиққасидан Лена саросимага тушди.

— Менга ишон, йигитларнинг ҳаммаси сенга яхши муносабатда...

— Менсишмайди. Сен ҳам менсимайсан.

Лена саросима ичидаги ҳаради. У жанжалга баҳона изляяпти, икки ҳафта қўнғироқ қилгани йўқ. Шунинг учун Лена бугун айтмөқчи бўлган гапини айтишга ҳайикди.

Улар Никитск дарвозасигача индамай боришиди.

— Орқага қайтамизми?

— Пушкин ҳайкалигача борайлик. Ишларинг қалай?

У елкасини қисди, гапирадиган гапи йўқ, жонига тегиб кетди.

— Тақсимот нима бўляпти?

— Ҳеч нима.

Қор босган Пушкин майдон узра муаллақ турарди.

— Бироз ўтирайлик. Чарчадим.

Ранжиган қиёфада Юра Лена учун скамейканинг қорини тозалаб берди. Ўзи тикка турари, мана шундай фўдайиб, Страсний монастирига қараганча тураверади..., Лена хавотир билан ҳансираф нафас олаётганини Юра эшитдигина эмас, хис қилди.

— Юра, мен ҳомиладорман.

— Ростданми?

— Ҳа.

— Балки ҳайз кўришинг кечиккандир...

— Икки ҳафта бўлди.

Худди ўша — Юра Лена билан кўришмаган икки ҳафта. Икки ҳафта аввал бирор чорасини қилса бўларди, энди abortдан бошқа илож йўқ... Қанақасига бунақа бўлди экан? У жуда эҳтиёт бўларди-ку? Наҳотки, унинг қўлида бунақа ҳолларда ичадиган биронта ажнабий дори-пориси бўлмаса?

— Бирор чорасини кўрганинг йўқми?

— Сен билан маслаҳатлашай дегандим.

— Мен врач эмасман-ку...

У қовоғини ўйди, гёё Лена ғашига тегиши учун атайин ҳомиладор бўлгандаи, зарда билан деди:

— Мен бу йўл билан сизларниң оиласигизга аъзо бўлишни истамайман.

Ленага жон киргандай бўлди.

— Бунинг нима аҳамияти бор?

— Бироз сабр қилиш керак.

Юра унинг ёнига ўтириди, қўлини қўлига олди, енги билан қўлқопи орасида териси-нинг очиқ жойидан илиқроқ бўллагини топди. Фақат у кўнса бўлгани, ишқилиб ўжарлиги тутиб қолмасин-да...

— Сен тушун, институт, тақсимот, ҳеч нарсанинг тайини йўқ, ҳаммаси номаълум... Саша ҳам. Бизнинг даврамиздан уни ўчириб ташлаб бўлмайди. Ҳамма нарса мураккаблашиб кетди, ахволни бадтар чалкаштириш керак эмас. Ҳозир вақти ҳам эмас. Биламан, бу жуда ёқимсиз операция, лекин бир неча минут холос. Сабр қилайлик, кутайлик, бизнинг ҳам фарзандларимиз бўлади ҳали. Бундан ташқари, менинг ота-онам... эскича тарбия кўрган одамлар... Уларга қолса, олдин ЗАГС, кейин бола... Албатта, бу мешчанлик лекин мен фийбат бўлишини истамайман, маломатга тоқатим йўқ, сен буни тушунмоғинг керак.

— Мен тушунаман, — деди Лена маъюс оҳангда.

— Кетайлик, совуққотиб қоласан.

У ўрнидан турди, унга қўлини узатди, гарчи икки ҳафта арзимаган фурсат эканини тушунса-да, Ленанинг қадди-қоматини тезгина кўздан кечиришдан ўзини тийиб қололмади. Назарида Лена бироз тўлишиб қолгандай, скамейкандан ҳам оғир қўзғалгандай туюлди. Рўй бериши кўмкин бўлган воқеа қаршисида у бирдан ваҳимага тушди. Саккиз ёки етти ойдан кейин унинг ўзи ҳам бехабар ҳолда ота бўлиб қолиши мумкин эди-я. Бутун бир умрга-я.

Лена қисиниб жилмайди.

— Ҳали ҳеч нарса билинмайди.

Ҳали улар бунақа тунни кечирмаган эдилар. Лена уни ўйлаб, болани олдириб ташлашга рози бўлди. Юра унинг учун дунёдаги энг азиз одам. Унинг мутелиги Юрани ийитиб юборди, қалби ифтихорга тўлди, у Ленани жуда суйиб, эркалатиб муомала қилди, ўзига кўпроқ маҳлиё қилишга уринди; ўзига янада қаттикроқ боғлаб қўйиши керак, токи сира измидан чиқмайдиган бўлсин. Дунёда ҳамма нарса тақрорланади, бундан кейин ҳам ҳамма нарса миллион марталаб тақрор бўлади. Бу ишлар Ленага келиб тўхтаб қолмайди, доимо хотин кишининг бошида бор иш. Унинг онаси етти марта боласини олдирган, уларнинг қишлоғида ҳомиладор жувонлар дарвозанинг устидан ерга сакрашарди. Шалалар ҳам юрипти, жин ҳам ургани йўқ. Тұрмушни мураккаблаштириш керак эмас, ёзда улар Сочига кетишади, айтишларича, ҳозир Социда асл курортлар пайдо бўлипти, жилла бўлмагандага у дengизни кўради-ку, Москвадан бошқа қаерни кўрган у? Ленага мазза — бутун дунёни кезиб чиқсан. У-чи?

Юра Ленанинг қалбидаги энг таъсирчан торини топиб олган эди. Унинг далиллари Ленага жуда маънодор, халқнинг содда ва теран донолигига тўладай кўринди. Дарҳа-қиқат, нечун энди унинг бўйнига болалар ташвишини ортар экан, бу билан уни ўзинга эл қилиб бўлармиди, аксинча, ўзингдан бездирасан-ку! Йўқ. Лена унга ҳалақит бермайди, у ҳеч қаҷон бирор нарса деб Ленага таъна қилолмайди. Ўзининг ҳомиладорлигини айтган

бўлса, шунчаки айтди, ундан бошқа кимга ҳам айтади? Йўқ, бу тўғрида ўйламай қўя қолсин, ташвиш чекиб юрмасин.

Рўй берган воқеа уларни бир-бирига яқинлаштириди. Юра ҳеч қачон бунақа мулойим, бунақа самимий ва бунақа нотавон бўлмаган эди. Биринчи марта Лена уни саросима ичидә, кўркиб кетган ҳолатда кўрятти, унинг юраги Юрага нисбатан меҳр-муруватга тўлиб тошиди, уни янада кучлироқ севва бошлади. Эрталаб Юра қўлини сийнасига қўйганича мудраб кетди ва Лена уни ўйғотиб юбормасликка тиришди. Авваллари у Лена ни тутиб қолмас, киши билмас тарзда кечаси ҳам жўнатиб юбораверарди, бугун кетказмади. Ниҳоят, Лена кетадиган бўлганда уни эшиккача кузатиб қўйди, кузатганда ҳам аввалидай ҳадиксираб, оёқ учиди эмас, очиқчасига, у билан баланд овозда сўзлаша сўзлаша кузатди, эшикларнинг гижирини, қулфнинг шиқирлашини ўйламади ҳам, жилмайди, юзини унинг юзига босди.

Ховлидаги фаррош ҳам бу ғал шубҳа билан қарамади, ўзатилган бир сўмни ҳар галидай берилиши шарт бўлган ҳақдай эмас, миннатдорлик билан олди: «Раҳмат сизга» деди. Унинг пошналари Арбат кўчалари бўйлаб хотиржам тақиллаб борарди. У камоли ишонч билан қадам ташламоқда, негаки, унинг кўчаси бўйлаб, ўзининг кўчаси бўйлаб бормоқда. Фақат Арбат майдонига яқинлашгандагина зинадан тушатуриб, Сашанинг ўйи ёнидан бел парво ўтиб кетгани хәёлига келди. Нега бу ўй фақат ҳозиргина унинг кўнглига келдийкин? Ўзининг ошиқ-маъшуқлиги билан бўлиб, ҳамма нарсани унтиб қўйиптику. Софья Александровна бўлса туни бўйи ёлғиз, миёнга қоқмай тонг оттиради, Сашанинг аҳволи нима кечаетганини ўйлади, холос.

Касалхонада уч кун ётсанг, буни яширолмайсан. Будягинлар Ленадан сурйшириб бор ҳақиқатни билилар. Онангдан яширолмайсан. Оналар бу масалада жуда устаси фаранг. Лена ёлғон гапиролмайди, ёлғон гапириб, ўзини оқлаб нима қиласди, бу унга муносиб эмас. Кимдан бўлганини ҳам тахминлаб билиб олишади. Кейин шаштидан қайтаришади: олдирма, туғақол, ўша Шарогингиз ҳам кунимиз ўтиб қолар...

Ленанинг калласига қанақа хаёллар кёляпти-я? Юра Ленанинг ишхонасига кўнғироқ қилди, жуда мулойим гапирди, лекин овозда ҳорғинлик сезилиб турарди — иши кўп, ташвиши кўп, Лена ўзининг ишларини, ўзининг ташвишларини унга тикиштиришни ўйламасин. Оддий арбатлик қизлар унинг бошига ҳеч қачон бунақа ғалвалар юклаган ўйламасин. Шароклар хонадонида ошкорга гаплашишлар камдан-кам бўларди. Шундоқ бўлсада, Юра онаси билан гаплашишга аҳд қилди. Онаси оддий ҳалқ кўллайдиган ҳар хил хуфёна воситаларни билади ёки лоақал ёрдам бериши мумкин бўлган бирор кимсани айтиб беради. У ҳовлида онасининг ҳар хил хотин-халаж билан шивир-шивир қилиб турганини кўрган, онасининг юзига қараб, гап шу тўғрида бораётганини фаҳмлаб.

Мана ҳозир ҳам онаси Юрага ўқрайиб қараб туритти, унинг юзида доғлар пайдо бўлди. Тумшуғидан илининпти-ку бу қанжик, Ленка ҳомиладор бўлиб қолипти-да! Каёқса қараган экан бу алвости. Ана шунака, ўқиганларнинг аҳволи шу, ўқимаганлардан бадтар. Куёв болани қўлга тушиromoқчи бўлиптилар-да, бузук. Узи ўйлаши керак эди, ўнбешда эмас, қариқиз.

Шу бугуннинг ўзида у — Юра наркомнинг қизига ўйланади, Кремлда турари деб мақтантган эди, энди эса ғазабидан алангча чиқяпти. Бу ўртоқлар — бизнинг раҳнамоларимиз Юранинг ота-онасини остоҳаларига ҳам йўлатмайди. Юрийни ҳам йўлатишмайди. Қизига айтишади — боланг билан-эрингникида яшайвер, унинг битта хонаси бор! Унинг битта хонаси бор, уларники эса учта. Эрининг онаси бор — боласига қарайди. Йўқ, бекорларни айтибсизлар, чучварни хом санабсизлар. У рус ҳам эмас. Бурнидан кўриниб туритти — жуҳуд. Энди боласини олдириш учун пул талаб қиласди бу ярамас.

— Бас қил! — деб бақирди Юра онасига — Нима қилиш керак?

У лабларини қимтиб, сўради:

— Неча ойлик бўлипти?

— Бир неча кунлик, — деб аллади Юра. Ҳақиқий муддатни айтсам, ёрдам беришдан бош тортмасин деб чўчиди.

— Горчицалик ванна қилсан, оёғини буғласин, қайноқроқ қиласверсин, чидаганича қайноқ бўлиши керак. Уларникида чеълак-пелак ҳам йўқдир, ҳойнаҳой?

— Топишади.

У Лена ўзининг ўйида бу ишни қилолмаслигини айтмади. Буни шу ерда, Юраларни кида қилишга тўғри келади.

Арбатдаги дўконларда горчица топилмади, Усачевкага бориб келишга тўғри келди. У горчицани олиб, портфелига яшириб қўйди — онаси протфелини титкилашга журъат қилолмайди. Портфелнинг қулфи жуда бошқача, синдириб қўйишдан кўрқади. Ошхонага кириб текширди — чеълак бор экан, бир эмас, иккита.

Кечқурун Юра билан Лена Революция театрига «Потрфеллик киши»га бориши. Гранатов Юрага маъқул бўлди. Гранатовнинг тасодифлар қалашиб кетган ҳаётида ҳозир ўзи бошидан кечираётган воқеаларга алланечук яқинлик борлигини ҳис қилди.

Фойеда одамларни томоша қилди, атира ва упа-элик ҳидларидан баҳраманд бўлди, театрға тушишни у байрам деб билардий. Шунинг учун ҳеч қачон Саша Панкратовни, Нинани тушунмас эди, улар театрга у-бу иш орасида оёқ учида югуриб кириб чиқишаради. Вадимни ҳам тушунмасди чунки, у кўрган томошасини худди қурбақани ёрган каби лахтак-лахтак бўлиб, таҳлил қиласди: Танаффусда Юра айтди:

— Сен учун маъқул бўладиган янгилигим бор. Бизнинг факультетда бир йигит бор... Сизов Коля деган... Отаси машҳур врач, балки эшитгандирсан?

— Сизовми?... Йўқ, эшитмаган эканман.

— Иккинчи медицина институтида профессор. Генеколог...

Лена ғужанак бўлиб олди — унинг нима тўғрида гапираётганини тушунди, лекин бу ҳали-вери бўладиган нарса эмас-ку!

Шарок андищасизлик билан гапида давом этди.

— Жуда хавфсиз бир йўли — оёқни горчицалик қайноқ сувга солиш керак экан.

Шамоллаганда қилинади-ку...

Лена бироз тинчланди.

— Ёрдам берар эканми?

— Жуда ёрдам беради дейишади.

— Лекин анча вақт ўтиб қолди-ку?!

— Айни вақти ҳозир...

Унинг кескин гапириши Ленани чўчитди.

— Балки врачга мурожаат қилган маъқуллар...

Юра ўзиникини маъқуллари:

— Бу болани олдириш эмас, ҳеч қаерни оғритмайди, жиндай қайноқ сувга дош бериш керак, холос. Бунинг ҳеч қанақа қалтис жойи йўқ. Балки, бутунлай айнаб қолгандирсан?

— Гапимдан қайтганим йўқ, — деди Лена секин, — аммо менга жуда оғир бўлади, уйдагилар билиб қолишади...

— Бу гапда ҳам жон бор, — маъқуллари у.

Кейин бирданига, калласига кутилмаган бир фикр келиб қолгандай ҳовлиқиб деди:

— Бизникида қиламиз. Отам тумов бўлганида оёғини буғлаб туради. Уйда горчица ҳам бўлса керак.

17

— Қайноқми?

— Унчалик эмас... Ҳатто ёқяпти...

Лена жигарранг сув тўлдирилган челакқа оёғини тиқиб, кроватда ўтирап, горчица кўзини ачиштираётгани учун бошини бир томонга буриб олганди.

Кўтарилиган кўйлагининг остидан бир-бирига жисплаштириб олган оппоқ, юмалоқ тиззалари кўриниб турар, катта оёклари челакка зўрга сиғарди. У эгилиб, кўлларини қорни устига чалиштириб олган, кўйлагининг боғичи тушиб, бўлиқ елкалари, ич кўйлаги тагидаги сийнаси кўриниб турарди. Лена оёғининг учларини чўзиб, юзини буриштирап, жилмайишга уринарди.

— Ҳатто ёқяпти...

Ленанинг оёғини кўйдириб қўймаслик учун Юра чойнак жўмрагини челакнинг четига яқинлаштириб, яна бироз қайноқ сув қўйди.

Лена елкасини силкитди, оёқларини янада чўзди.

— Қайноқ...

— Бироз сабр қил, ҳозир совийди...

У бир қўли билан чойнакнинг жўмрагидан тутиб, бошқа қўли билан челакдаги сувнинг ҳароратини кўрди. Сув унинг назарида унчалик қайноқ эмасдек кўринди, яна иссиқ сув қўйди.

— Вой!..

Лена ғужанак бўлиб олди-ю, кўзларини юмганча ҳансираф, инқиллаб нафас ола бошлади.

— Жиндай сабр қил, сабр қил, ҳозир ўтиб кетади. Ҳа, ҳа, Ленажон, бир дақиқа чида.

Лена ўзини орқага ташлади, калласи деворга тегди, бармоқлари билан кўйлагини фижимлай бошлади.

— Ҳозир, ҳозир ўтиб кетади, сабр қил бироз...

Унинг юқори лабида ва пешонасида тер томчилари ялтиради.

Юра бармоқлари билан сувни кўрди-да, яна қайноғидан қўйди. Лена инграб юборди, оғриқдан тўлғана бошлади. Юра унинг болдири қип-қизил бўлиб кетганини кўрди. Хонани горчица ҳиди тутганди.

— Юражон, чидолмайман, — ингради у. — Бир дақиқагина оёғимни чиқарай, фақат бир дақиқа...

— Ҳозир ҳаммаси тугайди. Яна жиндай сабр қил.

— Оёғим шишиб кетди. Гүё биронникига ўхшайди...

Тишини тишига қўйиб, кўзларини юмид у кроват устида тўлғанарди.

— Бўғилиб кетяпман...

Юра унинг гавдаси устига эгилди, кўйлагининг боғичларини ечди, сийнабандини ечиб, олиб қўйди, тиззларини силади.

— Тинчлан, тинчлан, жонгинам.

Шундай деб эҳтиёткорлик билан яна сувдан қўйди, Лена яна инграб юборди, зўр-базур оёқларини қимирлатди — устига ғижимланган кўк кўйлаги сал ёпилган оппоқ, бўлиқ оёқларда ҳаёт нишонаси кўринмасди.

Юра ошхонага чиқиб, плитанинг устидан иккинчи чойнакни олди. Чойнакнинг дастаси тарақлаб кетди, челакнинг дастаси ҳам тарақлади, чунки чelак ҳам алми-соқдан қолган, ямалавериб дабдала бўлганди. Буюм деса ўлиб қолишади-да, бу очкўзлар. У кимдир кирганини ҳис қилди, чўчиб аланглади, ошхонанинг эшигига онаси туради. Улар бир неча дақиқа сукут ичиди бир-бирларига қарашди.

— Оёғини куйдириб қўйма.

У ҳеч нарса деб жавоб бермади, хонага қайтиб, эшикни зичлаб ёпди, орқасидан электрнинг ўчиргичи шиқиллаганини эшилди — онаси ошхонада чироқни ўчирганди.

Ленанинг боши ёстиқда, оёқлари кроватдан осилиб турар, болдири қип-қизариб кетганди.

— Ленажон, ухлаётганинг йўқми?

Унинг киприклари титраб кетди: зўрға-зўрға нафас олар, буни пайқаб олиш ҳам амри маҳол эди; пешонасида, қошларида, юқори лабининг устида, иягида йирик-йирик тер томчилари ялтиради. У сочиқнинг чети билан терларини аста артди.

— Ленажон.

— Кўнглим айниятти, — шивирлади у кўзини очмай.

Юра унинг бошини кўтарди, кружкани лабига тутди. Ленанинг тишлари кружканинг четига тегиб такиллаб кетди, у зўрға бир қултум сув ичаолди холос. Яна ҳолсиззан, бошини ёстиққа ташлади. Юра унинг устига одеял ёпиб қўйди ва челакка яна қайноқ сувдан қуя бошлади. У ҳар қанча эҳтиёт бўлмасин, барибир қайноқ сув Ленанинг оёғига тегиб кетди.

— Вой... — деб ингради у, яна ғужанак бўлиб олди, устидаги одеялни олиб ташлади.

— Бўлди, бўлди, тамом... Бу сўнггиси...

— Бўлди, бўлди. Бошқа қўймайман.

У соатига қаради — бирдан чорак ўтилти. Бошлашганига қирқ минут бўлипти. Майли, яна беш минут.

Лена ийғлашдан тўхтаган, бошини ёстиққа тикиб олиб, ўликдек қимир этмай ётарди. Шарок энгашиб, пешонасини ушлаб кўрди — муздек, нафасига қулоқ солди — нафас оляпти. У эҳтиётлик билан Ленанинг оёқларини чelакдан олди — оёқлари худди пишиб қолгандай. Майли, ўтиб кетади... Хонада яна горчицанинг аччиқ ҳиди анқиди. Юра унинг оёқларини кроватга олиб, устидан одеял ёпди, кейин чelакни ошхонага олиб чиқди: сувни тўқди, горчицани ювди, ҳаммасини чайиб тозалади, жой-жойига қўйди, кейин хонага қайтиб кирди.

Лена ухлаб қолипти. У дераза олдига бориб, пардани очиб қўйди. Кўшни бино подъездларидаги чироқлар хира нур сочиб турарди. Ишқилиб, шунча ҳаракати зое кетмасин-да... Бошқа қиз бўлганда, миқ этмасди. Бундан ўлмайди одам...

У ечинди, чироғни ўчирди, Ленанинг ёнига ётди, эҳтиёткорлик билан унинг оёғини суріб қўйди-да, одеялнинг бир учини устига тортди. Ленанинг баданидан чиқаётган ҳарорат гуп этиб урилди, у ялпайганча ҳаракатсиз ётар, кишини безовта қилувчи ўткир горчица ҳиди анқирди... Унинг шу аҳволи — индамай ётиши Юранинг иштиёқини кучайтириб юборди-ю, шахт билан бағрига тортди... Бугунги мулоқот аллақандай бош-қача эди, бунақасини у ҳали синаб кўрмаганди: ҳаракатларининг қай бир жиҳатиди муйайн ҳайвонийлик мавжуд. Юра уни ларзага солишига тиришиди. Бу шундай ларза бўлсинки, Ленанинг ичиди яшаётган нарсани маҳв этсин, ҳаётини мажақлашига сал қолган ҳомиланинг баданидан қувиб чиқарсин. Ниҳоят, Лена инграб юборганида, Юра куттилмагандага пайдо бўлган ҳомиланинг ҳаёти битди, деб ўйлади.

Эрталаб у пайғоғини кияломади.

— Оғрияпти...

Кейин ботинкасини кияломади, ботинкаси оёғига сиғмай қолганди. У кигиз этик олиб келди. Кигиз этик катта эди, кўнжалари гулдор, ёнидан очилади.

— Энди бемалол бўлди, — деди Лена эҳтиёткорлик билан хона бўйлаб юриб кўраркан. Кигиз этикда унинг бўйи пасайиб қолгандай кўринар, ўзи ҳам рангсиз юзи ши-

шиб кетган тўпори аёлга ўхшаб қолган, изтиробли кўзлари тагида кўкиш ҳалқалар пайдо бўлганди.

Тўсатдан у кроватга ўтириб олди.

— Бошим айланаб кетди.

Юра уни кузатиб қўйишга аҳд қилди — худо кўрсатмасин, кўча-пўчада йиқилиб қолиши мумкин... Бир стакан иссиқ чой берганида бўларди-ю, аммо онаси аллақачон ошхонада ивирсиб юропти, унинг олдида ошхонага киришини Юра ўзига эп кўрмайди.

Ховлида улар ҳеч кимга рўпара келишмади. Арбатда у кўчанинг нариги томонига ўтиб олди — нон дўйконининг олдида таниш қўни-кўшнилар навбатда туришипти. Секин бораётган Лена унинг қўлига оғирлигини ташлаб олганди. Қўлтиқлашиб юргани топган вақтини қара-я. Аммо бу уларнинг сўнгги марта бирга юришлари, бир амаллаб чидаши керак. Йиқилиб тушмаса бўлгани, ишқилиб, бир амаллаб етиб борсинда... Бугун ишга бормайдиган куни, ётиб дамини олади. Ўзининг ҳовлисидан Лена ёлғиз ўтди, подеъздга етиб бориб, орқасига ўгирилди, унга жилмайди.

Кундузи у қўнғироқ қилиб, нима гаплигини билмоқчи бўлди, лекин ўзини тийди, бунаقا пайтда шошма-шошарлик ташвишланаётганини ошкор қилиб қўяди, қилинган ишнинг хавфли эканини таъкидлайди. Эртага ишхонасига қўнғироқ қилади. Агар ишга чиқкан бўлса, демак, соғайиб қолгани, иши ўнгидан келган бўлса, ўзи айтади. Лена ишда экан. Қўли билан трубкани пана қилиб, паст овозда дона-дона қилиб айтди:

— Ҳаммаси жойида!..

Унинг овозидан, Юра бу гапни эшитса хурсанд бўлади, деган оҳангни тўйиш мумкин эди.

— Табриклайман, баракалла, ўпаман, кейин яна қўнғироқ қиласман, — жавоб қилди Юра ва трубкани илиб қўйди.

Энди у сира ҳам қўнғироқ қилмайди, етар, зўрға қутулди ўзи. Юра кечқурун институтдан уйига келганида ойиси гапириб қолди:

— Нинка Иванова қўнғироқ қилди.

— Нима иши бор экан?

— Телефон қилсан деди.

Саша масаласида дийдиё қилади, резинкадай роса чўзади. Падарига лаънат ҳаммасининг ҳам...

Нина янә қўнғироқ қилди.

— Ленадан хабаринг бўрми?

— Унинг юраги қинидан чиқиб кетай деди.

— Нима бўлти?

— Қон кетяпти...

— Фалати-ю! Тўғри, биз у билан анчадан бери кўришганимиз йўқ, лекин бугун телефонда гаплашган эдик. У ишда эди...

— Ишидан тўғри олиб кетишипти...

— Қайси касалхўнага олиб кетишипти?

Нина касалхона телефонининг номери билан адресини айтди — Марьино Рошчада жойлашган экан. У бир лаҳза тараффудланиб турди-да, кейин қатъий оҳангда сўради:

— Нега бундай бўлипти?

— Билмадим.

— Унинг касалхонадалигини сенга ким айтди?

— Ашхен Степановна. Лена жуда оғир аҳволда эмиш.

— Телефон қилганинг учун раҳмат! Мен касалхонадан хабар оламан.

У хонасига қайтиб кирди, орқасидан эшикни зичлаб ёпди, стол ёнига ўтириди. Расво бўлди-ку!.. Қонунни-ку, яхши билади — ҳарқалай юрист. Хуфёна бола тушириш... Оқибати жабрдийданинг ўлимига олиб келадиган... ҳаракат... Эҳ, аҳмоқ-а! Нега энди бу ишни ўзиникида қилди? Уникида қилсанда ҳам бўларди-ку. Ҳеч ким кўрмас эди. Унинг алоҳида хонаси бор. Каллаварам. Аҳмоқ. Аҳмоқ...

Агар Лена ҳаёт қолса, сотмайди. Улиб-нетиб қолгудай бўлса, Юра ҳамма нарсадан тонади. Даилил-исбот йўқ. Ҳа, унинг хабари бор: ҳомиладору тұғмоқчи эмасди, қандайдир чора-тадбирлар ҳам кўрмоқчииди, аллақандай ажнабий дори-дармонлардан ичмоқчими-еий... У Ленанинг нима қилганини ҳозирга қадар ҳам аник-таниқ билмайди. Бир кун аввал унинг ранги касалларникига ўхшаб жуда заҳил эди, Юра уни уйига кузатиб қўйди, эртасига ишхонасига телефон қилди, ўрталаридағи муносабатни эътиборга олса, бундай қилгани табий, бироқ бу жиноятга шерик бўлганини исбот қилмайди.

Умуман, горчица билан буғлашни абортга тенг кўриш мумкинми? Нима учун қонун чиқарган одам айни шу сўзни танлаб олганин? Аборт. Бу атамани кенгайтириброк талқин қилиш мумкинмикин? «Ҳомиладорликни сунъий тўхтатиш» — бунаقا атамани истаган куйга солиб талқин қилса бўлади. Аммо қонун чиқарган одам «аборт» деб аник қилиб айтиб қўйипти, у бу сўзининг тиббий маъносини, яъни жарроҳлик йўли билан аралashiшини назарда тутган.

Ҳамма далилларни аниқлаши керак, майда-чўйда тафсилотигача ўйлаб чиқиши зарур. Қаерда, қачон? Куни, соати, минути, ўрни... Ишонарли тафсилотлар бўлмоғи керак.

Агар Ленка оламдан ўтадиган бўлса, Будягин уни соғ қўймайди. Балки, жанжал чиқини истамас? Ўзи атоқли арбоб бўлса-ю, қизи ўта қолоқ қишлоқидай алмисоқдан қолган йўл билан боласини тушириб ўтиrsa. Агар сабабини таг-тагигача қидириладиган бўлса, ўшалар — Будягинларнинг ўзлари айбор. Асосий масъулият уларнинг зиммасига тушади; Будягинлар турмуш қуришларига қарши бўлишди, уларни деб Лена бола кўришни истамади, Ленани шу ишни қилишга мажбур этганлар ҳам шулар. Сирасини айтганда, гап-сўз бўлишини исташмаган. Масалага чуқур қараладиган бўлса, ахвол мана шунаقا, иш бунаقا тус олди. Хўш, улар Ленани қандай ишларга тайёлашган? Нимага ўргатишган? Инглизчадан таржима қилишини ўргатишганми? Ҳаёт учун бу кам. У ҳамма вақт Будягинлар хонадонидан нафрлатланиб келга, улар ҳозир яна устун келишяпти, Юра уларнинг қўлида, ўзининг каталак хонасида типирчилаб ётипти; ўзлари Советларнинг Бешинчи уйида, ҳеч ким яқин йўлолмайдиган истеҳкомларида, докторларни сафарбар қилиб, Ленани ўлим чангалидан олиб қолишмоқчи бўлишяпти. Олиб қолишиша ҳам эҳтимол. Ана ундан кейин Юра билан ҳисоб-китоб қилишади.

Онаси қовоғини ўйиб индамай қолганди, ҳамма нарсани сезиб-билиб турар, аммо гапиришни истамас, чунки гапи жанжалга айланаб кетишидан қўрқарди. Онаси нима қипти? У яхши бўлишини хоҳлаганди, ҳамма шунаقا қиласди, нима бўпти, мунча танноз бўлишмаса?.. Юра ҳам ўзига етгунча, меъерини билмайди, хушторининг оёғига қайнот сувни аямай қўйди-я!..

Юра касалхонага борди, лекин ичкарига кирмади, бўлим томонга ўтди, холос. У Будягинларга рўпара келиб қолишдан, янги гувоҳлар орттиришдан қўрқарди: қанча кам одам кўрса, шўнча яхши.

У Арбатга қайти, ўйидан эмас, автоматдан касалхонага қўнғироқ қилди, бемор Будягина Елена Ивановнанинг ахволини сўради. «Ахволи оғир. Иссиғи ўттиз тўқизу саккиз...» У ҳар куни қўнғироқ қилиб турди, фақат ҳафтанинг охиридагина: «Ахволи ўткача, иссиғи ўттиз саккизу икки» деган гапни эшилди. Яна уч кундан кейин: «Ахволи қа ноатланарли. Иссиғи жойида» дейишиди. Иккинчи ҳафтанинг охирида Ашхен Степановна Ленани ўйга олиб келди.

Айни шу куни кечқурун онаси Юрадан сўради:

— Хушторингнинг ахволи қалай?

У истеҳзо билан кулди.

— Юрипти, омон-эсон. Йўталаётгани йўқ.

У Ленага қўнғироқ қилмади — қўнғирогига Ленанинг қанақа муносабатда бўлиши қоронғи, чунки бир марта ҳам касалхонага боргани йўқ, икки энлик хат ёзиб киритмади, ўзини ҳеч нарса билан оқлаёлмайди. Э, тупиради-ей, ҳаммасига. Бормасдан тўғри қилди. У фақат бир нарсани билиб олиши керак — Лена бирорвга айтганми, йўқми? Аммо трубканни кўтаришга юраги дов бермайди. Буёқда Лена ҳам қўнғироқ қилмаётиди. Нина қўнғироқ қилиб қолди.

— Юра, бугун болалар Ленаникига боришимоқчи. Бормаймизми?

— Бугун бандман.

— Кечроқ борақоларсан...

— Жуда кеч бўшайман...

Унинг ўзими ёки Ленанинг илтимоси билан қўнғироқ қилдимикин? Буни аниқлаш керак.

Юра Ленага қўнғироқ қилди. Унинг жуда мулойим ва паст овозини эшилди.

— Бормисан-а? Хавотир олиб, ўлиб бўлдим-ку?!

— Сен эмас, мен хавотир олдим сен учун...

— Ҳамма вақт ҳаёлимда бир нарса турди — бунинг барига қанақа чидайсан деб ўйладим. Нега келмадинг?

— Ҳар куни қўнғироқ қилиб, сўраб турдим.

— Шунақами? — мамнун бўлиб қайта сўради у. — Бугун кечқурун менинг олдимга болалар келишмоқчи. Балки сен ҳам келарсан.

— Бунақа тўполонда қўяқолай...

— Тушунаман сени. Қачон келасан, бўлмаса?

— Қўнғироқ қиламан.

18

Нина мактабдан соат бешда қайти. Эшикка туташ зинада Варя дугонаси Зоя билан ўтиради.

— Эшикни ёпиб қўйибсан, калит ичкарида қолипти.

Калит ичкарида қолган эмиш... Ёлғон... Алдаяпти. Зояни ўйга олиб келиш ман этилган унга. Шунинг учун зинага ўтириб олипти, зина эса, сеники эмас, у ерда ўтиришман этолмайсан.

— Ярим минут ўйлаб қўришга, икки минут ижро этишга муддат бераман, — дед Варя Зояга.

Мундай одамга ўхшаб ҳам гаплашишмайди.

— Софья Александровнанинг олдига бордингми?

— Бордим.

— Ҳамма нарсани харид қилдингми?

— Ҳа, ҳаммасини.

— Картоккаларни-чи?

— Картоккага ҳам олдим, оладиганни.

— Қанча пул қолди ёнингда?

Варя қайтимини узатди.

— Катокка эллик тийин олиб қолдим.

— Дарсинг-чи?

— Қиласман.

Ҳар ким ўз зиммасидаги ишни бажармоғи керак. Нинанинг ўзи молдай ишлайди, апил-тапил тамадди қилиб, кечки мактабга югуради, ўердаги ярим ставка дарсдан воз кечолмайди. Варянинг хаёлида бўлса; фақат каток, театр, кино, дугоналари, демак, рўзгор ишларига унча кўп вақт сарфламайди.

— Кечки овқатга шовлани иситарсан, уни товоққа солиб қўяман, ёғ жовонда, — деди Варя.

— Ўн бирдан кеч қолма, — огоҳлантириди Нина пальтосининг тутгасини қадар экан.

Унинг кетидан эшик ёпилди, Варя Зояга қўнғироқ қилди.

— Келавер, Нинка кетди.

У стол устини йигиштириди, кечки овқат тайёрлади, идиш-товоқларни ювиб, ҳамма нарсани саришта қилди — Нина ҳеч қачон нарсаларни жой-жойига қўймайди.

Телефон жиринглади. Варя қўлида сочиқ билан трубкани олди:

— Наташа, сенми?

Анави бола экан. Варя у билан телефонда танишган, ўзини бир марта ҳам кўрган эмас, у ҳам Варяни кўрмаган. Боланинг исми Володя экан, Варя ўзининг отини айтмади.

— Балки Наташадир.

— Майли, Наташа бўлақолсин.

Шундай қилиб, у Варяни Наташа деб атайдошлади. Аммо ҳар гал бир сўраб қўярди:

— Наташа, чин исминг нима, ахир?

Варяга унинг овози ёқар эди, ҳамма нарсани у билан очикча гаплашаверарди — у билан ҳеч қачон кўришмайди-ку, демак, бемалол гапиравериш мумкин. У ҳам ҳеч ким билан бунақа ошкора гаплашмаслигига ишонтиromoқчи бўларди.

— Наташанинг соchlариmallabўлиши керак.

— Ҳа, менинг соchlарим mallabў.

— Қўзинг-чи?

— Қораҷиги — қўнғир, атрофи мовий осмон тусида.

— Шунақаси ҳам бўлар экан-да. Кеча оқшом нима қилдинг?

— Бир техникиумга танцага бордик. Музикаси зўр бўлди. Роза румба тушдик.

— Хавасим келяпти. Мен бўлсалм дарсимни қилдим.

— Ўқи, ошна, ўқи, ҳафсала қил. Ўқиш — ширин мева, ўқиш зулматдан нурга олиб борадиган ҳақиқий йўл...

— Қачон учрашамиз?

— Ҳеч қачон.

— Бирдан бир-биrimizni севиб қолсак-чи?

— Йўқ, бунақа бўлмайди, қараашларимиз жуда ҳам бир-бирига яқин.

— Бугун нима қилмоқчисан?

— Катокка бораман.

— Қайси катокка?

— Заводникага.

— Қайси завод?

— Мих-совун заводи.

— Мен ҳам борай, конъки учишга устаман.

— Мен уста эмасман-да. Зерикуб қоласан. Бўлти, хайр, одам келиб қолди.

Зоянинг бошида оқ қалпоқча, юбкасининг тагидан узун чолвор кийиб олипти. Юзи тўла ҳуснбузар, Нина уни «ювингидигул» деб атайди. Зоянинг ойиси «Карнавал» кино-театрида билет йиртадиган бўлиб ишлайди, Зоя билан Варяни кинога билетсиз киргишиб туради.

— Нега оқ қалпоқчангни кийдинг? — сўради Варя Зоянинг қалпоқчасини кўздан кечирар экан. — Келишган эдик-ку.

— Қизилининг резинкаси узилиб кетипти. Сен қизилининг кия қол, сенга жуда ярашади.

— Оқ свитер билан қизил қалпоқча кияманми? Сен менинг қизил қалпоқчамни сиясан, мен — сеникини.

тап
бад
сан
тава
кил
кан
лин

кета
хоҳ
ди -
хатн
кел
Ста
фид
киш
бай
лае
бүл
ди,
Иши
Ста
уни
мум

деб
нар
рак
етм
япти
илт
бир
тала
били
мас
либ
Сод
рай
лар
Бу
клес
бир
мас

шун
лиш
тим
үзи
дай

үғли
ана
сан

эши
Дах
Бу
ҳақи
сан
фат
қил
- ша

— Нега ҳамма вақт сен айтгандай бўлиши керак?
— Мен айтгандай эмас, келишганимиздек бўлиши керак.

Зоя алам билан елкасини қисди.

— Майли, шундоқ бўлишини жуда ҳам истасанг...

— Менга ҳиммат қилмай қўяқол. Умуман, катокка бормайман.

Варя туфлисини ечди-да, оёқларини чўзиб кроватга ётиб олди.

— Тентак бўлма, — минғирлади Зоя. — Майли, мең қизилини кия қоламан.

— Бормайман катокка.

Бир неча мурдат улар индамай ўтиришди. Зоя саросима ичида, арзимаган нарсага айтишиб қолганларига афсуланиб ўтиради.

— Юрақол, энди, — ёлборди Зоя.

— У у ерда ўтирганида мён ҳеч қаёққа боролмайман.

— Бормоқчи бўлувдинг-ку?

— Бўлувдим, энди айнидим.

Сашанинг қамалганидан кейин Варя дугоналари орасида ўзини бошқача тута бошлиди. Энди йигитлари бирдан ғойиб бўлиб қоладиганлар сафиға қўшилган, юзини сидириб ташлаганди. Бу қизлар жазманларини кутишади, улар бирор билан элакишиб келишса борми, шафқатсиз жазолашади. Варянинг Саша билан «Арбат ертўласи»да танча тушганидан ҳамма хабардор эди. Уларни ўша ерда кўрганлар бор. Муштлашни ҳам кўришган. Энди Варя Сашанинг онаси билан иноқлашиб олган, турмага передачалар ташийди...

Варя ерталаб вақтли жўнаб кетар, навбат олар, қаҳратон совуқда анчагача дилдираб турар, кейин Софья Александровна етиб келар, сўнг икковлари бирга дарчага яқинлашишарди. Софья Александровна талашиб-тортишишни билмас, дарчанинг нариги томонида ўтирган одамнинг жаҳлини чиқариб қўйишдан қўрқар, олдинга ўтиб олишга андиша қиласди. Ахир, навбатдагиларнинг ҳаммаси ҳам толиқкан, улар саҳар соат бешдан бери кўчада турманинг баланд, узун ва совуқ девори ёнида навбат кутиб туришилти. Варя ҳеч кимдан тафт тортмас, ҳеч нарсадан ҳайиқмасди. Улар Сашанинг ҳамма турмалардан излашди. Дарчада уларнинг қўлига анкета тутқазишарди — қамоққа олинган одамнинг фамилиясини, исмими, отасининг исмими, адресини ёзиб бериш керак эди. Софья Александровна анкетани тўлдирав, кейин уни топшириш учун ҳам яна навбатда туршишар, топширишар ва жавобини икки соат, ҳатто уч соат кутишарди... «Бу ерда эмас...» Шунда Варя шаккоклини қилиб савол берарди: «Қаерда бўлмаса? — «Маълум эмас», — «Бўлмаса, кимга маълум бўлади? Уни сизлар қамагансизлар. Сизларга маълум бўлиши керак-да».

Арбат ҳовлиларидағи ҳар балодан хабардор одамлар маслаҳат беришар ва улар бу маслаҳатларга қулоқ осишарди. Новинск хиёбонида турладиган бир қизнинг йигити Таганка турмасида ўтириб чиққан экан. Шу қиз хатни ич кийимнинг қатларига яшириш йўлини ўргатди, маҳбусга кўпроқ қанд билан олма юбориш керак эди. Унинг айтишича, турмадагилар қанд билан олмадан вино тайёрлашармиш. Софья Александровна Варянинг гапини эшитиб, бошини чайқади.

— Йўқ, Варенъка, Сашага винонинг кераги йўқ.

Бир кечанинг ўзида Софья Александровна ёши ўтинкираган чиройли аёлдан сочлари оқариб кетган кампирга айланди қолди. Дастрлабки вақтларда унга шундай туюллар, шу алфозда Сашанинг қамоққа олганларнинг нигоҳи қаршисини намоён бўлса, дики, юраклари юмшайди — ахир, уларнинг ҳам оналари бор-ку. Кейин ўзига ўхшаган оналарни кўп учратди — қиёфалари ҳеч кимнинг кўнглини юмшатганий йўқ. Улар узунданузоқ навбатларда туршишар ва ҳар қайсиси ана шу қар ва гунг деворлар ортида жиндай бўлса-да сақланиб қолган мөхр-муруваттаги ўзларига эмас, олдин кириб қолган одамга насиб этишидан қўрқишарди.

У қўлига милиқ ушлаган соқчиларни, ёнига яқин йўлаб бўлмайдиган тош деворларни кўрди. Бу деворлар ортида унинг ўғли — Саша, ҳар бир тирик маҳлуқнинг ҳақи бор нарсадан — эркин нафас олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлиб ўтирипти. Унинг қисмати нима бўларкин? Тунлари мижжак қоқмайди — ўғли нимада ётганинкин? Томогидан ҳеч нарса ўтмайди — турманинг талинкасига эгилиб, нима еяётганинкин? Ахир, Саша унинг жону жаҳони, дунёдаги энг қадрдан мавжудот-ку! Ёстиқдан Сашанинг бошининг хиди келади; болалигига шунақа хиди бор эди, ботинкасидан ялангоеқ чопган ерларнинг иси келади, столдан сиёхининг, мактабда тутган дафтарларининг хиди келади.

Ўғли қамалмасдан олдин унинг орқасидан тушган одамларни учратиб қолиш умидида кўчаларни айланиб юрарди: Сашанинг қисмати нима бўлишини, у нималарга муҳидида кўчаларни улар билишади. Аммо анави бобрик пальто кийган, жуссаси кичигига учраб тоҳ эканини улар билишади. Софья Александровна, тўғри олдига бориб Сашанинг сўрайди, сизларга нисбатан қолса, Софья Александровна, ўмонлигим йўқ, сизларнинг ишингиз ўзи шунақа дейди. Эндиликда улар кўнглимда ўмонлигим йўқ, сизларнинг ишингиз ўзи шунақа дейди. Эндиликда улар қилас, ишларини қилиб бўлишган, жиндай муруватли бўлишлари мумкин. Энди уларга барибир-ку, ахир! У Арбат бўйлаб юрар, кўчанинг у бетига ҳам, бу бетига ҳам ўтиб кўрар, магазинларга кирап, ўзини навбатда тургандай кўрсатарди. Аммо на бобрик

тальто кийган жуссаси кичик одам, на қулоқчин кийгани, на анави учинчиси, новча ва әджаҳли рӯпара келарди.

Үзининг ночорлигидан хўрлиги келган, сүяк-суягидан совуқ ўтиб кетган Софья Александровна уйига — бўм-бўш хонасига қайтар ва яккаю ёлғиз изтироб чека-чека худога тавалло қиларди. Аслида-ку, у кўпдан бери худони тарк этганди, лекин ҳозир тавалло қиларди: эзгулик ва меҳр-мурувват руҳи бор, бу руҳ ҳамма жойда ҳозиру нозир, у ҳеч қанақа тўсиқни тан олмайди; шу руҳ Сашанинг тақдирини ҳал қиласиганларнинг кўнглини юмшатсин.

Эрталаб почта қутисининг тикир-тиқирини эшитиши билан ётган жойидан туриб кетарди. Прокуратурадан жавоб кутарди ёки бирон-бир хуфя, лекин дасти учун хайриҳо одамдан хат келиб қолиши мумкин деб ўйларди. У Сашанинг ўзидан ҳам кутарди — бирга ўтирган одамдан бериб юборган бўлса ажабмас, у сургўн қилинган бўлса, катни ўша жойдан жўнатиб юбориши мумкин. Ҳозир сургундан юборилган хатлар етиб келяпти. Бунақа воқеалар бўлиб тураркан, унга айтиб беришган. Газета ўқир экан, у Салиннинг сувратига тикилиб қараб қоларди — кийими жуда одми, мижжалари атро-фидаги ажинлар эзгуликдан нишона, юзи донишманд одамнинг юзи — виждони соғқишиларгина шунаقا хотиржам бўлишлари мумкин. Яқиндагина унинг эллик ёшлиги байрам қилинди, ҳозир у эллик тўрт ёшда, йўқ, эллик учда. Унинг эри — Павел Николаевич ҳам эллик уча кирди. Салиннинг ўғли бор, у ҳам, чамаси, Сашанинг ёшида бўлса керак, ундан бошқа яна бир ўғли-ю, бир қизи бор. У фарзанд нималигини билади, оиласив мусибат деган нарсани яхши тушунади — яқинда хотинидан жудо бўлди. Ишқилиб, Сашанинг иши унга етиб борсин-да. Унинг ҳамма умиди Маркдан. Марк Салинга Саша тўғрисида гапириб беради. Салин унинг ишини талаб қилиб олади, балки унинг ўзини ҳузурига чақирап. Саша унга манзур бўлади. Сашанинг манзур бўлмаслиги мумкин эмас.

Павел Николаевич келди. Табиийки, у қаттиқ хафа бўлди, аммо бу ҳолни ҳалокатли деб билмади. Сашани отишмайди, умрбод қамашади, бизда эса умрбод қамоқ деган чарсанинг ўзи йўқ. У ёш, унинг учун ҳамма нарса ҳали олдинда. Ҳа, ҳаракат қилмоқ керак. Аммо энг юқори ташкилотларгина ёрдам бераолади. Бу ташкилотларга унинг қўли етмайди. Уларга Маркнинг қўли етади. Нега у буни тушунишни истамаяти, тушунолмаяти? Павел Николаевич бу ерга отланар экан, иложи борича, сабрли бўлишга, ҳатто илтифотли бўлишга қатъий аҳд қилганди. Аммо, жонига тегиб кетган бу уйга кириши, бир замонлар ўзига хотин бўлган кампирни кўриши биланоқ; унинг овозидаги қатъий талабчан оҳангларни эшитиши, бащарасидаги қўённикига ўхшаш ўжар ифодани кўриши биланоқ, буларнинг ҳаммаси бир бўлди-ю, у яна бетоқат, серзарда бўлди-қолди. Ҳаммасига собиқ хотини айбдор, укажониси Марк билан бирга Сашани шунақа расво қилиб тарбиялашган. Мана энди улар бир-бірларига рўпарама-рўпара ўтиришиши — Софья Александровна, у сочлари оппоқ оқариб кетган, лаблари титрайди, боши қалтирайди; Павел Николаевич — соқоли силлиқ қирилган, ўзига аро берган, баракрайган кўзларида зарда ва аламранжидалини ифодаси. Иккovi столнинг икки томонида ўтирипти. Бу стол теварағида улар кўп йиллар мобайнида ўтиришган. Стол, устига ўша-ӯша катақ клеёнка тўшалган, унинг устида ўша-ӯша қалпоқли лампа: Софья Александровна асабий бир тарзда кафти билан клеёнкани сийпалайди, клеёнканинг текислайдиган жойи бўлмаса-да, уни текислашга уринади, бу эса, Павел Николаевичнинг бадтар ғашига тегади.

— Менинг идорама-идора юришимни истайсанми? Бунинг фойдаси йўқ, сенга тушунтирдим, ахир! Фақат, қарор чиқиб, бир тўхтамга келгандан кейингина шикоят қилиш мумкин. Ҳали қарор бўлганича йўқ, тергов давом этяпти.

Софья Александровна ҳозирги вазиятдан фойдаланиб, уни қайтармоқчи бўляптими?

— Мақсадинг нима ўзи? Заводдан кетайми? Бўшатишмайди. Ундан ташқари мен ўзим ҳам Москвага қайтмоқчи эмасман. Шу эсингда бўлсин! Нима?..

Унга хотини бир нарса дегандай, эшиитмаслиги учун атайин паст овозда гапиргандай туюлди.

— Ҳеч нарса... Мен эшиятман...

— Ҳа, эшитсан-а!.. Қулоғинг менда-ю, хаёлинг бошқа жойда; отаси абллаҳ одам, ўғлини ташвишини чеккиси келмайди деб ўлаляпсан. Сен ҳамма вақт менинг тўғримда ана шунақангি разилона фикрда бўлгансан ва шу разилликни ўғлининг ҳам сингдиргансан.

Софья Александровна илгарилари ҳам унинг таънаю дашномларини, сўқишиларини эшишиб, чидаб бўлмайдиган даражада эзиларди, ҳозир ўша изтироблари қўзгалди. Даҳшат билан ҳис қилдики; аввалгидек унинг олдида кўркув тўйғусини енгаолмас экан. Бу туйғу, айниқса, ҳозир — гап унинг ўғлини, икковларининг фазандларини қутқариш ҳакида кетаётган бир фурсатда жуда таҳкирли эди. Унинг сўзларидан Софья Александровна Сашани ёқтирасмаслик оҳангларини ҳис қилди — ўғлининг бошига тушган кулфатдан ўзини соқит қилишга уриняпти. Айни ҳозирги пайтда ўзининг аламларини пеш қилишга, дъаволарини ўртага қўйишга қандай ҳадди сифади. Ахир, гап Сашанинг ҳаёти

ҳақида кетаётган бир шароитда, у нечук собиқ эридан ҳайикиб ўтиради? Йўқ, ҳеч ким-дан кўрқаслиги керак, унинг қўрқишига ҳаққи йўқ, у — она.

— Сенинг кўз ўнгингда уни олиб кетишганда эди...

Бу гапни у алам билан айтди. Аммо Павел Николаевичга қаттиқроқ, у эшитсин учун бақириб гапирмок лозим эди.

— Ҳа, албатта, албатта... Яна мен айборд... Сен авлиёсан, ҳамма жабрни сен тортасан, мен эса абллаҳман, бузуқман, саёқ юраман, ичаман...

Ё тавба, ҳатто шундоқ оғир мусибат ҳам уни ўзгартмапти-я? Ҳамон бўзариб кетяпти, лабини чўччайтириб, уни масхара қиласпти... Софья Александровна унинг келишини маҳтал бўлиб кутганди, ёрдамига умид боғлаган эди — нима бўлганда ҳам эркак одам, отаси. Сашадан бошқа нима тўғрида ўйлаши мумкин у? Бошқа бирон нарса ҳақида ўйлашга унинг ҳаққи йўқ. Софья Александровна уни Саша ҳақида ўйлашга мажбур ҳам қиласди. У ўрнидан туриб, ёзув столининг олдига борди-да, тортмадан прокурорга ёзилган аризани олди.

— Кўриб чиқ.

Павел Николаевнинг юзида норозилик ифодаси, ижирғаниш белгилари пайдо бўлди. Бу ўзбошимча аёл уни яна бефойда иш билан шуғулланишга мажбур қиласпти. Кимга керак унинг аризаси? Ким ўқийди бу аризани?

Аммо унинг ўқимай иложи йўқ эди. Бундай дақиқаларда жанжаллашса ҳаммага ёмон кўринади. Ҳолбуки, Павел Николаевич ҳамманинг кўзи олдида диёнатли одам ва ота сифатида иззатини сақлаб қолмоқчи. У хотинининг: «лоақал аризани ўқиб чиқишга ярамади» дейишини истамайди.

Аризада нималар демалти-я! «Сизга она ёзмоқда... Менинг ўғлимни қайтариб беринг. «Шунақа ҳам чучмаллик бўладими? Аноиилик. Ишонтирумайди. «Мен адолатли ва мурувватли ҳукуматимизга мурожаат қиласман...» Баландпарвоз қуруқ гап. «Била-ман, менинг ўғлимнинг ҳеч қанақа гунохи йўқ». Ким ишонади бунга? «Агар у бирон хато қилиб қўйган бўлса, буни мутлақо бадниятсиз қиласан. Унинг ҳали оғзидан она сути кетмаган...» Ихирма икки ёшда оғзидан она сути кетмаган эмиш. Қанақа ҳато. Бавосита йўл билан унинг гуноҳини тасдиқлашнинг нима кераги бор?

Софья Александровна Сашанинг диванида ўтирганча, бошини қуйи солиб, унинг мuloҳазаларини тинглар, пичинг ва кесатиқларига эътибор бермаслиқка тиришарди. Эрининг пичингу кесатиқлари эса, унинг ўта фаросатсизлигини кўрсатади. Майли, тузватса тузата қолсин, Сашага ёрдам берса бўлгани. У эрининг олдига қоғоз билан сиёҳдон қўйди:

— Керагидай қилиб ёз.

Павел Николаевич саросималаниб унга термулди, ўзини бемаъни тутганини тушунди. Аризадан фойда йўқ, шундоқ экан, унинг қанақа ёзилгани барибир эмасми? Энди ўзи ёзишига тўғри келади, Сашага қандай айб қўйилганини билмай туриб, умуман, аризани нима деб ёзиш мумкин?

— Менга қара, — деди Павел Николаевич, — аризани шундоқ жўнатса ҳам бўлаверади. Хатолар ҳақидаги жумлалар олиб ташланса кифоя. Манави жумла ҳам керак эмас: «Менинг ўғлимни қайтариб беринг». Қолгани — ярайди. Ҳа, шундоқ жўнатса ҳам бўлаверади.

— Дуруст, — деди Софья Александровна аризани қайтариб оларкан. — Тузатарман.

У эридан бундан бошқа нарса кутмаганди. Майли, барибир аризани Марксиз жўнатмайди.

— Қачон қайтасан?

У яна тутоқиб кетди.

— Биласан-ку, эртага ишда бўлишим керак.

— Марҳамат қилиб, пул бериб кет, — деди у қатъият билан. — Сашага олиб боргани ҳамма нарсани коммерцион магазиндан харид қиласпман.

Унинг сўкиниб юборишига сал қолди: оддий бир инженер, маошга тириклилик қиласди. Лекин, пулни аямайди. Фақат хотинининг гап оҳангига, андишасизлиги ғазабини кўзғайди. У ҳамиша хотинига фақат пул учун керак бўлган. У ёнидан юз эллик сўм чиқарди.

— Бошқа беролмайман.

Яна тун. Яна эшик зулфинининг шараклаши Сашани ўйғотиб юборди. Кечаги соқчи келди ва улар калта-калта йўлаклар бўйлаб яна анча юришди. Ҳамон соқчининг белидаги камарида бир боғлам калит шилдирар, яна калит билан эшикнинг дастасига ёхуд зинанинг темир панжарасига тақиллатиб урар ва шу йўл билан маҳбусни олиб кетаётганини маълум қиласди. Аммо бу гал Саша зиналардан чиқишларни ҳам, тушишларни ҳам санади ва биринчи қаватга боргандарига қатъий ишонч ҳосил қилди. Йўлакнинг

охиридаги очиқ турган эшикдан түнгир-түнгир овозлар, ҳатто кулгі эшитилди. У ердан бошқа, турмага дағы үйк ҳәёттинг хиди келарди.

Дьяков бу гал унинг юзини лампа тутиб ёритмади, афтидан, бу усулни биринчи бор, танишганида құлларди. Бугун у ҳарбий формада эмас, балки жигарранг костюмда эди. Костюмининг тагидан күк свитер кийиб олипти. Құли билан Сашага стулга ўтиришни ишора қылды, үзи эса ёзиша давом этди. Ёзди-ёзди, ёзганини үқиб чиқди, кейин яна ёзди. У Сашага заррача эътибор қимай, бошини столга энгаштирганча ёзарди. Саша билан унинг орасида фақатгина сиёхдонлар күйилган оғир мармар тахтача ва ўшанга үхшаган бесүнақай босма бор эди, холос. Сашанинг ҳаёлига, босма билан Дьяков нинг бошига бир тушириб, мажақлаб ташлаш ҳеч қийин эмас деган үй келди. Бу стулда ҳар хил маҳбуслар үтиради, уларнинг ичиде терговчига құл күтаришни истайдиганлари ҳам топилиб қолади. Аслида ҳамма нарсанинг ҳисоб-китобини қилиб қўйишган, ҳар бир қадам, ҳар битта ҳаракат назардан соқит қолмайди-ю, лекин бунисини ҳисобга олишмагти. Еки маҳбуслардан ҳеч ким бундай қилишга қобил эмас деб ҳисоблашадими? Балки сиёхдонга құл чўзишинг билан ишлаб кетадиган бирон сирли, хуфёна асбоб-ускуна бордир. Албатта, бу ердан қочиб кетолмайсан-а, лекин ноиложликдан, сабр косаси тўлиб тошганда шундай қилиши ҳам мумкин-ку. Шундоқ бўлса-да, Дьяков бундан чўчимас экан. Балки, ҳақиқий маҳбусларни бу ерда сўроқ қилишмас?

Дьяков ёзилган саҳифаларни йиғди-да, эшикни қия қолдириб, хонадан чиқди. Унинг сёғида кигиз этик бор эди. Жигарранг шимининг почаларини кўнжига тикиб қўйипти. Дьяков жуда иссиқ кийиниб олгани учун ҳам, Саша бирданига сёғидаги ботинкаси орқали цемент полнинг совугини ҳис килди.

Ҳаммаси бошқача, аввалиги гал бўлганидай эмас. Дьяков бошқа бир муҳимроқ ва шошилинроқ иш билан банддай қўринарди. Сашани олдин чақириб қўйишгани учун бу ерга олиб келишган. Уни чақирирганда Дьяков ҳам бошқа иш билан банд бўлишидан бехабар қолган. Гражданлик кийимида сёғидаги кигиз этиги билан жўнгина, оддий одамга үхшаб қўринади; үзи чиқиб кетяпти, маҳбусни ёлғиз қолдиряпти, столининг устида ҳар хил қоғозлар ётипти, Саша кўриб қўяди деб хавотир ҳам олмаяпти. Худди Сашанинг оғир босма билан тушириб қолишидан тап тортмаётгандай.

Йўлакда эшикнинг тарақлаб очилгани эшитилди; Дьяков ким биландир гаплашмояди, кейин ўзининг кигиз этигиде лапанглаб қайтиб келди, эшикни ёпди-да, стол ортига үтириди, тортмаларни титкилади, биттасидан юпқагина папка олди. Унинг ичиде ўтган галги сўроқ қоғозлари ётарди. Кейин яна ниманидир излай бошлади ва тортмаларни титкилаган кўйи Сашага қарамай, сўради:

— Хўш, Панкратов, бугун нималарни айтасиз?

У бу саволни шунчаки йўл-йўлакай, хотиржам оҳангда берди. Ҳатто дўстона оҳангда дейиш мумкин. Гўё ўтган гал нима тўғрида гаплашганлари эсида йўқдай...

— Биласизми,— деб гап бошлади Саша.

— Ах-а,— Дьяков ниҳоят керакли қоғозини топди ва уни олиб яна чиқиб кетди.

Кейин қайтиб келди, тик турганча қоғозларни тахлаб, тортмага қўйди, үтириди, Сашанинг делосини очди.

— Хўш, Панкратов... Мен берган маслаҳатимни ўйлаб кўрдингизми?

— Ҳа, ўйлаб кўрдим. Лекин гап нима тўғрида бораётганини англамаяпман.

— Емон-ку! — Дьяков бошини чайқади. Унинг овозида таъна, таассуф, ҳатто ҳамдардлик: «эҳ, ўзингга ўзинг жабр қиляпсан, ошна» дегандек.

У ўйланиб қолди, кейин Сашанинг делоси солинган папкага ишора қилди.

— Бошни қотирмоқчи бўляпсизми?

— Ўтган гал сиз қанақа аксилинилобий сұхбатлар ҳақида гапирдингиз — сира билолмаяпман.

Дьяков хўмрайди.

— Сиз юзиқоралик қиляпсиз, Панкратов. Биз сизнинг асосий ишиңгиз билан эмас, институтдаги ишларингиз билан шуғулланишимизни истаяпсиз. Аммо шу масалада ҳам жуда тирамлилек килибсиз. Кўп нарсани яшириб қолибсиз. Бу ҳам сизнинг кимлигинизни кўрсатиб турити.

— Нимани яширибман? — ҳайрон бўлди Саша.

Шу фурсатда хонага ёши ўтиб қолган бир одам кирди. Унинг юзи эскимосларникига үхшаб кетар, устига тўқ кўк костюм кийиб олганди. Костюм унинг хушбичим қаддиқоматига жуда ярашиб турарди.

Дьяков ўрнидан турди. Кирган одам бош ирғаб Дьяковга ўтиришни таклиф қилди ва үзи ҳам унинг ёнидаги стулга үтириди.

— Давом этаверинг.

Шундай деб у Сашага тикилиб қаради. Саша бу одамнинг Дьяковнинг бошлиғи эканини тушунди, аммо унинг нигоҳидан одатдагидек расмий қизиқишдан кўра ортиқроқ бир нарсани ҳис килди. Шу одам тақдиримни ўзгартириб юбориши мумкин, деган умид пайдо бўлди унда.

— Шундай қилиб, Панкратов,— деди Дьяков,— биз нимада тўхтаган эдик?

— Сиз айтдингизки, гўё мен ниманидир яшириб қолибман. Нимани яширибман?

— Бунга амин бўлиш учун партия мажлисининг протоколини кўздан кечириш кифоя. Сиз ҳатто юқори мартабали шахслардан ҳомий қидириб қолибсиз...

Дъяков жавоб кутиб, синчков нигоҳ билан Сашага қаради.

Шундек. Ҳаммаси тушунарли, гап Маркда, Будягинда ёхуд ҳар иккевларида экан. Шаъмаси аниқ: атайн «юқори мартабали ўртоқлар» демади, «юқори мартабали шахслар» деди. Фамилияларини ҳам айтгани йўқ. Сашадан бу фамилияларни эшишиб бўпти.

— Кимни назарда тутипсиз?

— Панкратов.

Дъяковнинг лабларида истеҳзо ўйнади.

— ...Уят, Панкратов. Биз билан мушук-сичкон ўйнаманг. Сиз ўйлагандан кўра кўпроқ нарса биламиз. Гапиришимизга мажбур қилмоқчи бўляпсиз, биз эса, сизнинг гапиришингизни истаймиз. Бу ўзингизга фойда. Рязанов билан Будягинлар сизнинг ёнингизни олишган экан, буни ўзингиз партия мажлисида тан олгансиз, бу ерда бўлса, чап беришга уриняпсиз.

Бу гал ҳам яна — «ўртоқ Рязанов ва Будягин» эмас, балки жўнгина Рязанов ва Будягин деди.

— Ҳеч кимнинг паноҳига сифинганим йўқ,— эътиroz билдириди Саша,— бўлган гапнинг ҳаммасини тоғам Рязановга гапириб бердим, лекин унинг аралашувини илтимос қилганим йўқ. Ўзи менга билдиримай Будягиндан институт директори Глинскаяга қўнғироқ қилишни сўрлати.

— Хўп, шундек ҳам бўлақолсин,— кўнди Дъяков.— Аммо сиз нега бу тўғрида ўтган гапиримдингиз? Нимага айнан шу фамилияларни тилга олмадингиз? Сиз бир туда одамнинг номларини айтдингиз,— у Сашанинг ишидан энсиэтина бир қофоз олди. Саша бу қофозни аввал кўргананди.— Баулин, Лозгачев, Азизян, Ковалев... Лекин Рязанов ва Будягинни тилга олганингиз йўқ. Сабаб?

Саша зўр бериб ўйларди. Энди унинг ҳар бир сўзи Марк учун ҳам, Иван Григорьевич учун ҳам жуда қалтис бўлиши мумкин. Ҳа, ҳамма гап уларда — шундай равшан. Уларнинг айби нимадайкин?

— Аҳамият бермагандим. Бу қариндош-уругчилик оқибати. Мен ҳатто тушунмаяпман — нима учун бу сизнинг шунчалик диққатингизни жалб қиляпти?

Саша бу гапни қатъият билан айтди. Одатда бирор гапни гапиригиси келмаса ёхуд муҳокама қилиб ўтиришини эп кўрмаса, шунақа оҳангда гапирилади. Дъяков Сашага қайси ўйлдан боргани маъқуллигига ишора қиляпти, аммо Саша бу ўйлдан бормайди.

Дъяков Сашага қаради. У қизиқиброк, ҳатто хавотир олиб қараётгандай эди.

— Сольцнинг ҳузурида ишнинг кўрилганини ҳам тоғангиз уюштиргандир?

— Ҳеч ким уюштиргани йўқ. Сольцнинг олдига ўзим бордим.

Дъяков истеҳзо билан кулди.

— Одамлар сўйлаб қабулуни кутишади, сиз бўлсангиз келибсиз-у, кирибсиз-да? Даарров қабул қилиб, бир зумда ишни кўриб ҳам чиқишилти-да? Бу гапнингизга ким ишонади, Панкратов?

— Лекин, барибир, гапим тўғри,— деди Саша.— Шунақа бўлиб қолди. Мен унинг хонасига кирдим, у мени кўриб, нима ишим борлигини сўради...

— Бахти тасодиф ёрдам берипти-да?

— Эҳтимол... Наҳотки, МҚҚга мурожаат қилишга ҳаққим бўлмаса? Наҳотки, тоғам менинг ёнимни ололмаса? Нима айбим бор? Нима учун мени бу ерда ушлаб турибсиз? Бекордан бекорга-я!..

Дъяковнинг башараси буришиб кетди. Аммо ҳеч нарса демади, фақат бошлиғига кўзини қирини ташлади — мана, кўриб қўйинг, қанақа одамларни сўроқ қилишга тўғри келади демоқчи бўлди. Эҳтимол бошлиғи бирон гап айтишини кутган бўлиши ҳам мумкин. Аммо юзи эскимоснига ўхшайдиган одам ҳеч нарса демади, у салобат билан ўрнидан турди-да, чиқиб кетди.

Дъяков бир зумда хўмрайиб, бошқа оҳангда давом этди:

— Айбингиз шундаки, сиз партия олдида юзиқоралик қиляпсиз, ҳалол бўлмаяпсан. Бошқа яна анча нарсани бекитапсиз. Сиз ўз қораловчиларингизнинг ҳаммасини номма-ном айтиб чиқдингиз, бироқ ҳимоячиларингиздан бирортасини ҳам тилга олганингиз йўқ. Ҳолбуки, сизнинг ишингизга анча-мунча одам аралашган... Масалан, Криворучко...

Саша хатарни хис қилди. Сира кутилмаган жойда ишнинг пачаваси чиқиши мумкин. Марк билан Будягин масаласи равшан, Саша уларни обрўсизлантирадиган ҳеч нарса билмайди ва ҳеч нарса айтмайди. Аммо Криворучко... «Бу ошпаз ўткир таомлар пиширади...» Бу гапни Криворучко Сталин тўғрисида айтганди. Унинг бу гапини тилга оладиган бўлса, Сашанинг ўзи чалкашиб кетишидан ташқари, Криворучкони ҳам сотган бўлади. Индамайдиган бўлса, юзиқоралик йўлига юрган, ёлғон гапирган бўлади.

— Мен унинг олдига икки марта боргандман. Биринчи марта у менинг ҳайдалганим ҳақидаги ҳужжатларни муҳрлаб берган эди. Иккинчи марта сидида эса, тикланганимни расмийлаштирган.

Дъяков кулиб юборди.

— Гоҳ ҳайдаламиз, гоҳ тикланамиз, гоҳ турмага тушиб қоламиз... У сизга ҳеч нарса деган эмасми?

— У менга жуда ҳақиқир кўринганди. Ахир, уни партиядан ўчиришган эди-да...

— Сизни ҳам ўчиришганди. Наҳотки у сизга айтадиган бирор оғиз гап тополмади?

Дъяков аввалгидай ундан кўзини узмай тикилиб турарди. У бирор нарсани биладими-йўқми, бирон нарсадан гумонсираб, тимирскилаб кўрятпими? Еки унинг саросимага тушганини сезиб қолдимикин?

— Наҳотки, сизнинг ҳайдаланганингизга, кейин тикланганингизга ҳеч қанақа муносабат билдирамаган бўлса? — ижикилашда давом этди Дъяков.— Наҳотки, лоақал бирор нарсани сўрамаган бўлса? Ахир, партбюорода сиз уни ҳимоя қилгансиз-ку?

— Мен бор гапни гапириб берганман, холос...

— Ана кўрдингизми... У бўлса «шап» этиб муҳр босишдан нарига ўтмапти.

Йўқ, бўй бериб бўлмайди. Терговчи уни синаб кўрятти, тузоқ қўйяпти, диккатини асосий масаладан — Марк ва Будягин масаласидан чалғитяпти, чалкаштиряпти...

— Ҳеч қанақа гап-сўзнинг бўлиши мумкин ҳам эмас эди. У директор мувонини, мен оддий бир студент...

Дъяков унга ўқрайиб қаради.

— Бизнинг қўлимизда маълумотлар бор. Криворучко бошқа студентлар билан аксилиниклиб, сұхбатлар қилган экан. Лекин сизга, яъни аламзада одамга, бунинг устига уни ҳимоя қилган одамга ҳеч нарса демаган. Қизиқ...

Криворучко Марк билан таниш, салом айтиб юборганди. Йўқ, гапириб бўлмайди.

— Бу шундок,— деди Саша.

Дъяков ҳамон кўзини узмай Сашага тикилиб турарди. Бирдан ичиқоралик билан жилмайди. Шундай ичиқоралик билан жилмайган ҳолда ҳали тўлдирилмаган сўроқ варақасини ўз олдига сурди.

— Майли, биз сабр-тоқатли одам, қачон ҳалол ва ростгўй бўлишга аҳд қилишингизни кутамиз. Эслашингиз керак бўлган нарсани эслаб қоларсиз...

Дъяковнинг бу гал ёзганлари «мен томонимдан аввал берилган кўрсатмаларга қўшимча, тарзда...» деган сўзлар билан бошланган эди. Ундан кейин Сашанинг Криворучконинг хонасида бўлгани, партбюорода уни ҳимоя қилиб гапиргани ёзилган эди. Марк билан Будягин ҳақида сўроқ варақасида бир оғиз ҳам гап йўқ эди.

Ҳаммаси тўғри ёзилган, аммо бу гал ҳам аввали галдагидек, Саша алланарсадан кўнгли хижил бўлди; нечукдир гира-шира хавотирликни ҳис этди. Бу хавотирликнинг кўшиб қўйишни талаб қилди.

— Сиз, студентсиз, албатта, иш билан кирасиз-да... «Хайр, майли». Саша прото-колга қўл қўйди.

— Мен онамдан передача олаётганим йўқ, бу мени ташвишлантиряпти. Ундан таш-қари, кутубхонадан газета ва китоблар берилишини сўрайман.

Дъяков бошини чайқади.

— Тергов бораётганида буларнинг ҳеч қайсисига рухсат берилмайди. Агар сиз ўзингизни бошқача тутганингизда ишимизни аллақачон тугатган бўлардик. Унда сиз сўраётган нарсаларингизни бемалол олаверардингиз. Яна шуни ҳисобга олингки, Панкратов, бизнинг кейинги учрашувимиз охиргиси бўлади,— у бармоғини шифтга ўқталди,— мендан ҳам талаб қилишади. Мен бу ишни сизга зарар қилмайдиган бир тарзда тутгатмоқчиман. Бу имкониятни бой бериб қўйманг...

Ё Марк, ё Иван Григорьевич, ёки иккоби бирга. Виждонли, партияга содик коммунистлар. У Будягинни кам билади, лекин Маркни яхши билади, унга кафил бўлаолади, унинг ишида бирон қинфири бўлиши мумкин деб ҳаёлига ҳам келтиrolмайди. Маркнинг қамалиши ҳам унинг қамалишига ўхшаш англашилмовчиликдан бошқа нарса эмас, ҳатто унинг қамалишидан ҳам ортикроқ бемаънилик. Ҳарқалай, Сашанинг зиммасида лоақал институтдаги ғалва бор-ку. Маркнинг елкасида эса, умуман бирон нарса бўлиши ҳам мумкин эмас: ийрик инженер, ажойиб хўжалик ходими, беғараз инсон, ҳақиқий коммунист, бутун умри иш билан ўтган. Наҳотки, шундок одамни қамашган бўлишса? Эҳтимол, у шу яқин-атрофдадир, балки шу йўлакнинг ўзидаидир, ёнгинасидаидир? Узоқни яхши кўролмайдиган, юраги хаста Марк шу ерда, унтикага ўхшаган камерада бўлса-я?

У Маркнинг ҳеч қанақа гуноҳини билмайди, номуслигига ишончи комил. Агар Сашани Маркни паноҳига оляпти дейишиса, майли, дейиша қолишин. У Маркнинг қисматини баҳам кўришга тайёр. Шунақа бўлиб қолди, кўргулик экан, нима иложинг бор, чидаш керак, вақт-соати келиб у ҳам, Марк ҳам ўзининг гуноҳсизлигини исбот қила олади.

Ҳаммаси равшан, боз қотириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. У партия олдида ҳалол, ҳеч нарсани яшираётгани йўқ, ҳеч нарсаниbekитмаяпти: Марк тўғрисида бир оғиз ҳам ёмон гап айтольмайди. Тамом. Вассалом.

Фақат бир нарса уни қийнайяпти... Криворучко...

Фақат шу нуқтадагина у ўз мавқеининг заифлигини ҳис қиларди. Ҳар нима деганда

ҳам, яшириб қолди-да. Эҳтимол, яширгани унчалик мұхим эмасдир, лекин яширди. У виждони тоза бўлишини истайди. Криворучко ўзини мусаффо ва покиза деб ҳис қилишга халақит бермоқда.

Кундуз куни қўлида бир варақ қофоз ва қалам билан нотаниш назоратчи келди.
— Кутубхонага талабнома ёзинг.

Кутубхонага рухсат беришилти. Саша нечта китобни қанча муддатга олиши мумкинлигини билмас эди. Лекин бу ишлардан ўзининг бехәбарлигини ошкор қилмади. Турма ходимлари тажрибасиз маҳбусдан кўра тажрибалиси билан кўпроқ ҳисоблашишади.

Толстой — «Уруш ва тинчлик», Гоголь — «Ўлик жонлар», Бальзак — «Ушалмаган орзулар», Стендаль — «Парм ибодатхонаси», «Красная новь», «Новый мир», «Октябрь», «Молодая гвардия», «Звезда» журналининг сўнгги сонлари... У ўйламасдан ёзарди. Ўйлаб ўтиришга вақт йўқ, нима кераклигини маҳбус аввалдан ўйлаб қўйиши керак, одам кутиб турипти. Саша хаёлига келган нарсаларни ёзаверди, энг муҳими — китобларни олиш, иложи борича, қалинроқ китобларни олиш, токи янаги галгача ўқишига етсин. Янаги гали қачон келади — худо билади.

Фақат бир нарсанигина — РСФСР «Жиноий процессуал кодекси»ни у ўйлаб талаб қилди. Уни, барибир, беришмайди. Шундоқ бўлса ҳам талабномага ёзи: «РСФСР Жиноий процессуал кодекси». У ўз аҳволига норозилигини лоақал шу билан ифодаламоқчи бўлди.

Нима учун Дъяков унга китоб олишига рухсат бердийкин? Сашанинг бу ердаги чидаб бўлмайдиган даражага келтириб, шу йўл билан ундан зарур кўрсатмалар олишга эришишдан Дъяков манфаатдор-ку. Қонунга биноан маҳбусга китоб берилиши кераг-у, терговчи шу қонунни бузишдан қўрқяптими? Раҳми келдимикин? Аксилинқиlobчи деб айблаб туришганда раҳм-шағиқатга бало борми? Балки бу нарса Дъяковнинг ихтиёридан ташқари, худди навбатсиз берилган душ каби тасодифан содир бўлгандир? Афсус. Хато очилиб қолса, китобларни олиб келишмайди.

Эртаси куни янги назоратчи келди, унинг қўлида куйганинг доғи қолган оқ тоза латтага ўралган пакет бор эди. Саша латтани дарҳол таниди, уйда у шимларини шу латта билан дазмол қиласди. Демак, китобгагина эмас, передача олишга ҳам рухсат тегибди-да.

— Фамилиянгиз?

— Панкратов.

— Қўл қўйинг.

Назоратчи передача ичидағи буюмлар рўйхатини ва калтагина қаламни узатди. Рўйхат онасининг қўли билан ёзилган эди. Ҳарфлар йирик-йирик, хат ажи-бужи, фақат «шоколад» деган сўзигина нотаниш хат билан, хуснинатга ўхшатиб, дона-дона қилиб ёзилганди. Рўйхатнинг ярми сафсар қалам билан ўчириб ташланган.

Саша халтачалар ва пакетчаларни бирма-бир кўриб чиқди. Уларни онаси чиройлик қилиб таҳлаган, кейин бегона қўллар титиб ташлаган... Оқ батон, пишлок, пишган гўшт, колбаса — буларнинг ҳаммасини текшириш вақтида кесиб, бурдалаб ташлашилти. Улардан ташқари яна хитой қофозга ўралган ёғ, қанд, бир сидра ич кийим, пайпок, даст-рўмўл бор эди. Демак, онаси омон-эсон экан, мусибатдан сиқилмапти, ўғлиниң қаер-далигини билади.

— Ич кийимни бериб юборсам майлимни?

— Үраб беринг.

Саша кир ич кийимини латтага ўради. Дазмол тагида куя-куя соғ жойи қолмаган шу бир бўлак оқ латта онасининг ҳидини, уйининг, унинг уйининг ҳидини олиб келгандай бўлди.

— Сўрайдиган нарсаларни ёзинг.

Варақнинг орқа томонига Саша ёзи: «Ҳаммасини олдим. Оқ нон, гўшт ва ич кийимдан бошқа ҳеч нарса юборма. Ҳаммаси жойида, соғман. Ўпаман. Саша.»

— Қаламни беринг, — талаб қилди назоратчи.

20

Лахтак қофозни Софья Александровна ушлаб кўрар, силар, ўн марта, юз марта, минг мартараб қайта-қайта ўқирди. Бу — ўғли чекаётган азоблар рамзи, унинг аччик қисматидан нишона ва айни чоқда унинг ҳаётидан келган элчи эди. У қофозни ҳаммага кўрсатиб чиқди: Михаил Юрьевичга, қўшниси Геляга, Милица Петровнага, сингилларига, Варя Иванова билан Макс Костинга кўз-кўз қилди... «Ҳеч нарса керак эмас, ҳаммаси жойида, соғ-саломатман, ўпаман...» Бунақа хатни фақат Саша — унинг олижканоб ва мард ўғлигина ёзиши мумкин.

Энди ҳамма нарса бошқача маъно касб этди. Мана, ғижимланган қофоздаги мактуб, турма ҳиди келиб турган ич кийим — Софья Александровнага ўғлини ҳаёт деб тасаввур қўлмоги учун худди шунаقا кўз билан кўриб, қўл билан ушласа бўладиган тафсилотлар етишмайдиган эди.

Оқшомлар ва кечалари у ўзини аввалгидай яккаю ёлғиз ҳис қилмай қўйди — у ўғлиниң ёнида, унинг ҳар бир дақиқасини билади, ҳар бир ҳаракатини ҳис қилиб туради. Софья Александровнинг юраги санчиб қолса, демак, Саша бетоб; уйқуси келмай, тўлғаниб чиқса, демак, ўғли ҳам бедор, темир кроватида кўзини шифтга тикиб ётипти; унинг юрагини қора ваҳима чулғаб олса, демак, уни сўроққа олиб боришган, у қийналган, изтироб чеккан, бошини ҳар ёнга урган. Софья Александровна бир замонлар ўғлини қандай жазолаганини эслади — театрга боришига йўл қўймаган, у оғриқдан эмас, аламдан йиғлаб ҳархаша қилганди — шундай қилиб кичкина Сашага хўрлик ўтказганди. Энди ўғли бечора ҳаётнинг зарбаларини емоқда.

Марк Саша тўғрисида баланд мартабали, дасти узун одамлар билан гаплашди. Софья Александровна Маркка ишонарди, у алдаётгани йўқ, тасалли ҳам берётгани йўқ, қўлидан келганининг ҳаммасини қилди. Аммо шундок бўлса ҳам, у Маркдан кўра турмалар олдида навбатда турган аёлларга кўпроқ ишонарди. Уларнинг гап-сўзларида ҳамма нарса равшан — жўн ва адолат юзасидан айтилади. Бу заифа ва ожиза аёллар — ўз яқинларининг ҳимоясига қалқиши үддалашган; қаҳратон совуқларда навбатда туриб ўйқотган ҳароратлари билан уларга иликлиқ баҳш этолган; арзимас насибаларидан узиб олиб, яқинларининг нағсини жиндан бўлса-да қондиролган; кўр ва соқов тош деворлар орқали ўзларининг муҳаббати ва умидларини яқинларига етказолган аёллар эди. Софья Александровна турмалар ёнидаги навбатларни ўиласа энди қўрқувдан титроққа тушмас, чунки у навбатда ўзини ёлғиз ҳис қилмас эди. Бу унинг изтиробларини камайтирмасди; лекин кўпга келган тўй деган маънода жиндан тасалли топарди. Бошқалар нима қилса, Софья Александровна ҳам шуни қилмоғи керак. Авваллари унга бениҳоя даҳшатли қўринган дунё ҳаракат қилишни талаб қиларди, ҳаракат эса, қўрқувни ҳайдайди. Аёллар унга Сашани қандай излаб топиши, передачани қандай тайёрлашни, унга нималар солишни, қаерга мурожаат қилишни, кимга нима деб ёзишни ўргатишиди. Айни улар маслаҳат берган жойга мурожаат қилиш ва ёзиш зарур эди. У ОГПУ органларининг иши устидан назорат қилувчи прокурорнинг қабулига киришга муваффақ бўлди. Аёллар «Тергов тамом бўлганида натижасини биласиз» деган жавоб оласан дейишган эди. Худди шундай бўлди — Софья Александровнага шу жавобни беришиди. Лекин майлида — бу жавоб ҳам муҳим, энди прокурор Сашанинг ишига диққатини жалб қиласди, бу эса, кўп нарсани ўзлартириши мумкин. Навбатда тургандар, мабодо Сашанинг устидан ҳукм чиқарилса, нима қилиш кераклигини билишарди, уларга бу йўл бошдан-оёқ аён эди! Бу йўл — ҳаёт йўли, одамлар шу йўлдан юрарди, бу эса, ҳар хил ваъдалару тасаллилардан кўра тузукроқ тинчлантиради. Сашанинг қаерга жўнатилиши унинг врач кўригини талаб қилишга фаҳми етиши-етмаслигига боғлиқ, сиҳати унча яхши эмас, у Сибирга эмас, Волга бўйига юборишларига эришиши мумкин. Агар Софья Александровнага қўполроқ қилиб, иссик буюмларини тайёрлаб қўйинг дейишса демак, Сибирга ёки Шимолга жўнатишади, ҳеч нарса дейишмаса, унда Урта Осиё...

Уй бошқарувчиси Носов Виктор Иванович келганида ҳам Софья Александровна унинг ташрифига тайёр эди — аёллар унга Сашанинг хонасини муҳрлаб қўйишларини айтишган эди — буни уй бошқарувчиси қилиши керак, тўғри, унга ноқулайроқ бўлар, аммо на чора? Унинг бирдан бир ҳадиги шунда эдики, уй бошқарувчиси әндишанинг зўрлигидан қўполлик қилиб қўйиши мумкин. Шундай бўлиб қолса, Софья Александровна унга айтгани маҳсус ибора тайёрлаб қўйганди:

«Виктор Иванович,— демокни эди унга Софья Александровна,— мен билан хотиржамроқ гаплашсангиз, гапларингизни яхшироқ тушунаман».

Аммо Виктор Иванович қўполлик қилмади, аксинча бундай деди:

— Тартиб шунаقا, Софья Александровна, вақти келганда, муҳрни бузамиш. Қайтага сизга тинчроқ бўлади. Одамларимизни биласиз-ку, бирортаси сўқилиб кириб олса, қирғич билан қириб ҳам чиқарип бўлмайди. Бирор зарур буюмни бу хонага оламан дессангиз, фаррошга айтаман, ёрдам беради. Зарур бўлмаса, тегманг, тураверсин, хона ўзингизни.

Уй бошқарувчиси хонадан ҳамма нарсани олиб чиқиб кетиш шарт эмаслигига шаъма қилмоқда эди. Буни Софья Александровнанинг ўзи ҳам тушунарди, хонанинг ичидаги буюмлар бор экан, ўзбошимчалик билан уни эгаллаб олишга ҳеч кимнинг ҳадди сифтмайди. Аммо фаррошнинг ёрдамидан бош тортди — ҳақини бериш керак, унинг эса пули йўқ.

Софья Александровна авваллари Саша ётиб ва дарсини қилиб юрган умумий хонани эмас, ўзининг ётогини бўшатиб берди. У ёрдан ўзига керакли нарсаларни ҳаммасини олиб чиқишига, кейин эса Сашанинг диванини, ёзув столини, кийим-кечак иладиган вешалкасини киритиб қўйишига тўғри келди.

Варя келганида Софья Александровна шу иш билан машғул эди. У шоша-пиша пальтосини ечиб, ёрдам беришга киришди, тўп-тўп ич кийимлар, кўйлаклар, гиламчалар, ёстиқлар, одеялларни бир хонадан иккинчисига олиб кирди. Ҳеч нарса қўлидан тушиб кетмади, ҳеч нарсани йўқотиб қўймади, у нимани қаерга қўйишини яхши биларди, ҳамма нарсани жой-жойига қўйиб, саришта қилди.

Бу қизалоқнинг кўмаги Софья Александровнага жуда маъқул эди, қизалоқнинг

ўзи ҳам манзур эди. Онаизор Варяни ҳаётимга шерик, дардимга ҳамдард қилиб, яхши иш қилмаётган бўлишим мумкин деб хижолат чекарди, аммо Варянинг хайриҳоҳлиги, ёрдам бериш иштиёқи шу қадар зўр эдики, Софья Александровна уни қандай қилиб рад этишини хаёлига ҳам сифодиромасди.

Ҳозир ҳам бу қизалоқнинг ёрдами қилаётган ишларига кундалик уй юмушларининг тусини баҳш этар, кўринишидан, улар шунчаки уй жиҳозларининг жойини алмаштироқда эдилар, холос. Софья Александровна шу таассуротнинг йўқолиб кетишидан қўрқиб, қизалоқка ҳеч нарса демай қўяқолди. Аммо у борган сари куч-куввати тугаб, адойи тамом бўлиб бораётганини ҳис киларди. Эри кетди, ўғли қамалди, хонани олиб қўйишяпти... Хонани аллақачонлар Сашага бериши керак эди. Бўйи етган эркак, умумий хона унга ноқулай, аммо хонани бермади, ўзини қулагайликлардан маҳрум этгиси келмади. Нақадар худбинлик бу! Аммо азиз фарзанди камсуз қўмлик қилиб, бу ҳақда бир оғиз ҳам гап очмади.

Темир кроватни қисмларга ажратишолмади, жовоннинг бир оёғи сийиб қолипти, пакана жовонни жойидан жилдириша олмади, ҳатто ғаладонларини чиқариб қўйишга ҳам кучлари етмади.

Михаил Юрьевич ишдан келди, Галя пайдо бўлди, улар жовон билан пакана жовонни силжитишига ёрдам беришди; кроватни қисмларга ажратиши, Саша ухладиган диванни, унинг ёзув столини, китоб қўядиган этажеркасини кичкина хонага олиб киришиди. Софья Александровна ёзув анжомларини стол устига ёди, Сашанинг бир нечта китобини этажеркага қўйди, деразага парда осди.

Варя ҳамма ишни қилиб бўлганларидан кейингина Софья Александровнанинidan кетди. Ҳолбуки, уни уйда Серафим кутиб ўтирганини билар эди. Ҳа, ўша, Макс янги йил куни бошлаб келган ёшгина курсант йигит.

Серафим ўшанда ғойиб бўлиб кетгани йўқ, эртасига ёқ Варяга қўнғироқ қилиб, Арбат майдонида учрашиши келишиб олди. Варя учрашувга шунчаки эрмак учун борди, боргандага ҳам Зоя билан яна бир қизни эргаштириб олди. Дугоналари кўчанинг нариги томонида тўхташди. Варянинг олдига ёшгина ҳарбий йигит келганини, кейин икковлари Арбат бўйлаб кетишганини кўришди. Қизлар ҳам кўчанинг нариги томонидан кетаверишиди. Улар ҳар хил имо-ишоралар қилишиди, буни қизлар тушунишмади. Серафим Варяни Қизил Армия Уйига танцага таклиф қилди. Бу кечада Варя танцага боролмасди — у кинога тушишини чамалаб қўйганди. Аммо у Қизил Армия Уйига кириш ҳаддан ташқари мушкул эканини биларди, шунинг учун Серафимга янаги шанбага ваъда қилди. Серафим замонавий танцаларнинг ҳаммасига тушар экан, улар Қизил Армия Уйига ҳар ҳафтада борадиган бўлишиди, қизлар Варяга роса ҳасад қилишиди.

Унинг кулгили номига Варя кўнишиб ҳам қолди, ака-ука Знаменскийлардён бирининг номи ҳам Серафим. Албатта, у Варянинг ҳовлисидағи йигитларга ўҳшамайди. Бу йигитлар туб москвалик, Арбатда ўсиб-улғайган йигитлар. Серафим эса, овлоқ жойдан келган, тортинчоқ. Аммо унинг жазманлиги жиддийга ўхшайди. Бу Варяга хуш ёқади, у ўзини катта одам деб ҳис қиласди, уларнинг дўстлигига эса, Нина ҳеч нарса деб ётироқ билдирилмайди, чунки Серафим Макснинг ошнаси, Макснинг ошнаси эса, ёмон бўлиши мумкин эмас.

Үйда Варяни Нина қовоғини солиб кутиб олди: бир соатдан бери Серафим қўлида китоб билан диванда интизор ўтирипти, саҳифаларнинг шилдираши Нинанинг ғашига тегяпти, ишлашига халақит беряпти — у ўқувчиларнинг дафтарини текшириб ўтирипти. Унинг уюлган қовоғидан фақат бир маъненинг үқиши мумкин эди: «бир одам билан ваъдалашгандан кейин вақтида келгин-да, сенинг жазманларингнинг қўнглини олиб ўтиришга тоқатим борми?» Варя нимага кечикканини опасига тушунтирмай қўяқолди. Айтади, лекин кейинроқ. Ҳозирча Серафимга йўлакка чиқиб туришини буюрди — у кийимини ўзгартириши керак.

Кўзгу жовоннинг эшигига эди. Варя жовоннинг эшигини кия қилиб очди — шундай қилса, ёруғлиққа орқасини ўғириб эмас, бикини билан туради. Шу тарзда кийимини алмаштира бошлиди. Бу ҳам Нинанинг ғашига тегди — ахир, устидаги қўйлаги туппа-тузук-ку, шунда кетаверса ҳам бўлади-ку. Пайпоқни кийишини қаранг: оёғини чўзганча тўриб қолади, ўзига ўзи маҳлиё бўлиб. Унинг ичидаги чала кийиниб юриши-чи? Бу одатни қаердан чиқарди? Энди ўн олтига кирди-я.

— Унутма, сени кутиб туришипти.

— Ҳа, — деб юввошгина жавоб берди Варя. Кейин, яна ўша юввош оҳангда сўради: — Бугунга туфлингни бериб турасанми?

Туфли Нинанинг бирдан-бир кўчалик туфлиси эди — шунинг учун беришга оғринарди, аммо у Варянинг тезроқ кўздан даф бўлишини ҳам сабрсизлик билан кутарди.

— Олақол.

Варя туфлинни олди, анчагача уни томоша қиласди, силади, оёғига кийигандан кейин эса, яна оёғини чўзуб роса томоша қиласди — у чиндан ҳам ўзига маҳлиёдек эди. Ниҳоят, ясан-тусанни тугатиб, эшикни очди.

— Киравер, Серафим.

Пальтосини кийиб бўлгач, рўмолини ўраб, ўзини яна бир кўзгуга солгандан кейин Варя опасига ўгирилди:

— Мен Софья Александровнанинида эдим. Буюмларини ташишга кўмаклашдим. Сашанинг хонасини муҳрлаб қўйишди.

Варянинг Нинага берган зарбаси гайри шуурий бўлса-да, мўлжалгэ тегди: ҳатто Сашанинг уйидаги воқеалардан ҳам хабардор бўлади. Албатта, на Нина, на бошқа бирор одам Сашага ёрдам беролмайди. Уларнинг қўлидан нима келарди? Лоақал уни нимада айблашаётганини билишмайди-ю? Аммо шундок бўлса-да, ҳар нечук Сашанинг олдида гуноҳи бор — у эркинликда юрипти, Саша эса қамоқда. Ораларида энг яхшиси эди. Ҳамма оғизига талқон солиб олган. Нина бу англашилмовчилик ҳал бўлиб қолар, деб умид қилган эди, унинг ўрнига Сашанинг хонасини муҳрлаб қўйишптими, демак, ҳали-бери бўшатишмайди. Унда нима бўлади? Сашани Совет ҳокимиятининг душмани, деб тан олиш керакми? Юз ўгириш керакми? Сашанинг бошига мусибат тушганида улар ўзларини тортишди. Бир марта Софья Александровнанинг олдига бориб, ҳамдардлик билдириди — аммо унинг ҳамдардлиги кимга керак?

Хат ёзиш керакми?.. Болаларга имзо қўйдириш керакми? Ахир, Саша уларнинг комсомол ячейкаларининг котиби бўлган эди-ку. Унга кафилмиз деб ёзишинми? Макс қўл қўяди, Вадим ҳам, Лена ҳам, бошқа болалар ҳам қўл қўяди. Мактаб директори ҳам, Сашанинг таниган ўқитувчилар ҳам имзо чекишиади. Нина бир вақтлар ўзи Саша билан бирга ўқиган мактабда дарс берарди. Шунинг учун Сашанинг ҳимоясига имзо тўплай олишига ишонарди. Юрка қўл қўймайди. Қўймаса қўймас, садқаи сар. У Лена билан Вадимга қўнғироқ қилиб, эртага Ленанинида учрашишини ваъдалашди. Кейин, Макснинг онаси олдига кирди-да, ўғли эртага уйга келганида Нинанинига кириши, керак эканини айтиб қўйишини сўради.

Бу учрашув дикқинафаслик билан ўтди. Лена рўмолга бурканиб олганича сукут сақларди. Хатга қўл қўйиш керакми — марҳамат. Макс ҳам маъюс эди. У мактубдан фойда йўқлигини, оқибати яхши бўлмаслигини биларди, лекин йўқ дейишини ўзига эп кўрмади; Нинанинг «қўрқоқ» деб ўйлашини истамас эди. Фақат Вадимгина фикрини айтди.

— Биродарлар, бу хатимиз нима фойда беради? Сашага ёрдам бероладими? Борди-ю, зарари тегса-чи? Ишни мураккаблаштириса, нима бўлади? Панкратов ҳақида нима биласан деб бизни чақира бошлишади. Мактабда яхши комсомол эди деймизми? Мактабда у билан бирга ўқиганимизга олти йил бўлди. У ҳозир қанақа? Институтда рўй берган воқеа сизга маълумми? У сизга гапириб берганмиди? Нимани гапириб берган эди? Кейин, Сашани чақиришади, сўрашади: «Ўртоқларингизга нима дегансиз?» Мен Сашанинг ҳалоллигига заррача шубҳа қилмайман. Бу ишнимиз қай тарзда якунланишини кўз олдимга келтириб кўрмоқчиман, холос.

— Сашанинг тақдири нима бўлса бўлаверсинми? — сўради Нина.

— Нега энди? Унинг ишими текширишяпти. Бу тафтиш охиригача олиб борилмайди деб ўйлашга асосимиз борми? Ҳа, биз Сашани биламиш, аммо улар ҳам бекор ўтиришмагандир, характеристика сўрашгандир. Уни Саша Панкратов бўлгани учун қамоққа олишмагандир, ахир. Бошқа бирон иш бўлса керак. Бу ишнинг нималигидан эса, биз бехабармиз.

— Биз унга мадад бермоғимиз керак,— деди Нина.

— Тузукроқ Фикр қиласайлик,— эътиroz билдириди Вадим — Бизнинг хатимиздан Саша хабардор ҳам бўлмайди. Аксинча, ундан ҳар биттамиз тўғримизда суриштира бошлишади. Бу эса, унинг аҳволини оғирлаштиради, холос.

— Сенинг тўғрингда ҳам сўраб қолишидан кўрқяпсанми?

— Мен ҳеч нарсадан қўрқмайман,— қизарди Вадим.

Вадимнинг ҳақлигини ҳамма тушуниб турарди. Нина ҳам тушунарди. Аммо буни тушунишдан кўра юксакроқ ва муҳимроқ бир нарса бор. Ва яна битта жуда аччиқ ва шармандали нарса бор — уларнинг ҳаммалари ўзларининг машкул аҳволга тушиб қолишлиридан хавотирдалар. Бу хавотирликни ёнгиб ўтиш эса, мактубни жўнатиб юборишдан оғирроқ.

— Дадамга маслаҳат қилиб кўрсаммикан-а? — деди Лена.

— Ҳа, балли,— маъқуллади Нина. У ич-ичидан Иван Григорьевичнинг бу ишга аралашиб, Сашага ёрдам беришидан умидвор эди.

Бу фикр Вадимга ҳам маъқул бўлди: Иван Григорьевич ўйланмай ёзилган хатни жўнатмасликни маслаҳат беради, албатта. Лекин, барибир, у, яъни Вадим хатга имзо чекмайди — буни у қатъий ҳал қилди. Фақат Максимгина ўзининг соғлом, дехқонча ақли билан Иван Григорьевични ноқулат аҳволга солиб қўйиш керак эмаслигини тушуниб турарди.

— Маъқул бўлармикин? — дудмалланди Максим,— биз ўзимиз ҳал қўймоғимиз керак.

— Маслаҳат солса нима бўлти? — қатъиян эътиroz билдириди Нина. Иван Григорьевич билан Ашхен Степановна ошхонага чойга чиқишиди.

- Дада,— деди Лена,— Сашани нима қиламиз?
 — Нима қилиш мумкін?
 — Биз ОГПУга мактуб ёзмоқчи бўляпмиз.
 Будягин қовоғини солди.
 — Кимга керак сизларнинг мактубингиз?
 — Бирор нарса қилиш керак-ку, ахир,— деди Нина.
 — Сизларсиз ҳам бир ёқлиқ қилишади,— зарда билан жавоб берди Будягин.

21

Будягин чет элдан қайтганидан бўён Сталин уни бир марта ҳам қабул қилгани йўқ, ҳолбуки Иван Григорьевич маълумотномаларга сифайдиган, ҳозирги халқаро вазиятда орқага ташлаб бўлмайдиган анча-мунча гапларни айтиб бериши мумкин эди. У учрашишин илтимос қилди, шундай жавоб бўлди: «Кутинг, сизни чакиришади». У бир йилдан ортиқ кутди. Бу тасодиф эмас. Янги МКнинг составига киритишади ҳам. Фарbdаги энг ийрик давлатда элчи сифатида у Марказий Комитет томонидан буюрилган сиёсатни амалга оширган, ўз нуқтаи назарини маълум қилиш ҳуқуқига эга эди.

Аммо Сталин билан мулоқотнинг ҳамиша бирор мушкули бўлади. Сургунда Сталин пайғомини ечмай ухлаш одатини чиқарганди. Бир ўртоқ шу тўғрида ҳазил қилиб қолди. Сталин у билан гаплашмай қўйди. Сибирда у жуда nochor, бечораҳол бўлиб қолганди, кўп совуқ қотарди, шунинг учун пайғомини ечмай ухларди. Унинг қавилган ипак кўрласи бўларди. Бу чипор кўрпанинг устидан ҳам хўп кулишарди. Ҳазилларни Сталин ўзининг ноҷорлигини, шароитга мослашолмаётганлигини улар томонидан таъкидлаш деб тушинарди. Аччиги чиқишини билиб унинг устидан кулмай қўйишиди. У билан жанжаллашиб бўлмасди — у ярашишини билмасди. Яққол сезилиб турадиган грузинча оҳанг, нутқида оғир ибораларни кўп ишлатиши туфайли уни яхши нотиқ дейиш қийин эди, баҳсларда, даҳаңаки жангларда ҳам nochor кўринарди, шунинг учун ўртоқлари уни хафа қилишдан тийинишарди. Хафа қилмаслик дегани эса, унга гап қайтармаслик, раънига қарши бор-маслик дегани эди.

Мунозаралар ва ихтилофлар бадарғадагиларга ўзаро мулоқатда бўлишга халақит бермасди. Фақат Сталингина ҳеч қачон муросан мадора сари бирор қадам ҳам қўймас эди — ғоявий рақиб унинг учун шахсий душманга айланарди. Агар ўртоғи ўзига зарур кигиз этигини унга ечиб берадиган бўлса, Сталин бунинг ҳеч қанақта таажжубланадиган томони йўқ деб ҳисобларди. Аммо кеча талашиб-тортишган одамидан икки дунёда ҳам кигиз этик олмас эди. Ўзининг инжиқликлари, аламзадалиги, оғирдан-оғир жанжаллари билан у ҳаммага малол келарди. Бошқалар ов-повга борарди, балиқ ушларди, аммо у ҳеч қачон ҳеч қаёққа бормас, оқшомлари михланиб қолгандек дераза олдида ўтирас ва керосин чироқ ёруғида китоб ўқирди. Муросани билмайдиган бу ёлғиз грузин олис Сибирь ўрмонида, қишлоқнинг бир чеккасидағи деҳқонча уйда ўзи сира тил топишиб кетолмайдиган маҳаллий аҳоли орасида жуда ғариб ва мискин кўринарди. Шунинг учун ўртоқлари кўп масалаларда уни кечиришарди.

Ёлғиз Будягингина у билан қай бир даражада тил топиша олди. Будягин Мотовилихадан чиққан ишчи йигит эди. У кавказликни биринчи бор кўриши эди, совуқ Сибирга бадарға қилинган бу жануб одамининг аҳволига ачинди. Ахир, жануб одами у ёқда турсин, бу ердаги оғир шароитга, қаҳратон совуқларга русларнинг ҳаммаси ҳам дош беролмайди. Будягин унинг кўнглига қарап, майдა-чўйда хизматини қилар, қўлидан келганча ёрдамлашарди. Сталин буларнинг ҳаммасини худди шундок бўлмоғи жоиздай қабул қиласди. Иван Григорьевичга бу ерда бошқаларга қараганда енгилроқ эди — у темирчиликни билар, чилангариликдан хабардор, болта ушлашнинг ҳавосини олган, омочни ҳам, милтиқни ҳам тузатаверар, балиқ овини яхши кўрарди. Айниқса, тунда, куз палласида қайиқнинг тумшүғига ёқиб қўйилган қора чироқ ёғдусида балиқ овлашни жуда сұярди. У ўқимишли ўртоқларининг баҳсларини, гап-сўзларини, мулоҳазаларини индамай ўтириб эшишар, кўп ўқир, ҳатто инглиз тилини ўргана бошлаган эди. Кўпчилик немис тилини, француз тилини ўрганарди, фақат Сталингина тиллар билан шуғулланмасди. Сургунда юрганлар Будягинга китоблар бериб туришар, унга тушунтиришар, изоҳлаб беришарди. Сталин ҳам тушунтирас ва изоҳлаб берарди. У гапни айлантириб ўтиrlаб беришарди. Сталин ҳам тушунтирас ва изоҳлаб берарди. У гапни айлантириб ўтиrlаб беришарди. Сталин қилишга мойил эди, ўзининг билганларини энг мукаммал билимдонлик деб талқин қилишга мойил эди, ўзининг билганларини энг мукаммал билимдонлик деб астойдил ишонарди. Бу эса, ўша пайтларда бошқаларнинг сухандонлигидан кўра Будягинга кўпроқ маъқул бўларди. Аммо вақти-соати келиб, бу Будягинга унча маъқул келмайдиган бўлиб қолди — у жуда тез ўсиб борарди, ўз йўлида Сталиндан кўра ўқимишлироқ ва орифроқ анча-мунча зўр одамларни учратди. Аммо Сталин билан бирга ўтказган саккиз йиллик сургун унинг фақат хотирасида эмас, юрагида ҳам мустаҳкам ўрнашиб қолди. Бу — Будягингининг умумий ишга биринчи марта жалб бўлиши эди. Кейинчалик бу унинг ҳаётининг мазмунига айланди.

У Сталин билан гражданлар уруши йилларида ҳам учрашган. Айни ўзининг Сталинга кўринарли роль ўйнай бошлаган эди. Унинг иродаси, куч-қуввати революцияга измат қилмоғи мумкин эди, унинг муросасизлиги, дағаллиги, якка ҳокимликка интиши чидаса бўладиган даражада эди — революциялар бундан бадтар воситаларни ёзм қўллайди. Аммо яратиш даврида бу нуқсонлар ҳатарли тус ола бошлади. Сталиннинг ҳокимияти борган сари қамрови кенгайиб, назоратдан чиқа бошлади. Ленинга актубининг маъноси ҳам худди шунда эди. Фояга садоқатни Сталин ўзига садоқат билан ўлчай бошлаганди. Рязанов интиҳони кўрган жойда Иван Григорьевич ибтидо борлигини тахмин қиласди. Унинг тахминича, съездда ўзгаришлар юз бермоғи керак эди. Аммо юз бермади. Съездда ўзининг фавқулоддалигини тасдиқлатиб олган Сталин энди ўзининг яккаю ягоналигини тасдиқлайди.

Будягин ўзини ҳамма нарсага даҳлдор деб ҳисоблар, ҳамма нарсани ўзига олаве-зар эди: ҳар қандай революцион ҳаракатни ўзининг ҳаракати деб билар, ҳар қандай ҳа-тени ҳам ўзига йўйар, ҳар бир адолатсизликни худди ўзи содир қиласётгандай бўларди: ҳақиқий революционерга хос чинакам мардликка эга эди — у ижтимоий зилзилалар ғозонида қайнашга маҳкум этилган одамлар тақдиди учун масъулиятни ўз зиммасига сларди. Унинг ёнида одамлар юзтубан йиқилар, уларнинг бир қисми гуноҳкор, бир қисми бегуноҳ эди, аммо у янги авлодлар учун йўл очаётганига астойдил ишонарди. Революция НИМАни бузиши билан буюк эмас, КИМни яратиши билан буюк.

Сталин Рязановни ўзининг арзандасига айлантирди. Иван Григорьевич бу масалада таққа тушгани йўқ. Бирор одамни Марказий Комитет составига киритишар экан, унинг жияни қамоқда эканидан бехабар қолишлири мумкин эмас. Қамоқдаги жияни Рязановнинг энг заиф жойи бўлади, уни Сталинга садоқат билан хизмат қилишга маҳбур этади, чегаки, бу одам унинг жиянининг қамоқда эканига эътибор қиласди. Агар шу мулоҳазаси тўғри бўлса, Будягиннинг Сашанинг ишига аралашуви унинг Сталин билан мұносабатларини бадтар чигаллаштиради.

Лекин шундоқ бўлсада, унинг аралашмаслиги мумкин эмас эди. Ленанинг теварагтида Сашага қандай қилиб ёрдам беришни муҳокама қилиб ўтирган ёшларни кўриб, Иван Григорьевич эзилиб кетди, бу покиза, ҳалол ва беғарауз ёшларни у революция ишичининг давомчилиари деб биларди. Эндиликда эса, у — революцияни тайёрлаган ва амалга оширган кекса большевик уларга ҳеч нарса деб жавоб беролмай ўтирипти. Сашани тўғри қамоққа олинган деб аита олмайди, бунинг ундай эмаслигини билади. Айни чоқда, уни нотўғри қамоққа олинган ҳам деёлмайди, бундай дейдиган бўлса, қанақа қилиб хато ишга йўл қўйилганини уларга тушунтириб бермоғи керак.

Гарчи Будягин аралашувнинг фойдаси йўқлигини тушуниб турган бўлсада, Березинга қўнғироқ қилди. У Березинни номусли, мардонавор чекист деб биларди. Шунинг учун у Березинга Саша Панкратовнинг кафиллигини бўйнига олишини айтиб, унинг ишини тузукроқ текшириши илтимос қилди...

Березин Панкратовнинг ҳеч қанақа гуноҳи йўқлигини Будягиндан ҳам, Рязановдан ҳам яхшироқ биларди. Чунки, Березин иш билан таниш эди. У Сашанинг сўроғида бир марта иштирок этганининг ўзидаёт унинг ҳалол йигит эканини сезди. Сашанинг қуюқ қора соқоли унга йигитнинг навқирон ва гўзал чеҳрасини кўришга, унда шуълаланган номус, мардлик ва покизалик белгиларини уқишга халал бермади. Унинг табассуми ҳам ҳеч нарсадан тафт тортмайдиган ва бутун ҳаёти олдинда эканига қатъий ишонадиган ёшларникига хос эди. Аммо Березинга на Будягин биладиган, на Рязанов биладиган гаплардан кўра кўпроқ нарса маълум эди. Бундан ташқари улар тахмин қилиб, тасаввур қилолмайдиган анча-мунча нарсани ҳам у чамалаб, сезиб турарди.

Утмишда Коминтерннинг раҳбарларидан бири бўлганде Хитой революцияси ҳақида ўзининг нуқтаи назарини айтди. Нуқтаи назари Сталинниридан фарқ қиласди. Ломинадзе бу муаммони Шацкин ва Сирцовлар билан бирга муҳокама қилди. Уларнинг бу сұхбати Сталинга уларни «ўнг-сўл майиблари» деб аташга асос бўрди. Ломинадзени мансабидан бўшатиб, Ўролга шаҳар партия комитетининг котиби килиб жўнатишиди.

Унинг устидан иш кўзғотилган. Ишда Коминтерннинг собиқ ходими Чернинг кўрсатмаси бор. Унинг кўрсатишича, гёё Ломинадзе янги Интернационал барпо этиш ҳаракатида эмиш. Чер миллати номаълум бўлиб, кўпгина давлатларнинг фуқароси эди. У бир қанча одамнинг номини айтди, улар гёё Ломинадзе билан алоқада эмиш. Уларнинг орасида Глинский ҳам бор. У Польша социалистик партиясининг собиқ арбоби бўлиб, бир вақтлар муҳожирлика Лениннинг анчагина муҳим юмушларини бажарган.

Глинскийнинг хотини — транспорт институтининг директори. Институтда маҳфий оппозицион ташкилот топилган эмиш, унга Глинскаянин мусовини Криворучко раҳбар эмиш. Криворучко эса, «ишиҳ» оппозициясининг «собиқ аъзоси». Ягода дарҳол бунга ёпишиб олди. Глинскаянинг маҳфий оппозицион ташкилот билан алоқада эками Чернинг омонат кўрсатмаларига жиндай бўлса-да салобат бахш этарди — ҳар қандай бевосита алоқалар ишнинг қамровини кенгайтиради, уни ишонарлироқ қиласди, истаган фактнинг тоши бор, истаган исм муҳим, фақат улар ишда бўлса бас, гап уларни асосий айблар билан боғлай билишда.

Березин институттада ҳеч қандай маҳфий ташкилот бўлмаганини, Саша Панкратовнинг Криворучкога ҳеч қанақа алоқаси йўқлигини, шунингдек, Криворучконинг ҳам Глинскаянинг ишига мутлақо дахли йўқлигини, Глинскаянинг ўзи Ломинадзе билан алоқада эмаслигини ва, умуман, Ломинадзе ҳеч қанақа янги Интернационал барпо этишга уринмаганини жуда яхши тушунарди. Аммо Ломинадзенинг ишига шахсан Ягоданинг ўзи мутассаддилик қилимада ва Березиннинг фаҳмлашича, бу иш анча юқорига кетади. Юқорига кетиб, қаергача боришини эса, Березин фақат чамалабгина билади... Бунинг бари Ягодага маълум, унинг қанақа одамлигини эса, Березин яхши билади... Жуда даҳшатли ва машъум занжир. Панкратовнинг озод қилиниши бу занжирнинг бир ҳалқасини олиб ташлаш билан баравар деб талқин қилиниши мумкин. Гарчи бу ҳалқа жуда кичик бўлса ҳамки, ҳалқа... Яода бунга йўл қўймайди. Вишинский ҳам йўл қўймайди. Сольц Панкратовни тиклаб қўйди, Вишинский унинг қамалишига санкция берди. Панкратовни чеккароқда тутиб туриш, унга диққатни жалб қилмаслик керак — фақат шугуна йигитни күткариб қолиши мумкин. Ҳозирча ҳамма нарса қандай бўлса, шундайлигича қолавергани маъқул, Дъяков ишини давом этираверсин, унинг вазифаси институт билан чегаралганган — бошқа гаплардан хабари йўқ. Березиннинг қилган бирдан-бир иши шу бўлдиди, у Сашага передача олишга ва турма кутубхонасидағи китоблардан фойдаланишга рухсат берди. Бу фармойишни Дъяков эҳтиром билан тинглади, у Березиннинг гапларини ҳамиша ҳам эҳтиром билан тингларди — Березиннинг бу ерда — марказий аппаратурда ишлашиб узоққа бормаслигини сезарди. Албатта, передача билан китоб маҳбуснинг аҳволини енгиллатади, баъзан терговнинг манфаатлари деб шундай ҳал қилинади. Хуллас, бу масалада тирноқ тагидан кир излаб бўлмайди.

— Бажарамиз,— деб жавоб берди Дъяков.

Березин революция руҳига содиқ одам эди, ЧеКадаги ишини ўзининг революцион бурчи деб биларди. Гражданлар уруши йилларида у Губчеканинг раиси лавозимида ишлаганида қизил террорни амалга оширган эди, аммо ўшанда ҳам бирон ношуд либерал ёхуд эснонаси чиқиб кетган буржуй қўлга тушиб қолса-ю, Березин уларнинг революция учун хавфсиз одамлар эканини кўрса, тўрт томонинг қибла деб қўйиб юбориши ҳам мумкин эди. Дъяковнинг кичкина, лекин ушлаган жойини қўйиб юбормайдиган қўлидан ҳеч ким қутилиб кетолмас эди, унинг қўлига тушиш аввалданоқ аниқ гуноҳкор бўлиш дёмак эди. Дъяков одамларнинг ҳақиқий айборлигига эмас, балки айборликнинг умумий версиясига ишонарди. Бу умумий версияни эса, муайян шахстаго мөхирлик билан татбиқ қилиб, конкрет версия яратмоқ керак эди. Конкрет версияни барпо этгандан кейин эса, ўзини ҳам, терговни ҳам, тергов бераётган одамни ҳам унга бўйсундирарди. Агар тергов бераётган одам версияни рад этса, бу унинг давлатга душманлигини исбот қиласидан янада бир далил бўларди. Дъяков эса, бу ерда айни шу давлатнинг вакили ҳисобланарди.

Дъяков томонидан яратилган версия (унинг мантиқан зўрлигига, рад қилиб бўлмаслигига, мукаммаллигига чин юрагидан ишонарди) қўйидагича эди: институттага Криворучко раҳбарлик қиласи. У собиқ оппозициячи, илгари урилган, бинобарин, аламзада, Дъяковнинг мантиғига кўра эса, умрбод душман бўлиб қолган. Бундай одам ҳаракат қилмай туролмайди — душман мудрамайди, душман иложини топган жойининг ҳаммасида душманлигини қиласи, сиёсий жиҳатдан пишиб етмаган тўр ёш-яланлар ўртасида ку қўяверасиз. Мана, шунақа ёшлардан бир гуруҳи аксиллартиявий газета чиқарипти. Шу икки ҳолат орасида алоқа борми? Бўлмаслиги мумкин эмас. Бу ёшларнинг бошлиги студент Панкратов Криворучкони ҳимоя қиляпти. Тасодифми бу? Тасодиф бўлиши мумкин эмас. Криворучконинг иши Панкратовнинг иши билан бир вақтга келиб қолгани тасодифми? Ким бунга ишонади. Панкратовнинг орқасида илҳомчиси, собиқ оппозициячи бор. Криворучко Панкратовни жалб қиласи, бу эса, аксилиқлобий ташкилотнинг ўзигинаси.

Панкратовнинг ёрилишига ва версиянинг исбот бўлишига Дъяковда заррача шубҳа йўқ эди. Дъяков иши терговга тушганларнинг ҳаммасини терговга ишонувчиларга, бинобарин, Совет ҳокимиятига ишонувчиларга ва терговга ишонмайдиганларга, бинобарин, Совет ҳокимиятига ишонмайдиганларга бўларди. Бундан ташқари, Дъяков уларни пасткашларга ва дангалчиларга ажратарди. Пасткашлар протоколнинг ҳар бир ҳарифидан чатоқлик қидиради, дангалчилар бунақа қилишмайди. Панкратов органларга ишонади, пасткаш эмас, қамалганидан ларзага тушган, озод бўлишидан умидвор, унга ишонишларини истайди, тажрибаси йўқ, кўнгилчан, ўртоқларининг бўғидан тортмайди, ҳаммасини ўзи зиммасига олиб қўя қолади, ҳатто қилмаган гуноҳини ҳам. Ипакдай эшиб, ҳар кўйга солса бўлади.

Криворучкони Саша билан бир кечада қамоқча олишди. У Панкратовнинг иши ҳақида эшигтанман, лекин унинг, ўзини эслолмайман, институттада минглаб студентлар бор деб кўрсатма берди. Ҳақиқатда эса, Криворучко Панкратовнинг бюорода нималар деганини унугтани йўқ, унинг ҳужжатларини расмийлаштиргани олдига келгани ҳам эсида. Панкратов билан танишилгани рад этар экан, у бу танишилик шахсан ўзига зарар келтириши мумкинлигидан шундай қиласи йўқ: энди унинг ишига ҳеч нарса зарар ҳам қилолмас, фойда ҳам келтиролмас — ҳозирги қама-қамалар қачонлардир қай бир

тоб-
ҳам-
оқа-
нишга
нинг
ади
нинг
дах-
сини
тичк
ольц
ловни
тичи
вер-
ара-
лди-
шга
ари-
ппа-
бус-
ина-

ион
ида
ли-
нинг
ийиб
лай-
ник
олки
хсга
яни
унга
ватга
шу
лас-
иво-
ада,
закат
ма-
нда-
пти.
тифи
ум-
ани
ози-
пот-

бҳа
ога,
но-
они
ри-
рга
нгга
ди,
дай

ши
лар
лар
ани
ига
ор
бир

сппозицияда иштирок этган одамларнинг ялпі ҳаммасига қарши қаратилган ҳаракат эди. Криворучконинг Панкратов билан танишликдан тонгани — Дъяковнинг версиясини фаҳмлаб қолгани учун ҳам эмас — у ҳатто Панкратовнинг қамоқда эканидан бехабар ҳам эди. Тонишининг сабаби шу эдик, у кимнинг исм-фамилиясини тилга олмасин, бундан шу исм-фамилиялик кишилар муқаррар равишда азият чекишлигини биларди.

22

Сашага тўртта китоб келтириб беришди. Лекин уларнинг ичидаги талабномага ёзилган китоблардан биттаси ҳам йўқ эди. Рост, кутубхоначи имкони борича, сўраган китобларига ўхшаш китобларни берипти. «Ушалмаган орзулар» ўрнига «Цезар Бирото», «Уруш ва тинчлик» ўрнига «Болалик», «Ўсмирилик», «Табиат ва одамлар» журналининг 1905 йилги сонлари, «Красная новь» журналининг 1925 йилги 2-сони. Ҳамма китоблар ўқилавериб, титилиб кетган, ҳаммасида юмалоқ қўқ тамға: «Бутириш ҳар турмаси кутубхонаси». Бальзак 1899 йилда, Толстой 1913 йилда нашр қилинган экан. Кўп саҳифалар етишмайди, китоб охирида етишмаган саҳифалар рўйхати аниқ эмас. Лекин шундоқ бўлса ҳам, бу ҳафта турган-битгани баиром — Саша аввал журналларни кўздан кечириб чиқди, кейин китобларни ўқиди, кейин яна журналларни қўлга олди. «Красная новь»да Есениннинг «Кўкиш туман... Теваракда оппоқ қор» деб бошланадиган шеърига дуч келди. Бу шеърни Саша илгари учратмаган экан. «Цезарь Бирото»ни ўқиган эди. Илгари бу ношуд атторнинг тарихи Сашага чучмал кўринган эди, бу гал foят мутассир бўлди... «Бахтсизлик — даҳо учун юксалиш сариси бир поғона, художкўй христиан учун тавба-тазарру қилишга баҳона, уддабурон одам учун — ҳазина, заиф одам учун — тубсиз жарлик». Саша даҳо, христиан эмас, уддабурону заиф ҳам эмас, лекин шундоқ бўлса-да, бу сўзларда ўзи учун аллақандай муҳим бир маънени туиди.

Ҳафта мобайнида у китобларни ҳузур қилиб ўқиди, онаси юборган тоза ич кийимларни кийиб, мазза қилди; ҳушхўр нарсаларини еб лаззат олди. У гўштни бурдалаб шўрвасига солар, шу йўл билан уни иситгач, шавласига қўшарди — қарабисизки, тушлиги биноидек еса бўладиган овқатга айланарди. Эрталаб ва кечқурунлари булгадан, ёдан, колбаса ва пишлокдан бутерброд қилиб ерди — мактаб нонуштасининг бўйи турма ҳидини босиб кетарди. Қорни тўйган, қайғуси кетган ҳолда Саша кроватга чўзилиб, китоб ўқишига киришади. Кундузи ётиш тақиқланган эди, аммо Саша йўлак нозирининг танбехларига парво қилмади. Кейин уни тинч ўйнишди. Фақат бошликлар келадиган бўлиб қолгандагина нозирлар Сашага дағдагани кучайтиришади. Бир ҳафта қорни тўқ, қўлида — китоб, колбаса ва шоколад тамадди қилиб умри ўтди. У бу ҳаётга кўннишиб, ўрганиб қолгандай эди... «Ҳамма нарса тинчиди бирдан, ҳаммазининг борар жой тайин, бу дунёда югур-югурма, манзил яқин кун ўтган сайин...» Бу кишини ишонтирамасди, лекин аллаларди.

Китоблар ва журналларда тасвирланган ҳаёт унинг ҳозирги ҳаётига сира ҳам ўхшамасди. Ҳозиргина эмас, ўтмиш ҳаётидан ҳам кескин фарқ қиласарди. «Болалик» ва «Ўсмирилик»да тасвирланган изтироблару азоб-уқубатлар унинг болаликда ва ўсмириликда кўрганларига ўхшамасди.

Ўшанда у отасига тик гапирганди:

— Мен онамни хафа қилдириб қўймайман...

Отаси бақрайган кўнғир кўзларини унга тикиб турди-да, кейин бошини қўлларига қўйди.

— Яхши ўғил,— деб йиғлаб юборди.

Нима қилганда ҳам ота ота-да. Қўли муздек бўлса нима қилипти? Саша отасининг қўлини болалигидан эслаб қолган. Отасига тасалли бергиси, ундан кечирим сўрагиси келиб кетди. Отаси қўлини юзидан олди. Унинг кўзлари қуруқ, ғазабнок эди.

— Ким қўйипти сенга аралашишни?

— Бу менинг онам!

Бир неча кун мобайнида отаси эрталаблар индамай ўрнидан турар, соколини олар, узоқ ювинар, кийинар, ўзини кўзгуга солиб кўрар, индамай столга ўтиради, индамай нонушта қиласар, қофозларини портфелига жойлаб, нимадир деб минифирлар, кейин хайрлашмасдан ишига жўнарди. Ишдан келгач, қаҳр билан хонани кўздан кечириб чиқар, лом-мим демасдан ўтириб овқатини ер, тарақлатиб тарелкаларни суриб қўяр, онасининг тортиниб-қисиниберган саволларига жавоб қайтармас эди. Фақат тун яримлаб қолганда отаси билан онаси ўзларининг хоналарига кириб кетганларидагина Саша у ердан отасининг овозини фирға-шира эштирар, онаси эса, индамай ўтираверарди. Бу нақа пайтларда Саша фақат бир нарсадан — индамай ўтираверишдан онасининг юраги ёрилиб-порилиб кетишидан қўрқарди.

Бир куни отаси Сашага деди:

— Сен билан гаплашиб олишим керак.

Улар уйдан чиқиб, Арбат бўйлаб кетишиди. Кўча фонусларининг шуъласида қор учқунлари ўйнарди. Отасининг бошида мўйна телпак, пўстинининг ёқаси ҳам шу мўй-

надан. У Сашанинг ёнида одимлаб борар экан, Саша унинг бўйдорлигини, келишганлигини, соқоли сип-силлйиқ кирилганий, гап-сўзлари қатъий эканини, эътиrozларга тоқати йўқлигини хаёлидан ўтказди.

...У хотини билан орасидаги муносабатларга ўғлини аралаштироқчи эмас эди, аммо нима қилсинки, онаси болалигидан бери унга отасини ёмон кўрсатиб келмоқда. Уларнинг ит-мушук бўлиб юришларига онаси сабабчи, онаси унинг интилишларини, унинг манфаатларини баҳам кўришни истамади, унга қайишмади, унга доимо сингиллари билан укаси азизроқ бўлиб келди. Отасига атагани фақат ရашк, холос.

Сашанинг юраклари сикилиб кетди. Бу ерда, катта кўчада у отасига нима деб эътиroz билдиради, отасининг қўлоғи яхши эшитмайди, бақириш керак.

Шунинг учун Саша:

— Одамлар баҳамжиҳат яшашолмаса, ажралишлари керак, — деб қўяқолди.

Бир ойдан кейин отаси синтетик каучук чиқарадиган Ефремов заводига жўнаб кетди. Шундай қилиб, ўн олти ёшида Сашанинг елкасига рўзгор юки тушди.

Дъяков ҳадеганда Сашани чакиравермади. Аммо Саша бундан ташвишга тушгани йўқ. Биринчи сўроқни катта умидлар билан кутганди, иккинчисидан анча кўрқанди, энди эса, на умид қолди, на қўркув. Фақат Криворучко ҳакидаги фикргина унга тинчлик бермасди. Криворучкони қамоққа олишади. У Сашага ошпаз ҳақидаги гапни айтганини тан олиши мумкин. Унда Сашанинг ёлғон гапиргани фош бўлиб қолади, ёлғончилиги фош бўлган одамларга ишонч қолмайди. Улар Сашанинг асосий масаладаги, Марк тўғрисидаги гапларига ишонишмайди.

Криворучко нега ўша гапини айтди-я? Сашани қанақа нокулай ахволга солиб қўйди. Вайсақи: Криворучко ҳакидаги масала партбюорода муҳокама қилинаётган бўлса, Саша нима қиларди? Партиюорода бу иборани яшириб ўтирасди. Марҳамат қилиб, уртоқ Криворучко нимани назарда тутганини тушунтириб берсин. Нима учун у бу ерда бошқача иш тутмоғи керак энди? Нима учун у Криворучкони паноҳига олиши зарур?

У бор гапни қандай бўлса, шундайлигича айтиб беради, шундай қилиб, елкасидан босиб ётган тошни олиб ташлайди. Унинг вижданни тоза бўлади, у ёғини нима қилишса қилишар... «Сибирь даҳшатли, Сибирь олис, лекин Сибирда ҳам одамлар яшар...» Қаердан эди бу?

Турмада ҳам унинг куни ўтятпи-ку. Ётилти, ўқияпти, колбаса танаввул қиласпти, шоколадхўрлик қиласпти, ҳар куни кечаси қайнок душнинг тагига кириб олиб ашула айтятпи, ўйлаляпти, хотирлаляпти. Унинг соқоли ўсиб кетди, тутамласа тутамга келиб қолди, соқолда қанақа кўринаркин, бир кўрса бўларди, аммо кўзгу йўқ-да.

Яна қўлида қоғоз ва қалам кўтариб назоратчи келди. У китобларни олиб кетди. Саша янги талабнома ёзди. Бу гал у ўнта китобни ёзди. Эҳтимол, биронтаси токчада бўлиб қолар. «Уруш ва тинчлик» билан «Ушалган орзулас»ни такроран ёзди, қалин журнallарнинг январь, февраль, март сонларини сўради, Стендаль, Бабелни ёзди, Гиббоннинг «Рим империясининг йиқилиши ва емирилиш тарихи»ни сўради — қамалишидан бироз олдин бу китобни ўқий бошлаган эди, Гоголни ёзди — уни яхши кўрарди, Достоевскийни ҳам ёзди — уни ёмон кўрарди, лекин, барибири ўқиб чиқиш керак. Бу гал қонунлар мажмуасини яна ёзди, майли-да, унинг талаб қилаётганини билиб кўйишишин. Шак-шубҳа йўқки, унинг талабномасини Дъяков, албатта ўқиб чиқади, шундек бўлгач, билиб қўйисин — у ўз ҳақ-ҳуқуқларини билишни истайди.

Китобсиз ўтган иккى кун уни аввалги ҳолига қайтарди. Яна гунг деворлар, кишини эззидиган сукунат, уни таъқибдан қочирмайдиган туйнукча, ҳожатхонага чиқишилар, яна ўша еб бўлмайдиган овқат ва жигифлдан қайнаши — ойиси юборган овқат тугади.

У Катяни ўйлади, унинг қайнок қўлларини, шамолда қовжираган қуруқшоқ лабларини эслади. Ўйқуси қочиб ўрнидан турди, юра бошлади. Аммо назоратчилар кечаси камера бўйлаб юришни таъқиқлаб қўйишиган.

— Маҳбус, ётинг!

У ўрнига ётди, лекин яна ўйқуси келмади, мабодо мудраб кетадиган бўлса, ҳолдан тойдирувчи тушлар кўрар, бир вақтлар ўн етти ёшида бўлганини каби оғир манзаралар хаёлида гавдаланаарди...

Саша ўн еттигэ кирганида онаси билан Липецкка борган эди. Улар ижарада турган унинг бекасига Самарадан келини меҳмон бўлиб келипти. Унинг эри Самарада темир йўлда ҳизмат қилар экан. Келиннинг исми-шарифи Елизавета Петровна. Малла сочли озингина жувон, яланғоч баданинг устидан халат кийиб олган. Халати қурмағурнинг ҳам тутмаси бирда илинган, бирда илинмаган... У Сашага қийғоч нигоҳ ташлар, кўзини сузар, маънодир жилмаяр, нози-карашма қиларди. Самарали бу дўндиқ ўзига етгунча эди. Ҳарқалай, маънодор жилмайишлар, ярим очиқ халатнинг ичидан кўриниб турган оппоқ бадан, арzon атиrlар Сашанинг қонини гупуртириди. Кундуз кунлари одатда жувон боқقا чиқиб, халатининг тутмаларини ечиб, оппоқ келишган оёқларини офтобга тоблаб ётарди. Саша унинг томонига қарамасди, лекин олманинг тагида оқ доғдай кўринаётган ёстиқни, олачипор халатни, яланғоч чиройли оёқларни,

тиззанинг юмалоқ косачаларини ҳис қилиб турарди, жувоннинг ўзига тикилган қийғоч нигоҳини, табассумини ҳис қиларди.

— Саш-ша... — деди бир куни жувон «ш» товушини чўзиб.

Саша унинг ёнига борди, ёнма-ён ўтири.

— Саш-ша... — деди у чўзиб, унга ўгирилар экан, ҳалати очилиб кетди, оғир оғизин елкаси ва кичик-кичик маммаси кўринди — Саша... Қаерларда юрасиз уззу-кун? Кизлар биланми? Гапириб беринг менга...

У бирон оғиз гап айтломай, дами ичига тушиб кетди, жувоннинг маҳкам жуфтлаб олган оёқларидан, кичкина маммаларидан кўзини узолмасди... Қуёш қуруқ қиздирар, ари фўнгирилар, олма ҳиди анқир, Саша эса, ўрнидан туролмас, қимир этишга қурби етмасди. Жувон ҳаммасини кўриб турганини, ҳаммасига ақли этиб турганини, унга ўзининг маънодор табассуми билан жилмаяётганини, ичида эса, унинг устидан кулаётганини сезиб хижолатга тушди.

— Хадеб ўқийверасиз, ўқийверасиз. Шунаقا ҳам китобга бериладими одам?

Шундай деб жувон унинг қўлидан Франснинг китобини юлқиб олди.

— Бермайман...

Жувон китобни орқасига яшири. У китобни олмоқчи бўлди, уларнинг қўллари бир-бираига чирмашди, жувоннинг баданидан чиқаётган ҳарорат уни элтиди. Жувон эшикча томонга ўринча назар ташлади, бошини орқага ташлади, ҳансираб нафас олабошлади, юзида аллақандай ҳуфёна ифода — дангалчилик нишонаси кўринди. У қайноқ қўллари билан Сашанинг бўйиндан кучоқлаб олди, уни ўзига тортиди, Сашанинг лаблари унинг лабларига тегди ва жувон чалқанчасига йиқилди...

Кейин жувон унинг кўзларига тикилиб туриб кулди.

— Нима қилиб қўйдинг-а?.. Энди кир, ювишга тўғри келади. Сенга унча ёқмадими, а? Айт! Майли, азизим, хафа бўлма. Биринчи марта шунаقا бўлади, унча ёқмайди. Сен биринчи марта қиласан бу ишни, а, ростми?

Саша уятдан қизариб-бўзариб юрар, ўзини ундан олиб қочишга тиришарди. Аммо эртаси куни тушлик пайтида жувон гапириб қолди:

— Саша, бир мардлик қилинг, мени қайиқда айлантиринг.

— Борақол, Саша, — деди ойиси. У Саша Липецкда зерикиб қолди деган ташвишда эди.

Липецкдаги дарё Воронеж деб аталарди. Улар қайиқда Воронежнинг нариги соҳилига сузиб ўтишди ва у ерда майсазорда жувон бутун расамади билан ўзини Сашага баҳшида этди.

Кечаси у Сашанинг ёнига келди. Саша ошхонада диванда ётарди. Шундан кейин ҳар куни кечаси келадиган бўлиб қолди, кундузлари эса Сашани дарёнинг нариги соҳилига олиб кетарди.

— Гўдакни илинтириб олди-я, бу фоҳиша, — фифони фалакка чиқарди қайнотанинг.

Сашанинг онасини эса, ҳеч гапдан хабари йўқ эди.

Елизавета Петровнанинг эри келди, алланечук Сашага гумонсираб қаради, афтидан, онаси гапнинг учини чиқарган кўринади. Елизавета Петровна эса вафодор, садоқатли хотин қиёфасини касб этди, Сашани эса эс-хушидан ажраган ошиқу бекарор бола қилиб кўрсатди. Сўзларни чўзиб, кула-кула эрининг олдида дерди:

— Мана менинг жазманим...

Унинг карашмаси Сашанинг нафратини кўзғарди, эри билан ўз хонасига кириб олиб шивир-шивир қилишлари, қиқир-қиқир кулишлари энсасини қотирди. Бу орада унинг Москвага кетадиган фурсати ҳам этиб келди. Қўп ўтмай у заводга ишга кирмоғи керак эди. Шунинг учун онасини Липецкда қолдириб, йўлга чиқди. Шундан кейин у анча вақтгача аёл зотига ёндашмай юрди.

Кунлардан биррида заводда шанбалик бўлди. Завод ҳовлисини саришта қилишди, ўтиналарни тушириб тахлашди, қорларни чиқариб ташлашди. Учинчи цехда ишлайдиган Поля деган баланд бўйли чиройли қиз Сашанинг ёнида ишларди. У Сашага гап отар, ҳазиллашар, карашма қиласди, шанбалик охирлаганда эса, паст овозда деди:

— Бизнигига борайлик, исинамиз.

Кейин янада пастроқ овозда қўшиб қўйди.

— Бугун ёлғизман...

Ўшандада у бормади, ўз тақлифини айтаркан, қизнинг нияти манаман деб кўриниб турарди. Ҳозир эса, ўшандада бормаганига пушаймон қиласпти.

Унинг томирларида қон кўпирар, тинчланишга қўймасди, ёлғизлик баъзан қанақа оғир оқибатларга олиб келиши мумкинлигини биларди ва бундан қўрқарди. У эрталабу кечқурун бадантарбия қила бошлади, кундузлари кроватга ётмай қўйди, бурчакдан бурчакка юра бошлади, ҳар кунлик нормани ўн минг қадам қилиб белгилаб қўйди, душда ҳам фақат совук сувда чўмилар, имкони борича көч ётиб, эрта турарди.

Икки кундан кейин китоб келтириб беришиди ва у яна ўқишига шўнғиди. Фақат ётиб эмас, ўтириб, ҳатто тикка туриб, деворга суюнганича ўқиди. Унга Гиббоннинг биринчи ва иккинчи жилдини, «Ақа-ука Карамзинлар»ни ва «Улик жонлар»нинг ўрнига «Тарас Бульба»ни беришган эди.

Унинг ёнига одам қўйишди. Озғин, ҳолдан тойган бу йигитнинг устида анча уринган енгил пальто, оёғида йиртиқ ботинка, бошида кепка бор эди. Олдин камерага уни олиб киришди, сўнгра кроват, матрас ва адёл келтиришди.

Унинг номи Савелий Кусков экан. Москва педагогика институтининг учинчи курс студенти, Бутир турмасига тушганига беш ой бўлипти. У Саша билан икки кун бирга турди, кейин уни олиб чиқиб кетишиди, лекин кроват қолди.

Сашанинг назарида, у аллақачон бутунлай ақлдан озган бўлмаса-да, ҳарқалай бир-икки муруввати етишмайдиган одамдай кўринди. У соатлаб кроватда миқ этмай ётар, қимирламас, кейин бирдан сапчиб туриб кетар, у ёқдан бу ёқка юрабошлар, юрган йўлида кроватларга туртниб кетар, паст овозда хиргойи қиласади: «Ҳар томонда гулхайри, дала тўла қизғалдоқ» қўшиғини бир маромда минғиллаб айтиши унинг эси бутунлигига янада кўпроқ шубҳа туғдиради.

У сайдага чиқмади, Саша билан бирга душга бормади, бадантарбия қилмади. Москвада унинг на кариндош-уруғлари, на яқинлари бор эди, передачалар олмасди, аммо овқат тарқатувчилар олиб келган таомни бир ўтиришда еб қўяқолмасди, олиб келишганда илиқ-милиқ бўлган таом бутунлай совуб қолгандан кейин тўкиб ташларди-да, мискасини чайиб қўяқолларди. Саша ўз мискасини қиртишлаб ювар экан, унга лоқайдигина қараб туарди, холос. Ушанда Саша ойисидан иккинчи марта передача олди ва ҳамма нарсани стол устига қўйди. Бироқ Савелий деярлик ҳеч нарсага қўл теккизмади. Гиббонни қўлида ушлаб турди-турди-да, бир чеккага қўйди. Гоголь билан Достоевский тўғрисида гапириб, уларни ўқиганини айтди. Сашанинг ишига заррача қизиқмади, ўзининг ишини лоқайдигина айтиб берди. У Себеж районидан бўлиб, қишлоқлари чегара зонасида жойлашган экан. У таътилга уйга бормоқчи бўлипти, онаси «бизда майда пул масаласи чатоқ, на бирон нарса сотиб оласан, на бирон нарса сатаоласан, на қайти-мини олаоласан» деб ёзипти. Савелий майда пул йиға бошлапти. Тинтув вақтида шу пулни топиб олишипти — йигирма саккиз сўм кирқ тийин экан — уни чет элга қочиб кетмоқчисан деб айлашибди. Бунинг устига у чет тиллари факультетида ўқир экан. Ўзига қўйилган айни бўйнига олипти, тергов тугапти, энди у ҳукмни кутмоқда экан.

— Нега бўйнингга олдинг?

— Гуноҳим йўқ деб исбот қилаолармидим; бўлмаса? — деб салмоқлаб жавоб берди Савелий.

— Сен эмас, улар исбот қилишлари керак.

— Исбот қилишяпти-да, майда пул йиғансан деб...

Даҳшат.. Нақадар бемаънилик. Айтганча, бирор одамга Сашанинг ўзини деворий газета туфайли ёки тоғаси сабабидан қамашган деса, бу гапга ҳам ҳеч ким ишонмайди.

Савелийга қочқинлар ҳақидаги қамоқ ривоятларини гапира бошлагандагина жон киргандай бўларди. Турма панжарасини арралаб қирқишиди, кейин томга чиқиб олишади, ундан томма-том ўтишиди, кейин девор устига сакрашади, ундан — кўчага.. Яқиндагина иккита валютачи қочиб кетипти, тўртинчи қаватдан тўғри кўчага сакрашипти, бирон жойлари лат ҳам емапти.

Саша турмада кам ўтирган икір-чикирини билмаса-да, ҳатто у ҳам бу ердан қочиб кетишнинг иложи йўқлигини тушунарди. Лекин Савелийга гап қайтариб ўтирамади. Фақат Савелийнинг анойилигига ҳайрон бўлиб қўяқолди. У билан немисча гаплашиб кўрди: мактаб давридан бери уч-тўртта сўз эсида қолган экан. Савелий немисча тутилмай яхши гаплашарди. Сашанинг кўнглидан, эҳтимол, у пединститутнинг студенти эмасдир, деган гумон ўтганди. Немисчада гаплашишини кўриб, гумони чипакка чиқди.

Савелий турма касалхонаси ҳақида гап бошлаганида ҳам жонланниб кетарди. У ерда ҳамма нарса бор, ҳар хил кабинетлар, электр билан даволайдиган асбоблар, ҳатто тиши доктори ҳам бор. Яра-чақа, чипқон, бел оғриғи бўлса, шу заҳоти кўк чироққа солишини буюришиди, ўзлари ҳар куни олиб боришиди, ҳатто палатага ётқизиб қўйишса ҳам ажаб эмас. У ерда эса, оқ нон, сут берилади. Оқ нон билан сут ҳақида гапирганида тамшаниб, оғзидан суви келиб гапиради. Бунинг энг таажжуланадиган жойи шунда эдики, унинг ўзи ҳеч нарса емасди.

У Саша учун муҳим бўлган баъзи бир гапларни ҳам гапириб берди. Агар камерага врач кириб келиб: «Нима шикоятингиз бор?» деб сўраса, демак, сени бадарға қилишга ҳукм қилишипти. Агар жанубга — Ўрта Осиёга ёки Қозоғистонга боришини истасанг, «силман, ревматизмим бор, ёки радикулитман» дейиш керак; агар шимолни ёқтирасанг, юрак хасталигидан шикоят қилмоқ шарт. Агар врач келмаса, унда лагерларга жўнатиласан. Бунда қаёққа тушишинг омадга боғлиқ.

Савелийдан Саша яна ўзларининг корпуси нима деб аталишини, бошқа корпусларнинг номлари қанақа эканини, улар қандай жойлашганини ҳам билиб олди. Ҳовлининг ичидаги минора Пугачев минораси деб аталар экан. Бу ҳовли энг кичкинаси бўлиб, ундан каттароги ҳам бор экан. Энг яхши ҳовли устахоналарнинг ёнидаги ҳовли экан. Устахонанада жиноятчилар ишлашиди, улар орқали эркинликка мактуб чиқарса бўлади.

Учинчи куни Савелийни олиб кетишиди. У қандай келган бўлса, кетишида ҳам шун-

дай — лоқайдына чиқиб кетди. Бегонанинг ёнига келганди, бегонанинг ёнидан чиқиб кетди. Аммо Саша Савелийнинг энсиз, буқчайган, мутеъ қоматини эшикда кўргач ва унинг кўз ўнгида Савелий орқасига ўйрилмай, хайр-маъзур қилмай камерадан чиқиб кетгач, турма йўлининг бепоёнлигини, адоқсизлигини хис қилди. Бу йўлда у ҳали кўп одамга рўпара келади. Савелий уларнинг биринчиси эди.

23

— Ўртоқ Будягин, ҳозир сиз билан гаплашишади.

Кейин жуда таниш овоз эшитилди:

— Яхшимисан, Иван?

Сталиннинг фамилиясини айтиб чақиришга Иван Григорьевич кўниумаган эди, отини айтишга журъат этолмади. Шунинг учун:

— Яхшимисиз? — деб жавоб берсаолди.

— Келибсан-у, кирмайсан, тўурланиб кетибсан-да. Йўлни унутиб қўйдингми?

— Мен тайёрман, қачон борай?

— Таёйр бўлсанг, келавер. Кошиб кетганим йўқ-ку.

Сўнгги бор Сталиннинг ҳузурида Будягин икки йил аввал бўлган эди. Кейин ҳар гал Союзга келганида ҳамма ишини Сталиннинг ишончини қозонган ташки ишлар ҳалқ комиссари Литвинов билан ҳал қиласди.

Сталиннинг концепцияси шундоқ эдики, Совет Иттифоқининг душманлари — Англия, Франция ва Япония; Англия СССР сиймосида ўзининг мустамлакачилик империясига таҳдидни кўради, Япония Хитойдаги ҳукмронлигига СССР хавф туғдиради деб билади, Франция эса, СССР тифайли Европадаги таъсиридан путур кетади деб қўрқади. Айни ҷоқда, Англия билан Япония Кўшма Штатларнинг дунё бозоридаги асосий рақобатчиси. Мағлуб Германия эса, голиб Францияга қарши туради.

Шундай қилиб, ҳамма мураккаб муаммолар осонгина жўнлашади: бир томонда — Англия, Франция, Япония, иккинчи томонда — СССР, АҚШ, Германия. Мураккаб муаммоми осонлаштириши Сталин ўзининг буюк истеъоди деб биларди.

Сталиннинг концепцияси Веймар республикаси замонларида ўакланган эди. Иван Григорьевич уни эскирган деб ҳисобларди. Сталиннинг ҳамма мураккаб нарсани жўнлаштириш одатини ҳалокатга олиб борувчи жуда хавфли одат деб биларди. Гитлернинг ҳокимият төпасига келиши кучлар мутаносиблигини бутунлай ўзгартириб юборади, герман муаммосини асосий муаммога айлантиради.

Литвинов, афтидан, Будягиннинг нуқтаи назарини маъқул кўради, аммо бу қарашини зинҳор ошкора қиласди. Фурсати келиб, вақт таъсирида Сталиннинг позицияси ўзгариб қолишига умид қиласди. «*Laisser passer!*» — деди у Будяинга.

Сталин Европани билмас эди, партия зиёлиларини жинидан бадтар ёмон кўрар; уларнинг бари муҳожир, ўзини билимдон қилиб кўрсатувчи мақтанчоқлар, улар билан ғарбдаги смокинг ва фрак кийиб юрадиган ишчи раҳнамоларининг зуваласи бир жойдан олинган. У революционер сифатида яширин ҳаёт кечиришга, хуфёна кураш олиб бўришга мажбур бўлган, уни сурғун қилишган, у қочган, яшириниб юрган, улар эса, чет элларда бемалол хавф-хатарсиз яшайверишган, ўқиганда ўқишган, ёзганда ёзишган, шу йўл билан маълуму машҳур бўлишган. Лондонда партиянинг Бешинчи съездидаги уларни яқиндан яхшилаб кўриб олган у.

Бунга қадар Сталин чет элда фақат Таммерфорс ва Стокгольмда бўлган эди. Аммо бу шаҳарларда ўтган съездларни Лондондаги съезд билан сира таққослаб бўлмас эди. Лондон съездига большевиклардан, меньшевиклардан, бунтчилардан, поляк ва латиш социал-демократларидан уч юздан ортиқ вакил тўпланди. Ўшандаги Сталин оламшумул давлат пойтахтими биринчи марта кўрганди. Бунақа шаҳарларни аввал кўрмаганди, кейин ҳам кўрмади. Лондоннинг капитализмнинг Бобили, буржуа демократиясининг истеҳкоми деб атаса бўлади. Тушуниб бўлмайдиган бегона анъаналар руҳида ўсиб-ул-ғайған беписанд одамлар орасида у ўзининг ноҷорлигини, ҳечлигини хис қилди, ҳеч кимнинг унга парво қилмаганидан ўксинди. Тил билмаслиги ҳам уни анча ўкситганди. Бунинг устига Сталин шарфини йўқотиб қўйди, апрель ойи Лондонда анча совуқ бўлади, Литвинов билан янги шарф олгани дўконга боришидиган, олишолмади, дағал юнг бўйини тимдалаб, ғашини келтирди. Кейин энг юмшоқ, лекин жуда қиммат бил шарфни сотиб олишди, шунда ҳам Сталин инжилик қиласди, бошини айлантириди ва инглизларни чангитиб сўқди. Доклар жойлашган районда Литвинов бир неча муддатга ғойиб бўлди, қайтиб келиб кўрсаки, бир неча докчи Сталинни ўраб олиб, нималардир деб харҳаша қиласпти: афтидан, улар бир нарсани сўрашган-у, Сталин тилни билмаганидан индамай тураверган. Литвинов инглиз тилида туб лондонликдай мукаммал гаплашарди, ўзи довюрак одам, бир дағдаға қилиб ҳамма докчиларни тумтарақай қилиб юборганди ўшанди.

Кейинчалик Литвинов Будяинга шарф воқеасини гапириб берган, лекин докчилар ҳақида ҳеч қачон лом-мим деб оғиз очган эмас. Сталин бунақа гап учун ҳеч қачон кеичир-

¹ Ҳаммаси ўз ҳолица кетаверсин. (фран.)

маган бўларди: у болаликдан озғин ва нимжон ўсган эди, шунинг учун унинг жисмоний кучини ва дадиллигини шубҳага йўядиган нимаики гап бўлса, ҳаммасини осудалик билан жуда ёмон кабул қиласарди. Унинг ана шу руҳий ҳолатидан кейинчалик ҳаммадан гумонсираш хусусияти ўсиб чиқди.

Сургунда юрган кезларидаёқ Сталин Будягинга дерди: дағалликка ундан ўн чандон ортиқ дағалликни қарши қўйиш керак — одамлар уни куч ўрнида қабул қилишади.

Кунлардан бир куни, узун қиши оқшомларидан бирида докчилар воқеасини Будягинга Сталиннинг ўзи айтиб берганди: гўё докчилар уни ҳинди деб ўйлашипти, уришмоқчи, бўлишипти, аммо ўзлари тумшуқларидан мушт ёб, тумтарақай бўлиб кетишипти. У «тўмшуғига мушт тушириш» деган иборани жуда яхши кўрарди.

— Уша мақталган инглиз ишчилар синфи ҳам, — деганди Сталин, — хўжайнларидан беш бадтар мустамлакачи..

Бир йилдан ортикроқ Будягин Сталин билан учрашишга ҳаракат қилиб кўрди, у ўз нуқтаи назарини Сталинга маълум қилишни зиммасидаги бурч деб ҳисобларди. Сталинни фикридан қайтариш ҳаддан ташқари қийин — у кўнгли мойилроқ нарсалардан осонгина воз кечими мумкин эди, аммо ёқитрмаган, ёмон кўрган нарсасидан икки дунёда ҳам қайтасди. Лекин Будягин Сталиннинг урушдан хавотирда эканини ҳам яхши биларди.

Энди Будягин ўзининг барча уринишлари беҳуда кетишини тушуниб турипти. Вакт Сталиннинг ўзини ўзгартирипти-ю, лекин қарашларини ўзгартирмалти. Ўзининг бенуқсонлигига Сталин ҳозир ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ ишонарди. Агар ўнинг раъйини қайтарса, гапига зид гап айтгудай бўлса, оқибати нима бўлишини Иван Григорьевич жуда яхши сезиб турарди.

Будягин одатда Кремлга Воздвиженка кўчаси орқали бораарди, бу гал Герцен кўчаси орқали юрди-да, Манеж майдонини кесиб ўтиб, Александровск боғининг панжаралари ёнидан Троцк дарвозасига яқинлашди. У атайнин йўлни бир неча минутга узайтирди, бўлгувси сұхбатни миридан-сиригача ўйлаб олмоқчи бўлди, балки учрашувни бир неча муддат орқага сурмоқчи бўлгандир, чунки бу учрашув унинг тақдирида машъум роль ўйнашини кўнгли сезиб турарди.

Иван Григорьевич партия ичидаги ихтилофлардан ҳамиша ташқарида тўрган одам эди. Аммо у кекирдагини аямай ҳамду сано ўқувчи маддоҳлар сафига ҳам қўшилгани ўйқ. Сталинга шунинг ўзи кифоя эди.

Будягин революцияга яхшироқ ҳаётга эришиш мақсадида келгани ўйқ — унинг оиласи нисбатан ўзига тўқ оила эди. Отаси ҳам, ака-укалари ҳам, унинг ўзи ҳам Мотовилихин заводида малакали темирчи эдилар. Мотовилихин заводи ғазнаники, яъни давлат заводи бўлиб, мамлакатдаги энг зўр заводлардан бири эди, унинг эллик тонналик босқонининг дунёда тенги ўйқ дейишарди. Мотовилихиннинг ўзи Пермь шаҳарига туташиб кетган бўлиб, Кама дарёсининг сўл соҳилида, катта темир йўл бўйида жойлашган эди. Унда саноат кўп эди, савдо-сотиқ ривож топганди; бу ер жуда фаол, ҳаёт жўш урган, ўзига тўқ, одамлари нисбатан кам ичадиган жой эди.

Қобилияти ўш ишчи йигитни Николай Гаврилович Славенов йайқаб қолди. У электр билан ўйсизмон пайванд қилишнинг ижодкори эди-ку! Иванни дастлабки электр пайвандлаш ишларига жалб қиласди. Уша давр учун илғор бўлган техникага яқинлик, унинг ажойиб вакиллари билан мулоқот фикрларини улғайтирди. Будягин социал-демократларга яқинлашди, завод зиёлилари ўртасида ҳам, шаҳарга сургун қилинган сиёсий маҳбуслар орасида ҳам улар кўп эди. Иван Григорьевич ҳам оддий социал-демократ сифатида қолиб кетавериши мумкин эди. У Томскдаги технология институти қошидаги умумтаълими курсларга ўқишга кирди. Бу курслар етуклик аттестати берар, уларни битириб институтга кириш мумкин эди. Биринчи рус революцияси профессионал революционер қилди, 1905 йил декабрида у умумий сиёсий иш ташлашда иштирок этди, кейин эса, қўшинлар билан куролли тўқнашувларда қатнашди. Уни қамоққа олиб, Наримга бадарга қилишди.

Будягин самодержавиега қарши курашиб юрган ноғларида ҳамма нарса тушунарли эди. Революция ҳам, яъни курашларининг пировард мақсади, ғояларининг ғалабаси равшан ёди. Албатта, бунақа пайтларда чегарарадан чиқишлар бўлади — асррий золимларнинг устига халқнинг қаҳру ғазаби ёпирилди, революция ўзини ҳимоя қилишга киришди.

Гражданлар уруши тамом бўлди, ҳамма нарса жой-жойига тушди. НЭП шунчаки, янги иқтисодий сиёсатгина эмас эди. Бу билан янги турмуш тарзи вужудга келди.

Аммо Ленин томонидан «жуда жиддий ва анча муддатга» деб белгиланган нарса унча кўп давом этмади. Stalin Lenin васиятларини бажаряпман деб туриб, НЭПни тугатди. У Лениннинг номига қасамёд қилишни, икки гапнинг бирида Leningra орқа қилишни яхши кўрарди. Ҳолбуки, Сибирдалик пайтидаёқ у Иван Григорьевичга, Lenin Rossияни етарли даражада билмайди, шунинг учун ҳам ерни национализация қилиш хақидаги шиорни майдонга ташлаган деганди. Stalinнинг уша вақтдаги фикрига қараганда деҳқонлар бу шиорни қўллаб-қувватламаслиги керак эди. Царицинда эса,

яна Сталиннинг ўзи шахсан унга, яъни Будягинга ҳарбий ишларга жўп ҳам Лениннинг тиши ўтавермайди, деган фикрни сингдирмоқчи бўлганди. Аммо Лениннинг аҳамиятини, унинг партиядаги ролини Сталин ҳамма вақт тушунган ва ҳеч қаҷон очиқчасига унга қарши чиққан эмас. Баҳсларда, тортишувларда Ленин ҳамиша ҳақ бўлиб чиқарди. Бундай пайтларда Сталин ўзини Лениннинг маслакдоши деб эълон қилас, Лениннинг сиёсатини ҳеч иккиланмай амалга оширган одам қилиб кўрсатарди. У ҳозир ҳам ҳар қадамда Ленин номига қасам ичади, ўзини Ленин қилган ишларнинг салқам ташаббускори ва илҳомчиси қилиб кўрсатади. Аммо Ленин социалистик демократияни барпо этиш учун курашган бўлса, Сталин унинг ўрнига бутунлай бошқача тартибларни жорий қилди.

Иван Григорьевич бу ерга сўнгги марта қадам ранжида қилганидан бери Сталиннинг чоққина квартирасида ҳеч нарса ўзгармаган эди.

Сталин ёлғиз эди, у овқатланиладиган стол ёнида ўтиради. Стол устида бир шиша шароб, билур қадаҳлар, вазада сархил мевалар, икки шишада нарзан турарди, уларнинг ёнида битта китоб очиқ ётипти. Сталин уйида ҳам ярим ҳарбий либосда юарар, шиммининг почаларини саҳтиён этигининг қўнжига тиқиб олган бўларди.

У бошини ўғирди. Бўйни ва ияги ёқасининг ички томонидаги оқ гардишни яшириб турипти, френчи қорнининг устида гижимланиб, тўппайиб турарди. Қаншари энсиз, юзида таниш чечак излари, чиройли майнин қўллар. Будягин бу учрашув уларнинг сўнгги учрашуви эканини тушуниб турарди.

Сталин секин ўрнидан турди, қўлини узатмади, Будягинга тик қарашда давом этди. Унинг бўйи пастроқ эди, аммо у пастан юқорига, ҳатто рўпарадан ҳам қараётгани йўқ, балки, чала юмуқ қовоқларининг орасидан қараётгандай туюларди.

Иван Григорьевич Сталин уни ўтиришга таклиф қилиб, ноқулай вазиятга барҳам берини кутарди.

Сталин дераза томонга имо қилди.

— Мени хўп сўқишаётгандир у ёқда?

Унинг сўроғи Будягин элчи бўлиб ишлаб келган мамлакат ҳақида эмас, ҳатто ҳозир уларнинг иккови ҳам истиқомат қилиб турган мамлакат тўғрисида ҳам эмас эди, у бутун дунё ҳақида, бутун инсоният ҳақида, деразанинг нариги томонида мавжуд бўлган бутун коинот ҳақида сўрамоқда эди: шафқатсиз Осиё худосида Сибирдаги кулбада сурғунда юрган танҳо грузин ўйғонган эди. Фақат дераза ортида куюқ ўрмон эмас, унинг иродасига тобе бепоён мамлакат ястаниб ётар эди.

У буни съезддаги музafferиятидан кейин сўрайяпти, у ҳамон ҳеч кимга ишонмайди. Ва ўзининг ишонмаслиги, гумонсирашлари тўғри эканини яна бир карра амин бўлмоқчи, Будягин ва Будягинга ўҳшаганларнинг қанақа эканини яна бир карра синаб кўрмоқчи. У аллақачон ўзини Будягининг қарши қайраб бўлган: жилмаймади, оиласини суриштирмади, аввалги муносабатларининг учқунини ҳам намоён қилмади.

— Ким қандай... — деб жавоб берди Будягин. — Сўқаётгандар ҳам бор.

Сталин қўли билан билинар-билинмас ишора қилганди, Иван Григорьевич ўтиреди. Трубкасини муштумида қисганича Сталин хонани айланниб чиқди. Унинг қадам олиши ҳамон илгаригидай юмшоқ эди.

— Рязанов қалай?

Кутилмаган савол. Сталин Рязановни қабул қилган, Сиёсий бюорода унинг ахборотини эшиштан, уни МКга номзод қилган. Эҳтимол, жиянининг қамалиши мұносабати билан ундан гумонсирай бошлагандир.

— Ишчан, билимдон одам, — жавоб берди Будягин.

— Бекорчи курилишлар қилаётган эмиш дейишади?

Халқ комиссарлигига сигнал тушган — Рязанов ўзбошимчалик билан шаҳарда кинотеатр, спорткомплекс қураётган эмиш, ҳатто «Ўрол Мацестаси» курортининг пойдеворини ҳам қўйиб қўйғаниши.

— Пятаков у ерга комиссия жўнатди, — жавоб берди Будягин!

Сталин унинг кўзларига тик қаради. Будягин бу қарашнинг маъносини биларди. Бу нигоҳ ишончсизликни билдиради. Сталин унинг жавобидан қаноатлангани йўқ. Нима учун? Будягин ҳақиқатни айтди. Айтганча, сұхбатдошини саросимага солишининг Сталинга хос бу усули Будягинга яхши таниш: ишончсизлик билдириш учун ҳеч қандай асос бўлмаган жойда ишончсизлигини намоён этади, шубҳаланишга асос бор жойда эса, ўзини ишонаётган қилиб кўрсатади.

Сталин оҳиста ундан нигоҳини олди, истеҳзо билан кулди.

— Серго Рязановни МКга таклиф қилди. Марказий Комитет ёлғиз хўжалик ходимларидан иборат бўлишини истайди.

У Будягиннинг нима дейишини кутиб, индамай қолди. Бу одамнинг феъли шунаقا: ана, кўрдингми, Оржоникидзе Рязановни Марказий Комитет составига таклиф қилди-ю, сени таклиф қилмади.

Сталин овозини кўтариб давом этди:

— Биз Сергони ҳар қанча ҳурмат қилмайлик, партиямизнинг Марказий Комитетини Бутуниттифоқ ҳалқ хўжалиги кенгашининг Президиумига айлантира олмаймиз. Партия-

мизнинг Марказий Комитети шундай бир ҳаками олийки, унда хўжалик ҳодимларининг ҳам, сиёсатчилару ҳарбий ҳодимларнинг ҳам, маданият арбобларининг ҳам вакиллари бор. Марказий Комитетда партиямизнинг ҳамма кучлари ўз вакиларига эга бўлиши керак. Айниқса, ёш кучлар...

У Будягиннинг рўпарасида тўхтади.

— Бир чеккага сурилиб, халқдан чиқсан одамларга йўл бериш керак. Давлатнинг тепасида халқ янги келгиндиларни, янги дворянларни эмас, ўз фарзандларини кўришини истайди. Рус халқи дворянларни яхши кўрмайди. Болотниковдан бошлаб Пугачевгача ҳамма деҳқон ҳаракати яхши подшоҳ учун дворянларга қарши бўлган.

Сталин гапираётган нарсаларни унинг учун одат тусига кириб қолган тарихга сафар деб баҳолаш мумкин. У тарихни биларди, айниқса, черков тарихини ва куфрона таълимотлар тарихини яхши биларди. Аммо унинг гапларини бошқача ҳам тушунса бўлади: Будягинга ўҳшаган эски кадрлар айни янги дворянларнинг ўзиdir. Халқ айни уларни ортиқ истамаяпти.

Сталин гапида давом этди:

— Нима учун деҳқонлар марказий губерналарда революцияни қўллади-ю, чекка жойларда, айтайлик, Сибирда қўлламади? Марказий губерналарда помешчиклар, дворянлар мужикнинг кўз ўнгида эди. Сибирда эса, улар йўқ эди. Дворянин Колчак пайдо бўлиши билан Сибиръ мужиги ҳам революцияни қўллаб-куватлай бошлади.

Сталин Будягинга қаради. Унинг кўзлари хира тортиб, қўнғиртоб тус олди. Кейин у деразанинг ёнига борди ва Иван Григорьевичга орқасини ўгириб турганча деди:

— Аммо ёшларнинг ҳаммаси ҳам ЯНГИ куч эмас. Мен бир гал ёзда Арбатдан кетиб бораётib кўрган эдим: бир бурчакда ёш-яланг бекорчи хўжалар тўпланиб олишилти. Ҳаммасининг устида ажнабий плаш. Кулишади. Хўш, уларга нима қадрлироқ — совет ватанини ёки ажнабий плашларми?

Ёшлар ҳақида гапира бошлади. Демак, Саша ҳақидаги илтимослардан хабардор.

— Ажнабий плашч кийиб юриб ҳам совет ватанини севиш мумкин, — деди Будягин.

— Шунақа деб ўйлайсанми? — Сталин унга ўгирилди. — МЕН БУНДАЙ деб ўйла-майман. МЕНИНГ фарзандларим ажнабий плашч кийиб юрмайди. МЕНИНГ болала-римга ўзимизники, совет буюмлари ёқади. МЕНИНГ болаларим ажнабий плашларни топаолмайди. Қани айт-чи: улар қаердан олишиади?

Балки у Ленани назарда туваётгандир? Бирорта бадният «Будягиннинг қизи ажнабий либосларда юради» деб чақицанмикин? Сталин ҳамиша майда-чўйдаларга катта аҳамият берарди; қулоқ солиб, уларни териб юради; керак пайтида, ўзининг ҳамма нарсадан боҳабарлигини кўрсатиб қўймоқчи бўлганида уларни ишга соларди, майда-чўйдаларни умумлаштириш қобилиятидан, улардан хуросалар чиқара олишидан ифтихор қиласарди.

— Менинг устимдаги ҳам ажнабий костюм, — деди Будягин. Бу билан Будягин салкам ўн йил чет элда яшагандан кейин ўзи ҳам, оила аъзолари ҳам кийим-кечакни ўша ердан сотиб олиши табиий эканига шама қилмоқда эди.

Сталин шамани тушунди, истеҳзоли эҳтиром билан қўлларини ёйди.

— Нима ҳам дердим... Сен, ахир халқаро миёсдаги арбобсан. Бизларга йўл бўлсин...

У оҳиста Будягиннинг олдига келди, қўйқисдан қўлини чўзиб, унинг бошига тегди.

— Ҳали ёшсан, соchlаринг қоп-қора, келишгансан...

Будягиннинг хаёлидан, ҳозир Сталин қўлини теккизган бош жуда осонлик билан танасидан жудо бўлмоғи мумкин, деган фикр кечди. Худди Будягиннинг фикрини тушунгандай, Сталин қўлини туширди, яна истеҳзоли жилмайишидан мўйлови қимирлаб кетди.

— Сен, Иван, ҳамиша баҳсчи эдинг, сира тузалмайдиган, ашаддий мунозарачи эдинг.

У яна деразанинг олдига борди, яна Иван Григорьевичга орқасини ўгириб туриб, гапида давом этди:

— Биз ёшларимизни яхши кўрамиз, ёшлар бизнинг келажагимиз. Аммо уларни тарбиялаш керак. Богон боғини қандай парвариш қилса, ёшларни ҳам шундай парваришилаш керак. Уларга хушомад қилиш керак эмас, уларни талтайтириш ярамайди, уларнинг хатоларини кечириш тўғри эмас...

Ҳа, Сашани айтгапти, ўзининг боҳабарлигини намойиш қиляпти. Билганларининг жиндайини кўрсатгапти. Керак бўлгандা, ҳаммасини чиқарип солади.

— ...Ёшлар ўртасида арzon-гаров обрў кетидан қувган доҳийларни халқ яхши кўрмайди. Лекин қувган эмас, кўчама-кўча изғиб юрган эмас. Халқ маҳмадона доҳийларни ёқтирамайди. Троцкий қанақа гапдон эди, аммо ундан нима қолди.

Бу гапнинг учи Кировга бориб тегади. Киров Ленинград кўчаларида пиёда юради. Киров — партиянинг энг яхши нотиги. Бу гапларнинг тагида нима бўлсайкин? Йўқ, у ҳозирча Киров билан Оржоникидзедан воз кечолмайди. Ҳали фурсати келгани йўқ.

Хозир эса, у Будягиндан бошлайти, Астрахань мудофааси ва Шимолий Қавказдаги ҳарбий жанглар давридан бери Киров билан Оржоникидзега яқин одам сифатида уни синаб кўрятти. Уни шунинг учун чакирган. Халқаро муаммолар уни қизиқтирумайди. Агар қизиқтирганида бир йил аввал чакирган бўларди.

Ҳар доимигидек Сталиннинг ўзига яқин одамлар тўғрисида ошкора фикр айтиши Будягинни ҳайрон қолдириди. Гапи уларнинг қулогига етиб бормаслигига астойдил ишонади. Мабодо Будягин Кировга ёки Сергога бу ерда эшитганларининг учини чиқардиган бўлса, уни бир зумда ғаламисга чиқариб шарманда қилишади. Ахир, Сталин ҳеч қанақа ёмон гап айтгани йўқ, факат Оржоникидзенинг Марказий Комитет составида хўжалик ходимлари кўпроқ бўлишига интилаётганини тъкидлади, Кировнинг Ленинград кўчаларида бемалол ва эркин юришидан хавотирда эканини айтди, унинг бу хавотири ҳам ўринли.

— Айтганча, — деб сўради Сталин ўгирилмай, — Кодацкий деганлари қанақа одам? Сен Астраханда бўлганингда у ҳам ўша ерда бўлган, шекилли?

— Ҳа, бўлган. Область балиқ хўжалигини бошқарарди. Сен ўзинг ҳам уни танисанг керак, у Ленинград шаҳар Советининг раиси.

Сталин ўзини Будягиннинг жавоби замирида яширган заҳарханда пичингни сезмаганга солиб, гапида хотиржам давом этди:

— Бу Кодацкий дегани зиновьевчи экан.

Будягин чин кўнгилдан ҳайрон бўлди:

— Кодацкий-а? У Зиновьевга қарши чиқсан эди.

— Ҳа, қарши чиқсан эди, шекилли, — Сталин маъқул қилди. — Аммо Ленинград ишчилари Троцкий билан Зиновьевни партиядан учиринши талаб қилишганда, ўртоқ Кодацкий уччалик ҳам хурсанд бўлгани йўқ. Иккиланди. Шундек масалада. Шунда ўртоқ Кировнинг ўзи уни Московск — Нарва район партия комитетининг секретерлиги лавозимидан озод қилишини талаб қилди. Озод қилишди. Бир неча муддат совнархозда жон сақлади. Энди бўлса, Ленсоветга раис қилиб ўтиришилти. Ленсовет раиси Григорий Зиновьев ўрнига янги раис, буниси ҳам зиновьевчи. Бунинг ҳаммасига Ленинград ишчилари нима деб қарамоқларни керак?

— Менинг билишимча, Кодацкий оппозицияда иштирок этган эмас, — деди Будягин. — Агар у ташкилий масалада иккиланган бўлса, бунақа иккиланишдан на ҳозир, на саккиз йил мұқаддам ҳеч ким фориғ бўла олмайди.

— Ҳеч ким ўртоқ Кодацкийнинг қонини талаб қилаётгани йўқ, — деди Сталин лоқайдилк билан ва Будягинга ўгирилди. — Ҳар ҳолда, Ленинград ташкилотига ўхшаган йирик ташкилотда кадр танлаш масаласида эхтиётроқ бўлмоқ керак. Шуниси ҳам борки, партия ўртоқ Кировга ёрдамчиларини ўз ихтиёри билан танлашни ишониб қўйган. Майли, аралашмайлик.

Сўнгги ибора, Кодацкий ҳақидаги гап расмий гап эмас, шунчаки шахсий гап, деган маънода огоҳлантиришдай туюлди. Учрашувни тугаллаш учун шунчаки номига бўлса ҳам Сталин Гитлерни сўради. Будягин бунақа савол бўлишини кутганди.

— Гитлер қалай?

— Гитлер — уруш дегани, — жавоб берди Будягин.

Сталин индамади, кейин яна сўради:

— Нимасига ишониб уруш қиласди?

— Германиянинг саноат потенциали жуда юқори. Унинг қуролланиши унча қийин эмас.

— Унинг қуролланишига йўл қўйиб қўйишармикин?

— У бирордан рухсат сўраб ўтирамайди.

— Ҳокимият тепасида қолаоладими?

— Афтидан, қолаолади.

Сталин яна индамади, бир барморини оппоқ ёқасининг тагига тиқди.

— Немислар уришармикин?

— Мажбур қиласа уришади.

Сталин шошмай, виқор билан деди:

— Англия билан Франция Германиянинг бўйнига Версални юклашди, репарацийаларни юклашди, шил-шийдам қилиб ечинтиришди, мустамлакаларини тортиб олишиди, Судет, Данциг, Польша йўлагини олишиди, Шарқий Пруссияни ажратиб ташлашиди. Германия ким билан уруш қилмоқчи?

— Англия ва Франция Германия билан бизнинг ҳисобимизга тил биринтиришга уринишади.

Сталин ялт этиб Будягинга қаради. Ҳаммаси равшан: ўз нуқтаи назарини яширишни лозим деб ҳисобламайди, аксинча, уни шу ерда, унинг хузурида, унинг уйида баён этишин зарур деб билади.

Шундек бўлса-да, Сталин зоҳирان пинагини бузмай, деди:

— Англия билан Франция ҳеч қачон Европанинг юрагида кучли Германиянинг бўлишига йўл қўймайди. Аксинча, Англия билан Францияга қарши тураладиган кучли Германиянинг бўлишидан биз манфаатдормиз.

— Биз учун Германия — энг реал хавф, — жавоб берди Будягин комил ишонч билан.

Сталин хўмрайди.

— Герман хавфини ошириб юбориш — асосий хавфни кичрайтириш демакдир. Шубҳа йўқки, инглиз империалистлари бундан манфаатдор. Аммо, биз — совет кишилари бундан манфаатдор эмасмиз.

— Мен ўз фикримда қоламан, — деди Будягин.

— Шунинг учун ҳам сен ишлаган жойингни тарк этиб, бу ерга келиб ўтирибсан, — деб жавоб берди Сталин Будягиндан кўзини узмай. Будягин унинг қарашига дош берди.

Сталин бироз индамай турди, кейин Будяинга қарамай, гўё яна аллакимга мурожаат қиласетгандай деди:

— Партияга қараашлардаги жиндай тафовутларни пеш қилиб, олифтагарчилик қилиш кетмайди. Партияга амалий иш керак. Кимки буни тушуммаса, ундаи одам партияга керак эмас.

— Мен партияга керакмани, йўқми, буни партия ҳал қиласи, — деди Будягин.

Сталин стол ёнига ўтиб, ўгирилди-да, қўлига китоб олди.

— Мен бандман. Кечирасиз.

24

Будягиннинг кетидан эшик ёпилди. Сталин китобни бир чеккага қўйди, ўрнидан турди, қўлида трубка билан хона бўйлаб юрди, дераза олдида тўхтади, кўнишиб қолинган оқ-сариқ рангдаги Арсенал биносига, унинг олдига қатор қилиб териб қўйилган мис тўпларга қарди.

Мотовилихиндан чиққан дипломат-еъ.. Куролсизланган Германия эмас, Манчжурия, бизнинг Узок Шарқимизнинг орқа томонида изғиб юрган япон қўшинлари — асосий хавф мана бу ёқда. Будягин ҳар қанча маҳдуд бўлмасин, у ҳам буни тушуммади. Йўқ, у бу ерга Гитлерни деб келгани йўқ, у партияда ўзининг нуқтаи назарига эга бўлган, унга эга бўлиш ҳуқуқини сақлаб қолган ва зарур дақиқада унинг нуқтаи назарига ўз қараашларини қарама-қарши қўядиган кучлар бор эканини эълон қилишга келган. У ўзининг ақли билан келгани йўқ бу ерга, бунинг учун ҳали унга йўл бўлсин. У топшириқ билан келган. Гўёки унга, Сталинга душманларини тор-мор келтиришда ёрдам берганларнинг топшириги билан. Гўёки у шу кучларга таянган, ҳозир ҳам таянади, бундан кейин ҳам таяниши керак, акс ҳолда, улар аванайларни четлаштирганлари каби уни ҳам четлаштиришади. Уларнинг ишончи комил — у ҳаммаси учун уларнинг олдида бурчли.

Улар бекорларни айтишипти. Улар жуда катта хато қилишади. Ҳақиқий доҳий ўзи келади, у ҳокимият бошида экан, бунинг учун фақат ЎЗИ ЎЗИДАНГИНА бурчдор. Акс ҳолда, у доҳий эмас, бироннинг гумаштаси. Уни улар танлаб олган эмас, у уларни танлаган. Уни орқасидан итариб олдинга, олиб чиққан улар эмас, аксинча, у уларни эргаштириб, тортиқилаб юзага чиқарди. Унинг давлат тепасида туриб қолишига улар ёрдам бергани йўқ, балки у давлат ҳокимиятини мустаҳкамлаб, уларни мислсиз юксакликларга кўтарди. Улар нимага эришган бўлсалар, сабаби шуки уларнинг ёнида у турипти.

Лекин кимнинг олдида бурчдор? Лондон ва Женева муҳожирлари олдидами? Пётр кимдан қарздор? Меншиковданми? Лефортданми? Ҳокимиятнинг ота мерос бўлиб ўтиши ишнинг моҳиятини ўзгартиргандай. Подшо доҳий даражасига кўтарила билиш учун теварагидаги яқинларини маҳв этмоғи керак, чунки улар подшони қўйирчоқ билib ўрганиб қолишиган. Пётр шундай қилган эди, Грозний ҳам шундай қилган. У доҳий даражасига кўтарилган бўлса, ўз рақибларини тор-мор келтиришга мувваффақ бўлгани сабабидан эмас, аксинча, у доҳий бўлгани учун душманларини тор-мор қилаолди. Тақдирни азалда мамлакатга раҳнамо бўлиш айни унга аталган. Унинг душманлари буни тушунишгани йўқ, шунинг учун ҳам тор-мор бўлдилар, улар буни ҳозир ҳам тушунишмайди, шунинг учун маҳв этилади. Омади кулмаган тахт даъвогарининг ичидагамиша душман яшайди.

Тарих уни танлаб олган бўлса, бунинг боиси шуки, бу мамлакатда олий ҳокимият сирини танҳо унинг ўзи билади, бу халққа қандай раҳбарлиқ қилиш кераклигини танҳо ўзи билади, халқнинг жамики фазилатларию нуқсонлари биргина унга маълум. Даставвал, нуқсонлари.

Рус халқи азалдан уюшган халқ. Жамоа — унинг азалий яшаш шакли, тенглик унинг миллий характерининг заминида ётади. Бу Россияда у яратиётган янги жамият учун қулай шароит яратади. Тактик жиҳатдан Лениннинг НЭПи тўғри қўйилган қадам бўлганди, аммо жиддий ва анча муддатга деб қўйилиши бутунлай хатар. НЭП — ғаллани эгаллаб олиш учун дехқонлар билан вақтингча қолинган муросаи мадора. Жиддий ва анча муддатга бўладиган бўлса, бу фермерга мўлжалланган сиёсат бўлади. Фермер эса, тенгизлилкка олиб борадиган йўл, у халқнинг психологик табиатига тўғри келмайди. Сталин жовоннинг олдига борди, Ленин асарларининг бир жиҳиди-

ни олди, ичига қофоз қўйиб белгилаб қўйилган саҳифани очди ва ўқий бошлади: «НЭП орқали ялписига бутун аҳолининг кооперацияда иштирок этишга эришмоқ учун... Бунинг учун бутун бир тарихий давр керак... Ялпи саводхонликка эришмай туриб, етарли даражадаги бамаъниликка эришмай туриб халқни китоблардан фойдаланишга етарли даражада ўргатмай туриб, моддий заминсиз, муайян даражада ўзимизга тўқ бўлмасдан туриб, айтайлик, ҳосил бўлмай қолиш хавфидан, очлик хавфидан амийн бўлмай туриб, биз ўз мақсадимизга эриша олмаймиз».

У китобни ёпиб, ўрнига қўйди. Бу мужикка унга ёт бўлган фермер психологиясини сингдириш йўлидир. Фермерга эса, пролетар диктатурасининг кераги йўқ. Рус мужигининг қонида фермерлик бўлса, хусусий мулкчилик бўлса, худбинлик бўлса, уни бошидаёқ бўғиб ташлаш керак. Кооперативми? Ҳа. Лекин шунаقا бўлсинки, дехқон унда оддий ходим бўлсин. У буни амалга ошириди ва бу Россияда аҳамияти жиҳатидан Октябрь революциясидан қолишмайдиган иккинчи революция бўлди. Октябрь революциясида мужик бизнинг томонимизда эди, колективлаштириш вақтида у бизга қарши турди. Ҳа, китоблар ҳам керак, илм ҳам керак, ҳосил бўлмай қолишига қарши курашмоқ ҳам керак... Буларнинг ҳаммаси керак. Аммо колективлаштиришдан олдин ўтказилалигиган тадбирлар тарзида эмас, колективлаштириш асосида ўтказиладиган ишлар тарзида керак. У худи шундай қилди: аввал колективлаштириш, кейин маддият.

Ленин бюрократик айниш деб атаган нарса бошқаришнинг амалга ошиши мумкин бўлган бирдан-бир шаклидир. Унинг хавфли жойи ҳам бор, албатта: бюрократия халқ билан олий ҳокимият ўртасига тўғаноқ бўлиб олишга интилади, олий ҳокимиятнинг ўрнини босишга интилади. Бунга шафқатсизлик билан йўл қўймаслини керак. Аппарат — олий иродани бўйин товламай ижро этмоғи, гиринг демай буйруқни бажармоғи керак. Уни ҳамиша қўрқувда тутиш керак. Унинг қонига сингдирилган қўрқув халққа ҳам юқади.

Унинг шундай аппарати борми? Йўқ. Бунақа аппаратага эга эмас. Ҳокимият учун кураш жараёнида барпо этилган аппарат доҳийнинг қуроли бўла олмайди, у ўзиниғалабага шерик деб ҳисоблайди. Будяиннинг ташрифи — ана шунга ишора.

Ҳақиқий доҳийнинг аппарати — ҳокимият тепасига келгандан кейин унинг ўзи томонидан барпо этилган аппаратадир. Бу аппарат доимий, сира ўзгармайдиган бўлмаслиги керак, акс ҳолда, у ўзаро алоқаларини пухталаబ олади, яхлитлик ва қудрат касб этади. Аппаратни тўхтовсиз чийлаб, янгилаб, ўзгартириб туриш керак.

Бунақа аппаратни барпо этиш — рақибларни четлаштиришдан кўра мураккаброқ вазифа. Аппарат — бир организм бўлиб жисплашган, бир-бирига боғлиқ, юқоридан пастгача бириккан юз минглаб одамдир. Сиёсий бюронинг ҳозирги аъзолари — Ленин билан бирга чет элдан қайтиб келганларнинг айнан ўзи эмас. Улар аппарат ичидаги алоқаларга эга бўлган одамлар, юқоридан пастгача тортилган занжирлар. Уларнинг бир ҳалқасига тегсанг бас — бўтун занжир акс садо беради.

У ўзининг теварагидагиларга ишонадими?

Сиёсатда ҳеч кимга ишонилмайди.

Бошқалардан кўра кўпроқ ишончилари — Молотов, Каганович ва Ворошилов, улар мустақиллик даъво қилмайдилар, яхши ижрочилар. Улар нозик топшириқларни бажаришга қобил эканликларини исбот қилдилар, шу топшириқлар билан ипсиз боғланадилар, Сталинсиз улар ҳеч нарса. Ворошилов сотилиб кетиши мумкин, бироқ у Сталиннинг этагидан тутади, ҳарбий зиёлилардан, даставвал, Тухачевскийдан қўрқади. Армияда Ворошилов, Будённий, Тимошенко, Шаденко, Городовиковга ўхшаш суворийларга таянади, бироқ бу жуда заиф таянч, қиличлар замони ўтиб кетган.

Калинин билан Андреев. Сиёсий бюронинг энг кекса ва энг ёш аъзолари. Бироқ эллик тўққиз ёшда, иккинчиси — ўттиз тўққизда. Яқинда кўтарилишган. Калинин дехқондан чиқкан, Андреев — ишчидан. Иккови ҳам кўпчиликка эргашади.

Ниҳоят, ишониб бўлмайдиганлар. Булар Киров, Оржоникидзе, Косиор, Куйбишев ва Рудзутак.

Ленин ўша вактда — васият деб атальши анави мактубини ёзган фурсатларда Боз секретари лавозимида уни Рудзутак билан алмаштиришни ғайри ошкора тарзда тавсия қилган эди. Эҳтимол, Ленин бу масалада Рудзутакнинг ўзи билан маслаҳатлашмагандир, унинг ихтиёрини ҳам сўрамаган бўлиши мумкин. Рудзутак жуда эҳтиёткор. Аппарат билан унинг бирон-бир жиҳдий алоқаси йўқ, февраль революциясига қадар деярлик ўн йил умри сургунда ўтган. Лекин шундоқ бўлса ҳам, Ленин худди шу одамни унинг ўрнига қўймоқчи бўлган. Буни унтиши керак эмас. Бу тўғрида Рудзутакнинг ўзи ҳам унумтайди.

Куйбишев дворянлардан чиқкан, кадет корпусида ўқиган. Нозиктаъб. Шахсий ҳаётга шўнғиб кетди. Кўп касал бўлади. Унга тегмасликларини хоҳлади. Яхши ходим, аммо партияда бошқа яхши ходимлар ҳам бор.

Косиор келди, йўлакда ёнида кетди, лекин гоҳ ўнгидан, гоҳ сўлидан ўтиб, пилдираб юрди. Нимага пилдирайди? Носамимий одам. Ишониб бўлмайди.

Оржоникидзе. Мураккаб масала. Унга бирдан-бир яқин одам. У билан ўттиз йил аввал Тифлисда танишган. Аммо худди шуниси чатоқ-да — ҳаддан ташқари кўпдан бери

билиди, уни ҳаддан зиёд ҳар хил вазиятларда, ҳар хил ҳолатларда кўрган, ўзини маслакдош деб ҳисоблади. Ҳолбуки, доҳийнинг маслакдоши бўлмайди, доҳийнинг сарфдошлари бўлади. Ҳаворийларни дўстлардан эмас, муридларнинг ичидан танлаб олишади. Романтик, кўнгилчан, ҳар нарсага ишонаверади, гапираётган гапига ва қилаётган ишига астойдил ишонади — бу сиёсатчи учун жуда хавфли. Оппозициячилар таслим бўлганидан кейин уларни ёпласига партияга тикилаши таклиф қилди. Наҳотки, у унга қарши чиққанларнинг ҳаммаси маҳв этилиши кераклигини тушунмаса? Ҳалқ билиб қўйиши керак — унга қарши чиқмоқ Совет ҳокимиятига қарши чиқмоқ демакдир. Совет ҳокимиятининг душманлари партиядан ташқарида эмас, балки унинг ичидаги бўлган кезларда нима сабабдан у душманларни маҳв этмади? Бу хато бўлган эмасди, бу сиёсат эди, у партияда ўзига қарши тош босаоладиган кучларни ушлаб турмоқчи бўлди, ўнда бундан кейин ҳам ҳакам бўлиш иштиёки бор, партияда ҳар эҳтимолга қарши эҳтиёт кучлар бўлмоғи керак, зарур бўлиб қолганда у бу кучларни ишга солади.

Бунинг далили — Ломинадзе. Серго Ломинадзенинг Шацкинга ёзган мактубидан хабардор. Бу мактуб ўттизинчи йилда қўлга тушган эди. Қандай муносабатда бўлди? Елкасини қисди... «Тирмизак...» деди. Хўш, бу «тирмизак» унинг тўгрисида ўз мактубида нималар деб ёзган? Сиёсатда тирмизак бўлмайди, болалик кетмайди, сиёсат болалар ўзини эмас. Ломинадзе ва Шацкин ўзларини меросхўрликка тайёрлашган эди, шошишди. Хўш, Ломинадзенинг ўзи ким? Уч йил аввал туғилгандагу, меньшевиклар билан, Жордания, Ҷхеидзе ва Церетелилар билан бир даврада бўларди. Улар ҳам уни нодон деб ҳисоблашади. Бу грузин ўзеллари грузин миллий характерида мавжуд бўлган жамики сифатлар ичидаги энг ёмонларини ўзлаштириб олганлар: улар ўзларини Осиё қитъасидаги Оврўпа жазираси деб ҳисоблашади. Энди Ломинадзе Уролда, лекин Серго ҳамон унга аввалгида ҳомийлик қилмоқда. Тасодифми? Тасодиф эмас. Ломинадзе унинг сиёсатининг ҳалқаларидан бири.

Бу сиёсатда Оржоникидзе ёлғизми? Ёлғиз эмас. Бу уларнинг — унинг ва Кировнинг шериклари сиёсати. Ажралмас дўстлар. Ораларидан қил ўтмайди. Ҳар Москвага келганида Киров фақат Сергоникига тушади. Бу нозик дўстликнинг замирода нима бор? Уларни нима бирлаштиради? Сиёсий арбоблар ўртасида қанақа шахсий дўстлик бўлиши мумкин? Бу дўстликни пеш қилиб, Сиёсий бюронинг икки аъзоси бошқалардан ўзини узоқ олиши керакми? Иккоби ҳам қирқ саккиз ёшда, иккоби ҳам Шимолий Кавказда ва Грузияда бўлган, иккоби ҳам ўттизинчи йилдан бери Сиёсий бюро аъзоси — лекин буларнинг ҳеч қайсиси уларнинг бу қадар оғиз-бурун ўпишишларига асос бўла-олмайди-ку. Дўстлика тенглик бўлмайди. Дўстлика ҳам сиёсатдаги каби: кимдир етаклайди, кимдир етакланади, кимдир таъсир қиласи, кимдир таъсиранади. Бу дўстлика Киров — етакчи. Ҳар қандай чаламулла каби ўлгудай ориятли, иззатталаб, овлоқ жойлардаги ҳар қандай ўртамиёна газетачи каби сафсатабоз, ҳар қандай сухандон маҳмадана каби ўзининг муҳлисларига эга.

Ўз вақтида Кировни Ленинградга жўнатар экан, Сталин ленинградликларга Ленинград иккичи пойтахт эмас, мамлакатнинг шимоли-ғарбида оддий бир облости шаҳари эканини кўрсатиб қўймоқчи бўлганди. Иккита пойтахт бўлиши мумкин эмас, иккичи пойтахт — ҳамиша биринчисининг рақобатчиси бўлади. Ленинградликлар машҳур номларга ўрганиб қолишган эди, уларга олис Озарбайжондан унча машҳур бўлмаган Киров келди. У ҳатто Сиёсий бюронинг аъзоси ҳам эмас. Питер ишчилари ўзларининг революцион ўтмишлари билан керилиб юришида, уларга революциядан аввал «Терек» деган бир газетачада оддий ходим бўлиб ишлаган одамни юборишиди. Бир бегона одам сифатида, оппозициячи ғаламисларни таг-туғи билан юлиб ташлаш учун тайин қилилди. Ленинградликлар бунга чидаётмайди, вазият кескинлашди ва ҳар доим эркесварлиги билан олифтагарчилик қиливчи бу марказни узил-кесил тугатиш учун шароит вужудга келади деб таҳмин қилиш мумкин эди.

Саккиз йил мобайнида Киров Ленинградда ўзларининг одамига айланди, ленинградликларнинг суюкли арбоби бўлиб олди, партия ташкилотини ўз атрофига жисплаштира олди, бутун давлат миқёсида Ленинграднинг айни иккичи шаҳар сифатида аҳамиятини мустаҳкамлади, Ленинградга хос бўлган доимий сепаратизмни, уларнинг шаҳари бошқача шаҳар, Россиядаги бирдан-бир европача шаҳар деган бемаъни, кулгили эътиқодни кўллаб-куватлайди. Арzon обрўнинг кетидан қувади, ўзини оддий қилиб кўрсатмоқчи бўлади. Каменоостровск проспектида ҳар хил қаланғи-қасанғилар истиқомат қиладиган катта уйда яшайди, ишга пиёда қатнайди, Ленинград кўчаларида сайр қилиб юради, болаларини автомобилида сайр қилдиради, улар билан ҳовлида «мушук-сичқон» ўйнайди...

Сафдош ўзининг даҳосидан андоза олмоғи керак. Доҳийнинг ҳаёт тарзи — унинг сиймосида тажассум топадиган даврнинг услубидир, у раҳбарлик қиладиган давлатнинг услубидир. Ўзининг фуқаропарварларигини, одамларга эл эканини намойиш қилиш билан Киров унинг аҳволига шама қилмоқчи бўлади, Сталиннинг Кремлда яшашини, уни соқчилар қўриқлашини, кўчаларда пиёда юрмаслигини, болалар билан «мушук-сичқон» ўйнамаслигини юзига солмоқчи бўлади, Сталин ҳалқдан қўрқади, Киров бўлса кўрқмайди деб писанда қилмоқчи бўлади.

Үн еттинчи съездда Киров деди: «Ленинградда фақат Петербург ишчиларининг шонун анъаналаригина эскилигича қолди, қолган ҳамма нарса янги бўлди...»

Ёлғон айтди. Ленинградда революциядан аввали чиновниклар, дворянлар, буржуа зиёлилари сақланиб қолган, латишлар, эстонлар, финлар ва немислар қолган — уларнинг ҳаммаси буржуа разведкаларининг агентлари; Ленинградда анча-мунача мешчан ишчилар яшайди — улар ўзларини гё Октябрь революциясини амалга оширган куч деб ҳисоблади: ўн минглаб одамлар истиқомат қиласидики, улар Зиновьев партияга ҳужум қилганида уни қўллаб-қувватлаган, Ленинград ташкилоти Зиновьевни қувватлаган эди, коммунистлар ва комсомоллар оппозицияга овоз берган эди. Қаёққа тойиб бўлишди улар? Улар ҳаёт, яшашда давом этяпти, ҳозир ҳам Ленинград ташкилотининг кўпчилигини ташкил қилишади. Оғайнилари қолган, жуда кўп оғайнилари. Нима учун Киров уларни таг-томири билан юлиб ташлашдан бош тортяпти? Чудовни, Комаровни ва Зиновьевга қарши чиқсан бошқа баъзи бирорларни рўкач қиласиди. Нега улар қарши чиқишган? Чунки уларга Зиновьевдан алам ўтган, шунинг учун қарши чиқишган. Бемазалар. Зиновьев буни тушунган ва уларга йўл бермаган. У ҳам уларга йўл бермайди, улар унга қарши ҳам сувни лойқатишади. Киров бўлса, шу одамларни теварагига тўплаб олган.

Модомики, ахвол шундоқ экан, қандай қилиб фақат эски революцион анъаналаригина эскилигича қолди дейиш мумкин? Бу — ошкора ва хуфёна, фош қилинган ва биқиниб олган Ленинград оппозициячиларини очиқдан-очиқ ҳимоя қилиш-ку. Бу — ленинградлик мешчан ишчилар номига қилинган хушомад, уларнинг хайриҳоҳлигини янада кўпроқ қозониш истаги. У уларни Сталиндан ҳимоя қилаётганини намойиш этмоқчи, шу билан ўзи учун Ленинград таянчани сақлаб қолишига уриняпти. Худди Сергога ўхшаш, Киров ҳам унга қарши тош босадиган куч тайёрлаяпти. Умумий тактика — умумий сиёсат. Улар Сталинни алдамоқчи бўлишади. Улар Сталинни алдашга муваффақ бўлаолмайдилар. Улар Сталиннинг шаънига ҳар қанча ҳамду сано ўқишмасин, унинг номига ҳар қанча қасалмлар ичишмасин, уни алдаёлмайдилар.

Утган йили у Киров билан бир ҳафта бирга бўлди. Ворошилов ҳам улар билан бирга эди. Улар Беломорканалга боришли, Сарокада, Мурманскда ва Ленинградда портларни кўришиди. У Кировнинг Беломорга муносабати совуқроқ эканини хис қилди. Ҳолбуки, Шимолий дengiz йўли — Тинч океанга, Япониянинг орқа томонига олиб чиқадиган йўл. Бу стратегик масалада Кировнинг нуқтаи назари бошқа, у Шарқни эмас, Ғарбни мўлжал қиласиди — бу унга петербургликлардан юқсан, ахир, улар ўзларини европалик деб билишади-да. Унинг нуқтаи назари Будягинники билан бир. Бундан чиқадики, Будягин уни умуман огоҳлантириш учун келган эмас, балки конкрет огоҳлантироқчи бўлган.

Киров қойил қолишини ошкора намоён этишга уста, аммо Беломорканал муносабати билан намойиш этмади, ҳатто буни лозим топмади. Индамай қўяқолди. Лекин шундоқ бўлса-да, чида буролмади. Мурманск портининг бошлиғи янги порт кранини кўрсатадиганда Киров унинг изоҳларини тушунириб бермоқчи бўлди — шу йўл билан ўзининг устунлигини намойиш қилмоқчи эди-да. Бўлмаса-чи. У семинарийда эмас, саноат ўкув юртида ўқиган, механик унвонига эга. Фақат нима учундир йигирма йил мобайнида ўртоқ Киров бирон кун ҳам механик бўлиб ишлаган эмас. «Терек» газетасидаги иш, афтидан, озодароқ бўлгандир-да... Унинг ўрта техник маълумотидан ҳеч нарса қолган эмас, шунинг учун аллақачон эскириб, унтутилиб кетган билимларини ҳадеб пеш қиласавериш керак эмас. Техникани тузук билмайдиган раҳбар масаланинг тагига етмоқчи бўлади, техника билан юзаки таниш раҳбар маҳмада налиқ қиласиди, бошқаларга ақл ўргатишга уринади. Кимга ақл ўргатмоқчи бўляпти ў?

Ўшанда, анави оқшомда Надя унга қичқирган эди: «Улар сенга таъсир кўрсатиб, сени яхши томонга ўзгартирса бўлади деб ўйлашади... Анои одамлар. Улар билишмайди сени. Сенга таъсир қилиб бўлмайди, сен ҳеч қаҷон тузалмайсан...»

УЛАР — унинг энг яқин дўстлари, Киров билан Оржоникидзе. Улар Надяни жонидан тўйдиришиди. Улар... Улар... Надя орқали унга таъсир кўрсатмоқчи бўлишган; Надя унга нисбатан ишончизлик уйғотишган. Сиёсий жиҳатдан маҳдуд аёлни ишга солишган, уни ҳатто ана шу таянчдан маҳрум қилишибди; уни уйидан, хотинидан, оиласидан маҳрум қилишибди: билдириласдан айланиб ўтиб, орқасидан зарба беришибди. Уларнинг бу қилмишини у ҳеч қаҷон кечирмайди. Надя ҳам ўзига етганича бор. Унинг ўлими ҳам — унга қарши билдирилган даъво. Надя ҳам шу лаънати шаҳардан чиқсан... Ҳеч кимга ишониб бўлмайди, ҳатто хотинингга ҳам. Улар унинг бир ўзини яккалаб қўймоқчи бўлишади. Ҳеч қиси йўқ. У танҳо бўлса ҳам ҳаммаларининг додини беришга чори келади.

Таъсир кўрсатиш... Серго ҳам таъсир кўрсатмоқчи... Унга таъсир кўрсатмоқчи. Ўзига бино қўйган аҳмоқлар.

Киров — чала зиёли, разночинец, сафсатабоз. Үн еттинчи съездда — олқишилар. Қизил Майдонда съезд шарафига ўтказилган митингда — яна олқиши. Ҳолбуки, москва-ликларнинг олдида Ленинград область ташкилотининг эмас, бутун партиянинг вакили бўлган Сиёсий бюро аъзоси сўзлаши керак. Йўқ, ишонч йўқ.

Кировни Москвага ўтказиш керак. Шу ерда кўз остида бўлгани тузук, шу ерда юрганида ҳамма сиру асрори охиригача маълум бўлади. Иккинчи пойтахтга чек қўйиш керак.

Келиб-келиб кимни юборишити-я? Ваня Будягинни. Ундан донороғи топилмапти. Рязанов ҳақида берган биринчи сўроғидәёқ уни кўлга тушириди: «Пятаков у ерга комиссия жўнатган...» Жавобдан қочди. Ҳолбуки, Рязанов борган комиссияни уй қамоғига маҳқум этиб, кейин Москвага қайтариб юборипти. Нега улар буни ундан яширишади? Ўзларининг ихтилофларини ундан пинҳона тутишмоқчими? Ўзларининг аппаратини яхлит, ҳамжиҳат қилиб кўрсатишмоқчими? Рязановнинг ҳузурода Ломинадзе шаҳар комитетининг секретари, унинг ролини ҳам яширишмоқчими? Ундан яширишмоқчи. Ундан-а?! Ҳолбуки, у уларнинг ҳар бир босган қадамидан хабардор, уларнинг хаёлидан кечган ҳар бир ўйни билади.

Комиссияни қамаб қўйиш ва ҳайдаб солиш фавқулодда ҳодиса. Рязанов бунинг учун жавоб бериши керак. Аммо бу ҳодиса Оржоникидзенинг теварагидатилар ўртасида жиддий жараёнлар кечётганидан далолат беради. Гарчи Комиссияни Пятаков ташкил қилиб, жўнатган бўлса-да, бу Оржоникидзега тарсаки.

Улар бунинг ҳаммасини ундан яшириб, жанжални ўзлари бир ёқлик қилмоқчи бўлишган. Адашишади. Унинг ўзи тагига етади.

Сталин деразадан нари кетди, телефон трубкасини кўтарди-да, Поскребишевга зудлик билан Рязановни Москвага чақиришни буюрди:

25

Рязанов чақириқни кутиб турарди, шунинг учун уни олиши биланоқ — ўша куниёқ йўлга чиқди. У тушунарди — ҳамма нарса тамом бўлиши, ишдан олиб ташлашлари мумкин. Партиядан ўчиришлари мумкин. У Москвага бўйинини тутиб бормоқда, қилғилини учун жавоб беришга тайёр.

Тураржой комплексидан ташқари Марк Александрович ҳақиқатан ҳам кинотеатр, Осоавиахим клуби, пионер лагери, болалар боғчаси ва «Ўрол Мацестаси» деб аталган қайноқ сувли булоқ ёнида даволаш корпуси курмоқда эди. Нормал яшаш шароити бўйласас заводни доимий малакали ишчи кучи билан таъминлаб бўлмайди. Мамлакат металлга муҳтож эканини Марк Александрович ҳаммадан кўра ҳам яхшироқ биларди ва бу металлни бермоқда эди. Аммо у шуни ҳам яхши биларди, гап фақат металлдагина эмас. Мамлакатга саноат керак. Яккам-дўккам заводларни Конгода ҳам курса бўлади. Тўрт-беш заводга эга бўлган осиёча Россия эмас, оврўпача Россия, саноатлашган, социалистик Россия бўлмоғи керак. Бунинг учун бир амаллаб дастгоҳнинг мўруватини бурашни ўрганиб олган мужиклар эмас, ҳозирги цивилизациянинг барча ютуқларидан фойдаланишга қурби етадиган юксак маданиятили ишчи кадрлар керак. Турмуш маданияти — ишлаб чиқариш маданиятининг таркибий қисмидир. Бўронда, қуон кутуриб турганида заводни курса бўлади. Лекин бу йўл билан замонавий саноатни барпо этиб бўлмайди.

Бори йўғи битта кинотеатр, битта клуб, болалар боғчаси, битта даволаш корпуси — унча кўп эмас. Аммо ҳамма билиб турити — бу бошланиши, холос. Одамлар ишдан кейин — кечқурунлари ва дам олиш кунлари ишлашарди; уларнинг иштиёқини ўз вақтида домна ва мартенларни қураётгандаги иштиёққа қиёслаш мумкин эди. Москвага эса, гўё Рязанов пландан ташқари қурилиш бошлаб юборди, у завод ҳисобидан бўляти, одамларни ҳақ олмай ишлашга мажбур қиласланти деб маълумот беришди.

Пятаков комиссия юборди. Комиссияга ўтмишда йирик бўлган, лекин чекланган хўжалик арбоби раҳбарлик қиларди. Унинг топиб олгани фақат бир гап эди: биринчи навбатдаги вазифа — чўян баракда туришса, нима гражданлар уруши пайтида қор устида ҳам ухлашган. Комиссиянинг бош эксперти қилиб Бухарин мактабига мансуб таникли иқтисодчини тайнинлашипти. Йигирманчи йилларнинг охирида у «Ўролнинг истиқболи йўқ, саноатни Сибирда барпо этишини мўлжаллаш керак, у ерда кўмир, нефть кўпроқ, энг муҳими эса, электрлаштиришнинг асосини ташкил қилувчи сув ресурслари мўлжаллаш керак» деган қарашларни олға сурганди.

Бошиданоқ аниқ-равшан кўриниб туритики, комиссия Рязановнинг тураржой ва маший қурилиш программасини қўллаб-қувватламайди ва завод ривожланишининг истиқболини шубҳа остида қолдиради. Бунача комиссияни заводга киритиш, унинг ўз хуносаларини чиқаришига йўл қўйиб қўйиш бутун коллективнинг шаштини қайтариш бўларди.

Марк Александровичнинг фармойиши билан муҳтарам комиссияни Чорбоқ уйга жойлаштириши. Ҳукумат аъзоларига аталган резиденция шунаقا деб аталаради. У заводдан йигирма километр масофада жуда хушманзара жойда жойлашган бўлиб, маҳсус ошхонага эга эди. Хизмат қиласиганлар ҳам маҳсус танланганди. Комиссия аъзолари жуда мамнун бўлиши, фақат бир чатоқлиги чиқди, холос. Уларга машина юборишмади, машинасиз эса заводга етиб боришнинг иложи йўқ эди. Уларни кунига уч маҳал яхшилаб зиёфат қилишар, лекин телефон орқали на Рязанов билан, на Москва

билан улашарди. Биринчи куни қоринларини түқлаб олишгач, улар машина билан таъминлашнинг, уддасидан чиқаолмаган Рязановнинг устидан рёса кулишди, иккинчи куни норози бўлишди, учинчи куни эса, ўзларини калака қилишаётганини тушунишди. Тўртнинчи куни уларнинг талабларига кўра ҳаммаларини вокзалга олиб боришиди, ҳужжатларига керакли мурхларни босишиди, билетларини қўлларига тутқазиб, юмшоқ ўриндики вагонда Москвага кузатиб қўйишиди.

Бу ишларнинг ҳаммасини Марк Александрович Ломинадзени хабардор қилмай, ўзи амалга ошириди. Сталин Ломинадзени ёқтирамайди, унинг иштироки ишга зарар келтиради, холос.

Ўн еттинчи съезддан кейин Рязанов билан Ломинадзенинг муносабатлари бироз мураккаблашди. Ломинадзени Марказий Комитет составидан чиқардилар, Рязановни эса киритдилар, ў Ломинадзега нисбатан юқорироқ сиёсий мавқени эгаллади. Марк Александрович — инженер, Ломинадзе эса, ҳар қанча ақлли ва истеъододли бўлмасин, техникани яхши билмайди. Бунинг устига завод директори партияга кечга кирган эмас, кўпчилик цехлар, бўлимлар, сменаларнинг бошлиқлари ҳам коммунист. Улар граждандар, урушидаги ҳарбий мутахассислар эмас, уларга комиссарлар керак эмас.

Оташин нутқлар, тарихий таққослар — жуда яхши нарса. Аммо ижозатингиз билан, бошқа вақтда, бошқа жойда, бошқа гал. Марк Александрович уч йил Америкада турган, бутун Европани айланаб чиқсан, қанча вақт бой берилганини яхши билди, ишлаш керак, етиб олиш керак, қолганининг ҳаммаси — қуруқ гап. Коммунизм ҳақида мулоҳаза юритиш керак эмас, коммунизмни қуриш керак.

Ломинадзе аввалгида дасти узун бўлганида буларнинг ўрни бўлиши мумкин эди. Аммо марказда, областда, бу ерда Рязановнинг сўзи ортиқроқ салмоқча эга. Тўғри, Ломинадзе Оржоникидзенинг эркаси, кабинетида тўғри унга уланадиган телефон бор эди, аммо завод учун керакли нарсанинг ҳаммасини Марк Александровичнинг ўзи ҳам тўппа-тўғри Оржоникидзедан ола билар эди. Ҳар бир майда-чўйдани деб Оржоникидзенинг олдига киравермайсан, ҳамма нарсада аппаратдагилар эса, факат Рязановни билишади. Завод — бу Рязанов дегани, заводнинг ҳаёти ҳам, мамоти ҳам унга боғлиқ.

Комиссияга килган мумаласини Марк Александрович ҳар томонлама пухта ўйлаб кўрди, ишнинг қалтислигни тушунарди. Аммо омади келиб қолса, ютуқ жуда катта бўлади, унинг мавқеи анчагача янада пишиқ бўлиб қолади. У Оржоникидзенинг кўмагидан умидвор эди — Пятаков комиссияни Оржоникидзедан бесўроқ жўнатган эди. Рязанов бу можарога Ломинадзени арапаштирмаганини ҳам Оржоникидзе жуда қадрлайди. Марк Ворошиловнинг кўмагидан ҳам умидвор. Бир ой аввал Узоқ Шарқдан қайтаётуб, Ворошилов қурилишга кириб ўтди. У ҳамма нарсадан мамнун бўлди, Марк Александровичнинг елкасига дўстона қоқиб деди:

— Менинг большевистик бурним чўян ҳидини туяяпти.

Рязанов Сталиннинг тушунишдан ҳам умидвор эди, чунки унинг ўрнида бўлганида Сталин ҳам худди шундай қилган бўларди — Рязановни умидвор қилиб турган энг асосий нарса ҳам, аслида, шу эди. Рязанов Сталиннинг одами, унинг заводи, унинг Уроли. Сталин буни қадрламаслиги мумкин эмас.

Масала Кремлдә Сталин, Ворошилов, Оржоникидзе ва Ежов томонидан кўрилди. Ежов камсукум, хушмуомала бинафшакў одам экан. У Марказий Комитетнинг ташкилий тақсимот бўлимининг янги мудири эди.

Марк Александрович изоҳ берди. У ҳеч кимни қамаганий йўқ. Комиссия аъзолари истаган жойларига боришлири мумкин эди. У ўртоқ Оржоникидзе билан гаплашиб олмагунча уларнинг заводга келишини пайсалга солиб турди, холос. У ўртоқ Оржоникидзедан комиссияни Москвага қайтариб ҷақириб олишини илтимос қилмоқчи эди, чунки комиссиянинг заводда бўлишини иш учун зарарли деб ҳисоблайди. У Москвага кўнғироқ қилди, унга Сергонинг жанубда эканини, бир неча кундан кейин қайтишини айтишиди. Комиссия бир неча кун кутиб турса ҳеч қиси йўқ эди; шошилинч бирон нарса йўқ эди. Маший қурилиш масаласига келинса, бу қурилиш тасдиқланган, маблағлар чегарасида амалга ошириляпти, ишчилар ихтиёрий равишида иштирок этишяпти. Текшириш учун бунақа салобатли ва бообру комиссия эмас, бухгалтер-ревизорни юборса ҳам бўлаверарди.

Унинг гапларини бўлмай, индамай ўтириб тинглашди. Сталин кўйида трубка билан хона бўйлаб юрарди. Оржоникидзенинг қувоги осилиб кетган. Ежов эса, камсукум-гина бўлиб, столнинг бир бурчидаги катта ён дафтарни очиб ўтирадарди. Ворошилов маъкуллаганнамо жилмайиб ўтириди, Рязанов комиссияни бообру деб атаганида эса, кулиб юборди. У биринчи бўлиб сўз олди.

— Мен яқинда заводга кириб ўтгандим. Завод кўтарилишда, металл беряяпти, колектив ҳамжиҳат раҳбарларнинг обрўйи баланд. Нима учун у ерга комбинат қурилишига қарши чиқсан профессорни юборишган — билмадим. Рязанов тўғри қилган, унинг хатти-ҳаракатида қоралайдиган бирор-жиҳатни кўрмаяпман. У ўртоқ Сергони куттган экан, комиссия ҳам кутиб туриши керак эди. Ҳоҳлашмапти. Нима ҳам дейиш мумкин — ҳоҳлашмаса ҳоҳлашмапти-да.. Яна бир масалада Рязанов ҳақ: биз битта

инспектор эплаб келадиган ишга бутуч бошли комиссиялар юборишини яхши кўрамиз. Ўртоқ Рязановни қўллаш керак.

Ҳаммаси Оржоникидзенинг нима дейишими кутди. У куруқ оҳангда гапирди:

— Ҳаммаси шундок. Фараз қилайлик, ҳаммаси тўғри. Аммо сиз, ўртоқ Рязанов, комиссия аъзоларини транспортдангина маҳрум қилиб кўя қолмагансиз, сиз уларни алоқа воситасидан ҳам маҳрум қилгансиз. Сиз мен билан гаплашишни истабисиз — бу сизнинг ҳаққингиз. Аммо улар Москва билан боғланишни исташган экан — бўнга уларнинг ҳам ҳаққи бор эди.

— Сизга ноаниқ ахборот беришпти, Григорий Константинович, — дея эътироуз билдириди Рязанов. — Москва билан алоқанинг мазаси йўқ, — бу — маълум. Москвани оддий йўл билан олиш амалда мумкин эмас. Сизга тўғри уланадиган телефон эса, Григорий Кочкантинович, бизда атиги иккита — мен ва ўртоқ Ломинадзеда. Ўртоқ Ломинадзега улар мурожаат қилишмади, бу ишга, умуман, унинг даҳли йўқ, мен эса, ўз телефонимни уларнинг ихтиёрига беришни мақсадга мувофиқ кўрмадим: улар Пятаков билан боғланишарди-да, Пятаков комиссиянинг мандатини таъкидларди. Мен эса, сизни кутдим, сиз уларнинг мандатини тасдиқламайсиз деб умид қилдим. Рост айтяпман.

Марк Александрович Ломинадзенинг тўғри Серго билан уланадиган телефонини тилга олганда Сталиннинг елкаси сесканиб кетганини кўрди.

Сталин дарҳол гап бошлади. У сўзларни чўзиб, грузинча оҳангда талаффуз этарди. Афтидан, у хаяжонда эди.

— Бизга Уролда Уролни тан олмайдиган одамларнинг кераги йўқ. Уролни тан олмайдиган одамлар Москвада ўз ўриндиқларида ўтира бериссин. Бунақа комиссияни юбориш — кўпол ҳато бўлган. Бу масалада ўртоқ Пятаковга кўрсатиб ўтиш керак.

У бир зумга гапдан тўхтади. Ежов тез-тез нималарнидир блокнотига ёзиб оларди.

— Оқилюна кўламда амалга оширилган тураржой ва машиий кўрилиш ҳам зарур нарса, — деб сўзида давом этди Сталин, — айниқса, ишлаб чиқариш топшириклари мувваффакият билан бажарилётган жойларда бу янада муҳим. Ишчилар синфи социализмнинг ҳақиқий ютуқларини кўрмоги лозим. Фақат маошнигина эмас. Маошини капиталистлар ҳам беради. У социализм меваларини маданият мусассасаларида, санаторийларда кўрсан. Болалар боғчалари унинг болаларига, ишчиларнинг болаларига аталганига амин бўлсин. Комбинат ишчилари планларини бажаришяпти, бинобарин, уларнинг бунга ҳаққи бор. Одамларга таҳмурлик дегани вайни шунинг ўзи бўлади. Реалми? Реал. Кўриниб турибтими? Кўриниб турипти. Ишонарлими? Ишонарли.

У трубкасига тамаки тўлдириди-да, кейин сўради:

— Бу жанжалда шаҳар партия комитетининг роли қанақа? Мен унинг ролини кўрмаяпман. Умуман, шаҳар комитети қаерда? Нима учун завод директори комиссия масаласидан уни огоҳ қилмаган? Нега у билан ҳисоблашмаган?

Рязанов жавоб бермоқчи бўлганди, Сталин қўл ҳаракати билан уни тўхтатиб кўйдидা:

— Обрўйи йўқми? Нима учун обрўйи йўқ? Агар ўртоқ Ломинадзэ завод билан шуғулланмаса, унда нима билан шуғулланади? У фаол одам, у ишсиз ўтира олмайди. Дунё муаммолари билан шуғулланармикин? Нима учун бевосита зиммасидаги вазифаларни бажармайди? Қаердаки партия органлари ўзларининг бевосита вазифаларини бажармасалар, хўжалик ходимлари шундай қадамларни кўйишга мажбур бўлишади, бу қадамлар баъзи бир вазиятларда уларнинг обрўсини тўкиб қўйиши ҳам мумкин. Нима сабабдан шаҳар комитетининг секретарида халқ комиссарига тўғри уланадиган телефон бор? Унинг ихтиёрида область комитетига тўғри уланадиган телефон бўлиши керак.

— Шу ҳам масалами — тўғри телефон? — деди энсаси қотиб Оржоникидзе.

— Тўғри, майда нарса, — деб унинг гапини маъқуллади Сталин ва бирдан кўнгилчанлик билан жилмайди, — лекин, биласанми, ишдан чалғитади. Бошқа шаҳар комитети секретарларининг тўғри сенга уланадиган телефони йўқ, лекин кунлари ўтипти-ку. Нима учун бизнинг қадрдонимиз Ломинадзега алоҳида шароит яратиб бериси керак? Бу ёш партияий раҳбар ўртоқ Ломинадзега нисбатан ҳам тарбиявий жиҳатдан тўғри бўлмайди. Унда ўз шахсияти тўғрисида нотўғри тасаввур уйғотади. Бу билан биз ўртоқ Ломинадзега ёмон хизмат кўрсатган бўламиз.

Марк Александрович Сталин масаласида адашмаган эди. Сталин ҳам унинг масаласида ҳато қилмаган эди. Улар руҳан бир-бирларига яқин бўлиб қолишиб ва бу Марк Александровични жуда юксакка кўтариб юборди. Уларни ажратиб турган одамлар, идоралар, қоғозлар гўё бир ёққа ғойиб бўлгандай, чекингандай ўз аҳамиятини йўқотди. Эндиликда Марк Александровичга фақат Сталиннинг ўзи раҳбарлик қиласарди. У фикран унга мурожаат қиласар, у билан маслаҳатлашар, ўзининг ҳар бир хатти-ҳаракатини унга мослар ва унинг кўзи билан баҳоларди.

Марк Александрович ўзининг кудрати ва аҳамиятини ўйлаб, қалби ифтихор туйгуларига тўларди. У табиатан чўрткесар эди, энди эса, ҳокимликка мойиллигини ортиқ яширомай ҳам қўйди. У на турмуш, на одатларини ўзгартирди, халқ комиссара-

рининг ҳузурига чиқишдан олдин бўлимлар ва секторларни айланиб чиқар, оддий ходимлар билан чақчақлашарди. Улар аввалигидай бажону дил унинг ишлари билан шуғулланишар ва уларни завод манфаатлари талаб қилгандай, яъни Марк Александрович истагандай ҳал қилиб беришарди. Лекин Рязановнинг табиатида пайдо бўлган янги бир хислатни — ошкора амрифармонликин ҳеч ким пайқамади. Илгари у столининг бир ёнига ўтирас эди, энди тикка туриб гаплашадиган бўлиб қолди, унга қараб, сұхбатдоши ҳам сёёқта туришга мажбур. Сұхбати ширин, дилкаш, лекин оёқ устида. Бу табиийдай туюларди: ахир, чақчақлашаётган одам машҳур заводнинг машҳур директоригина эмас, Сталин билан Оржоникидзенинг суюқли эркасигина эмас, уларнинг бўлғуси ҳалқ комиссарлари бўлиши ҳам мумкин. Лекин шундоқ бўлса ҳам, у аввалигидай уларнинг ҳузурига — аппаратнинг оддий ходимларининг ёнига келиб туради, кибръавоси йўқ, бурни кўтарилиб кетмайди.

Марк Александрович билан Оржоникидзе ўртасида жиндан дили хирадлик пайдо бўлгандай бўлди. Сталиннинг ҳузуридаги кенгашда Оржоникидзе Сталин билан Ворошиловга эътироz билдиргани йўқ. Лекин унинг ҳақиқий нуқтаи назари шундоқ эдикни, Рязанов комиссия масаласида устамонлик билан иш тутса, бошига жанжал орттиримаса бўларди. Бу можаро Наркомат шаънига яхши гап бўлмади.

Марк Александрович Сергонинг ранжиганини кўрди, бундан хижолат бўлди, аммо у Оржоникидзенинг кекчи эмаслигини биларди, у кўнглида Марк Александровичага нисбатан кек сақлаб юрмасди, бунинг устига, сирасини айтганда, моҳият эътибори билан у ҳақ, агар Серго билан Сталин ўртасида Ломинадзе масаласида ихтилоф бўлса, бунинг учун Рязанов айбдор эмас.

Марк Александрович Оржоникидзенинг ҳузурига кира қолмади, унинг ўзи чақиришини кутди, ҳозирча эса аппаратдан, Госпландаги, Госбанкдаги ишларини бажараб иратурди. Ҳар гал Москвага йўли тушганида, ҳатто шошилинч ҳукумат чақириги билан келганида ҳам, у ҳамиша бир дунё иш кўтариб келарди. Улар факат Москвадагина битиши мумкин бўлган ишлар бўларди. Будягин Наркоматда сўнгги кунларини кечираётган бўлса-да, унинг ҳузурига ҳам кириб чиқиши, керак. Марк Александровичнинг Ломинадзедан кўра унга кўпроқ раҳми келарди: назариячи эмас, нотик эмас, лекин ишчан одам, гарчи инженер бўлмаса-да ишни тушунади, дарорв ўзибоп масалани ажратиб олади. Аммо у четга чиқиб қолди, вакт ундан ўзиб кетди; вакт дегани эса — Сталин, у бўлса Сталинни ёқтиримайди, унга қарши туради, бинобарин, мамлакатга ва партияга қарши туради.

Марк Александрович Будягин билан уни бошлиқ билиб, ҳалқ комиссарининг муовини билиб; босиқ ва хотиржам гаплашди. Факат сұхбат давомида хаёлига қўққисдан бир фикр келди: нима сабабдан Сергога муовин қилиб Будягин билан Пятаков тайинланган? Сергонинг теварагида анча-мунча одам бор — уларнинг садоқатига Сталин шубҳа билан қарайди. Бундай ёрдамчиларни Серго ўзи таилаб олганмикин ёки уларни тайинлашганми? Нима мақсадда? Будягин ҳам Рязанов билан анча тийик кайфиятда гаплашди, ҳатто комиссия масаласини сўрамади ҳам. Бунинг ўрнига қоғозларга имзо чекиб, ишларни тутатгач, бошқа нарсани сўради:

— Жиян қалай?

Бу саволни Марк Александрович кутмаганди. У кечқурун опасининг олдига бормоқчи эди, лекин, афсуски, кечқурун жўнайдиган бўлиб қолди.

— Ўтирипти ҳозирчча...

Будягин бошқа ҳеч нарса сўрамади ва Марк Александрович унинг хонасидан чиқди. Лекин кўнглида ёқимсиз бир ғашлик қолди. Саша қамоқда эканини Будягиннинг ўзи билади. У бошқа нарсани сўради: Марк Александрович Сталин билан учрашувдан фойдаланиб, Саша учун илтимос қилмадимикин? Ҳақоратомуз савол.

Бир бола учун УНИНГ вактини ўғирлашга ҳақи борми? Бунинг устига жиянини бекорга ушлаб туришмаганга ўхшайди. Шубҳа йўқ — бирон аҳмоқлик қилган кўринади. Марк Александровичнинг Березинга мурожаат қилгани эътиборсиз қолган бўлиши мумкин эмас, шундоқ бўлса ҳам, Саша у ерда. Демак, бир балоси бор.

Шунаقا вазиятда Марк Александрович қандай қилиб Сталинга мурожаат қила олади? Унинг жияни қамоқда эканига қарамай, Сталин уни Марказий Комитет составига киритди. Сталин уни Сашадан ажратиб олди, бу масалани бир чеккага суреб қўйди. Энди унинг ўзи Сталиннинг олдидаги бу масалани кўндаланг қилиб қўйсими? Одоббисзлик бўлади-ку! Сталин буни факат шундай баҳолайди. Ана унда уларнинг руҳий яқинлигидан путур кетади, ўзаро бир-бирларини тушунишлари тамом бўлади. Аҳвол мана шунаقا. Будягин бўлса, уни Сталинга гапиришдан кўрқди деб ҳисоблаяти, «Ўта гўл, сиёсий жиҳатдан тамом бўлган одам», — ўйлади ғаши келиб Марк Александрович Будягин тўғрисида.

қаторни билдиради, иккинчиси — ҳарфнинг қатордаги ўрнини кўрсатади. Зарблар ўртасидаги қисқа танаффуслар — қатор бўлади, ҳарфлар ўртасидаги танаффуслар сал давомлироқ, сўзлар ўртасидаги янада давомлироқ, деворни тирнаш эса «тутгатдим» ёки «тўхта», ёхуд «такрорланг» дегани бўлади. Танаффуслар ва оралиқлар жуда қисқа, сезиллар-сезилмас бўлади, тажрибали маҳбусларда улар секунднинг бир улуши мобайнида давом этади. Энг қийин жойи ҳам танаффусларда — агарда уларни илғаб олмаса, товушлар қўшилиб кетади, ҳарф ўзгаради ва маъно йўқолади.

Куйган гугурт чўпи билан Саша папирос кутисидан қолган бир лаҳтак картонга алфавитни ёзиб олди ва деворни тиқиллатади. У кроватда ётганича, назоратчи эшишиб қолмаслиги учун одеялга бурканиб олиб тиқиллатарди. Унинг тиқиллатиши жуда секин, ҳарфлар орасидаги танаффуслар анча давомли эди. Лекин қўшниси уни тушунди, у тушунди-ю, Саша уни тушунмас эди, ҳарфларни қориштириб ўборар, қўшниси узун танаффуслар билан аниқ килиб, дона-дана тиқиллатса ҳам тақрорлашни илтимос қиласди. Қўшниси Сашанинг фамилиясини сўради ва ўзиникини айтди — Чернявский, партия аъзоси. Сашанинг газета олиб туриши-турмаслигини сўради ва ўзининг ҳам олмаслигини маълум қилди.

Аммо, афтидан, у бошқа қўшнисидан ахборот олиб туради, шекилли, анча нарсадан хабардор эди. Партиянинг съездиде бўлиб ўтипти, бироқ унда бирон жиддий вўкеа рўй бермапти. Ҳар куни кечқурун у Сашага янгиликларни етказиб турарди. Агар унинг камерасига ёки Сашанинг камерасига назоратчи яқинлашгудай бўлса, алоқани тўхтатишга тўғри келарди ва кейин ҳаммаси бошидан бошланарди. Икки оқшом Шимолий муз океанида музлар эзиб ташлаган «Челюскин» кемасининг чўкиб кетгани ҳақидаги хабарга кетди, кейинги икки оқшом давомида Францияда фашизмга қарши умумий иш ташлаш эълон қилингани ҳақида ахборот берилди.

Саша қўшнисидан миннатдор бўлмаслиги мумкин эмас эди. Бу одам карцерга қамаб қўйишларидан ҳам кўрқмай, деворни тиқиллатиб у билан алоқа қиляпти, унинг ёлғизлигини жиндай бўлса-да, билинтирамасликка уриняпти. Мамлакат жўш уряпти, қурилиш кетяпти, у бўлса бир кишилик камерада ўтириб, хавотир ичиде эшикка аланглайди, худо кўрсатмасин-у, яъни Саша Панкратов совет газеталарида ёзилаётган қурилишларга қизиқаётганини назоратчи билиб қолмасин.

Бошга тушганни кўз кўтар деган ақида, қисматига мутеълик билан бўйсуниш хисси уни тарқ этди. Йўқ! У бунақа қисматни қабул қилолмайди. Муроса қилишни истамайди! Истамайди, истамайди, истамайди! Бу йўлдан юришни хоҳламайди — унинг йўли партия билан, ҳалқ билан, давлат билан! Нима қилиш керак? Кимга ёзсин? Прокуроргами? Ахир, унинг қамалишига прокурорнинг ўзи санкция берган-ку! Сталинга ми? Унинг мактуби Дъяковга етиб боради, холос. Ёзганда ҳам нима дейди? Ахир, у бу ишнинг нимадан иборат эканини ҳам билмайди-ку! Уни шу иш муносабати билан қамашганини ё бошқа сабаб борми?

Шундай қилиб, Сашанинг режаси пишиб етди. Бу режа реал эмас эди-ю, лекин бир синаф кўрса бўларди.

Кечқурун қўшнисининг деворини тиқиллатиб Саша газеталарда Марк раҳбарлик қилаётган завод қурилиши ҳақида нималар ёзилаётганини сўради. Қўшниси «Билсан — хабар қиламан» деб жавоб берди. Эртаси куни хабар қилди: «Домнани ишга туширишипти. Орденлар олишипти». Саша сўради: «Рязанов-чи?» Қўшни жавоб берди: «Ленин ордени».

Марк озодликда экан, аввалгидай қурилиш бошлиғи экан. Гап унда эмас экан! Қандай қилиб бунақа бемаъни фикр калласига келди? Гап институтда, фақат институттинг бошқа томонида, деворий газетада эмас, Криворучко. Райкомда ҳам шу томонга алоҳида ургу беришган эди. Унинг қамалишида ҳал қилувчи роль ўйнаган нарса Баулин ва Лозгачев билан бўлган сўнгги сұхбати. Саша буни ўшандай тушунган эди, хатога йўл қўйганини хис қилганди, мана энди самарасини кўриб ўтирипти.

Дъяков ҳам зўр бериб Криворучкони суриншилди. «Сиз билан ким аксилинқиlobий сұхбатлар қилган?» Ҳамма гапнинг илдизи шунга бориб тақалади. Эҳтимол, Криворучко қамоққа олингандир. Эҳтимол, Саша ундан аввалроқ ҳамма гапни айтиб қўйишидан қўрқиб, Панкратов билан Сталин тўғрисида гаплашганиман деб бўйнига олгандир? Демак, Криворучко ҳалол одам, ўзи тан олди. Саша эса, ноҳалол одам, Криворучконинг гуноҳини яшироқчи бўлган. «Сиз билан ким аксилинқиlobий сұхбатлар қилган?»

Дъяков ҳақ-у, носамимийлик қилди, ҳамма нарсани ўзи қўлдан чиқарди. Мана энди қилганига яраша жазосини тортияпти. Уч ҳафтадан бери уни чақиришаётгани йўқ, балки бутунлай чақиришмас. Ростда, ҳамма нарсадан бўйин товласа, фактларни рад эта, чақириб нима қилишади? Балки ишни тугатишгандир, ҳамма нарса ҳал бўлгандир? У камера бўйлаб одимлар, йўлакдаги қадамларга кулоқ соларди. Мана ҳозир кимдир келади-ю, хукмни эълон қиласди. Ҳамма нарса қўлдан чиқди, тамом бўлди: Бунга унинг ўзи айбдор. Борингки, ҳали ҳеч нарса ҳал бўлмаган бўлсин, борингки, Дъяков уни яна бир марта чақириксин ҳам, барибир, тан олиш учун кечикди. Бор ҳақиқатни биринчи

сўроқда айтиб берганида, бунақа тан олиш ихтиёрий, ҳалол тан олиш бўларди. Энди эса, мажбур бўлганидан тан олган бўлиб чиқади, яъни носамимий ва ноҳалол бўлади.

Эрталаблар ўрнидан тургиси келмас, кундузлари кечки ҳожатни кутишга тоқати чидамасди. У ҳам Савелийга ўхшаб, парашадан фойдалана бошлади. Кечалари душга ҳам боргиси келмай қолди — бир марта рад қилди, икки марта рад қилди, кейин соқчи ҳам уни йўқламай қўйди. Фақат овқат егиси келарди, холос. У овқат тарқатувчилар нинг келишини сабрсизлик билан кутар, передача келишини пойлар, таомлар тушларига кириб чиқарди. У онасиға оқ нон билан гўштдан бошқа нарса юборманг деб хат чиқарганига фоян афсусланди. Қани энди ҳозир колбаса бўлса — орқа-олдига қарамай, борини пақча туширас эди. Унинг лоақал шунга ҳаққи бор-ку! Ҳар нима деганингда ҳам, ҳаётси соб бўлди. «Контр» деган тамғани ювиб ташлаш осон эмас.

Чернявский тикиллатиб қолди. Аммо Саша жавоб бермади. У Чернявскийнинг ким эканини билмайди, шундоқ экан, нима қиласди у билан алоқа боғлаб? Бу ерда ўтирган одамлар билан унинг ўртасида нима умумийлик бор? У Марк билан Будягинни шу ерда деб ўйлаган эди. Улар — ҳалол. Зигирдек гуноҳи йўқ коммунистлар. Аммо на Марк, на Будягин бу ерда экан. Бу ерда ҳалол коммунистлар ўтирамайди, айби борлар ўтиради. Савелийнинг ҳам айби бор, Чернявскийнинг ҳам айби бор, Саша ҳам айбдор — Криворучкони аяди, қўрқоқлик қилди, энди жазосини тортятпи. У аниқ муросасиз позицияда турмади, шунинг учун Азизян билан, деворий газета билан бўлган хатолари тасодифий эмас, шунингдек, Сталиндан, улуғ Сталиндан шубҳалангани ҳам тасодиф эмас! У енгилтак, ўзига бино қўйган, ҳамма нарсага ўз ақли билан етишмоқчи бўлиб юрипти, ҳолбуки шунақа нарсалар борки, уларга сендан тузукроқ одамлар аллақачон ақл ишлатиб етишиб бўлган.

Темир панжаранинг нариги томонидаги деразаси ойнасидан апрель қуёшининг чараклаб турганини тахминлаб билди. У стол устига чиқди, қоидага биноан, форточкини факат сайрга чиқиб кетаётганда очиш мумкин эди, шунга қарамай, форточкини очди. Шу заҳотиёқ эшик зулфинининг шилдираши эшилди, эшикда барваста назоратчи, пайдо бўлди.

— Ёпинг! Ойнадан қочинг! Карцерни ҳоҳлаб қолдингизми?

Саша форточкини беркитиб, столдан сакраб тушди.

— Жиндай ҳаво кирсин дегандим.

Шундоқ бўлса-да, у олис кўчалардаги ғовурни, трамвайларнинг жиринг-жирингини, автомобилларнинг сигналларини, болаларнинг товушини эшишиб улгурди. Саша кўчалардаги асфальтнинг қуриб бораётганини тасаввур қилди. Қизлар енгил кўйлаклар қийиб юришган бўлса керак — ёқалари, қўллари, хушбичим оёқлари очиқ. Наҳотки, уни шулардан мәҳрум этишса? Ҳозир, унинг авжи навқирон, соғлом пайтида-я?.. Йўқ! У ташқарида, баҳор жўш ураётган кўчада бўлишни истайди, у ҳамма қатори яшашни истайди.

Худди ҳозиргидай ўтган йилнинг баҳор кунларида у автобусда практикада бўлган эди. Гараждан бензин хиди анқир, машиналар ишлаб чиқараган газнинг қўланса ҳиди ҳамма ёқни тутиб кетганди. Гараж нимкоронғи эди. Унинг ойнаванд томида шиша деярлик қолмапти — кўп жойига тунука ёпиб қўйишилти. Москвадаги энг эски гаражлардан бири. Уни Моссельпром курганди. Унда ҳатто бир тонна юк кўтарадиган «Форд—Т» деган машиналар ҳам бор эди. Бу машиналар усти ёпиқ бўлиб, нон ташишга хизмат қиласди. Сашага автобаза директори Антонов жуда ёқиб қолди, ҳали ёш,mallада соч, кўзойнақ таққан, фаҳми ўтири, фаросати зўр, эртаюкеч гаражда. Масъул лавозимга кўтарилиган бу ишчи революция олиб келган янгиликнинг тимсоли эди — энг қуйи табақдан чиқкан одамлар, яратиш билан, ижод билан шуғулланиши керак бўлган кишилар, ҳақиқи ишчилар ҳокимияти, асл ҳалқ! Саша ҳам ҳалқ билан бирга бўлиши керак, унинг жойи ўша ерда — собиқ шофер Антоновнинг ёнида, собиқ ишчи Маловнинг ёнида. Улар донолик килишмайди, ўйланиб тарааддудга тушишмайди, улар меҳнат қиласди ва яратади. Нақадар гўзал бу ҳаёт! Нақадар кам қадрлаган Саша уни! Аммо у бу ҳаёт қўйнига қайтади, ҳар қанча қийин бўлмасин, албатта, қайтади.

Китоблар келтиришиди. Саша уларни бепарвогина кўздан кечирди. Биринчи марта даги хурсандлиги йўқ эди. Гиббонинг учинчи ва тўртинчи жилди, майда буржуа сиёсатчиси, сўл радикал, француз сенатори Де Монзининг «СССР сафаридан таассурутлар» деган юмшоқ муқовадаги титилиб кетган китоби. Йигирманчи йилларнинг ўрталарида бу одам СССРга келган эди, сафари ҳақида китоб ёзи, қалами ўтиргина, лекин китоби юзаки. Саша уни сўрагани йўқ. Кутубхоначи нега бу китобни бериб юбордийкин?

Де Монзи, умуман олганда, Совет Иттифоқи ҳақида хайриҳоҳлик билан ёзади, фақат баъзи нарсалар ҳақиқагина, масалан, жинонӣ қонунчилик ва суд қонунчилиги ҳақида танқидий мулоҳазалар билдиради. Бу фикрининг далилиси фатида эллик саккизинчи моддани келтиради. Худди ана шу мақола туфайли кутубхоначи бу китобни юборган эди. Уни Саша сўрагач, лекин кутубхоначи бераолмайдиган қонунлар мажмусининг ўрнига юборган эди.

Бу мақоладан Саша бирон бир муҳимроқ ва чуқурроқ нарса ололгани йўқ. Гап

эллик саккизинчи моддада ҳам эмас. Гап шундаки, номаълум турма кутубхоначиси унинг чақириғига акс садо берди, Сашанинг илтимоси унинг қулоғига етиб борди, у Сашага инсонийлик, мардлик ва ишонч намунасини кўрсатди.

Нима уни мажбур қилди? Хизмат бурчини бузмадимикин? Бузган бўлиши мумкин. Аммо бошқа бир бурчни, ундан кўра юксакроқ, олижаноброқ инсоний бурчни ўтади. Одамлар белгилаб қўйган қонунлар виждан қонунларига зид бўлиши мумкин эмас. Бегуноҳларни маҳкум этадиганлар, ҳимоясизларни ҳимоядан маҳрум этадиганлар, хўрланганларни энг сўнгги ҳукуқлардан ҳам мосуво қиладиганлар бурчни бузишиди.

Саша кроватидан сапиб турив кетмади, камера бўйлаб югуриб қолмади. Рўй берган воқеа жуда мусаффо, жуда покиза эди. У Сашадаги чин нарсага, инсонийликка шу қадар мувофиқ келган эдикни, Саша ларзага ҳам тушмади, ҳаяжонланмади ҳам, саросима ҳам бўлмади. У топиши керак бўлган нарсани тоғланган эди. Лекин, у мардлигини йўқотиб қўйгани учун ўзидан-ўзи жуда уялиб кетди.

Ўзининг сўнгги сўргига Саша умидлари пучга чиқкан ҳолда борди. У ўзини нима кутаётганини биларди, шунинг учун ҳеч нарсадан қўрқмади. Бир одам Сталин ўтқир таомлар пиширади деган бўлса, у ҳали душман эмас. Дъяков сўзларнинг тўғри маъносини эътиборга олмайди. Дъяков ҳар қанака гапга бошқача маъно беришга интилади, Саша унинг бу ишида иштирок этишини истамайди. У бу ердан чиқиб кетишни истайди, бу — тўғри, аммо партия олдида, вижданни олдида покиза ҳолда, ёруғ юз билан чиқишини истайди.

Дъяков уни совуқнина кутиб олди.

— Институтдаги ишни якунлаймиз, — деди у омилкор оҳангда, — берган кўрсатмаларингиз қофозга тушган. Энди сизнинг ўзингиз уларга сиёсий жиҳатдан баҳо берсангиз бўлди...

— Деворий газетанинг чиқарилишини хато деб тан оламан, — деб жавоб берди Саша.

— Субъектив хато деб тан оласиз.., — гапни илиб кетди Дъяков. — Аммо хатоларнинг объектив сабаблари ва объектив оқибатлари бўлади. Шунақами?

Шарҳлаш бошланяпти. Дъяков учун одам — протоколни тўлғазиш учун керак бир кимса холос, протокол эса, бу одамнинг устидан ҳукм чиқарадиган зарурат.

— Хўш, Панкратов, хатоларингизнинг объектив сабаблари ва объектив оқибати нимадан иборат?

Саша Дъяковнинг болаларнига ўхшайдиган башарасини тамоша қила бошлади. Шу одам унга Арбатда йўлиқиб қолармиди...

— Бирга аниқлайлик, бўлмаса, — лекия ўқиётгандай оҳангда гапирди Дъяков. — Агар институтингизда соғлом сиёсий вазият мавжуд бўлганида эди, бунақа деворий газетани чиқариш имконияти бўлмаган бўларди. Аммо соғлом сиёсий вазият йўқ эди. Криворучко яширин аксиллартияви ташкилотга раҳбарлик қилган, бу ташкилот очиб ташланди, унинг иштирокчилари фош этилди ва қамоққа олинди. Улар шу ерда, бизнинг кўлмизда. Ҳамма нарсага иқрор бўлишиди.

Заводда бунақа одамлар ҳисобчи, норма белгиловчи бўлиб идорага ўрнашиб олишади-да, кадрлар бўлимида алланималар деб қофоз булғашади. Дъяков унга нима қила оларди? У елкасида саксон килограммлик юкларни кўтариб ўрганган, ўрмон кесишида ҳам куни ўтаверади, бригадир Аверкиевнинг ёнига қайтади, сабик дивизия командири Морозовнинг ёнига қайтади, улар ҳамма жойда бор, улар — халқ... Манави дъяковлар бўлса — партияниг асл душманлари шулади.

Дъяков бир чечча муддат Сашага қараб турди, сўзлари унга қандай таъсир кўрсатганини кўриб, завқланмоқчи бўлди, кейин давом этди:

— Сизда тажриба йўқ Панкратов, сиз уларни билмайсиз. Криворучко ётоқ қурилишини шу сабабдан чўзганки, бу билан у студентларда норозилинг туғдирмоқчи бўлган, студентлар оммасини сиёсий жиҳатдан чалғитишни ният қилган. Шундай мухитда сиз чиқарганга ўхаша деворий газетани чиқариш мумкин бўлиб қолган, Панкратов. Сиз ўзингиз истабми, истамайми, объектив тарзда олганда Криворучко ва унинг тўдасининг кўлида қурол бўлиб қолгансиз, улар сиздан ўзларининг аксилиниқлобий мақсадларида фойдаланган. Шунинг учун ҳам сиз бу ерда ўтирибсиз. Бунинг устига сиз ўз хатоларингизга сиёсий баҳо беришдан бош тортипсиз. Аммо уларни баҳолаш ҳали кеч эмас, Панкратов. Бизга ишонинг.

«Бизга ишонинг» эмиш... Етар, ишониб бўлди! Мана шунақа сўзларга ишонган эди, неча мартааб уларни эшитган, неча мартааб уларни ўзи гапирган эди. Бу инсоннинг гапи эмас, шамонларнинг афсуни. Лозгачев билан Азизян афсунгарлик қилди, Баулин афсунгарлик қилди, Столпер афсунгарлик қилди, энди Дъяков қиляпти. Бу шамонлик афсуни қанча-қанча бегуноҳ одамнинг бошини ейди.

— Гапларимни тушундингизми, Панкратов?

— Тушундим.

— Унда яхши,— деди Дъяков,— шундоқ ёзамиз.

— Аммо-лекин ишонарли бўлсин-да... — деб илтимос қилди Саша. Бу гапни ў

шунд
ров т
ни қў
ҳақли
шу т
лигич
ҳаётл

ган э
чиқд

гилда
куйид
лаб ч
эътири
Полу
кони
нинг
оқиба
йилли
да Кр

қўйин

тиқ қ

кўчал
уюм
намх
ўйнав
бўлд
ланди
ди. М
саноғ

и

юри
бўйи
пайпо
ёнид
били

нада,
танид
қа чи
мас э
этди.
ларга
лашко
чи си
зига
мушн
ҳаётг
дан
Арми
эса ё
солад

румб
курса
ган, ё
нук

? Шар

иши
и, у
кин.
ди.
ас.
ар,
ди.
Рүй
кка
ам,
ги-
има
кир
си-
ша
—
ни

ат-
ан-
Са-
ар-
ир
ти
ди.
—
ий
ди.
б
нг
ли-
ла
да
ри
ар

ат-
и-
ан,
из
из
нг
да
ин-
ас,
ди,
нг
ин
ик

у

шундай оҳангда айтдики, арбатлик истаган бола унинг нима демоқчи бўлаётганини дар-
ров тушунарди. Аммо бу донишманди беназир ҳеч нарса тушунмади, ўзининг одамлар-
ни қўрқита олиш қобилиятига беҳад ишонади, ўзини уларнинг тақдирини ҳал қилишга
ҳақли деб билади, ўлгудай ўзида башқалар шу соҳтагарликларини, ёлғонларни, шамонликни шундай-
лигича кўриб турипти, эртами-кечми буларнинг бари барҳам топишига ишонишади ва
ҳаётларини хавф остида қолдириб, одамларга ёрдам беришади.

— Албатта, — деб кибр билан жавоб берди Дъяков.

Дъяков Сашанинг кўрсатмаларини аввалдан қоралама қилиб қоғозга тушириб қўй-
ган экан — ҳозир шу қоғозга қарай-қарай расмана сўроқ варақасини тўлатди, ичида ўқиб
чиқди-да, кейин Сашага ўқиб берди.

— «Ўзимнинг хулқ-атворимни ва қилмишларимни ўйлаб кўриб ва уларга чин кўн-
гилдан самимий баҳо беришни истаб, аввал берган кўрсатмаларимга қўшимча равиша
қўйидагиларни баён қиласман: мен Октябрь революциясининг ўн олти йиллигига бағиши-
лаб чиқарганим деворий газетанинг аксилпартияий сонини ўзимнинг сиёсий хатом деб
эътироф этаман. Бу деворий газетани чиқаришга студентлардан Руночкин, Ковалев,
Полужан ва Поздняковаларни жалб этганим ҳам сиёсий хатом. Шунингдек, Криворуч-
кони ҳимоя қилганини ҳам сиёсий хато деб тан оламан. Бу хато институт директори-
нинг муовини Криворучко томонидан институтда вужудга келтирилган сиёсий вазият
оқибатида туғилди. Мен яна шуни тан оламанки, Октябрь революциясининг чиқарилиши институт-
да Криворучко томонидан олиб борилган аксилпартияий сиёсатнинг бир қисми эди.»
Дъяков варақни Сашанинг олдига қўйди.

— Ҳаммасини тўғри ёздимми-йўқми, текшириб кўринг, Панкратов. Кейин қўл
қўйинг.

— Мен бунақа нарсага ҳеч қаҷон қўл қўймайман, — деди Саша Дъяковнинг кўзига
тиқ қараб.

27

Арбатда аввалги ҳаёт давом этмоқда эди. Апрель қуёши деразаларга кулиб боқар,
кўчалар ва йўлкаларга илиқ нурларини сепарди. Хиёбонларида қорайиб кетган қор
уюмлари анча чўкиб қолганди, асфалт ёриқларидан уйгониб келаётган ернинг илиқ
намхуш хиди анқирди. Пальтосиз ва телпаксиз мактаб болалари тор кўчаларда футбол
ўйнашарди. Уйларда ҳавозалар, ҳавозаларда тошйўнار усталар ва сувоқчилар пайдо
бўлди, уйларни ремонт қилиб, оқлай бошлашиб, қаватлар устига қаватлар қурила бош-
ланди. Арбатда кўча ҳаракатига ҳалақиб берган уйларни бузиб, хиёбонларни текислаш-
ди. Москвада янги заводлар қад кўтармоқда, теварагида ишчилар посёлкалари, сон-
саноқсиз бараклар пайдо бўлмоқда эди.

Йўлкаларда Арбат қизлари, Дорогимолов қизлари, Плющиха қизлари солланиб
юришади. Пальтоларининг ёқалари қайтариб қўйилган, гулдор фаранг рўмопларини
бўйинларига ташлаб олишган, оёқларида бежирим туфли, бадан рангидаги нафис
пайпок. Сашанинг дарвозахонасида ҳали ҳам бир тўп ўсмирлар уймаланишади. Уларнинг
ёнидан кўлини силкитиб саломлашиб Варя ўтиб кетди, у Қизил Армия уйига — ҳарбий
билим ютларининг битириш кечасига ошиқмоқда эди.

Шу пайтгача Варя бир марта ҳам бунақа ажойиб кечада иштирок этмаганди. Саҳ-
нада, президиумда бутун мамлакатга таникли саркардалар ўтирипти. Варя Буденийни
таниди, Серафим шивирлаб айтиб бергандардан эса, Тухачевскийни эслаб қолди. Буна-
қа чиройлин эркакни у умрида кўргмаган эди. Варя мажлислару маърузаларни ёқтири-
мас эди. Лекин бугунги кечанинг тантанавор руҳи, залнинг ажойиб ҳашами уни мафтун
этди. Донгдор лашкарбошилар битириувчиларга оқ йўл тилаб, уларни жанговар жасорат-
ларга чорлашарди. Мардона, ҳарбийча, солдатча яктанлик руҳи ҳукмонр эди. Бундай
пайтларда катта-кичиклар қовушиб, бир-бирига киришиб кетади, битириувчи атоқли
лашкарбоши сиймосида ўзининг истиқболини кўради, лашкарбоши эса, ёшгина битириув-
чи сиймосида ўзининг ўшлигини кўради. Командирларнинг хотинлари ҳам Варянинг кў-
зига жуда бошқача аёллар бўлиб кўринди — улар эрларининг бошига тушган ҳамма
мушкулотлар ва хавфу-хатарларни баҳам кўришади. Таклиф қилинган қизлар ҳам бу
ҳётга даҳлдор одамлардай ўзларини сипо тутишарди. Варя уларни дикқат билан кўз-
дан кечириб чиқди, уларнинг баъзи бирлари жуда чиройли кийинишган эди. Қизил
Армиянинг қўшиқ ва рақс ансамбли Варяни ҳеч қаҷон тузукроқ қизиқтирумаган эди, бугун
эса ёқди, солдат йигитлар ўзимизнинг русча, оғатижон қўшиқларни айтиб, юракка ўт
соладиган рақсларга тушгани ёқди.

Фойедаги духовой оркестр ҳеч қанақа джаздан қолишмайдиган тарзда фокстрот,
румба ва танголарни ижро этди. Қадди-қомати келишган, чаққон, оддий ва қувноқ
курсантларнинг ёнида чарльстон кийган, почаси кенг шимлари бесунақай ҳаллираб тур-
ган, бўйинбоғлари ўта рангдор, лекин ботинкалари чала мойланган йигит-яланлар ху-
нук кўринарди. Нина ҳам бугун бошқача, Варянинг бошида данак чақаётгани йўқ,

олижаноб ва очиқ, маъюс, Максимнинг жўнаб кетаётганига ва ўзининг унга тегишини рад этганига ачинаётган бўлса керак.

Серафим ҳам эртага Узоқ Шарққа жўнаб кетяпти. Лекин, Варя бунга ачинаётгани йўқ, чунки бугунги кечада у Серафимга тегишига рози бўлди. Мактабни тугатгачи, унинг олдига боради. Бу йилча эса, Серафим унга хат ёзиб туради, Варя эса, унга жавоблар олдига боради. Бу уни дугоналари ўртасида яна ажратиб туради — таниш қизларининг ичида ҳеч кимни Узоқ Шарқда кутиб турган йигити йўқ. Театрга, катокка, кинога ёлғиз ўзи боради, танцага эса, умуман, бормайди. Мабодо, борган тақдирда ҳам фақат Зоя билан танца тушади. У эркаклар билан ҳам танца тушса тушавериши мумкин, лекин улар билан танишмайди... Раҳмат... Йўқ, кечирасиз... Иложим йўқ... Бир ўзи, яккаюёлғиз, ҳамманинг диққатини жалб қилаоладиган, лекин ҳеч кимни ёнига йўлатмайдиган... Узоқ Шарққа жўнаб кетадиган Саша масаласига келганда, у Софья Александровнани ташлаб кетмайди, бинобарин, Сашадан ҳам юз ўғирмайди. Узоқ Шарқда уни Серафимнинг маҳтал бўлиб кутиши, Москвада эса, Софья Александровнанинг ҳам, Сашанинг ҳам унга муҳтоҷлиги уни ўзининг назарида янада ардоқлироқ ва қадрлироқ қилди.

Варянинг кайфи чоқ эди. Улар Серафим билан жуда яхши танца тушиши, уларга ҳатто олий мартабали саркардалар ҳам ёnlарида хотинлари билан бирга суқланиб қарашди. Варя Тухачевский турган бурчакка яқинроқ жойда кўпроқ айланишининг пайдан бўлди.

Максим Нина билан танца қиласди. Унинг пучук бурунли лўппи юзидан мамнуният ёғилиб туритти. Нинанинг олдига унинг ўртоқлари келишар, уни навбатдаги танцага таклиф қилишар, Максим эса, яна ўша мамнуният туйғуси билан жилмайганича, Нина ни бир бурчакда кутиб турарди. Баланд бўйли, яғриндор Максим жисмонан жуда бақувват эди ва бақувват одамларнинг кўпчилиги каби ўзининг кучидан фойдаланишдан чўчир, кўққисдан бирор одамга тегиб кетиб, унга лат етказишдан қўрқарди.

Унинг отаси гўлоҳ эди, қаттиқ ичарди, ичклиникнинг орқасидан ўлиб кетди; лифтчи бўлиб ишлайдиган онаси тўртта бола билан қолди. Максим каттаси эди. Фақирона ўтган болалигидан унда тежамкорлик сақланиб қолди, мактабда ўртоқлари унинг тежамкорлигини хасислик деб қабул қилишибди, улар унинг саришталигидан кулиб юришарди. Тарагони клеёнка филоға солиб юрарди, қофоз пулларини ҳамёнда сақларди, майда пулга ҳам маҳсус кармон тутарди, қаламининг учига синмасин деб тунука қалпоқ кийгазиб қўйарди, телефонлар ва адреслар ёзилган ён дафтарини йиллар мобайнида йўқотмасди, буюмнинг пишигини, таомнинг жўни-ю, лекин мағизи бутунини маъқул қўрарди. Аммо овқатга кўп пул харжлашга ўрганмаган эди, лозим бўлса, очликка ҳам чидайверарди.

Хўжалик ишларига энг чапдаст одам сифатида мактабда ҳамма амалий юмушни унинг зиммасига юклашарди. У мажлисларнинг қарорини ёзар, аъзолик бадалини қабул қиласар, райкомдан келган қўлланмаларни тикиб қўйар, ҳисботлар тайёрларди. Бирор жойга бориб келиш, ҳаммага хабар бериш, эълон ёзиш, пулкатларни илиш, байрамга қизил мато топиб келиш, театрга колектив бўлиб бориш учун билетлар харид қилиш, тўғарак ва семинарларга аъзо ёзиш, овоз бериш вақтида овозларни санаш — бу ишларнинг ҳаммаси Максимнинг зиммасида эди. Уни каттароқ ишларга қобилияти йўқ деб хи-соблаганлари учун шундай қилишмасди. Ўзи шунаقا бўлиб қолганди ва ҳамма бунга кўнишиб кетганди.

У ўзининг ўртоқларидан бир ёш, баъзиларидан иккى ёш катта эди, уларнинг кўп баҳслари арзимас эканини тушунар, ҳазиллашар, очиқ кўнгиллилиги билан уларни ром этарди. Ўзининг дехқонниги ўхшаш уddyабурон ақли билан ҳар хил хавф-хатарларга чап бериб кетарди, керак бўлган жойларда жиндай муғомбирлик қилиш ҳам қўлидан келарди, лекин ҳеч қачон эътиқодларига хиёнат қилмас, ўртоқларига садоқатидан кечмасди. Йиллар давомида унинг табиатида солдатникига ўхшаш мустаҳкам ва букилмас бир соддалик шаклланди ва қарор топди. Армия хизматини ўтаб келгач, Максим ҳарбий билим юртига кирди, бу ерда мoddий таъминот тузук эди, у оиласига ёрдам бериси, ҳаётдан чарчаган бемор онасига мададкор бўлиши мумкин эди. Бундан ташқари, Максим тартибни яхши қўрарди. Ҳарбий иш жуда ҳам унга манзур эди: Қизил Армиянинг командири, ёш, бақувват, ўқимишли. Унинг жойи қўшинда, тўқнашувлар пишиб келаётган чегарарада. Шундай бўлса ҳам у Москвани маъюсланиб тарқ этмоқда эди. Улфатларидан, Нинадан, Саша Панкратовдан, Лена Будягинадан, Вадим Марасевичдан ажралиш осонми! Бу болаларнинг сиймосида шундай бир ҳаёт тажассум топганки, бу ҳаётда Максим ва унга ўхшаган минглаб одамлар қоронғи ва зах подваллардан чиқиб, қаддини тиклаган.

Болалигига Максим баъзан онасининг ўрнига зинани супириб-сириарди. Нина унга ёрдамлашарди. Максимга қийин бўлгани учун эмас, ҳар қандай меҳнат каби бу иш ҳам одам учун таҳқири эмаслигини қўни-қўшниларга кўрсатиб қўйиш учун кўмаклашарди. Бу — комсомолчасига қилинган иш эди, ўртоқларча яқдиллик намойиши эди, Максим бундай янги ахлоқнинг моҳиятини ҳар қандай китобдагидан кўра яхширок, англаб олди. Кейин тўққизинчи синфда ўқиб юрганида анави даҳшатли воқеа рўй берди...

Отаси унинг пулини ўғирлаб, ичиб қўйди... «Москва комсомоли» деган самолёт қурилиши учун йиғилган кўпчиликнинг пули эди. Пул — ўттиз сўмча эди, ўша пайтда бу катта пул эди. Максим ўзини-ўзи ўлдирмоқчи бўлди — шунча пулни қаердан олади, болаларнинг олдидаги ўзини қандай оқлади? Нина унинг ахволини пайқаб қолди, уни ҳамма гапни айтишга маҳбур қилди ва дарҳол ҳаммасини Сашага етказди.

— Сени қара-ю, — деди унга Саша, — ҳаётингни жуда арzon баҳолар экансан.

Шундай деб унга ўттиз сўм берди — у ўн беш сўмни онасидан, ўн беш сўмни Марк Александровичдан олганди. Бугунги кунда ана шундок дўстларидан ажраляпти Максим. Ушанда Саша уни асраб қолганди, у бўйса Сашани асраб қоломлади...

Нина унга орқа томондаги ҳовлида беркинмачоқ ўйнаб юрган кезларидаёқ ёқар эди. Мактабда ҳам Максим Нинани ёқтириди: бўйдор, гавдаси тиқмачоқдай, қатъиятли. Нинанинг ночорлиги, ҳеч нарсага ён бермаслиги, ношудлиги ёқарди. Нинанинг гўёки уни яхши кўрмаслигига Максим ишонмасди — буни унинг ўзи билмайди. Серафимни Ниналарникига атайлаб етаклаб келган эди — майли, Варя унга тега қолсин, яхши йигит, эси бутун, чиройлик Варя унга турмушга чиқса, Нина баҳона қиласиган асосий сабаб ҳам ўз-ўзидан йўқолади — у ҳар доим Варяни одам қилиб, оёққа турғизмагунимча ҳеч нарсани ҳал қила олмайман деб баҳона қиласи: Нина эса бошқача йўларди... Албатта, кўмандонларнинг кўрса кўргудек сиёқи бор, лекин улар — сиёсатчи, стратег, давлат арбоби. Максим на стратег бўлади, на сиёсатчи... У қизил аскарларни майдонда машқ қилдирадиган бўлади: Бир-икки! Бир-икки! Ана у — бир бурчакда Нинани кутиб турипти. Яғриндор, икки бети қип-қизил, сочини силлиқ қилиб тараган, этиги ялт-ялт қиласи, тумалари ялтирайди, яп-янги қайиши қисир-қисир қиласи, танца тушганида эса, пошнасидаги нағали паркетга тақ-тақ тегади... Рисоладаги командир бўлади. Афсус! Ундан тузукроқ одам чиқиши мумкин эди. Уруш бўлиб қоладиган бўлса, ҳамма ҳам қўлига қурол олади. Ҳозирча эса, яшамоқ ва ишламоқ керак. Бу гапларнинг ҳаммасини Нина Максимга ўқув юртига кираётган кезларидаёқ айтган эди. Максим унинг гапига кирмади. Марҳамат! Унинг ўз фикрига эга бўлишга ҳаққи бор. Аммо Нина ҳам ўз тақдирини ўзи ҳал қилишга ҳақли! Нина Максимга эрга тегмасликка ва Москвадан ҳеч қаёққа жўнаб кетмасликка узил-кесил қарор қилди.

28

Вахтангов театрида «Гамлет»ни кўйишди. Бош ролни кичкинагина семиз бақалоқ Гююнов ўйнади. Юра Шарок вахтанговчиларни яхши кўрарди, Вадим Марасевичига кўнғироқ қилиб, спектаклга билет топиб беришни илтимос қилди ва кечқурун Староконюшенийдаги уйига киришини айтди.

Таниқли москвалик терапевт профессор Марасевич ойда бир марта Гагарин тор кўчасидаги поликлиникада касал кўрарди, одамлар унинг қабулига ярим йил аввал ёзилиб қўйишарди. Пирогов кўчасидаги клиника профессор Марасевич клиникини дейиларди, медицина институтидаги кефедра профессор Марасевичнинг кафедраси дейиларди. Уйда эса, у энг яқин дўстларининг қабул қиласи. Марасевич аллақайси украин гетманиннинг узоқ қариндоши бўларди, унинг отаси ҳам врач ва профессор эди. У ҳам отаси каби туб москвалик бўлиб, Москва зиёлилари ўртасида эскидан қадрдан дўстлари кўп эди. Унинг Староконюшенийдаги уйида Игумнов, Станиславский, Прокофьев, Нежданова, Гельцер, Качалов, Сумбатов-Югин, Мейерхольд бўлишган, Луначарский ҳам бот-бот келиб турган. Фарбдан гастролга келган биронта атоқли одам ёхуд машҳур созанда бу хонадонин четлаб ўтмасди. Мехмонларни уй эгасининг соҳибжамол қизи кутиб олар, стол устига крахмалланган дастурхонлар ёзилар, жавонлардан асл билур қадаҳлар олинарди. Кўпинча спектаклдан чиқиб келадиган ёш актёrlар бузоқ гўштини ва нимпушти лосось гўштини иштаҳа билан паққос туширишарди. Ёшлар ҳаммани жунбушга келтирадар, баъзан шу ернинг ўзида импровизация бошланниб кетар, кичик-кичик саҳналар ўйналарди. Вадим шу ернинг ўзидаёқ оғзаки тақризлар билан чиқарди. Профессор Марасевичнинг назарида, улар зуқколикдан холи бўлмасди. Вадим университетни тутагтган, санъатшунос дипломини олган, лекциялар ўқир, баъзан экскурсияларга раҳбарлик қиласи, кейинги пайтларда театр тақиқчилиги бобида кучини синааб кўрмоқда эди.

Профессор Марасевич боржом ичарди, ўрни келиб қолганда ўз тажрибасидан ёки отасининг тажрибасидан битта-иккита қизиқ воқеани айтиб берар, лекин ўн иккidan кейин ўтираси, ҳаммага тунининг хайрли бўлишини тилаб, «менинг касбимнинг одамлари режимга риоя қилишлари керак» деб ётгани кириб кетарди.

Вика ҳам ўзини театр ва кино соҳасида синааб кўрди, аммо ҳозирча тайинлироқ бирор натижа чиққани йўқ. Фақат машҳур артистлар билан, истиқболи тузук кўринган режиссёrlар ва уддабурон журналистлар билан бўлган ишқ-муҳаббат саргузаштларини айтмаса, бошқа арзийдиган гап бўлгани йўқ. Саргузаштлари жуда баланд пардаларда, гуллару мактублар, ресторонлару тақсида сафарлар билан бошланар, аммо жанжаллар, таънаю дашномлар, телефон орқали даҳанаки жанглар билан тамом бўларди.

Фақат Юра Шарок билангина саргузашти тўғри бошланиб, тўғриликча тамом бўл-

ди. Улар тасодифан Арбатда кўришиб қолишиди, кўчанинг баҳор қуёш нур сочиб турган томонида саир қилишиди. Кейин Юра деди:

— Меникига кирмаймизми? Қанақа яшашини кўриб чиқсан.

Вика унинг кириб, қанақа яшашини кўриб чиқишнинг маъноси нима эканини яхши биларди. Аммо шу тарзда айтилган таклиф унга жуда-жуда маъқул тушди. Унинг «хўп» дейишига Лена Будягина билан хуфёна рақобати ҳам турткни бўлди. Юра билан Ленанинг учрашмай кўйишганидан у бехабар эди.

Юранинг қанақа яшашини кўриш ортиқча сўзларсиз, изоҳларсиз осон рўй берди — гўё улар ўртасида кўп йиллардан бери алоқа давом этиб келаётгандай. Бошқалар билан қиёслаганда кўпни кўрган, иш ўрнига гапга чечанроқ жазманларга нисбатан Юранинг савияси баланд эди. Аммо бу мискин хона, фақирона квартира, дазмол босилган мато ҳиди... Бу ҳид унга Юранинг отаси кимлигини эслатиб турди...

Виканинг назарида Юра жуда шилдимлик қиласидек кўринганди ва унинг паттасини бериб юбораман деб ўйлаган эди. У ёлғиз турадиган эрракларнинг хонасига қанчалик тасодифин кириб қоладиган бўлса, шунчалик осонлик билан уларнинг паттасини ҳам қўлига тутиқазиб юбораверарди. Аммо Шарок инсофли одам экан. Ким айтади уни бичиқчининг ўғли деб!

Аммо унинг одоб сақлаганинг боиси бошқа ёқда эди — Вика уни бутунлай лоқайд қолдирди, совук, бетамиз. Леңага таққослаб кўрди — аммо бу таққос Виканинг фойдасига бўлмади. Бироннинг тўшагига бамайлихотир ётишини қаранг-а! Юрода ҳар бир бузуқ аёлда ўзининг хотинини кўрувчи мешчанинг ғазаби қайнаб кетди.

Бугун у Вадимнинг ёнига «Гамлет» масаласида келганди.

— Тамадди қилиб олайлик, — деб таклиф қилди Вадим.

Улар ошхонага киришиди. Ошхона Шарокларнинг квартирасидан каттароқ эди. Лаблари дўрдок, кўзлари кичкина, ёввойи мушукникига ўхшаш бароқ қошли Вадим очкўзлик билан овқатга ташланди. Кўриниши шунақа бўлса-да, унинг овози ажойиб эди — мардона, зиёлинамо — майнин оҳанглари бор.

Шўрва ичаётган бўлса ҳамки, нонга ёғни қалин қилиб сурингдан Вадим гап уқди-рарди:

— У юрисдикция билан юриспруденцияни ажратолмайди, раритет билан паритетни фарқ қилмайди, прецедент билан претедентнинг бошқа бошқа нарсалар эканини билмайди. Холбуки, бу янги инсон. Майли, сен ҳоҳласанг, уни зарбдор деб ата, ёки бошқа ном кўйиб ол. Ахир, у ўзининг мавзуи билан келяпти, билиб қўй, боз мавзуи билан келяпти. Унинг ўз қаҳрамони бор, ҳа, билиб қўй, келажак қаҳрамони. Наҳотки, биз келажагимизни юз грамм ёқа алмаштирасак?! — Вадим ёғ солинган идишини ўзидан нарига сурингдан қўйди. — Холбуки, изтироб чекувчилар айни шу юз граммни деб изтироб чекишади...

Вадимнинг келажак қаҳрамони ҳақидаги мулоҳазаларини Юра энсаси қотмай тинглади — улар ҳарҳолда жиндай бўлса-да, унинг бу нотаниш олам ҳақидаги билимини бойитди. Яқинда Вадим бутунлай бу гапларнинг аксини айтиб юради — ёмон дидли одамларни сўқиб, маҳоратини кўкларга кўтарарди. У бурнин шамолга тутиб туршига мактабда доим Саша Панкратовнинг ёнида эди, университетда яна кимгадир соядай эрғашиб юрди; ҳозир эса, девонасифат поэзия ҳақидаги мақолалар эълон қилаётган таникли танқидчининг ёнидан жилмайди. Аммо Юра изчил эмаслигини Вадимнинг юзига солмади. Унга Марасевичларнинг уйи, актёрлар, тўда-тўда кувноқ, беғам, машхур одамлар ёқарди. Бу шуҳрат арзандаларининг гап-сўзларида алланечук беҳаёликни, енгилтаклини пайқади ва шундан уларнинг шуҳрати ҳам унга енгил, ҳар кимнинг қўли етадиган, тасодиф туфайли ёхуд уддабуронлик билан эришилган бўлиб туюлди. Улгудай беғамларликларига қарамай, бу одамлар ўзларини кибр билан тутишар, дахлсиз сиймоларга ўхшашга интилишарди.

Унга профессор Марасевич ҳам маъқул эди: аслзода, юзи парваришиланган, хушбичим соқоли бор, қўллари юмшоқ, у ҳам дахлсизлардан.

Вадим билан улар эндиликда деярлик ҳар куни кўришиб туршишарди. Вадим унга ҳамроҳ бўларди. Юра театрга Вадимсиз ҳам тушарди. Бундай ҳолларда театрга Вадим қўнғироқ қилиб қўярди ёхуд Юра Вадимнинг уйида танишган одамлар театрга айтиб қўшишарди.

Ажойиб вақтлар эди. Ўттиз тўртингчи йилнинг баҳори анча вақтгача Юра Шарокнинг эсида турди. Унинг прокуратурага номзодини ҳозирча тасдиқлашмади. Аммо Малькова масаланинг тез орада ҳал бўлишини ваъда қилди. Юра беташвиш эркин ҳаётнинг сўнгги ойларини кечирмоқда эди ва шунинг учун иложи борича фароғатда яшашига интиларди. Фақат Лена ҳақидаги хотираларгина унинг тинчини буззапти. Театрга келганда у Нинани учратиб қолишдан умидвўр бўлиб ва айни чоғда бундан кўркиб, бутун зални кўздан ке-чириб чиқарди.

Касал бўлганидан бери Лена бир марта ҳам театрга тушгани йўқ. У деярлик уйдан чиқмасди, ҳеч кимга қўнғироқ ҳам қилмасди, Саша мәсаласида хат ёзишмоқчи бўлиб тўпланишган кундан бери болаларни кўргани ҳам йўқ эди.

Бугун кутилмаганда унинг олдига Гера Третъяк келиб қолди. У ҳам элчининг қизи, улар болаликда ўртоқ эдилар, кейин Лондон, Париж, Берлинда бирга бўлишга тўғри келган, Москвада эса, бир-бирларини назардан қочириб қўйишганди.

Хушрўйгина қорамагиз, тили ўткир, гап келганда ҳеч кимни аямайдиган Гера ҳатто арзимас нарсалар ҳақида ҳам қизиқ қилиб гапира оларди, Лена жилмайганча маҳлие бўлиб, унинг гапларини тингларди. Улар Жанубий Уэльсга қандай сафар қилишганини эслашди. Кардиффеда арzon меҳмонхонада тўхташган эди, шу меҳмонхонага шотландиялик футболчилар ҳам тушишган экан. Иккита футболчи аллақайси мамлакатга бирга қочишини таклиф қилишганди — у мамлакатда қиз болаларга ўн тўрт ёшдан турмушга чиқишига рухсат берилар экан. Лена билан Гера ўшанда эндигина ўн бешга киришган эди. Фонтенбло қасрига сафарларини эслашди. Уларни сайр қилдирган аёл Наполеоннинг кроватини кўрсатиб, унинг бўйи ҳақида гапирди. Наполеоннинг бўйи бир метру олтмиш икки сантиметр деди. Аёл хафа бўлди, «эримнинг бўйи бир метру эллик икки сантиметр, унинг бўйи Наполеонники билан бир хил эканини ҳамма билади» деб эътироz билди. Ҳозир бу нима учундир жуда кулгили кўринди, улар қаҳ-қаҳ уриб кулишди. Гера оқшомни уникуда ўтказганидан Лена жуда хурсанд бўлди. Хайрлашаётib уни қучоқлаб ўпди ва маъюс оҳангда «Мени унутиб юборма» деди.

29

Уша оқшом — Варя, Нина ва Макс Қизил Армия уйида танца тушиштанды, Юра Вадим Марасевичникида кечки овқатни танавул қилаётганида, Лена Будягинанинг уйига эса Гера Третъяк келганида, худди шу оқшомнинг ўзида тахминан соат саккизларда Софья Александровнага қўнғироқ қилишиб, эртага соат ўнга ўғли Панкратов Александр Павлович билан кўришмоқ учун Бутир турмасининг комендатурасига келмоги керак эканини тайинлашди. Ўзи билан иссиқ кийимлар, пул ва озиқ-овқат олиб бориши керак экан. Буларни айтган одам равон, хотиржам овозда лўнда ва аниқ гапирди — унинг ҳар куни бунаقا гапларни гапиравериб кўнишиб қолгани кўриниб турарди. Гапини гапириб бўлгач, саволлар бўлишини кутиб ўтирмаи, трубкани қўйиб қўйди.

Софья Александровна унинг гапи чала қолди деб қўрқиб кетди, энг керакли мұҳим гапни айтиш эсидан чиқкан бўлса нима бўлади, шу туфайли Софья Александровна ҳаммасини ўрнига қўйиб, бажо қишлоғасини бўлади? У бирор нарса эсидан чиқиб қолишидан, бирор нарсани чалкаштириб юборишдан кўрқарди, шунинг учун ўлиб-тирилиб бояги одам айтган гапларнинг ҳаммасини хотириасида сақлаб қолишига уринарди. «Эртага, соат ўнда, Бутиркада учрашув, иссиқ буюмлар, озиқ-овқат, яна нимадир... Нима эди-я? Ё парвардиғор, унудимми? Нима эди? Ҳа-я, ҳа, пул, йўлга пул...» Ҳеч нарса эсидан чиқиб қолмаслиги учун Софья Александровна ҳаммасини бир парча қоғозга ёзиб қўйди. Пул билан озиқ-овқат бадарғани билдиради, иссиқ буюмлар — Шимол ёки Сибирий дегани.

Эрталабгача ҳаммә нарсани йиғиб, тайёрлаб улгuriш керак. Софья Александровна да йиглаб-сикташ учун ҳам фурсат қолмади. Фақат у ҳеч нарсани аввалдан тайёрлаб қўймагани учун ўзини кечиролмасди — фарзандини бунаقا йўлга аввалдан тайёрлаб қўйишини ёмон аломат деб ҳисоблаган экан. Сашанинг устида қишики пальтоси бор, бошида қулоқчин. Яна свитер, иссиқ шарф, — лекин оёғида кигиз этик йўқ, уни қаёққа бадарға қилишмасин, ҳозир — апрелда унга кигиз этикнинг ҳожати ҳам йўқ. У қишида керак бўлади, қишгача, албаттА, жўнатади. Ҳозир унга этик керак, у ёқда лойгарчилик, ҳаммаёқ шилта, оёғидаги ботинка билан аҳволи танг бўлади, унга этик керак, фақат этикнина унинг ҳаётини асрар қолиши мумкин. Лекин Сашанинг этиги йўқ, Магазинлар ҳам ёпилиб бўлди. Ёпилмаганда ҳам, барибир, этикни ордер билан беришади, унинг эса ордери йўқ. Чайқов бозорда фалон пулга сотиб олиш мумкин. Албатта, бозорда чарм ўрнига картон ишлатилган бўлади. Лекин чайқов бозор ҳам ҳозир ёпиқ-да...

Шунда у синглиси Верани эслади. Унинг чорбоғида этик бор эди, кўпол бўлса ҳам пишиқ этик, Сашага тўғри келади, қирқинч размер. У синглисига бошқа этик олиб беради, нархига қарамайди, буни Сашага бермоқ керак.

У Верага қўнғироқ қилди. Вера ва унинг эри Володя чорбоғига кетишипти, индинга қайтишар экан. Омад юришмаганини қаранг!

Кичик синглиси Полинанинида телефон йўқ эди. Телефон қўшни квартирада бор эди. Бир замонлар Полина бу қўшнilarи билан иноқ эди, ўша вақтлардан бери Софья Александровна уларнинг телефонини биларди, лекин бир неча йиллардан бери улар Полинани телефонга чақирмай қўйишган, Полина ҳам телефон қилимасликни сўраган. Шундоқ бўлса-да, бирортаси қўпоплик қилиб, сўқиб беради деган фикр эзиз турса-да, Софья Александровна қўнғироқ қилди.

Трубкада эркак кишининг бардам овози эштилди.

— Кечирасиз, — деди Софья Александровна, — сизни безовта қилиш ноқулай, лекин жуда шошилинч иш эди... Сиз телефонга Полина Александровнани чақириб беролмайсизми?

— Қайси Полина Александровнани?

— Қўшнингиз бор-ку, йигирма олтинчи квартирадан. Фақат, худо ҳаққи, мени маъзур тутасиз. Мен унинг опасиман...

— Қизиқ экансиз-у...

Лекин у одам трубкани илиб қўймади. Уни аёл киши олди.

— Сизга ким керак?

— Худо ҳаққи, мени кечирасиз, — деди Софья Александровна. — Бу гапираётган қўшнингиз Полина Александровнанинг опаси. Биласизми, бир нохуш воқеа рўй берди, жуда шошилинч иш, сабаби бор... Синглимни чақириб беролмайсизми, ўтинаман.

— Ҳозир, — деб жавоб берди аёл ранжиган овозда.

Софья Александровна анча кутди, ниҳоят, трубкани Полина олди. Ҳовлиқиб кетипти, Сашанинг аҳволи чатоқлигини сезган.

— Сашани эртага жўнатишяпти, — деди Софья Александровна. — Веранинг чорбоғига бориб, этикни олиб келиш керак.

— Жуда чатоқ бўлипти-ку, — деб нолий бошлади Полина. — Игорнинг иссиғи чиқиб ётипи, Коля бўлса ўн бирдан кейин келади. Нима қилсан экан-а? Коля келиши билан олдингга етиб бораман, лекин чорбоққа улгурга олмайман.

— Майли, келавер, буюмларни йиғишга ёрдам берасан, — деди Софья Александровна, — этикни мен ўзим бирор иложини қиларман.

— Нима олиб борай?

— Хеч нарса. Ҳаммаси бор.

Ўзининг боришига тўғри келади. Фақат у билмайди — кечаси йўлни топа оладимиш йўқми? Чорбоғчилар қишлоғи янги бўлган, ҳали кўчалар ҳам йўқ, ўрмон ичидан сўқмоқчар орқали ўтиш керак. Бирон кўчанинг номи йўқ, уйларнинг номерлари ҳам чалкаш, сўраганинг одам. Йўқ — ҳали чорбоғчилар қўчиб бормаган. Лекин, барбири, бориши керак. Аммо у чорбоққа кетиб қоладиган бўлса, магазинга ким боради? У Варяга кўнғироқ қилди. Варя йўқ эди. Нина ҳам йўқ эди. Милица Петровнадан илтимос қилсанмикин? Бормайди, юрагини авайлайди, лоақал сутли идишни кўтармайди-ю... Магазиндан эса, анча-мунича нарса олиш керак: нон, сухари, қанд, қулоқ сут, лимон — Саша бечора бутунлай витаминсиз дудланган колбаса, пишлоп, чўчқа гўшти... У буларнинг ҳаммасини қозогза ёздида, Михайл Юрьевичнинг уйини тақиллатди. У устида халат, стол устига энгашиб олиб, ниманидир елемлаётган экан.

— Менга жуда ноқулай, лекин бошқа иложим йўқ. Мана рўйхат, мана пул, агар дудланган колбаса бўлмаса, чала дудлангани ҳам бўлаверади. Бунаقا ҳавода бузилиб қолмас, жиндай балиқ-малиқ бўлса ҳам тузук бўларди, фақат ўта шўр бўлмасин.

Михайл Юрьевич пенснеси орқали унга хўмрайиб қараб турарди.

— Қанақа қилиб кечаси шаҳар ташқарисига борасиз? Қачон қайтиб келасиз?

— Тунги поезд билан қайтаман. У бирдан жиндай ўтганда бўлади.

— Трамвай тўхтаб қолади.

— Бир амаллаб етиб келарман.

— Магазинга борақолинг, — деди Михайл Юрьевич, — синглингизникага мен бориб келаман.

— Қўйинг, қўйинг, Михайл Юрьевич, бу — жуда узок, қирқ саккизинчи километрда, станциядан йигирма минутча юриш керак, қишлоқда чироқ йўқ, на йўл, на йўлка бор, ҳаммаёқ лой. Қўйинг, қўйинг, ўзингизга бирон кори ҳол бўлиб юрмасин.

— Адресни ёзиб беринг, — деди Михайл Юрьевич, — иложи бўлса, қандай боришини ҳам чизиб беринг. Мен ҳозир кийинаман.

Софья Александровна кўлидан келганича чизиб берди, иложи борича тушунтириди. Станциянинг ёнида дўконча бор, қишида михлаб ташлашади, энг муҳими, шу дўкончадан ўнга юриш керак, шунда бошидаёқ керакли сўқмоққа тушиб оласан. Энг қийин жойи ҳам шу — керакли сўқмоққа тушиб олиш. Сўқмоқ бўйлаб бораверасиз, кейин чап томондаги учинчи йўлга буриласиз. Бу йўлнинг ўзи ҳам Учинчи Кўкча деб аталади. Фақат ёзуви йўқ, ёзда болалар қўчириб ташлаган. Чорбоғнинг номери йигирма олтинчи, номери эшигига ёзиб қўйилган. Чорбоғни ёғоч панжарасига қараб топиб олса бўлади. Ёнидагиларнинг ҳаммасида тахта девор, ундан нари ҳам ҳаммаси тахта девор, уларнинг орасида ёғоч панжаралари чорбоғ йўқ. Шу Веранинг чорбоғи. Лекин энг муҳими — дўкончадан ўнга йўл олиш керак.

Михайл Юрьевич унинг қаршисида оёғида резинка ботинка, бошида мўйна қулоқчин ва бир замонлар расм бўлган эскича пенснеси билан қошини чимирганча сипо турарди, айни чоқда унинг кимсасиз қишлоқ оралаб, лой кечиб бораётганини тасаввур қилса, жуда начор кўринади. Туни билан излаб чиқади, жабр бўладиган бўлди бечорага, эртага эртаб ишга бориши керак.

У соатга қаради-ю, юраги орқага тортиб кёти — тўққиздан чоррак ошипти. Навбатчи магазин ўнда ёпилади.

Трамвай тўла эди. Софья Александровна иккинчи вагоннинг олдинги эшигидан чиқди — жарима олишса, садқаи сар, тушириб юборишмас. Лекин ҳеч ким ундан жарима олгани йўқ, у билетга пул узатиб юборди-да, майдончада турганича тураверди. У магазиндан кейин ҳам иши жуда кўплигини ўйларди. Чамодан нима бўлади, унинг эсида

йўқ — чамодоннинг қалити қаерда, қулфи бутуми, йўқми — кўпдан бери чамодондан фойдаланилмади. Қулфи бузук бўлса, ёмон бўлади, Саша жиноятчилар билан бир гурухга тушиб қолиши мумкин, унда ҳамма нарсасини ўғирлаб қўйишади.

Саша жиноятчилар билан бир гурухга тушиб қолиши мумкин, улар ҳамма буюмини ўғирлаб, ўзини калтаклаб, алам ўтказиши мумкин деган фикр хаёлига келиши биланоқ Софья Александровна ўғлининг бошига тушган мусибат нечоғлик оғир эканини яна бир бор ҳис килди: бўйнига тавқи лаънат осилган, эзилган, хўрланган, ҳуқуқсиз.

Хозир у кетиб бораётган Москва, сон-саноқсиз кўчалар, чироқлар, майдонлар, автомобиллар, дўйонларнинг витриналари, трамвайлар унга ёлғондакам кўринарди. Ҳамма нарса ҳаракатда, қаёқладир кетяпти, ҳаммаси соҳтага, нотабийига ўҳшайди, худди оғир тушдаги каби хира туман қўйинда сутга ўҳшаш трамвай чироғи ёритиб турган қўғирчоқлар, жам қадди-қоматлар...

У Охотний рядда трамвайдан тушди. Соат чорак кам ўн эди. Трамвай бекатиданоқ навбатчи магазиннинг эшигидан одамлар кириб чиқаётганини кўрди. Очик экан. У тез юрганидан ҳансираб магазин сари талпинди. Аммо у магазинга бориб, эшик олдида тўпланиб турган одамларни кўрди — уларни ичкарига киргизмаётган эдилар, бори-йўғи бир минут-ярим минут кечикканига алам қилган одамлар жанжал қилишарди. Баъзи бир хиллари сирилиб магазинга кириб олишмоқчи бўлди-ю, эплашолмади. Семиз сотувчи аёл эшикни тўсиб олган эди.

Софья Александровна ҳам сирилиб киришга уриниб кўрди, лекин бўлмади. Уни ҳар томондан тутиб, эзиз ташлаши. Кейин одамлар тўпи сийраклашди, магазиндан чиқаётгандар ҳам камайди, ичкарида баъзи чироқларни ўчиришди. Секин-аста ҳамма тарқади. Фақат Софья Александровнагина кетмади. Ҳар гал эшик очилганда, у сотувчи аёлдан ичкарига киритишини сўраб, ялиниб-ёлворди.

Сотувчи аёлнинг башараси хомсемиз, қип-қизил, қай бир жойларини совуқ урган эди. У кўполовизда бир гапни такрорларди:

— Холажон, нари туринг! Холажон, ҳалакит берманг!

— Марҳамат қилинг, ўтинаман сиздан.

Магазиннинг ичидан бир тўп кайфи чоғ йигит-яланглар чиқди. Улардан бири қўнғироқдай жарангдор овозда қичирди,

— Қўйиб юборинг, кампир яримта олиб чиқсан.

Хушчакчақ улфатлар Охотний ряд томонга югуриб кетишиди.

— Ўтинаман сиздан, ҳали вақт бор-ку, — ёлворарди Софья Александровна ҳар эшик очилганда.

Сотувчи аёл унга парво ҳам қилмасди, у бунақа сурбетларга ўрганиб қолган, бунақалар ҳар куни учраб туради, эшикка қулф солмагунча, улардан қутулиб бўлмайди.

— Суқилма. Эшикдан нари тур.

Фаррош аёллар полга сариқ қипиқ сепиб супиришмоқда, сотувчи хотинлар пештахталардан маҳсулотларни йигиширишяпти, ҳаммалари шошилишяпти. Софья Александровна ҳамон эшик олдида турарди. Сотувчи хотин охирги харидор билан жавоб-муомала қилди-да, ўз ўрнини қолдириди. Софья Александровна эшикни итариб очди-да, магазинга кирди.

— Қаёққа? — югуриб келди унинг олдига семиз сотувчи аёл.

— Мен чиқмайман, — деди паст овозда Софья Александровна.

— Ҳозир милиция чақираман — пўписа қилди сотувчи.

— Ўғлимга оламан. У турмада, — деб Софья Александровна аёлнинг совуқ урган дағал башарасига тикилди. Бу башара совуқда сомса ва эскимо сотадиган савдогар хотиннинг башараси тикилди. — Уни эртага сургунга жўнатишади, емакка у-бу нарса етказиб беришим керак.

Сотувчи аёл хўрсинди.

— Ҳамма алдайди, ҳамма бирон нарсани тўкиб чиқаради. Биз ҳам дам-пам олишимиз керакми-йўқми?

Софья Александровна индамади.

Аёллар пальтоларини кийиб, ҳалатларини йигиширига бошлашди.

— Михеева, чек уриб беракол, — деб қичқирди сотувчи аёл бутун зал орқали.

Полина келди. Ярим кечадан ошганда Михаил Юрьевич билан Вера этикни олиб келди. Этик қирқинчи эмас, қирқ биринчи номерли экан, шундоқ бўлса ҳам ярайверарди.

— Хром этик эмас, ҳашамга кийилмайди. Сафарларга, юмушларга кийилладиган этик, — деди Вера. — Жун пайпоқ билан кийса жуда соз бўлди-да, иссиқ қулай.

Вера этикдан ташқари елкага осиб юрадиган халта ҳам келтирипти. Уларнинг тасмалари энликкина эди, уларни узун-қисқа қилиш мумкин экан.

— Озиқ-овқатларни юқ халтага, буюмларни чамадонга жойлаш керак.

Вера опа-сингилларни ичди энг серғайрати, энг уддабурони эди. У худди мана шутарзда — чорбоғ одамига хос тарзда ишчан эди. Унинг эри — овчи ва балиқчи, болалари — чангода юради, сафарни яхши кўришади, ҳаммалари қишин-ёзин чорбоғда яшаб,

полиз ва боғда меҳнат қилишади. «Улгудай ювошсан-да» — деб танбех берарди у Софьяга. Ўз вақтида уни эридан ажралишга қистарди. Опасининг ёнини олар, Павел Николаевич билан жанжаллашар, унинг писандаларига тоқати йўқ эди. Бора-бора у Панкратовларнига келмай қўйди.

Веранинг ўзи абжирлик билан ҳамма нарсани жойлади, санчик, қошиқ, пичоқ ва кружкани сўради. Софья Александровна буларни пақкос унугтиб юборган экан, устара ҳам эсидан чиқиб қолипти, илгари передачаларда юбориб юрган нарсаларини олиб бормоқчи бўлаётган экан. Ҳолбуки, бу нарсалар йўлга кетадиган нарсалар, энди ҳамма нарса мумкин, ҳамма нарсага рухсат бор.

— Ўзи билан олиб кетишга кўп пул берма, — деб тайинлади Вера. — Йўлда ўғирлаб кўйишлари мумкин. Яхшиси, жойига етиб олгандан кейин юборарсан. Учрашганингда айт — етиб бориши билан дарров телеграмма берсин; ўшанда айтган жойига пулни жўнатасан. Ҳечқиси йўқ, чидайди, ҳали ёш.

Аммо унинг сўзлари эмас, сўзларидан ҳам ортиқроқ хатти-ҳаракати, файрати, иш-чанлиги тасалли бермоқда эди. Бунинг барида ҳаёт бор эди ва бу Сашани ҳам ҳаётга тайёрламоқда эди.

30

Нина Софья Александровнанига чироқ ёниб турганига эътибор бермади, Варя эса уни дарҳол кўрди. Унинг назаридан ҳеч нарса четда қолмас эди. Варя кўрди-ю, лекин аҳамият бермади. Софья Александровна баъзан туни бўйи чироқни ўчирмай чиқарди — буни Варяга ўзи айтган эди. Ундан ташқари ҳозир Варяниг фикри-эзикри бошқа нарса билан банд; эртага кечқурун у Нина билан воқзалга Макс ва Серафимни кузатишга чиқади.

Қизил Армия уйида танца кечаси соат иккигача давом этди. Трамвайдан кеч қолмаслик учун анча-мунча одам вақтли кетиб қолди, Нина ҳам кетмоқчи бўлганди, аммо Варя билан Серафим ялиниб кетказишишади. Макс очиқ кўнгил билан жилмайиб тураверди. Нима ёлғизланиб қолди ва кўпчиликка бўйсунди.

Улар тунги салқин Москва бўйлаб пиёда кетишиди. Варя — оёғи калишсиз, бўйнида енгилгина юпқа рўмол. Серафим унинг устига ўзининг плашчини ташлаб кўйди, бўшига фуражкасини кийдирди, кўчадаги фонуснинг ёруғида у ўзини кўзгуда кўрди, гарчи фуражка сурилиб пешонасига тушиб қолган бўлса-да, унга жуда ярашган эди. Бу фуражкада Варя ёшгина соҳибжамол солдатчага ўхшаб қолганди. Улар Серафим билан орқада боришарди, Серафим кўлуни унинг елкасига ташлаб олганди, Макс билан Нина мулюшидан бурилиб кетгандарди. Серафим шундай ўпардики, Варяниг лаблари оғриб кетарди. Варя шу пайтга қадар ҳали бир марта ҳам ростакамига ўшишган эмас эди, шунинг учун ҳам ҳозир бу ишдан заррача ҳузур олмади. Фақат лаблари оғриди, холос. Аммо у бунинг маъноси нима эканини билар эди. Бунинг маъноси шу эдик, Серафим эҳтиросли экан. Нина Серафим билан Варяниг нега ортда қолиб кетишаётганини фаҳмлаётган бўлса керак, аммо ўзини сезмаётганга соляпти. Уйга келишганда ҳам Нина ҳеч нарса деб танбех бермади, фақат тезроқ ўринга ётиб, чироқни ўчиришни буюрди — эртага ишга бориш керак.

Эрталаб у столнинг устида Варяниг синф раҳбари учун мактуб қолдирди: «Уй шароитига кўра Варя Ивановага учинчи соатдан кейин жавоб беришингизни сўрайман». Уй шароити дегани — Макс билан Серафимни кузатиш эди. Аммо Варя мактабга боришини хаёлига ҳам келтиргани йўқ эди. У вокзалга ясан-тусанни ўрнига қўйиб бормоқчи эди. Битириувчилар жўнаб кетишияти, кузатгани кўп одам чиқади, кеча Варя Марказий Қизил Армия уйида кўрган башанг кийинган чироили қизлар ҳам келади. Варя ҳам кийинишида улардан қолишини истамас, ёшидан кўра каттароқ ва жиддийроқ бўлиб кўришини хоҳларди. Ахир, у ўзининг бўлажак эрни кузатяпти-да. Қора кийим керак эмас, лекин сипо бўлиши керак, кўзга ташланиб турсин. Сочини турмаклаб олиши, упа-эликни ишга солиши керак. Улар иккинчи сменада ўқишиди, агар учинчи дарсдан кейин кетадиган бўлса, ҳеч нарсага улгура олмайди.

У апил-тапил Нинага тушлик тайёрлади-да, дарслкларини қўлтиқлаб, Зоянигиа йўл олди. Зоя ҳам мактабга бормади. Варяниг отланишига кўмаклашди, сочини тарашига, киприкларини буришга кўмаклашди. Унинг оёғига ҳозир расм бўлган ботинка берди, унинг юзида темир тўқаси бор эди. Энг муҳими эса — Зоя Варяга онасининг мўйна берди. Онаси Зояга гоҳи-гоҳида уни кийиб кўчани айланниб келишга рухсат пўстинини берди. Онаси Зояга гоҳи-гоҳида уни кийиб кўчани айланниб келишга рухсат берарди. Мана, ҳозир Варя шу пўстинни кийди. Зояниг тили билан айтганда, уни кийиб Варя жуда-жуда очилиб кетган эди. Етук хонимдан ҳеч қаери қам эмас — устида мўйна манто, оёғида чироили ботинка, бошида оқ рўмол — у ҳам Зояниг онасиник эди.

Нихоят, соат бешга Варя тайёр бўлди ва Нинага кўнфироқ қилди.

- Мен тўғри трамвай бекатига келаман.
- Қаердан гапиряпсан?
- Мактабдан.

Улар трамвай бекатига бир вақтда етиб келишди.

Нина уни таниёлмади...

— Бу қанақа масхарабозлик?

— Кийим иладиган жой ёпиқ экан, Зоянинг пальтоси билан рўмолини ола қолдим.

— Зоя-чи?

— Меникини кияди.

— Китобларинг қани?

— Партанинг ичидаги қолдирдим. Вокзалга кўтариб юрмайман-ку.

Кийим иладиган жой дарс вақтида ёпиқ бўлиши мумкин эди, лекин, барибир, Варя ёлғон гапирияпти: у ер ёпиқ бўлса, Зоянинг пальтоси ҳам ичкарида қоларди-ку? Агар у чиндан ҳам Зояники бўлса? Аммо ижикилаб суроштиргиси, уни тилидан илинтиргиси келмади. Ёш бола эмас, ҳадемай эрга тегади, Яхшики, Серафимга тегяпти, яхши йигит, инсофли, диёнатли. Майли, Варянинг ҳаётини ўзи хоҳлагандай бўлсин, ўзининг Серафими-нинг олдига похол солмоқчи бўлса, майли, билганини қилсин.

Вокзалга одам сиғмай кетганди. Перронда ҳам лиқ тўла одам. Нина билан Варя нима қилишларни билмай, платформадан чиқаверишдаги жойда туриб қолишди. Макс билан Серафим кўлларини силкитиб, улар сари югуриб келишарди. Улар ҳаммалари биргаликда, поезд ёниндан уларнинг вагонлари сари йўл олишиди. Улар оломон орасидан туртиниб-суртиниб, бир-бирларини йўқотиб қўйишдан кўркиб ўтишиди. Бу одамлар ҳам қаёққадир ошиқар, эркаклар орасида ўзлариникини излашарди. Аёлларнинг кўлларида тугунчалар, йўлга аталган совға-саломлар, қизлар кўлларида гуллар билан шу ажойиб йигитларни — Қизил Армиянинг кечагина ўқишини битириб чиққан командирларини қучоқлаб ўшиб, хайр-маъзур қилишарди. Командир йигитларнинг бари гимнастеркаларда, елкалари оша қайиш тақишиган, фуражкасиз: шинель билан фуражкани вагонга ташлаб чиқишиган. Совет давлатининг навқирон, сергак, шодухуррам, аммо айни чоқда, жиддий, даҳшатли ҳарбий қудрати. Шу ерда Нина тушунди — ана шу шаддод, ёноқлари қип-қизил, қувноқ йигитлар биринчи бўлиб жангга киришади, ҳар қандай бало-қазога биринчи бўлиб балогардан бўлишади. Унинг ҳам ўрни, афтидан, Максимнинг ёнида бўлиши керак, у ҳам ана шу бақувват, ўзига ишонган, хотиржам йигитга ҳамқадам бўлгани маъқулдир. Максим жўнаб кетгандан кейин, Нина унинг хотиржамлигини, кўнгли очиқлигини қумсанб юради,

Варя бўлса Серафим унга ошиқона назар билан қараётганини кўриб, бир қоп семирмоқда эди. Бошқа командирлар ҳам ундан кўзини ололмай қолди. У бу ердагиларнинг ичидаги энг гўзали, энг бўйдори, худди Нинанинг ўзилик. Ҳеч кимнинг устида бунақа ажойиб мўйна манто, бунақа шолрўмой йўқ. Вокзалдаги беҳаловат ғимир-ғимирлар, паровозларнинг номаълум ва ўзига чорловчи олис йўллардан даррак берган гудоклари ва чин-қириқлари Варяни жунбушга келтирган эди. Макс уни киноактрисага ўҳшайсан деди, Серафим қулоғига шивирлаб, «сени ҳаётимдан ортиқ яхши кўраман» деди. Ҳатто Нина ҳам ўзининг ёна шунақа синглиси борлигидан мамнун бўлиб жилмайди.

Етук аёллар-келинлар қиласидаги каби Варя фақат ўзиниларга, Нинага, Макс ва Серафимга қарабди, бошқа ҳеч кимга қиё ҳам боқмай туради. Албатта-да, ҳаммага кўз сузяпти деб ўлашсизми. Мабодо теварак-атрофига қараб-нетиб қолса, шунчаки, паришонхотир нигоҳ билан поездларни ва поездларга ошиқаётган одамларни кўздан кечираади.

Шундай тарзда қўшни платформага бир кўз ташлаб қолди-ю, у ерда Сашани кўрди.

У иккита қизил аскарнинг ўртасида кетиб борарди, олдинда паст бўйли узун шинель кийган командир одимлар, ташвишли қиёфада одамларни туртиб, йўл очар, унинг кетидан эса, иккита қизил аскарнинг орасида елкасида юқ халтаси, қўлида чамодони билан Саша борарди.

У ўзига қарашаётганини ҳис қилибми ўгирилди. Шунда Варя унинг қоғоздан оппоқ юзини ва лўлининг кига ўхшаш жингала-жингала қора соқолини кўрди. Саша жўнаб кетаётган курсантларга, Максга, Нинага, Варяга кўз югуртириди-ю, лекин уларнинг ҳеч қайсисини танимади, ўгирилди-да, аллақайди олис платформада турган поездига равона бўлди. Унинг олдига ва орқасида қоп орқалаган, чамодон ва сандиқчалар кўтарган одамлар борар, улар ошиқар, бир-бирларини қувиб ўтишарди. Кўп ўтмай Саша оломон ўртасида ғоibi бўлди.

Варя бўлса, Саша ғойиб бўлган томонга тикилганича қотиб қолган эди. У қўнғироқ чалинганини эшитмади, ҳамма ҳаракатга келиб, хайр-маъзур қилабошлаганини, Нина Макснинг пешонасидан ўпганини кўрмади. У ҳатто Серафимнинг ўзига талпинаётганини ҳам, кўзларига термулиб турганини ҳам кўрмади.

— Варя, ўйғонсанг-чи, — деди Нина.

— Мен ҳозир Сашани кўрдим.

— Нима деб жовораяпсан, — деб қичқариб юборди Нина. У бирданига Варянинг рост гапирайтганини тушуниб қолганди.

— Ёнида иккита соқчи бор эди. Соқол қўйиб юборипти, — дер эди Варя қўшни платформадан кўзини олмай. Гўё қоп орқалаган, чамодон кўтарган одамлар ўртасида Саша ҳамон кетиб боряпти; ҳамон кетиб боряпти-ю, Варя уни яна кўраолади... — Соқоли бор экан. Худди чолга ўхшаб соқол қўйипти..

У йигидан энтикиб, нафаси тиқилди.

— Байни чолнинг ўзи...

— Бас қил, сен адаштиряпсан, — деди Нина. Унинг овози титрар эди.

Максим ҳам ҳаяжонга тушганди, у ўзини босишга ҳаракат қилиб, гап қўшди.

— Сен адашяпсан, Варя, уни шундек жўнатишлари мумкин эмас.

— Йўқ. Бу — Саша эди... — Унинг овози шикаста эди. — Мен уни танидим... У ўгирилиб, менга қаради... Оппок, рангида қони йўқ. Байни чол..

Саросимага тушган Серафим унга қўл узатди.

— Кўришгунча хайр, Варя.

— Оппок, мурдадай оппоқ... — деб ҳўнграб йиғларди Варя. — Қўлида чамадон бор эди. Соқчилар орасида... Чамадони бор эди...

Хижолат чекиб ва хижолатдан қизариб Серафим унинг бетидан ўпди. Варянинг бети кўз ёшларидан ҳўл бўлиб кетганди, кипригидан томган бўёқ юзида қора из қолдириб, пастга юмаларди.

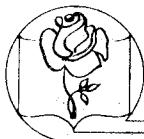
Поезд сеқин кета бошлади, курсантлар зиналарга осилиб олишган, майдончаларда сиқилишиб туришарди. Улар қўлларини силкитиб хайрлашишарди. Кузатувчилар ҳам қўлларини силкитишар, улар ҳам нималардир деб оқ йўл тилашар ва поезднинг ёнидан юриб боришаарди. Макс ҳам қўлинни силкитди, Серафим ҳам қўлинни силкитди.

Варя бўлса, ҳамон перроннинг ўртасида серрайганча турар, ҳўнг-ҳўнг йиғлар, рўмолчаси билан юзини артар, бўёқларини бутун юзига чаплаб юборганди. У энтикиб-энтикиб, кўз ёшларини ютарди. Қўрқиб кетган, ларзага тушган Нина уни тинчтишга уринарди...

— Бас қил, нима иложимиз бор, ҳозир Софья Александровнанинг олдига кирамиз, ҳаммасини билиб оламиз.

Ўтиб кетаётган бир кампир тўхтаб, Варяга қаради, ҳамдардлик билан бошини чайқади.

— Аскар болага йиғлаб-сиқтаяпти қиз шўрлик...

Шо'оријат

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ 550 ИИЛЛИГИ ОЛДИДАН

Барот Бойқобилов

НАВОЙНОМА

(Сокин Хурасон)

Шеърий романдан боблар

«Шабоб замонни...
Фусулнинг ёзи...»

Шабоб замонниким, йигирмадан ўттиз
бешгача деса бўлгайким, ҳам бу фусулнинг
ёзидурким, йигитлик чашмаларининг
ҳаётбахшигининг оғозидур.

Алишер Навоий

Алишербек назири йўқ киши эди. Туркий тил билан то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўн ва хўб айтқон эмас... Аҳли фазл ва аҳли ҳунарга Алишербекча мураббий ва мұқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай.

Захириддин Муҳаммад Бобур

Бу буюк Амир [Алишер Навоий] бутун давлатнинг ҳимоячиси ва миллатнинг таянчиdir.

Давлатшоҳ Самарқандий

Шо'ор Барот Бойқобилов узоқ йиллардан бери ҳазрат Алишер Навоий тўғрисида «Навойнома» деган шеърий роман ёзиб келади. Бу катта асарнинг дастлабки қисмлари — «Шукуҳли карвон» ва «Нотинч Хурасон» номи билан эълон қилинган.

«Навойнома»нинг янги учинчи қисми — «Сокин Хурасон»га улуғ шо'ор ҳаётининг жиддий ва масъулиятли даври — саройдаги ижтимоий-сиёсий фаолияти асос қилиб олинган. Қўйида мазкур қисмдан айрим бобларни ҳукмингизга ҳавола этаётшимиз.

Редакция

Эрта билан қуёш ёйилган бир пайт:
Наврўз ғазалидан ўқилди бир байт.

Хусайн хушрафтор кезади боғда,
Қушчи чол кўзини қолдирив доғда.

Боғ узра чарх үрар кабутарлар шўх,
Хирот осмонига бағишилаб шукух.

Гарчи ўрта ёшда боладек ҳамон,
Кабутар ўйинин тарк этмас султон.

Кўчкор уриштириб завқ олар гоҳ дам,
Назардан қолдирмас хўroz жангин ҳам.

Бошида товланар қора кўзи бўрк,
Қарқара ўтоға бўрки узра кўрк.

Кўкси кенг, ингичка белидан куйи,
Зарбоғ тўн ярашик шерандом бўйи.

Ҳарбу зарбда ғоят чаққон, моҳир у,
Ҳайиқишини билмас жўмард, ботир у.

Килич яланғочлаб жангда неча бор,
Душманлар ҳолини этганди душвор.

Буюк подшоҳ бўлиб салтанатга мос,
Сиёсат юргузур тэмурийга хос.

Бошини куршагач давлат ишлари,
Улуснинг арзлари, кўп ташвишлари.

Дарвозаи мулкдан елар Маждиддин,
Дилгир кечак бўлиб ўтган мажлисдин.

Тун бўйи кўзига кўнмади уйку,
Эговдек емирди ичини қайфу.

Тўшакда илондек тўлғаниб чиқди,
Аlam ништарини бўғзига тикиди.

Ғазаби беҳудуд Кичик миrzога,
Наҳот маснад учун боргай низога?

Ҳадаси султонга етди ёки йўқ?
Билмайди, нишонга тегмадими ўқ?

Ўзгалар мансаби бўлсаю баланд,
Нечун у саройда дайдир ит монанд?

Навоий, Ардашер бўлсаю амир,
Нечун султон уни этмайди қадр?

Шайхим Суҳайлийни қилиб муҳрдор
Не фойда топади ундан ҳукмдор?

Ваъдасин унутди, балки, миrzоси,
Е ҳазм бўлмади еган ғизоси?

Султон бармоғига кўнса узукдек,
Сўнг қонин сўрарди беор зулукдек.

Бойлиги кетса ҳам кетмасин обрў,
Бойлик билан келган олий наасаб у.

Ота мерос зардан этса гар эҳсон,
Мартабага ноил қиласа не султон.

Бахташ таваккал, деб дадил қўзғалди,
Эшикни ичидан занжирлаб олди.

Калит солди зўрга бисот сандикқа
Ва парво қилмади ингрраб санчиққа.

Олтин, кумуш ақча тугунун ечди,
Қизғаниб, чангаллаб, тахминлар бичди.

Кўксига босади — кўли қалтирад,
Жонидан азизроқ кўринарди зар.

Шоҳи ҳалтачанинг оғзин боғлади,
Илкига киргандек сарой маснади.

Ҳамёнга солди-да отланди шаҳдам,
Кибрланиб кўйди у боққа қадам.

Султонни олисдан кўриб, шошилди,
Юз қадам нарида таъзим-ла ёлди.

Хушомад, русумни келтириб бажо,
Ҳийлагар кўзида ёнди илтижо:

«Олий ҳазратлари, сизга атолғон
Эҳсоним бор эди, отамдин қолғон».

«Не эҳсон?» — Хусайн сўради ҳайрон,
«Ҳазонаи хосга» — деди у шодон.

Султон деди: «Элting ҳазонасанжга²,
Салтанат эҳтиёж сезадур ганжга».

Маждиддин қувонди: «Ҳаржингиз улуғ,
Сийму зарга бўлғай ҳазона³ тўлуғ.

Фақир хизматларин сиздин аямас,
Енингизда бўлса соянгиздек, бас».

Султон кулиб кўйди: саройдан, демак,
Еғлироқ мансабин кўзлаган бешак.

Қаср сари юрди султон, кайфи хуш,
Маждиддин эргашди изидан хомуш.

Ҳашамдор хос хона ичра акобир,
Маснад поясида ўтиришиб оғир.

Султон киргач барча оёққа турди,
Аъну ашрафга кўз югуртириди.

Тахт узра ўлтирди сўнгра бемалол,
Киборлар ҳам чўқди ўрнига дарҳол.

Султонга тутдилар жон қулоғини,
Тикдилар кўзларин — қалб чироғини.

¹ Ҳазонаи хос — подшоҳнинг хусусий ҳазинаси.

² Ҳазонасанж — ҳазина эгаси, ҳазиначи.

³ Ҳазона — ҳазина.

Ҳусайн хотиржам сўзлади босиқ,
Амирлар билади: у нексўз, нотик.

Кўнгли пок, феъли кенг, хушхулк ва доно,
Жаҳли тез чиқса-да, тез қайтар, аммо.

«Жаноби умаро, келмиш хуш замон,
Субҳидам пайтидек сокин Ҳурросон!

Улус тинч, ҳар қалай, низолар камдур,
Солиқ низомидин улус ҳуррамдур.

Элга қай амирки зулм ўткарса,
Ҳақига ҳиёнат қилмакка борса,

Мурувват кутмасин салтанатдин боз,
Салтанат олдида қилинмас эъзоз;

Маснади бўлмасин юксак накадар,
Ҳаддин ошса, жазо топғай муқаррар.

Шафқат кутмак ўйқдур ташки душмандин:
Гул узмак пайида бизнинг гулшандин.

Гарчи ҳатар йўқдур, хушёрлик даркор,
Барча мўлклар билан дўст-ёрлик даркор.

Тинч-тотув яшамак шиоримиздур,
Рўшнолик маскани диёrimиздур.

Она юртимизни айлаб ҳимоя,
Солмаймиз ўзга эл бошиға соя».

Султон қароридин шод ахли даврон:
Фаровон ҳаётни қўймас Ҳурросон.

Лашкар ҳусусида қайғуриб ичдан,
Барлос дер: «Умидни узманг қиличдан.

Қилич ўтқир бўлса, душман ҳайиқар,
Навқар жўмард бўлса, тоғни-да йиқар.

Бўрч бўлса — навқарлик барча ўғлонга,
Мехнаткаш эр ўғли — ҳар арслонга!

Лашкар сафи бўлса метиндек маҳкам,
Ани бузолмагай қаттол ғаним ҳам».

Амирлар маъқуллар барлос сўзини,
У ғайир шер каби тутар ўзини.

Султону барлосни кўриб аҳдпеша,
Навоий сўзлади қилиб андиша:

«Аъло ҳазрат аҳди қатъий, устувор,
Анга қанот бўлмиш шахти шиддаткор.

Вале беҳаловат мамлакат ҳамон,
Қайиқдек қалқийди ҳамон Ҳурросон.

Хуш замон келса-да улус ҳаробдур,
Қалбига боқсангиз ўтли хитобдур.

Ер танқис, сув танқис, танқис ғизоси,
Зироат бобида чиқмиш низоси.

Ҳирируд бўйида яшар — сувга зор,
Ер кўпу фуқаро ерсиз, чоракор.

Эртага етмайди бугун топгани,
Тандир бор, уни йўқ анинг ёпгани.

Заминдорлар этмиш мулкини ғорат,
Ғизоси — зогора нондин иборат,

Ўйдирма ахборот бермакда беклар,
Ўзининг фойдасини кўрмакда беклар.

Қашшоқ, ҳароб яшар мавзеларда эл,
Азимат қилсангиз — орзуманда эл.

Қиличдин илк узмас жаноби амир,
Қилич бирла кўрмоқ истайдур тадбир.

Пайт көлди — қўйсалар қилични бу дам,
Зироат уруғин сочсалар илдам.

Турмушга сарф этсак уруш ҳаржини,
Солиқقا йигилмиш мулкнинг ганжини,

Қошки, барпо қилсак боғу бўстонлар,
Қир-адирни обод этса инсонлар.

Бунёд этсак, кошки бинойи хайр,
Фуқаро ҳам келиб айласа сайр.

Иигитлар бўлсалар боғбону меъмор,
Қўли гул наследин яшинаса диёр».

Амирлар сукутда, султон ҳайратда,
Наҳотки, адашди султон ҳаётда!

Оғир ўйга ботди, Навоий-ку ҳак,
Нега ҳақдан тонсин? Дўст кўзи илҳак!

Султон деди босиқ: «Жаноби амир
Алишер дегандек кўргаймиз тадбир.

Мамлакат либоси эканки жулдур,
Зулм дастида у гадо ва қулдур.

Озодлик шамоли эсмаса анга,
Эркинлик истаган сиғмас Ватанга.

Эл бирла чиқарсан бир яқодин бош,
Олтинга айланур биз ушлаган тош.

Тўйдирмасак анинг қорнини нонга,
Дунё қўринади ўхшаб зинданга.

Еру сув бермасак гар фуқарога,
Бош ургай Самарқанд ё Бухорога.

Хулласки, бошланиб осуда айём,
Муҳтоҷлик кўрмайин яшаса авом».

Амирлар ноилож тикилди ерга,
Монеълик қилмади бундай фикрга.

Долзарб масалалар туриб кўндаланг,
Мансабдор зотларнинг бошиң қилди га

Баҳс қизиб, жумбоклар ечили шоён,
Күшойиш чехра-ла ўйланиб султон,

Мұхр босмөк учун фармон узатди,
Барча Навоийни зымдан кузатди.

Биринчи фармон бу, у бўлиб амир,
Ақобир бошида кезар бир фикр.

Подшоҳнинг ҳукмича, бугун Алишер
Барчадин юқори босади мұхр,

Хожа Афзал олиб фармонни дарҳол,
Навоий қошида эгилди хушҳол.

Умаро кўзи ўқ, тадбирли Амир,
Нишонни олмасдан, мамнун бοқиб, дер:

«Беринг аввал амир Сайид Ҳасанга,
Ул зот мұхр боссин олий нишонга».

Хурмат изҳор қилиб Сайид Ҳасан ҳам,
Амирға фармонни қайтарди шу дам.

Хожа Афзал икки ўртада ҳайрон,
Шоирга жилмайди, илкида фармон.

Навоий ул зотдан олди нишонни,
Умаро бοқарди, ҳовучлаб жонни.

Ўта камтарликни этди-да зуҳӯр,
У шундай жойига босдики мұхр,

Ундан қуйироққа бирорта амир,
Мұхрини босолмай, қолди бетадбир.

Камтар Навоийдан султон ҳайратда,
Амирлар ҳайратда, девон ҳайратда!

XIX

Навоий хотиржам ҳам ошифта ҳол,
Ижод оғушида сурәди хаёл.

Оқ бадан шам илҳом фариштасидир,
Пилиги тан ичра жон риштасидир.

Нур сочиб, ўт ичра қолгандир боши,
Пойига тўкилар инжу кўз ёши.

Ғавосдек ғарқ бўлар шоир ўй ичра,
Қўзғалиб, ўй билан кезар ўй ичра.

Сокин замон келди — дамлар осойиш,
Ҳаёт неча сафар қилди азмойиш:

Йўл кезди, чўл кезди, кезди саргардон,
Эл кезди, юрт кезди, кезди ломакон.

Тошсаҳн мадраса бағрида ётди,
Хароба ҳужрада совуқда қотди.

Қаҳатда қайнади зўрга қозони,
Кунинга яради зотора нони.

Зўр билан тебранди умр бешиги,
Зориқиб, кўз тутди дўстга эшиги.

Нишон — фармон.

Ўз юртида ўзи кезди мусофири,
Муруват кўрмайин — дард чекиб оғир.

Мусофирилар кулмиш ҳолини кўриб,
Не мусофири, бοқмиш муҳожир кулиб.

Келсалар Арабу Юнону Чиндан,
Хўтану Кашибири Ажаму Ҳинддан,

Кафтида кўтарди мулки Ҳурносон,
Оёғи остида ўз эли яксон.

Кўксин қонатса ҳам ётлар отган тош,
Куллук деб, улуси нечун урар бош?

Ўз қадрин билмайди нечун миллати?
Ўзини паст тутар, недур иллати?

Бегона эркиндири — иззат-икромда,
Ўз улуси нечун тутқундир домда?

Нечун туркийда у ашъор битмайди?
Нечун она тилин ҳурмат этмайди?

Лутфий назми гарчи содда ва равон,
Нечун андин ҳамон ғафлатда авом?»

Навоийдан ўзга йўқдир издоши,
Ҳар қалай, Ҳусайнин унинг йўлдоши:

Жавоб тополмасдан саволларига,
Юз тутди давроннинг шамолларига.

Ўзга ерда кезди ўз ерин қўйиб,
Жони озор чекди ғурбатда кўйиб.

Дунёда кўп экан яхши одамлар,
Одамлар дардига қалби ҳамдамлар.

Умр елканин ғарқ этолмай уммон,
Ёвуз тўфонлардан чиқолди омон!

Улкан ва қудратли юрт фарзанди у,
Ботир ва журъатли эл дилбанди у.

Туркистон мулкидан Ҳурносон қадар,
Маржондек сочилган бу эл мұқаррар.

Бу тупроқ — мўътабар волидасидур,
Азим шаҳарлари — обидасидур.

Самарқанд, Бухоро, Шош ва Андижон,
Ўтрор, Хўжанд, Чимкент, Ўш ва Марғил

Фарғона, Наманган, Ҳиваю Урганч,
Ҳироту Кеш каби ганжи ичра ганж.

Шажара оғози заминга пойдор,
Ўз юртида яшаб келмиш устувор.

Искандар ҳарбини кўрди бу тупроқ,
Чингизхон жабрини сўрди бу тупроқ.

Спитамен, Муқаннанинг шонини,
Темур Малик, Жалолиддин қонини,

Ялов қилиб даст кўтарди одамзод,
Адл излаб, ҳаққа этди қасамёд.

Эрк деганлар — бошини кўрди дорда,
Эл деганлар — умри ўтди озорда.

Бироқ, тиз чўкмади кетса-да боши,
Куйса кўйди, қораймади қўёши!

Икки улуғ дарё: Сайхуну Жайхун,
Оби кавсар каби оқмоқда уйғун.

Яна қанча сувлар оқмиш мавж уриб,
Гулшан водийларда шўх базм қуриб.

Азamat ўлканинг тупроғи нодир,
Зулмни кўп кўрган халқи баҳодир.

Шундок эл лек бугун парокандадир,
Истибодд илкига қарам бандадир.

Фарғоний, Беруний, Сино, Хоразмий,
Фаробий, Қошғарий, Улуғбек, Яздий

Ватан гардунида сўнмас юлдузлар,
Мозийдан замонга тикилган кўзлар.

Ҳар қайси бир иқлим яратди фанда,
Маърифат машъалин ёқди ватанда.

Донишманд фарзандлар етиштирган халқ,
Ғурурин йўқотиб, наҳот, бўлса ғарқ!

Наҳот унтутилди донишлар рухи!
Қаёнга йўқолди улус шукухи!

Бир халқ яшар, наҳот, икки диёрда,
Илкига бўлинган бир халқ озорда!

Икки ўлка яқдил қовушмас, наҳот!
Наҳот, айри тушган Самарқанд, Ҳирот?

Низо қўпид турмиш уруғлар аро,
Уруғлардан чиқмиш улуғлар аро.

Бекликлар — кўксига санчилган ханжар,
Шоҳликлар — комита тортгучи аждар!

Бир ҳовуч сув ила парча ер учун,
Ўткинчи мансаб деб тўкишади хун.

Элнинг бири баланд, бириси пастдур,
Бириси ўт-олов, бириси хасдур.

Бириси оқсуяк — роҳатда жони,
Бири қорасуяк — азобда қони.

Оқсуяк хос табиб билан эт-қўйруқ,
Қорасуяк учун чорасози йўқ.

Оқсуяк — насабдор бегу умаро,
Қорасуяк эса аҳли фуқаро.

Фуқаро фарзанди эркисиз — мунғаяр,
Мактабу мадраса кўрмай, улғаяр.

Бирор ҳарф танимай, чиқармай савод,
Турмушда туртениб яшайди ношод.

Үқимак истаса, афсус мактаб кам,
Акобир аҳлида анча матлаб кам.

Кутубхона лозим аҳли донишга,
Кошки, қўл урса шоҳ хайрли ишга.

Жумбоқлар тугуни тизилиб ётур,
Зуд билан ечгали ким нигоҳ отур?

Шуаро бошини қовуштиргай ким?
Парвонадек ўзин ўтга ургай ким?

Ким бўлғай йўлбошчи зиёлиларга?
Марҳамат қилғай ким аҳли ҳунарга?

Фузало — замона ақли, виждони,
Кўз бирла қулоги, қалби, имони!

Ярасига унинг санчмайин тикан,
Кўнглин кўтарса, бас, ширин сўз билан.

Истеъдод учқуни ярқ этган онда
Аланга бўлолмай сўнар тўзонда.

Илкингдан келмаса гарчи савоб иш,
Гуноҳ қилиб, элга ортирма ташвиш.

Яхши сўз гадоси — инсон фарзанди,
Жаҳон айвонида йўқдир монанди.

Меҳри — шифо унинг, ғазаби — шамшир,
Халқ баҳтинар ӯйлассанг — хор этмас тақди.

Навоий ўйлари шам билан ҳамроҳ,
Ҳамроҳдир қаламу довоту қоғоз!

Тасарруфда: она тили маҳзани,
Она тили маҳзанидир топгани!

Бу маҳзан ганжидан ҳайратда кўзлар:
Камалак сингари товланар сўзлар.

Сўзларки, маънодан кияр зар либос,
Сўзларки, юрақдан чиққан эҳтирос.

Туркийни ҳақсизлик тиканзоридан,
Соқов асрларнинг зулмат ғоридан,

Элтсан дер шеърият чаманзорига,
Эркли наслларнинг байроқдорига!

Форсийдек назмга қозонса, дер ном,
Ҳукмдор тилга у бўлмаса ғулом.

Тиллар аро топса ўз ҳуқуқини,
Камонидин ғотса у ўз ўқини.

Давлат тили бўлиб танилса, кошки!
Олам аро донғи ёйилса, кошки!

Қалам довот билан айлади висол,
Зилол чашма каби тиниқди, хаёл:

«Мен жаҳондин кечдиму
кечмас менинг жонимдин э

Мен илик жондин юдум,
чекмас илик қонимдин эл.

Туш-тушимдин баски
расволиқ ўти лов-лов ёнар,
Хар тараф йўлдин чиқорлар
ўтсалар ёнимдин эл.
Бахтим уйқусига гўёким
сурудедур ҳазин.
Кўйида буким уюмас
ҳар тун афғонимдин эл.
Тонимаслар бир-бирин
ётқон мазаллат гардидин,
Сўргони ҳолим кириб
чиққунча вайронимдин эл.

Менда тумори жунундек
печ, ваҳким, боҳабар,
Хар тараф кўнглумда қонлиғ
доғи пинҳонимдин эл.
Истарам, эй Хизр, келгаймен
қилиб жон бирла тавф,
Каъбай кўйин хабар
топқунча борғонимдин эл.

Эй Навоий, қилмағайлар
айб агар девонаман,
Ул пари васфин ўқуғон
сойи девонимдин эл».

XXII

Энди топган чоғда улус осойиш,
Ҳусайн Бойқаро берди фармойиш:
«Хурросон ҳалқидан уч минг хонадон
Кўчирилсин дарҳол Хоразм томон.
Токи, эл у ерни қислин-да макон,
Юлғунзор даштларин этсин гулистон».

Бўйруқнинг ижроси Музaffer барлос
Ва Ҳожа Ўсматга юқлатилди хос.
Билмасдан топширди қўйни бўрига,
Амирлар яралган ҳалқнинг шўрига.
Навоий фармонни кўрмай мувофиқ,
Йўлдан урган деди аҳли мунофиқ.
Раҳми келиб ҳақир авом ҳолига,
Ошиқди султоннинг истиқболига.

Арзини айтди у жасорат билан:
«Гарчи аъло ҳазрат мақсади бундан

Ислом мамлакатин обод этмакдур,
Аъёнлар роҳатин кўзда тутмакдур.
Бир гуруҳ мардумнинг ўйлаб иқболин,
Тузатмак бўлса-да ғариб аҳволин,

Түғилган юртидан ажралиш, аммо,
Мусулмон аҳлига оғир доимо.

Бу ишнинг баҳридан ўтсалар, зеро,
Халойиқ бўлмаса сиздин норизо.

Хурросон улуси борур ёки йўқ,
Тақдир иродаси топса тааллук,

Хоразм ҳам обод бўлмоғи мумкин,
Дашт аро бўстонлар кулмоғи мумкин.

Бунинг учун шартмас, чиқариб фармон
Муқим аҳолини қилмак саргардон».

Навоий қайғуриб қидирди имкон,
Ризолик қулоғин тутмади султон.

Фармони олийни этмоққа бекор
Журъат қилолмасдан деди ҳукмдор:

«Амир ҳазратлари, ҳеч иложим йўқ,
Сўзимдин қайтмакка эҳтиёжим йўқ.

Тагин мушоҳада қилинг бир бора,
Саҳв бўлса, тузатинг, бўлмай дилпора,

Сиздан бемаслаҳат иш кўрмам зинҳор,
Инобатга олинг сўзимни бир бор.

Улус турмушини яхшилаш мақсаду,
Мақсадга биноан кўрдик тараддуд».

Навоий — бош эгиб саройдан чиқди,
Умид ниҳолини ғам ели буқди.

Себзорга қадами етгани замон,
Сурон эшитилди унга беомон.

Отин илдамлатди: қий-чув ва йиғи,
Кўксига урилди мусибат тифи.

Шоирни кўрдию бир ҷол узоқдан,
Рұхланди кутулган каби тузоқдан.

Ўроққа ўхшарди унинг қомати,
Бургут эса синган эди қаноти.

Оқсоқол асога таяниб базур,
Таъзим қилиб деди: «Тутғайсиз маъзур».

Арзиҳол айласам, муҳтарам ҳазрат,
Қутқаринг балодин, ҳолимиз касрат».

Чол сиймоси таниш кўринди хиёл,
Навоий сўради: «Рўй бермиш не ҳол?»

Чол деди: «Жин урмиш султонимизни,
Хоразм элига кўчирап бизни.

Амир ҳожа Ўсмат рўйхат тузмишdir,
Қалдирғоч инини илон бузмишdir».

Халойиқ куч олиб ҷолнинг сўзидан,
Ғазаб учқунлари чақнар кўзидан.

Кўлларин ҳавога чўзиб беомон,
Ёлвориб сўзланар бесару сомон.

Биринчи овоз

Кичик бир амалдор келиб девондин,
Элни огоҳ этди олий фармондин.

Иккинчи овоз

Хожа Ўсмат амри билан тутиб иш,
Қовоқ ари янглиғ элга санчди ниш.

Учинчи овоз

Хатга тушдик, ўтга тушдик, дебон эл,
Қўзғалди ғазабдин, мисли гармсел.

Кўли билан босиб эл ғавғосини,
Навоий сўзлади муддаосини;

«Озурда халойиқ! Тинчланинг, қўпманг,
Ҳирийдин ким келса, илкини ўпманг.

Себзор беги кимдур, қани ул жаноб?»
Оломон ичидан гурлади хитоб:

«Хожа Деҳдор! Ана, «девонбеги» ҳам,
Кулбамизни вайрон қилмиш, муттаҳам!»

Ўзини йўқотиб қўйди-да Деҳдор,
Навоий қошида бош эгди ночор.

«Девонбеги»си бу — олғир Қашқирбек,
Кимни кўрса ғажир, сира юрмас тек.

Оқпадар фарзандни ичиди қарғаб,
Эл унга гумроҳ деб қўйгандир лақаб.

У, Хожа Ўсматга содиқ мулоzим,
Адо этар, мироб не кўрса лозим.

Парвоначининг ҳам этагин тутди,
Еғли, қозон истаб девонга ўтди.

Кўнгли фитна ини — нияти қора,
Гўё соғлом танда чипқондек яра.

Яхшини кўролмас — ёмон билан дўст,
Унга дучор бўлса, илон ташлар пўст.

Қилмиши қабиҳлик, тилида заҳар,
Мурдага ўхшайди ранги, алҳазар!

Салла деса, олиб келади калла,
Қон қақшар, у борган қишлоқ, маҳалла.

Улусни тинчтиб, сўради шоир:
«Айтингиз, буюрди сизга қай амир?»

Хожа Ўсмат дебон ғудранди гумроҳ,
Деҳдор ерга боқиб айлади огоҳ:

«Итоат этмакдур фақир вазифам,
Зарурат туфайли буюрди хўжам».

Себзорликлар кўчса Хоразмга гар,
Бу ерда хўжаси хуморин ёзар,

Чорбоги хос қилғай кazzоб амирга,
Не ажаб, сайр этса Ҳусайн бирга.

Себзор беги билан гумроҳ топиб тил,
Фигон гулханида ҳасдек ёнди эл.

Шоир босиқ деди: «Билурсизми, бек,
Норизо бўлса эл турмағайдур тек.

Умид кўзларини узғай султондин,
У нажот истайди ҳар мусулмондин.

Қуш ини бузилса, дод-фарёд қилғай,
Эл ини бузилса, юрт барбод бўлғай!

Хоразм юртига экансиз хуштор,
Ўзингиз отланинг, бўлманг бадкирдор.

Вале элга тегманг, Қашқирбек, тезроқ
Ҳирийга жилсангиз бўлур яхшироқ».

«Қуллуқ» деб бек билан «девонбеги» хор,
Қўлтиғидан тушди тарвузи ночор.

Шоир ҳалқа деди: «Қилинг қаноат
Ва лекин қолмасин кори зироат.

Минбаъд, ҳеч ким озор бермайди сизга,
Эмди борғайсизлар уй-үйингизга».

АЛ

Эл тинчиб, тарқалди. Шоир билан чол
Дикқат назарини тикдилар алҳол.

Навоий таниди... Бу ўша — найсоз,
Болалик боғини яшнатган устоз.

Саксонни қоралаб пиронсол ёши,
Не мушкул кўнларни кўрмади боши.

Чайир бўлганидан жуссаси унинг,
Ҳамон тетик эди, елкалари кенг.

Мехр балқиб турмиш кўзлари ўтли,
Имони мустаҳкам, бир сўз, субутли:

«Жанобим, барака топинг умрдин,
Топинг қадру камол, шон-шавкат шеърдин».

«Ташаккур, отахон!» деб Навоий шод,
Най ясад берганин эслатди бир бот.

«Сиз ўша болакай, най ишқибози?
Ерқин истеъдоднинг найдур оғози!

Қаранг-а, чақмоқдек ўтмиш неча йил,
Лек сизни ёд этдим, бўтам, муттасил.

Бошим тошдин экан, яшадим узоқ,
Нетайин, бағрига олмаса тупроқ.

Кўрдим: носозликлар, жабру зулмни,
Бошимдин кечирдим неча ўлимни.

Барига кўнишиб кетар экан кўз,
Насибам риштаси узилмас ҳануз.

Шифо берур ҳаёт гулининг хиди,
Танимга дармондур яшаш умиди».

У бирдан Ҳирируд сингари тошиди,
Шоирни эркалаб бағрига босди,

Мулозамат этди: «Бўлғайсиз меҳмон,
Ўша ўзингизга қадрдан макон».

Навоий ризолик илкин узатди,
Найсоз ҳолатини хушнуд кузатди.

Чол ўзин йигитдек тутди-да бардам,
Меҳмон билан шаҳдам ташлади қадам.

Ҳирируд бўйида ғарип бир кулба —
Бағрини ёритиб югурди шуъла.

Йигирмиш чархини қўйди-да кампир,
Үрикнинг тагига жой солди ажкир.

Қўшлар шодиёна созини чалди,
Кўнгиллар кўкидан туман тарқалди.

рат
Лек
қир
жавтаби
шиш
сири
ишлчек
хисмав
«эл
риг
кун

Сун

эди
кўр
тоз
лан
Навдаҳ
олааса
«Ф
лини
ҳал
Ла
ши
ҳал
үти
чи

Фулом Каримов

БОҚИЙ УМР ТАРОНАСИ

Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» каби достонлари кенг шухрат қозониб, жаҳон адабиётининг нодир намуналаридан бирига айлангани кўпдан бери маълум. Лекин бу асарлардаги ўлмас образлар ўзларининг қандай фазилатлари билан, қайси характер қирралари билан боқий умр эгаси бўлиб қолдилар, деган саволни кўйиш ва унга илмий асосланган жавоб ахтариш фойдадан холи бўлмаса керак.

Фарҳод табиати учун изланиш, қидириш, тадқиқ этиш хос. У синчков, кузатувчан ақл эгаси, табиат ва жамият сирлари билан ошно бўлиш ва уларни одамлар хизматига кўйиш унинг ҳаётий шиори. Бонийдан мөъмурлик ҳунарини, Монийдан нақошлик санъатини, Қорундан тоштарошлик сирларини, ўрганар экан, бундан унинг мақсади — уларни ўз ўрни билан одамлар манфаати учун ишга солиш, ҳаётни енгиллатиш ва гўзал қилиш эди. У айтар эди:

Ҳунарни асрарон неткумдур охир,
Олиб туфроққаму кеткумдур охир.

Фарҳод илм-ҳунарни, ижодкорликни меҳнат шарофати деб билар эди. У одамзод қудратига чексиз ишонч билан қаради. У инсонни ақл-идроқи билан ҳар нарсадан улуғ, табиат сәрвари деб ҳисоблайди. Дунёда тафаккур ҳал қилмаган мушкулот йўқ.

Бу муқаммал ижобий ҳисларга эга бўлган барқамол инсон табиатида яна бир фазилат гавҳари мавжуд эди. Унинг кўнгли эл, ҳалқ муҳаббати билан яшар эди. У «эл озоридан озор» чекмаган, «эл андухидан ғамнок» бўлмаган, «яқо чокни кўриб, кўксини чок» қилмаган одамни инсон қато-рига қўшмас эди. Фарҳоднинг бу маънавий фазилати уни элга, ҳалққа яқин, унинг қиёфасини эл кўнглига таниш дўст қилас эди.

Алишер Навоий ўзи яратган суюкли қаҳрамони Фарҳод номини жаҳонда абадий қолажагини Сукрот ҳаким тили билан айтган эди.

Сукрот ҳаким башорати Навоий башорати эди. Навоий яхши ҳис қилас ва ишончи комил эдикни, севгида охиригача вафодор ва садоқатли бўлган йигит, юрт ва ҳалқ ғамида фидойилик кўрсатган азamat, паҳлавон, мамлакат ободонлиги учун жонбозлик қилган ва уни ёвуз кучлардан тозалаган қаҳрамон жаҳон ҳалқлари хотирасида абадий қолади, унинг эзгу номи асрлар оша сақланади. Фарҳод мана шундай яхши инсоний хислатлар, гўзал маънавий фазилатлар билан безангандан Навоийнинг суюкли қаҳрамони эди. Беш юз йилдирки, унинг абадийлигига тарих шоҳиддир.

XV аср узоқ умрли бой адабиётимизнинг чўққисидир. Фарҳод бу улуг чўққига Навоий бадний даҳоси билан ўрнатилган гўзал монумент — азим ҳайкал каби қад кўтариб туради. Ким билсин, олдинда уни яна неча минг йиллик шарафли умр кутади.

Алишер Навоий ижодини битмас-туғанмас ҳазинага айлантирган яна бир ўлмас ва унутилмас асари — «Лайли ва Мажнун» достонидир. Бу асар мазмунни, умумий руҳи, характеристири жиҳатидан «Фарҳод ва Ширин»дан фарқ қиласди. «Фарҳод ва Ширин» достони қаҳрамонлик, меҳнат ва гўзаллик мадҳияси бўлса, «Лайли ва Мажнун»да чуқур лиризм билан сугорилган муҳаббат қўшифи куйланади.

Достон сюжети баҳор мавсумидаги гўзал бир боя тасвири билан бошланади. Асар воқеалари ништинг муқаддимаси ҳисобланган бу эпизод рамзий маънога эга. Баҳор фаслида, табиат уйғонган, ҳаммаёда кўкариш, жонланиш бошланган бир паллада боя сайрида юрган достон қаҳрамонлари Лайли билан Қайс кўнгиллари ҳам табиатга мос, унга ҳамоҳанг тарзда аллақандай янги ҳислар, ширин хәёллари билан жўш уради, ўзида ҳаётий талланиш сезади. Богда мактаб талабалари — ҳамсабоқ шериклари билан ўйнаб, сайр қилиб юрган Лайли бир бўрчакда дилгир ва хаёлчан утирган Қайсга кўзи тушиб, беихтиёр диккати унга жалб бўлиб қолади ва ёш, беғубор кўнглидан чиққан қўйидаги самимий сўзлар билан унга мурожаат қиласди.

Кей турфа йигит не ҳолатинг бор,
Не наъви ғаму малолатинг бор!
Ким шодлигинг йўқ ўзгалардек,
Ободлигинг йўқ ўзгалардек.
Бас нола қилиб ғамин недин сен?
Ашкинг оқизиб ҳазин недин сен?

**Ишрат чоги меҳнатинг не яни,
Шуробаи ҳасратинг не яни!
Бу ғам сенга қайдин ўлди ҳодис,
Ким бўлди бу шиддатингга боис!!**

Ҳали бу муҳаббат эмас, лекин бу самимият Лайлидаги одамларга чексиз меҳрибонликдан дарак бериб туради. Ҳамма гап шундаки, бу меҳрибонлик Қайсдаги чуқур яширинган садоқат тўла муҳаббатга, поёни йўқ орзу-умидларга дуч келиб, ундан куч олди ва ишқ-муҳаббатнинг жўшқин алангасида ёнишга бошлади.

«Лайли ва Мажнун» достони ишқ-муҳаббатнинг мадҳиясиadir. У ўлимни писанд қилмайдиган ҳаёт ҳақидаги қўшиқдир. Достоннинг бу хусусиятлари унинг қаҳрамонлари фаолиятида, ҳаракатларида, психологиясида жуда тўлиқ, бенуқсон акс этади. Лайли кўз очиб Қайсни кўрди ва бутун ҳаётида даҳшатли қаршиликларга бардош бериб, ўз хиссиятига содиқ қолди. Ҳатто у ўлим олдида ҳам ўз танлаган йўлидан қайтмади, охиригача вафодор ёр бўлиб турди. Қайс ҳам вафодорликнинг мужассам тимсоли каби яшади.

Шундай қилиб, достонда ёш авлоднинг феодализм тузуми туғдирган бўғик ва бёомон муҳитда ҳаётга, гўзалликка, баҳтиёр эркинликка интилиши ва тенг бўлмаган бу курашда уларнинг фожиона ҳалок бўлишлари акс этади. Гарчи Алишер Навоий достоннинг қатор эпизодларида, воқеа ва бобларида бидъат-хурофф зулмига учраган, омонсиз ҳәкорат қилинган ёшларнинг кечмишлари, азоб-уқубатлари ҳақида сўзласа ҳам, достоннинг асосий фояси, етакчи пафоси эркин муҳаббатни улуғлаш, шахс эркинлигини мадҳ этици бўлиб қолди.

Алишер Навоийнинг улуғлиги ва даҳо санъаткорлиги шундаки, ёрқин ва ҳур муҳаббат ғалабаси қуиди абадий сўнмас, унуттилмас қўшиқлар тўқиди. «Лайли ва Мажнун» достонидан битмас-туғанмас оптимизм, ҳаёт, ёшлик ва муҳаббат тантанасини кўрсатиш жиҳатидан асарнинг охирги қисмларида келадиган бир эпизод жуда характерли. Унда муҳаббатнинг абадийлиги, инсон зотининг улуғворлиги қўйланади.

Достон воқеаларида маълумки, Ибн Салом тўй кечаси қаттиқ ичкилик таъсирида ҳушидан кетиб йиқилга, чимилдиқда ёлғиз колган Лайли тўйхонани тарк этиб, саҳро томон йўл олади. Худди шу куни Навфал қизига уйлантрилган Мажнун ҳам келин билан ака-сингил бўлишга аҳди паймон қилишида ва у билан видолашиб, саҳро томон йўл олади. Шу коронгуда садоқатли, вафодор икки ёр кимсасиз саҳрода бир-бирлари билан учрашадилар. Бу машҳур учрашувни Алишер Навоий алоҳида эътибор билан, зўр бадий маҳорат ишлатиб, фавқулодда чуқур фалсафий мазмун билан тасвирлайди. Бу учрашувни Навоий «Найрангоз замонанинг» («Замонаи мушабид») панд берувчи ўйинлари оқибатида туғилган баҳтли тасодиф деб таърифлайди.

Ажабланарни жойи шундаки, Навоийнинг таъқидлеб кўрсатишича, бу «баҳтли тасодиф»га кўк — «спехр» ёрлик қиласди; давр эса «ёвар» — мададкор бўлиб туради. Бу икки вафодор ёрнинг васла гашишларини «ақл бовар қилмайдиган даражада» кўинот маъқул кўрар, бутун олам уни табриклар эди.

**Ер эрди спехру давр ёвар,
Ақл айланмайин бу ишни бовар.
Ҳар неки ҳисоби оғариниш,
Айлаб ул иковгә васл ҳоҳиш.**

Бутун мавжудот, табиат — борлиқ вафодор ёрлар шарафи учун бош эгадилар ва таъзим билан тантанавор сукунат сақлайдилар. Вафодор ёрлар билан табиат ўртасидаги бу ажойиб уйғунлик ва сокинликни Навоий баланд мисраларда тараннум қиласди.

Шундай қилиб, достонда табиат, мавжудот ҳомийлиги остида муҳаббат тантана қиласди. Севишган ёшлардаги вафо, садоқат, самимият каби фазилатлар ғалаба қилиб, поинсоний максадларига эришадилар.

Адолатсиз феодал жамиятнинг норасо тартибларидан, унинг ҳалокатли оқибатларидан саҳрга қочиб чиқкан иккни навқирон ёшни табиат ўз қўйинига олиб, баҳтиёрлик йўлига бошлайди. Табиат китоби, унинг кенг — меҳрибон саҳифалари ҳақида ажойиб қўшиқ тўқиган Алишер Навоий достоннинг бу фаслини қўйидаги мисралар билан якунлайди:

**Ҳар ишки ўтиб ҳалокликдин
Айру эмас эрди поклиқдин.
Ишқ аҳли бу навъ ўлсалар пок,
Гар васл муаббад ўлса небок.**

Қўринадики, пок ва улуғвор инсон муҳаббатига ер маҳлуқларигина эмас, осмон жисмлари ҳам тан бериб, унинг қошида зўр эҳтиром билан таъзим қиласдилар, уни табриклайдилар.

Немис шоири Гёте инглиз драматурги Шекспир ижодининг кўлами тўғрисида сўзлаб, унинг белопенилиги ҳақида шундай деган эди: «Шекспир, зотан унинг поёни йўқдир». Жаҳон адабиёти ҳазинасида бундай белопён ижод аҳллари, кўп бўлмаса ҳам, учрайди. Мана шундай ноёб баҳт Алишер Навоийга ҳам насиб этган.

Шоир конкрет тарихий шароит масалаларини қаламга олар экан, унга доҳий санъаткор кўзи билан қараб, шундай умумлашмалар яратадиги, натижада ана шу ҳодисада умуминсоний масалалар ўз ифодасини топади. Бундай умуминсоний мумаммоларнинг диалектик бирлинка келиб, санъатнинг абадий, мангуба обидасига айланishi Навоий ижодида тез-тез учраб туради.

Жаҳон адабиётининг шундай умуминсоний аҳамиятга молик мангу мотивларидан бири «Садди Исқандарий» достонида «Искандар била гадолик ихтиёр қилган подшо ҳикояти»да учрайди. Ҳикоятнинг қисқача мазмуни шундай: Искандар Мағриб диёрини забт этган вақтда, ул ўлканинг подшоси жанг пайтида ҳалок бўлганилиги аниқланди. Шунда Искандар юрт улуғларига мурожаат қилиб, айттики, бу кишвар эли орасида мамлакат идора усулидан, юрт бошқариш тартибларидан

хабардор бирор одам бормукинки, мен уни элга подшоҳ этиб тайинласам?! Ҳалойиқ Искандарга жавобан айтди: сан сўраган раиятпарвар одам орамизда йўқ, магарким бир гадолик ихтиёри қилган донишманддан ташқари. У киши одам жинисдан ўзини четга олиб, қабристонларни макон қилган. Бошидаги тожини тарқ килиб, ўзини шу тарқи тожи билан баҳтиёр хисоблаб юради.

Искандар ҳалойиқдан бу сўзни эшишиб, дарҳол уни топиб келтиришни буюрди. Гадони топиб келтирдилар. Искандар кўрдики қаршисида бош-оёғи яланг, ёқаси яланг, кўкси ҳам яланг бир дарвеш иккى кўлидаги одам сұяклариша термулиб турибди. Искандар унга илтифот билан жой кўрсатди ва сўради:

**Деди: «Бу сўнгаклардан афсона эт,
Не сўрсам жавобин ани ёна эт!»**

Дарвеш Искандарга жавоб бериб шундай деди:

**Деди: «Гўрлардин қилурда гузар,
Неча бор сўнгакларга солдим назар.
Замиримга леки ниҳоя қолди бу,
Ки шаҳнинг қаюдур, гадонинг қаю!
Чу ўлганда бирдур бу икки мато,
Тириклика невчун қилурлар низо?»**

Ўлганда бир турли тақдирга эга бўладиган одамларни тирикликада ўзаро низо қилишлари тўғрисидаги бу мавзу жаҳон адабиётида кўп учрайдиган машҳур мотивлардандир. Қабристон сұяклари воситасида донишмандларча айтилган бу фикрнинг бир кўриниши Шекспирда «Ҳамлет» трагедиясида, трагедиянинг қабристон саҳасида учрайди. У ерда Ҳамлет тили билан Шекспир Уйғониши даврининг ҳаёт доимо ҳаракатда, ўзгаришда эканлиги тўғрисидаги фалсафий таълимотини ифода этиган бўлса, Алишер Навоий ўз ҳоясида уруш-жанжалга қарши тинчлиғи ғоясини илгари суради. Ҳамма замонда, ҳамма ҳалқ учун сув билан ҳаводек зарур бўлган тинчлик, ҳамкорлик, қардошлиқ ғоялари XV аср шароитида ҳам, ички феодал урушлари, жанжаллари бозори қизиган даврда ҳам ниҳоятда муҳим, ҳаётӣ масала эди.

Алишер Навоийнинг ғоявий-эстетик принципларини аниқлаш жиҳатидан ғоятда ибратли далиллардан яна бири «Ул илги кесилганинг ҳикояти» сарлавҳали ҳикоядир. Бу кичкина ҳажмидаги ҳикоядига Навоий зулм тифи билан кўли кесилган бир нотавон тақдирни тўғрисидаги сўзлайди. Тухмат жафосига учраган у мазлум кесиб ташланган қўлини соғ кўлига олган ҳолда, фарёд кўтариб юргурганича шаҳардан чиқиб кетади. Бу воқеаларни кузатиб турган соғдил бир одам, оқибати нима булаткин, деб девоналардек фарёд чекиб чопаётган мазлум кетидан бораверади. Охри мазлум бир вайронага яқинлаши. У ташландиқ жойда ўзи сингари зулм тифи билан сийнаси яраланган мазлумларни кўргач, ўкириб фарёд чекади ва кесилган қўлини ҳамдарларни олдига ташлади. Шунда даҳшатли манзара рўй берди: вайронада тўпланган мазлумлар ҳаммаси бирдан фарёд кўтариб, бир-бирлари билан кучоқлашдилар ва осмон фазосини ларзага соглудек тўполон билан наъра тортилар. Бу воқеаларни хилватда кузатиб турган соғдил киши пайқадики, зулм ситамига учраган бу кишилар ўз ҳолига чора ахтариб, ҳамдарларни олдига келган экан.

Алишер Навоий зулм зўри билан ҳамдарлар бир ерга йиғилса, ўргага тушмаган ҳеч бир дард-алам қолмайди, деган мазмунда қўйидаги байт билан ҳикоясини яқунлайди:

**Киши топса ҳамдардини ногаҳон,
Не имкон-дарди қолмоқ ниҳон.**

«Садид Искандарий» достонидан олинган «Ул-илги кесилганинг ҳикояси» сарлавҳали ушбу ҳикоя ўзбек классик адабиётидаги ўткир ғоявий йўналишига, чукур ижтимоий мазмунга эга бўлган асарлардан биридир.

Бундай озодлик мотивидаги асарлар ўзбек классик адабиётида турли шаклда, катта-киник ҳажмидаги бадийи парчаларда тез-тез учраб туради. Шуларнинг бири XIX аср бошларида ҳалқ қаҳрамони Ойдўст бошчилигига кўтарилиган ҳалқ қўзғолони муносабати билан Оғаҳий ёзган шеърий парчадир. Бу парчада ҳам, юқорида тилга олинган ҳамдарларлик мотиви, ҳамдарлар иттифоқ тузса, «оташгоҳ пайдо» қилиб курдатли кунга-айланishi тўғрисидаги мотив ишланади:

**Агар жамъ ўлса учқун бир маконга,
Бўлур албатта оташгоҳ пайдо.
Ва гар ҳар соридин йиғнолса қатра,
Бўлур тадрин ила тўфон ҳувайдо.**

Зулмга, ижтимоий адолатсизликка, ёвуэлик ва зўравонликка қарши кураш ғояси ўзбек классик адабиётининг жон томирини ташкил этади ва унинг бутун тарихи. бўйлаб, турли шаклларда унга ҳамроҳлик қилиб келади. XX аср бошларида адабиётимизда бу ижтимоий мотив Фурқат ижодида қаламга олинди. Фурқат ўзига хос ҳарорат билан, агар раиятнинг ғайрати жунбушга келса, фалак күёшининг бошидаги тожи ҳамъер билан яксон бўлади дейди:

**Агар жунбушка келса раиятнинг пуржами ногаҳ,
Ийқилгай ерги меҳри ҳовороннинг бошидан афсар.**

Ижтимоий адолатсизлик тазиёни остида «қароқчилик» йўлига кирган Жобир ҳам (Алишер Навоий. «Сабъайи сайёр» достони) ўзбек адабиётидаги зулмга қарши озодлик учун курашувчи образлар қаторидан жой олишга тўла ҳақли. Бир вақтлар Жобир образи ҳақида матбуотимиз саҳифаларида бўлиб ўтган мунозара ва унда Жобирга берилган салбий баҳо Алишер Навоий

ижодининг ижтимоий мөҳиятини англамаслик ва Жобир характеридаги ижобий фазилатларни менсимиаслик, ундаги нафрат ва норозиликлар мавжуд ижтимоий тартиблар меваси эканлигини тушуниб етмаслик оқибатида майдонга келган англашилмовчиликдан бошқа нарса эмас эди. Ҳақиқатан ҳам, бутун ҳәётини ҳалқ манфаати учун, ҳалқ ғами йўлига багишлаган улуғ шоир ўғрини — қароқчани ўз асарига қаҳрамон қилиб олиши тайритабий ва мантиқа хилоф бир ҳол эмасми?!

Ўзбек классик адабиёти ўзининг энг кучли ва энг яхши намуналарида озодликни куйлаш, социал адолатсизликка қарши бош кўтариш мотивлари билан чекланиб колмади, балки янада каттароқ аҳамиятга эга бўлган илфор ғояларни илгари суриш дараражасига ҳам кўтарили. Бу жиҳатдан Алишер Навоийнинг «Оламе ҳоҳам» ғазали ниҳоятда характерлидир. Форс-тоҷик тилида ёзилган бу ғазалда Навоий норасо тузилган ўз замонидаги оламдан воз кечади ва ақл-идрок мезонларига мос тушадиган бошқача, янги олам барпо этилишини орзу қиласди.

**Оламе ҳоҳамки навбад мардуми олам дар ў,
К-аз жағои мардуми олам набошад ғам дар ў.**

(Мазмуни: Бир олам истайманки, унда бу олам одамлари бўлмаса, бу олам одамларининг жафосидан ғам ҳам бўлмас.)

Мисралари билан бошланадиган бу машҳур ғазалда Алишер Навоий бошдан-оёқ ҳаёлда жонланган янги олам хислатларини бирма-бир тасвирлаб беради: унинг кундузида асрлар кўз ёшидан бало сели оқмайди, кечасида ғариблар оҳидан мотам либоси тўқилмайди. Унда на фалак зулмидан минг алам чеккан кўнгул ва на ситам қиличи билан яралangan дил бўлади. Унда на одамийликдан маҳрум бир тўда парирўлар сайд қилиб юришади ва на дев сифатли мингларча одам галалари изғиб юради.

Алишер Навоий бу машҳур ғазалини олам тақдиридаги ечилмай турган мана шундай жумбокларни ақл-идрок қудратига ҳавола қилиш билан якунлайди:

**Фониё, дар вазъи гардун пур макун андеша, з-он ки,
Нуктае навбад, ки навбад бар ҳарид мубҳам дар ў.**

(Мазмуни: Эй Фоний, олам вазиятини кўп ўйлама, чунки унда ақл ҳал қилолмайдиган ҳеч бир қоронгу нуқта — жумбок йўқдир.)

Алишер Навоийнинг ўзбекча ёзган ғазаллари ичida ҳам бу чуқур фалсафий мазмунни ифода қилувчи асарлар учрайди:

**Йўқ фароғат даҳр ароким, шомдин сочин ёйиб,
Еғдуруб ашкин, тутар ҳолингга ҳар тун мотами.
Гар будур олам, кишига мумкин эрмас анда ком,
Ҳақ магарким, ком учун боштин яратқай олами.**

Норасо қурилган адолатсиз олам тақдири тўғрисидаги гап жаҳон адабиётида анча тарқалган бўлиб, доҳий санъаткорларнинг ўлмас асарларидан жой олган. Унинг бир вариантига Шекспирнинг «Ҳамлет» трагедиясида дуч келамиз. Гарб адабиётидаги бу вариантда гуманист «Ҳамлет ҳаёт ташвишлари ҳақида мулоҳаза юритиб, изидан чиқиб кетган дунёни ўз изига солиш каби оғир вазифа зиммасига тушганидан изтироб чекиб, сусайган иродаси олдида иккиланса, Шарқ адабиётида, юқорида кўрганимиздек, «издан чиқкан дунё» рад этилади ва янги дунё куриш масаласи ақл-идрок қудратига ҳавола этилади. Алишер Навоийдаги бу фавкулодда улуғ ижодий жасорат, бир томондан, Шарқ адабиёти машҳур намояндалари ижодий анъаналаридан, Шарқ мутафаккирларининг илфор фалсафий таълимотларидан мадад олса, иккинчи томондан, улуғ шоирнинг илфор ғоявий-эстетик мезонларидаги илфор позицияларига асосланади. Тарихдан маълумки, Навоийнинг бемисл бу бадиий қашфиёти ўзбек классик адабиётининг кейинги ғоявий-ижодий тақомилини белгилаб, тараққиёт йўлини йўлчи юлдуз бўлиб ёритиб турди. Зотан, ҳар қандай ҳалқ адабиётиниң тараққиёти фақат шу йўл билан, умуминсоний фазилатларни, жаҳон маданиятидаги маънавий бойликларни ўзида ўзлаштириш ва чуқурлаштириш йўли билангина бориши мумкин. Бундан беш аср муқаддам, Навоий замонасида умуминсоний фазилатлар адабиётимизни қандай юқори чўққиларга олиб чиқкан бўлса, ҳозирги замон адабиётимиз тараққиёт йўлини ҳам мана шу прогрессив кишилилк жамияти яратиб қолдирган маънавий фазилатлар, маънавий бойликлар хазинаси таъмин этади.

Тоҳир Қаҳҳор

ЖАМИЯТНИ ТОБЛАЙДИГАН КУЧ

Ҳақиқат, ҳақиқат тўғрисидаги билимлар одамларни, жамиятни тоблайди, бирлигини кучайтиради, фақат олға етаклайди. Билимсизлик ва жаҳолат эса жамиятни мустабидлаштирида, одамларнинг бир-бирига зулмини оширади, тараққиётга тўсиқ бўлади. Шу боисдан, шаклланган давлатлар ўтмишда ҳам, бугунда ҳам иқтисод билан бир қаторда маънавиятни ривожлантиришга катта йўл очиб қўйган. Инсон доимо ҳақиқатни билишга интилади. Замон зайлар туфайлидан ҳақиқатни англаш йўллари беркилган эса-дә, барі бир кишилардаги ҳақиқатга ташналин ҳисси, уни исташ туйғусини тақиқлаш мумкин эмас. Инсондайд яшаш учун ҳар доим каттами-кичики ҳақиқат керак; заррача ҳақиқат ҳам кишиларга умидлар беради, яхшилика интилишга, ёвузлик ва зулмдан қочишга, имонга чорлайди. Ўтмишдошларимиздан бири: «Бошимга қилич урилаётганда ҳам билгандаримни билдиравераман!» деган. Тарихни ҳаракатга келтирадиган халқни худди шу билим, билим эгалари етаклайди. Хўш, билмаганлар нима қиладилар?

Билмаганлар ўзларини ўзлари қурбон қиласидар, чунки билимсизлик, эътиқодсизлик ҳам кўринмас бир қилички, у барча замонларда ҳам ўз эгасини маҳв этган. Ақл бирлан кул бўлур озод, дейди Дехлавий бобомиз. Инсонни мусибатлардан, жисмоний ва руҳоний дарду иллатлардан фақат ҳақиқатни англаш, унга интилиш, кураш холос этади, шунинг учун инсонлар доимо олий ақлга эргашгандар. Бугунги авлоднинг ҳақиқатларни англашга иштиёқи кучли. Бунинг маълум ижтимоий сабаблари бор, албатта. Айниқса, ҳалқимиз, маданиятимиз, тилимиз, адабиётимиз тарихига қизиқиши, бу борадаги баъзи соҳаликларни фош этиши, асл ҳақиқатларни юзага чиқаришга интилиш бугунда яққол сезилмоқда. Бу фақат бизнинг республикада эмас, балки бутун Совет Иттилоқида кечеётган янги инқилобий тўлқин натижасидир, қайта қуриш йўлидаги ижобий ҳодисадир.

Бизнинг она тилимиз, ёзувимиз, тарихимиз, маданий меросимизга муносабатимиз бир мунча ачинарли аҳволда. Чунки бу борадаги соҳта, ҳақоратли, имлый асоссиз гаплар ҳамон мактаб дарсликларида турбиди. Ахир гуноҳис болаларни ёғон гаплар билан алдаш, озгуриш айб эмасми? Биз иложи борича мактаб ўқувчиларига тарих, тил, маданий мерос хусусидаги ҳақиқатларни етказишига ҳаракат қилмогимиз лозим. Дарсликларнинг турғунлик йиллари ёки сталинчилик даври маҳсуллари ўлароқ яроқсиз эканлиги газета-журналларда босилган ва босилаётган мақолаларда исботланмоқда. Аммо бу билан яхшилик томон амалий бир одим ташлаш мушкулдир: ёмон ёмон деб айтаверган билан у тузалмайди; уни яхшилаш йўлларини айтиш, излаш, кўрсатиш хайрлидир.

Шу маънода биз «Шарқ юлдузи» журналида «Тарихимиздан лавҳалар» деган кичик бир бўлим очдик. Ниятимиз юқорида таъкидланган нуқсонларни — тарих, адабиёт, тилга оид китоблардаги, дарсликлардаги баззи баҳсли ўринлар ҳақида мулоҳазалар билдириш, нотўғри қарашларнинг нотўғриларини исботлаб, тўғри фикрни оммага етказиш. Ҳамонки янги тарих китоблари ва дарсликлари ҳозирча қўнимизда йўқ экан, бизнинг журналда оммага маърифат бериш имкони бор экан, келинг, биргалашиб иш қиласил; тарихчилар, тицилар, барча жонкояр зиёлилар шу хусусдаги фикрларини айтсинлар, натижада заррама-зарра бўлса-да, тарихимиз, маданиятимиз, тилимиз тўғрисидаги фанний ҳақиқатлардан хабардор бўлайлик. Муаллимлар ёш авлодга сабоқ беришда бугун ҳам ўша яроқсиз дарсликлар билан бир пайтда бизнинг мулоҳозаларимиздан ҳам фойдалансинлар.

Тил ҳар бир миллат ҳаётida туб омил, асосий қувват саналиши барчага аён. Аммо бизнинг мактаб дарсликларида ўзбек тилининг тарихий ўрнини нотўғри баҳолаш, уни эски туркий тилдан ажратиб кўрсатиш борки, бу инсоний ахлоқقا ҳам, фан ҳақиқатига ҳам тўғри келмайди.

«Ўзбек тили дарслигига» (7 — 8 синфлар учун дарслик, муаллифлар: М. Аскарова, Й. Абдуллаев, М. Омилхона, 14-нашр, Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1988 й.) китобидаги «Ёзувлар ҳақида» деган саҳифада бир мунча баҳсли ўринлар бор. Муаллифлар ёзади: «Қадимда славян тилида ёзув бўлган. Бу ёзувни болгар олимлари ака-ука Кирилл ва Мефодий яратганлар. Рус алфавити ҳозирги шаклига XVIII асрнинг бошида кирган.

Ўрта Осиёнинг бизга маълум бўлган энг қадимги маҳаллий халқи шак ва массажет уруғлари бўлиб, уларнинг ҳам ўз ёзувлари мавжуд эди. Ана шу ёзувдан сўғда ва хоразм ёзувлари яратилган. Бизгача сўғд ёзувида VIII асрда битилган ҳужжатлар етиб келган.

Қадимги турк ёзуви ёдгорликлари дастлаб Енисей ва Ўрхун дарёлари бўйларида топилганлиги учун улар Ўрхун-Енисей ёзувлари дейилади. Бу ёзувлар рим ёзувларига ўхшаб кетганлиги учун рун (рунник) ёзувлари деб ҳам юритилади.

Бу ёзма ёдгорликларни ҳозирги турк халқларидан бирортаси яратган деб ўйлаш тўғри бўл-

майди, чунки у замонларда (VI — VIII асрларда) уруғ-қабилачилик даврини бўшидан кечирган турк халқлари ҳали мустақил халқ сифатида ўюшмаган эди». (187-бет.)

Бу каби бир-бирига зид фикрларни мукояса қилишдан мақсад — турк халқларини чор зулмида сақлаб туриш учун ясалган сиёсат йўлини тутиш ва сталинчиллик даври ғояларини кенг ёйиш эди. Яъни: Урта Осиёдаги турк халқлари тарихда майдада уруғлардан иборат эди, давлати йўқ эди, шу учун ёзуви, тили ҳам шаклланмаган — қолоқ халқ булар, буларга маданият келтириш учун уларни чор мустамлакачилари босиб олиб тўғри қилган, деган ғаразли фикрни омма онгига сингдириш эди. Бу каби яхлни маънавий ёзувни, уни тобе қилувчи, ўз ўтишини, маданиятини билдиришасдан уни ғафлатда сақлаб, фақат ишлашга мажбурловчи ғоялар бугунги кунда анча-мунча аён бўлиб қолди. Келинг, яххиси юқоридаги дарслек илгари сураётган гапларда нечоғли ҳақиқат борлиги тўғрисида фикрлашайлик.

«Ўзбек тили олтой тиллари оиласининг туркий группасига киради. 1979 йилги Бутуниттифоқ ахоли рўйхати маълумотларига кўра, СССРда 23 хил туркий тил бўлиб, уларда 39 миллиондан зиёд киши гаплашади», деб ёзилади.

«Танитум» журналида (Туркия) босилган советшунос олим Иброҳим Корачанинг ёзишича, ҳозирда дунёда 150 миллион турк халқлари яшайди. Қадимги турк тили — худди шу юз эллик миллион одамнинг ота-боболари гаплашган тил эди. Туркий халқлар тарихи беш минг йилдан бери маълумлиги, милоддан аввалиг даврларда Хун давлати, Кўк турк давлати (кўк — осмон рангини билдирувчи, туркларнинг эски динидаги Кўк Тангрининг сифати; кўк айни ўринда муқаддас, асл, буюк, ботир каби тангрига хос сифатлар мажмуи — Т.К.) ҳукм сургани, хунлар хони Мате (хитой манбаларида асли Ўғуз хон бўлган бу турк исми эски хитой тилида шундай берилган, Мате, Мао дун каби айтилган ва ботир маъносини билдирган) — Ўғуз хон даврида нақдар катта салтанат бўлгани, хитой императорларига хунлар иккى марта фатҳ этгани, уларнинг бож тўлаб тургани, Буюк Хитой девори ҳам айнан шу Хун давлати таҳдииддан қутилиш йўлида уриниб бунёд қилингани тарихлардан маълум. Хун тили — эски туркларнинг бобо тили экани, ҳозирги адабиётларда рун ёзуви, рун адабиёти манбалари дейилаётган мерос асли кўк турк тили ва кўк турк ёзуви эканлиги ҳам исботланган. Бу борада осиёлик ва европалик туркнётчи олимлар жуда кўп илмий ишлар қилишган.

Ахир ўзбек тили, Ўзбекистон ССР деган атамалар 1924 йилда яратилди-ку, нега тарихни ҷалаштирамиз? Ундан аввал бу ўртда Туркестон халқ жумхурятни ва турк тили бўлгани маълумку, «бу ёзма ёдгорликларни ҳозирги турк халқларидан бирортаси яратган деб ўйлаш тўғри бўлмайди» деган гапни дарслек муаллифлари қандай исботлашаркин?

Наҳотки инсон ўз она тили ва ёзувига, боболаридан қолган муқаддас меросига шу қадар ёвуз кўз билан қарал олса? Ахир тил ва ёзув — қилич, тўп ё атом бомбаси эмаски, уни ёвуз ишларда фойдаланишиди, деб қўрқилса.

«Бизга сўғд ёзувида VIII асрда битилган ҳужжатлар етиб келган» деб ёзилади дарслекларда. Хўп, шу нотўғри, анча камситилиб, даврий жиҳатдан ёшартирилган шу манбага суюнисла ҳам, ўзбек, яъни турк ёзуви тарихи шу асрга бориб тақаладими? Бу қандай мантиқ бўлди? Аслида, сўғдлар ёзуви сўғдларнинг кучли, ривожланган давлат бўлиб шуҳрат қозонган милоддан аввалиг VI — V асрларда яратилгани ҳақида ҳам фикрлар бор. Афросиёб деган шаҳар милоддан олдинги VI — V асрларда сўғдлар давлатининг пойтахти бўлганини, сўғдларнинг машҳур шоҳи Афросиёб аслида турк ҳоҳони Алл Эртўнга экани ҳатто Ўзбек совет энциклопедиясида ҳам ёзилган. Агар ўша ёзув турк ёки ҳозирги ўзбек тилига алоқасиз бўлса, унда бешинчи ёки ўнинчи асрда яратилган тарихлардаги Алл Эртўнга ҳақида гаплар қаердан олинганд? Уч минг — икки ярим минг йиллик тарихни. Фақат ёзув бизгача етказиб келиши мумкин — бу аён ҳақиқат.

Маълумки, инсоният тарихини ўрганиши мангу давом этиди, тарих китоблари муттасил янги қашфиётлар билан бойитиб борилади. Шубҳасиз, дарслекларда ҳам ана шу янгиликлар акс этмоғи лозим. Кейинги пайтда жаҳон олимлари бир неча цивилизацияларни, буюк маданиятга молик қадим давлатлар тарихини инкишоф қилишди. Масалан, Суриядаги Халаб шаҳри яқинидан бундан тўрт минг йил аввал донг таратган Эбла мамлакатига оид 17 минг сопол китобадан иборат йилномалар мажмӯи топилди. Сопол китоблар ўқилди, англшилдик, Эбла минг йилдан салтанат сифатида ҳукм сурган, аҳолиси иккига — Эбла ўғиллари (Эблада туғилганлар) ва мусоифирлар тоифасига бўлинган; биринчи тоифадагилар, шоҳми-гадоми, катта ҳуқуқларга эга бўлган, маданияти ривожланган, мактабларида тил, тарих, ҳисоб-китоб, дин, афсоналар дарс сифатида ўқитилган, ўқувчилар, жумладан, шундай сатрларни ёд билишган:

Еру кўкнинг эгаси, тангрим!
Ер йўқ эди, ўзинг яратдинг,
Нур йўқ эди, ўзинг яратдинг,
Тонгни, кунни сен барпо этдинг!

Худди шу сатрлар, тўрт минг йиллик сўзлар бундан атиги икки ярим минг йил аввал ёзилган яхудийларнинг муқаддас китобида борлиги, Эбла шоҳларидан бирининг исми Одам экани ва бу сўз ҳам, орадан бир ярим йил ўтгач ёзилган муқаддас китобларда Одам шаклида, қарангки, «илк марта» қайд қилингани (Одам номи дастреб «Таврот», сўнгра «Инжил»да ёзилган дейилади) ҳайратланарлидир. Ҳа, тарих доимо янгиликлар билан бойиб боради, бундан ўш авлод, шубҳасиз, бехабар қолмаслиги лозим.

Мактабларимизда ўқитилаётган тарих китобларининг нисбатан яххиси 5-синф учун чиқарилган Ф. П. Коровкининг «Қадимги дунё тарихи» (1-рұсча нашрига мувофиқ, 1-ўзбекча нашри, «Ўқитувчи», Тошкент — 1985) дарслекидир. Унда ибтидоий жамоа тузумидан бошлаб Қадимги Миср, Кичик Осиё, Эрон, Вавилония, Хиндистон, Хитой, Қадимги Греция — эрадан аввалиг XI асрдан то Рим салтанатининг қулашигача — эрамизнинг IV асригача бўлган тарихдан лавҳалар бор.

Бу дарслекни ўзлаштиргач, ўқувчиди, шубҳасиз, шундай савол туғилиши табиий: хўш, ибтидоий даврларда, эрадан аввалиг икки минг йилликларда ёки бир минг йилликларда бизнинг юртда ахвол қандай кечган? Назаримда, ўзбек мактабларида ўқитиладиган бу каби «қадимги дунё тарихи»да бу саволга жавоб бўлиши шарт. Мактабларимизда ўқитиладиган «қадимги дунё тарихи»да, шубҳасиз, аждодларимиз бўлмиш сўғдларнинг эрадан аввалдаги биринчи минг йилликдаги тарихи,

сўғд тили ва маданияти, «Авесто»даги, юон тарихчилари асарларидағи, сўғд ёзма манбаларидаги тарихлар бўлиши шарт; ёки милоддан олдинги йилликнинг иккинчи ярмида Шарқдаги энг кучли салтанатлардан бирига айланган хўнлар давлати тарихи ҳам дарсликлиши лозим. Ёки милоддан аввалда бўнёд бўлган ва 13 — асртагача ҳукм сурган Илоқ (пойтахти Тунката бўлган) давлатлари тарихи ҳам халқимиз маданияти, тарихини ўрганишда ўқувчиларга мароқли бир манба сифатида хизмат қиласди. Чунки Илоқ милоддан аввали V асрдаёқ олтин, кумуш, феруз, мис, турли рангли жавоҳир конлари билан машҳур бўлган, шарқ сайёҳ олимлари ўз асарларида Илоқни «Кумуш тоғ» деб, Беруний эса уни «Ферузा кони» деб атагани, бу ерларда Темур даврида ҳам кончилик саноати мавжуд экани, айнича, инқилобдан сўнгра бу жойларда кон саноати янада ривожлангани бизга яхши маълум. Демак, бу каби манбалар мактаб ўқувчиларига ҳам дарсликлар воситасида етказилиши шарт.

Аксари тарихҳа оид китобларда, дарсликларда, вақтли матбуотда неча ўн йиллардан бери нотуғри бир қараш ҳукмрон эдик, бу хусусда ҳам фикр билдиримоқчимиз. «Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши» деган изборанинг сохталиги илмга маълум. Россия империяси шаклланиш босқинида атрофидаги кучсиз ўлкаларни босиб олгани аён ҳақиқат. Ҳатто «Ўзбекистон ССР тарихи» бир жилдлигига (Я. F. Фуломов, Р. Н. Набиев, М. F. Ваҳобов. Тошкент — 1958) ҳам чор Россиясининг империалистик сиёсати, мустамлакачилик юришлари ва Осиёнинг туркий халқлар яшайдиган қисмларини босиб олиши ҳақида маълумот берилган.

Хозирги кунда ҳам тошкентликлар, қардош Қозоғистонда яшайдиган қўшиниларимиз оғиз тўлдириб «Черняевка» дейдиган жой номи билан боғлиқ генерал Черняев хусусида қўйидагиларни ўқиш мумкин; «Черняев Тошкентга биринчи ҳужумини 1864 йил 27 сентябрда бошлади. Лекин бу ҳужум муваффақиятсизлик билан тугади. У Тошкентда русларга хайриҳоҳ муайян группа борлигини ҳисобга олган, Тошкентни Россияга ўз ихтиёри билан қўшилиб кетади, деб ўйлаган эди...

Черняевнинг Тошкентга иккинчи ҳужуми бошланиш пайтида шаҳарда Кўқон хонининг 6 миннгга яқин қўшини тўпландиган эди. ... Тошкентни ҳимоя қилиш учун 50 тўп — замбараги бўлган 30 миннгга яқин қўшин тўпландиган ва шаҳарнинг ўзи ҳар хил мудофаа иншоотлари билан мустаҳкам қилинган эди.

...Черняевнинг Тошкентга иккинчи ҳужуми 1865 йил 27 апрелда бошланди. Черняев 28 апрелда Ниёзбек кўрғонини эгаллаб, шу кўрғонда мустаҳкам ўрнашиб олди. 7 майда Тошкентга яқинлашиб келди. 9 майда шаҳардан 8километр четда Кўқон қўшинлари билан рус қўшинлари ўртасида жанг бошланди... Ниҳоят, 16 июнь кечқурун шаҳар таслим бўлди.» (295—296-бетлар.)

Босқин ташкилотчиси Черняев ўз ғалабаси хусусида хат ёзиб, Петербургга чопар юборади. Оқидошо, гарчи унинг «бесўроқ», келишилмаган ҳолда Тошкентни ҳужум қилиб босиб олганидан «ранжиса» ҳам, Черняевнинг номи ёзилган биллур қилични чопардан унга тақдим этиб жўнатган.

Тошкент босиб олингач, Туркистон генерал-губернаторлорлиги ташкил қилинади, Кўқон хонлиги эса, генерал Кауфман билан сулҳ тузади... Аммо Черняев босқинни давом эттиради, 1865 йилнинг ўзида Бухоро қўшинлари билан тўқнашади, Жиззах ёнида муваффақиятсизликка учраб чекинади. У чор ҳукumatining руҳсатисиз Бухорага қарши уруш бошлагани учун чақириб олинади ва ўрнига генерал Романовский юборилади.

Черняев билан мудофаа жангларида, шубҳасиз оддий қора ҳалқ — аҳоли қатнашгани, кўпчилиги қирилиб кетгани ҳам шаксизdir. «XIX асрнинг 60-йилларida Тошкент аҳолиси 70 минг кишига етди» деб ёзилган «Тошкент кўчалари» (1972) китобида. 1868 йилда ўтказилган ҳисобга кўра Тошкентда 11.518 та уй, 41 799 одам (20243 эркак ва 21556 аёл бўлган). 1887 йилда эса, 104.618 ўзбек, 1.386 татар, 1.112 қирғиз, 78 тожик, 6.419 рӯз бўлган («Комсомолец Узбекистана», 1981, 2 июль).

Инқилобдан кейин, 1918 йилда Тошкент кўчаларига янги номлар қўйилди, истилочилар номи олиб ташланди: Кауфман кўчаси — Карл Маркс, Романов кўчаси — Ленин кўчаси деб аталди.

«Тошкент кўчалари» китобидаги яна бир ўрин мухимдир: «Туркистон ўлқасининг ҳокимлари чор тузумининг абадийлиги ва ўзгармаслигини ҳар томонлама таъкидлашга ҳаракат қиласдилар. Кўчаларга Николак, Куропаткин, Духовский, Константин Черняев каби истилочи генералларнинг номлари берилганлигига ҳам ўз ифодасини топди» бу сиёсий беҳаёлик.

Биз журнализминг бу сонида ўқувчиларимизни тарихимиздаги муҳим нуқталардан бири — мустамлака давридаги миллий ва колониал зулмга қарши кўтарилган исён тарихи, Пўлатхон кўзғонлони хусусидаги бъязи манбалар ва мулоҳазалар билан таништиришни лозим кўрдик.

Хуршид Даврон

ТАРИХ МЕЗОНИ ҲАҚИҚАТДИР

Тарихдаги ҳар бир ижтимоий юксалиш жамиятнинг ўз меросига, ўз ўтмишига бўлган муносабатини ислоҳ қилишдан бошланган. Фақат шундагина ҳақиқий маънода инқилобий ўзгаришлар рўй берishi мумкин. Зеро, ўтмиш сабоқлари замонавий тараққиёт учун хизмат қиласди.

Ниҳоят, тарих «илми»да ҳукмронлик қўлган жуда кўп нотўғри ақидалар юқидан кутуладиган, уларни қайта кўриб чиқадиган вақт келди.

Ўтган йилнинг охирида бўлиб ўтган ҳалқ таълими ходимларининг Бутуниттироқ съездидаги СССР ҳалқ таълими Давлат комитетининг раиси Г. Ягодин: «Социалистик интернационализм бемиллат эмас. У миллни ифтихор, илгор тарихий анъаналар, она тилини ҳурмат қилиш асосида қурилади. Бу соҳада кўпгина масалалар йиғилиб қолди. Масалан, «СССР тарихи» дарслклари маълум даражада ҳамон рус ҳалқининг, рус давлатининг тарихи бўлиб қолмоқда» деб, бу борадаги камчиликларни янгича тафаккур асосида ҳаққоний танқид қилди. Худди ана шундай фикрни «Правда» газетаси саҳифасидаям ўқиш мумкин: «Лавҳаларида: «Бошқаларни таҳқирлаб, ўзинг юксал!» деб ёзилган бирор дин иўк. Аммо айрим ғоялар, сиёсий йўналишлар асосида айнан мана шу қабиҳ фикр ётганим аниқ. Ўз ҳалқини осмонга кўтариб, бошқа ҳалқни ҳақоратлаган ҳолларни санъат, адабиёт ва тарих фанидаям учратиш мумкин. Токи бу чиркин йўналиш ҳаракатда экан, тарих фани ибтидоий, ёввойи этноцентризм манбаи бўлиб қолаверади. Маданият бундай қараш билан курашгандагина чиниқади. Фақат маданият эмас, шахс ҳам чиниқади. Бугунги жуда кўп ижтимоий иллатларимиз ўзини бошқалар ҳисобидан улуғлаш самараси эмасми?»

Бугунги сиёсат ҳам тарихдан ўсиб чиққан, уни тарих шакллантирган. Шунинг учун ҳам бугун биз миллатлараро муносабатлар, иттифоқимиздаги муаммолар ҳақида гапирав эканмиз, мана шу асосий амални унутмаслигимиз керак. Бугунги жуда кўп ижтимоий фалокатларнинг идизи регионал тарих фанидан озуқа олади». («Правда», 1989-й. 27-сони.)

Ўзбекистон тарихида янгича тафаккур билан қараш зарур бўлган масалаларнинг бири — Ўрта Осиёнинг, хусусан, бугунги Ўзбекистон террористиисига кирган ерларнинг Россия томонидан забт этилганига бағишланган аборотларда тез-тез учрайдиган «оқ доғ»лардир. Пўлатхон қўзғолонига бағишланган мақола шу йўналишдаги или қадам, албатта. Биз ушбу мақола муносабати билан мустамлакачилик сиёсати тўғрисида дарслкларда баён этилган айрим баҳсли ўринларга баҳоли курдат ойдинлик киритишига ҳаракат қиласми.

Ўрта мактаб дарслкларидан бу масалага бирёклама баҳо берилган. Қизиги шундаки, юртимизга юнон, араб, мўғул босқинчилари тажовуз қилганларидан сўнг рўй берган қирғин-баротлар аниқ ва равшан тасвирланади. Дарҳақиқат, бу фожиаларнинг ҳар бири Ўрта Осиё ҳалқлари учун оғир асоратлар қолдириган. Чор Россиясиининг Ўрта Осиёга босқинчилик сиёсати беозор бўлганми, деган ҳақли савол туғилади. Зўравонлик, баъзи бир тарихчилар таъкидлагандек, ҳақиқатан ҳам забт этилган ўлкаларга ёруғлик олиб келгани ростми? Биз — реалистлармиз: ҳақиқатга тик қараймиз ва «Европа ҳалқарининг жаллоди» (В. И. Ленин ибораси) бўлмиш чиркян империя билан жафокаш рус ҳалқи ҳеч қачон битта чашмадан сув ичмаганини яхши биламиш. Ва яна шу нарсани биламизки, рус ҳалқининг асл фарзандлари юз йиллар давомида чоризмга қарши курашгандар, жонларини фидо этганлар!

Чоризм босқинидан сўнг Ўрта Осиё ҳалқлари бошида ўйнаб турган зулм қиличи пайдо бўлди. Чор ҳукумати улуғ давлатчилик сиёсатини оғишмай амалга ошира бошлади. Босқиндан сўнг Туркистон ўлкаси Россия саноатининг моллари сотиладиган ва унга хомашё етказиб берадиган текин манбага айлантирилди. Улка аҳолиси подшо ҳукуматининг маъмурлари томонидан ҳам, олчоқ маҳаллий бойлар томонидан ҳам аёвсиз эзилди. В. И. Ленин сўзи билан айтганда, «Туркистон чинакам мустамлака»га айланди.

Рус буржуазияси вакиллари Россия саноати ва савдоси жамияти мажлисларида оғизларини тўлдириб, уяни унтутиб ҳукуматни адолатсизликка даъват қилардилар, «Бўшаб қолган сандиқларимизни тўлдирувчи ҳазина Ғарбда эмас, у бизнинг Ўрта Осиёдаги мулкларимизда жойлашган», деб жар солардилар. Улар, Ленин таъбири билан айтганда, «Ватан саноати» учун ўт ва қилич ёрдами билан янги бозорларни кўлга киритиш йўлида «ватанпарварлик сиёсатини олиб борадиган» кучли ҳокимият бўлишини истардилар... ва «улуғ» капиталистик Россияни яратиш устида... кўлни кўлга бериб ишлашга тайёр» эдилар.

Жуда кўп тарихчилар К. Маркс ва Ф. Энгельснинг Англия ўз мустамлакаси бўлмиш Хиндишон-да «кекки миссияни: ҳам вайрон қўлувчи, ҳам яратувчиликни бажарди», деган сўзларини пеш қилиб, Россия ҳам Ўрта Осиёда шу вазифани ўтади, деб ўша давр босқинчилик сиёсатини ёқлайдилар.

Холбуки, Маркс ҳам, Энгельс ҳам чор ҳукуматининг зўравонлигини ҳеч қачон қўллаб-куват-ламаганлар. Ҳудди мана шунинг учун ҳам рус тилида нашр этилган танланган асарларидан уларнинг XVIII аср дипломатиясининг яширип тарихи» асари ўрин олмаган. Буни фақат пролетариат дохийсининг чор Россияси босқинчилиси сиёсатига берган аччиқ баҳолари бугунги совет (явни, марксистик нуқтаи назарга асосланган) тарих фанида ҳукмрон бўлган ақидаларга тўғри келмагани билан изоҳлаш мумкин, холос.

Ийллар давомида, айниқса, «Сталин — тарих фанининг отаси» деб расмий эълон қилингандан сўнг рус подшолари, князлари, лашкарбошилари фақат ижобий тарзда таъсирланиб келинди. Ҳатто мустамлакачилик исканжасига тушиб қолган ўлка халклари бошига солинган жабр-зулм, иқтисодий қашшоқлик, ҳақида рус тарихчилари очиқ-ойдин ёзган бўлсалар ҳам, лекин 30-ийлларнинг ўрталаридан бошлаб чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсати тўғрисида фақат ижобий маънода ёзиш темир қонунга ўйланди. Бу ҳол фақат олимларнинг илмий асарларига хос бўлса майли эди, аксинча, дарслекларда, кинофильмларда, илмий-оммабоп китоблардам нотуғри ташвиқот авж олдирилди ва авлодлар онги заҳарлаб келинди. Бундай тенденция адабий асарлардаям мавжудлиги кишини ташвишга солади: икки-уч йил аввал мен А. Горбовский ва Ю. Семёнов қаламига мансуб «Ўқ узмасдан» номли китобни ўқиган эдим. Муаллифлар Бухоро амири ишончини қозонишига ултргурган рус жосуси Беневенини фош этган тошкентлик Хўжа Раим исмли савдогарни «ҷаҳамчилиқда, айғоқчиликда» айблашади. Хўжа Раим ўзининг ватанпарварлик бурчини бажаргани муаллифларнинг хаёлига ҳам келмайди.

Энг ажабланарлиси шундаки, Африка, Осиё, Лотин Америкаси халқларининг инглиз, француз, испан ва бошқа мустамлакачиларга қарши қаратилган кураши, ҳатто улар маҳаллий ҳукмдорлар томонидан бошқарилган бўлса-да, ижобий баҳолангани ҳолда, чор Россиясига қарши қаратилган ҳар қандай халиқ ҳаракати тўла (айрим ўринлари албатта миллатчилик, миллий маҳдудлик ранги билан бўялиб) қораланди. Бу фақат зарарли ташвиқот бўлмасдан, балки халиқ ҳаракатларининг қутлуғ ғояларини ҳақорат қилишдир. Менимча, тарихни соҳталаштираётган олимлар билиб-бilmай улуғ давлатчилик ғояларига хизмат қилишаётганини тушунишлари керак. Улар социалистик давлатимиз асосчисининг: «Эзилган миллатнинг ҳар бир буржужа миллатчилигига зулмга қарши бўлган умумдемократик мазмун бор, биз ана шу мазмунни мутлақо ёқлар эканмиз, миллий мумтозлик йўлидаги ҳаракатни жиддий равишда ажратиб кўрсатамиз», деган сўзларини ҳеч қачон унутмасликлари керак ва эзилган миллатларнинг ҳаракатларида мана шу «кумумдемократик мазмуннин» кўра билсалар ёмон бўлмасди.

Шу пайтгacha биз рус самодержавиеси билан рус халиқи деган тушунчаларни бир-биридан ажратмаган ҳолда, уларни бир-бирига тенг қадрият сифатида қабул қилганимиз учун ҳам чор Россияси сиёсатига қарши қаратилган ҳар қандай танқидий фикрни рус халқига қарши қаратилган деб келдик. Бу ғайрилмий, сталинча миллий сиёсатининг ўқ томири неча авлодларни нобуд этди, неча онгларни заҳарлади. Тарих фанидаги даҳшатли асоратдан тезроқ қутулиш керак. Ўзаро ишончсизлик келтириб чиқарувчи бу қараш дўстлигимиз дарахти илдизларни кемиради, холос. Ажобий рус адиби Борис Васильев «Россияни кулфатдаям сев» мақоласида («Известия», 17—19-сонлар, 1989 й.) совет тарих фанидаги бундай ғайрилмий ғояларни қотиб қолган тошларга ўхшатади. Ҳусусан, у Россия тарихига тегишли ҳар қандай салбий оқибатни, чунончи, асрлар бўйи давом этган рус миллий қолоқлигини (жумладан, сиёсий қолоқликни), фақат ташки таъсирга — мўғуллар истибоди билан боғлашга уринишларни кескин қоралаб, совет тарихи фанида янгина тафаккур тезроқ амалга оширилиши зарурлигини таъкидлайди.

Чор Россияси, Ленин ёғандиек, «халқлар турмаси» бўлганини, турмада эса ҳар қандай эркин фикр бўғилишини, унда эркин одамлар эмас, фақат маҳбуслар сақланишини унутмаслигимиз керак. Бу турмада 63 миллион (47 процент) рус бўлмаган халқлар ва элатлар яшарди ва улар улуғ давлатчилик ғояси билан заҳарланган ҳукмдор синф вакиллари томонидан даҳшатли тарзда эзиларди. Масалан, мустамлака Тўркистон мөҳнаткашларига солинган солиқ (1869 йилга нисбатан) 1890 йилга келиб 5 марта, 1910 йилга келиб 10 марта ошди. Чор ҳукумати ўзбек деҳқонлари ерларини зўрлики билан тортиб олиши сиёсатини юргизарди. Самарқанд, Фарғона ва Сирдарё областларида мавжуд 63,9 миллион десятина ернинг 58,6 миллион десятинаси рус ҳукуматига тегишли эди. «Соликларни ошириб бориш сиёсати воситаси билан чор ҳукумати Туркистон қонини сўриб ётари», деб ёзди тарихни З. Д. Кастельская «Туркистон ўлкаси тарихидан» китобида. Ажабки, ўша пайтлари ҳам чор амалдорлари: «Туркистон рус миллионларни бекорга еб ётибди», деган гап тарқатган эдилар, лекин бундай бемаъни гапни бирор бир тарихий ҳужжат тасдиқламайди. Чамаси, миш-мишлар маҳаллий халқнинг шафқатсизларча таланаётганини яшириш учун ўйлаб топилган ғоявий «баррикада» эди. Қўрқоқ (фош бўлишдан қўрқан) олдин мушт кўтарар, деганлари шу бўлса керак.

Мустамлака ўлқадаги чор амалдорлари орасида пораҳўрлик ҳам жуда авж олган эди. Масалан, Сирдарё обlastining ҳарбий губернатори Головачёв маҳаллий аҳолини шу даражада талаган эдикни, ҳатто оқ подши ўзининг нуғузли вакилини судга топширишга бўйруқ берган. Бироқ кейин унинг ҳарбий хизматлари эътиборга олинадиу пораҳўр амалдор жазоланмайди. Уезд бошлиғи Бикчурин эса бир солиқни аҳолидан 4 марта йиғиб олади...

Аммо чор ҳукумати даврида конун ўйқ эди деб бўлмасди: оддий деҳқонлар бир чақа учун қамоққа ташланарди. Яна мавжуд қонунга мувофиқ шу ерлик аҳоли алоҳида маҳсус тартиб билан бомақилиши талаб қилинадиган, аниқроғи — оддий гражданлик ҳукуқларигаям эга бўлмаган одамлар ҳисобланарди. Ўз элида ҳуқӯқизсиз бўлган халқнинг аҳволини турмадаги ҳаётга қиёслаш мумкин эди: Тошкентдаги катта кўчаларда ўзбекларнинг миллий кийимларда юриши қаттиқ тақиқланарди. Трамвайларда эса ўзбеклар учун алоҳида, ўриндиқиз майдончалар ажратилган эди. Шунга қарамай, улуғ давлатчилик ғоясигининг маддоҳлари уятни йиғиштириб қўйиб: «Бизнинг забт этилган халқларга нисбатан ўтқазётган сиёсатимиз тенг ҳукуқлитика асосланган. Куни кече босиб олинган Тошкент, Самарқанд аҳолиси ўша заҳоти Москва граждани билан ҳукуқда тенглашадилар», деб оламга жар солардилар. В. И. Ленин Россиядаги ўша давр сиёсатини баҳолаб шундай ёзган эди: «Ҳукумат сиёсати, буржуазия қўллаб-куватлаётган помешчиклар сиёсати бошдан-оёқ қорагуруҳчилик руҳидаги миллатчилик билан суғорилган сиёсатдир». Бу фикрни

Ўрта Осиёни забт этишда жонбозлик кўрсатгани түфайли ўттиз тўрт ёшида генераллик увонига эришган М. Д. Скобелевнинг учига чиққан қорагуруҳчи М. Н. Катковга ёзган мактубидаги: «Бутун Ўрта Осиёни мустаҳкам ва фойдали иттифоқ эвазига Англияга бериб юбориш мумкин», деган жумлалари тасдиқлаб туриби.

Ўрта Осиё халиқарининг қадим маданияти жаҳон тараққиётидаги мұхим ўринлардан бириниң эгаллагани шак-шубҳасиздир. Бу ўлка дунёга Ал Фарғоний, Форобий, Беруний, Хоразмий, Ибн Сино, Навоий, Улуғбек, Бобур ва бошқа жуда кўп буюк мутафаккирларни берган, айни вактда рус босқини олдидан ҳам ўзининг кучли санъати, адабиёти ва илму фани билан ажralиб турарди. Шу сабабдан бугун 1897 йилги аҳолини рўйхатга олиш маълумотларига асосан тожикларнинг 99,5; қирғизларнинг 99,4; туркмандарнинг 99,3; ўзбекларнинг 98,4; қозоқларнинг 97,9 фоизи саводсиз бўлгани ҳақида маълумотни тўғри баҳолашмисиз керак. Шу пайтагача бу ҳисоб-китоб ўлкада ташкил этилган рус-тузем мактабларида таълим олган болалар сонига нисбатан олингани жўрттага айтилмасди. Ўлкадаги эски мактабларда, мадрасаларда таълим олаётган ёшлар, ичкарида отинби билар қўлида хат-савод чиқараётган хотин-қизлар эса умуман «саноққа» қўшилмасди. Ваҳоланки, 1897 йили Самарқанднинг ўзида битта рус-тузем мактаби бўлгани ҳолда, 21 мадраса, 83 мактаб ёки Бухорода ўша йилларда 103 мадраса бўлгани тарихдан маълум-ку! Шунинг учун ҳам 1900 йилда «Вестник воспитания» журналида эълон қилинган: «Ўрта Осиё ва Қозоқистон аҳолисини тўла саводхон қилиш учун 4600 йил керак», деган аҳмокона мулҳозасини ҳадеб пеш қиласвермаслик керак. Татар олимлари ўрганиб чиққан маълумотларга биноан, Туркестон мустамлакага айлантирилгандан сўнг маориф иши олдинга эмас, орқага кетган экан. Буни Туркестон генерал-губернаторларидан бирни бўлмис генерал Н. А. Куропаткиннинг ўз кундالигида битган: «Биз маҳаллий аҳолини 50 йил давомида тараққиётдан, мактаб-маорифдан ва рус ҳаётидан четда сақладик», деб битган сўзлари ҳам тасдиқламайдими? Рус тарихчиси ва этнографи В. П. Наливкин эса 1913 йилда ҳукумат томонидан очилган рус-тузем мактаблари ҳеч қандай натижа бермаётгани ҳақида ёзади: Самарқанд, Фарғона ва Сирдарё областларидағи 143 рус-тузем мактабларида 8961 ўқувчи таълим олади, холос — бу аҳолининг 0,17 фоизини ташкил қилган. Мустамлака йиллари давомида маориф ишига ажратилган маблағ умум ҳаражатнинг 0,7 фоизидан 2,33 фоизигача «ўсиб» борган. Агар биз ҳақиқатдан кўз юмиб, Россия Ўрта Осиёга маориф келтириди, деб айтсан, тўғри бўлармикан?

Юқорида айтиб ўтилган ва чор Россиясининг зулм-истибододга асосланган сиёсатини фош қиливчи бошқа далиллар ўша даврда маҳаллий халқнинг аҳволи жуда оғир бўлганини кўрсатиб туриби. Шунинг учун ҳам халқ орасида чор ҳукмдорларига нисбатан бўлган қаҳру ғазаб кучайиб боргани табиий. Жуда кўп ҳолларда истибоддага қарши халқ қўзғолон кўттарарди. Мана шундай ҳаракатларнинг бирни Пўлатхон қўзғолони бўлди. Мақола муаллифи: «Бу қўзғолонга баҳо беришида шу кунга қадар тарихи олимлар ўтасида бирлик йўқ. Бирни уни халқ ҳаракати, иккичилиари реакцион ҳаракат, учинчилари миллий озодлик уруши, тўртничилари ўзаро феодал уруш, бешинчилари эса ҳеч қандай баҳо бермай келмоқдалар», деб ёзади. Ўлашимча, бу ҳаракатга энг тўғри баҳони Пўлатхоннинг душмани бўлмис киши айтиб кетган; қўзғолонни бостиришида фаол қатнашган (ўша пайтда у ҳали капитан эди) генерал Куропаткин олий қўмондонликка юборган маълумотида шундай ахборот беради: «Кураш хон билан эмас, аксинча, енгиж жуда қийинлашган халқ ҳаракати билан бўлди... Аҳоли билан жанг қилиш эса ҳамиша маҳаллий ҳукмдорларга қараганда жуда оғир бўлади».

Пўлатхон қўзғолони том маънода халқ ҳаракати эмас, у энг аввало озодликка чиқиш учун чор ҳукумати зулмига ва маҳаллий феодалларнинг халқ манфаатларига зид қилмишларига қарши қартилганди. Мақолада тилга олинган генерал Троцкийнинг «қўзғолон рус вакилларига қарши кўтарилидиз» деган сўзларини мақола муаллифи ёлғон сўзлар деб айтиди. Тўғри, бунга бир оз ойдинлик киритиш керак. Троцкийнинг сўзлари баъзи олимларнинг, юқорида айтганимиздек, рус мустабид тузуми билан рус халқи ўтасида фарқ йўқдек, уларни бир тушунча сифатида қабул қилишлари оқибатида ҳужжатдан ҳужжатга ўтиб, қўзғолонни қораловчи далил ўрнида фойдаланиб келинмоқда. Хўш, генерал Троцкий «рус вакиллари» дегандা, бу ўлкага яхши максадда келган олим, сайд ёки савдогарни назарда тутган эдими? Албатта, йўқ. Ахир, ўша пайтда босиб олинган ерларда рус қўшинидан, рус мустамлака қонунларини ўрнатиша хизмат қиливчи амалдорлардан бошқа рус вакиллари йўқ эди-ку! Мустабид генералга эса хомоясиз Андижонга ҳужум қилишига баҳона керак эди, холос. Ҳадеганда баҳона топилавермайди, генерал баҳонани ўзи тўқийиди. Босқинчилар учун эса пашшанинг финғиллашиям баҳона бўлиши мумкин, деган экан бир шарқ донишманди. Демак, генералнинг «рус вакилларига қарши» деган сўзини «рус босқинчиларига қарши» деб тушуниш керак.

Мустабидлар қўзғолонни қонга ботирдилар. Мақолада келтирилган Ажаба қишлоғидаги қирғин, бу қишлоқ аҳолисининг мардлиги ҳеч қаҷон халқ хотирасидан ўчмаслиги лозим. Рус ҳарбийлари ўз эрки учун бош кўтартган ҳар бир одамни аёвсиз ўлдирирдилар. 1869 йилнинг 1 июня ида содир бўлган Самарқанддаги қўзғолон тақдири бунга мисол бўла олади. Қўзғолон бостирилгач, шаҳар уч кун солдатлар ихтиёрига топширилади, кейин ўт қўйиб юборилади. Юзлаб одамлар ҳеч қандай сўроқсиз отиб ташланади. Босқинда фаол қатнашган мусаввир В. Верешчагин шундай ёзган эди: «Генерал Кауфманнинг ҳовлимизда ўтириб олиб турли одамларни жазога ҳуқм қилгани кўз ўнгимда туриби: саховатли Константин Петрович офицерлар даврасида ўтириар экан, ҳеч нарса бўлмагандек, бамайлихотир буярарди: отиб ташлансан, отиб ташлансан, отиб ташлансан». Қонли воқеаларни чизиши ҳаддан ташқари севган мусаввир бу сўзларни жазога тортилаётган одамларга ачинишдан эмас, балки «саховатли» Константин Петровичнинг иродаси ва қатъиятига қўйил қолганини таъкидлаш учун қайд этади, албатта.

Қўзғолон бостирилди. Неча романларга мавзу бўладиган Пўлатхон тақдири фожиали тугади: ўз халқи эрки учун курашган 33 ёшли йигит дорга тортилади. Халқ қонини дарё қилиб оқизган, йўлида учраган барча қишлоқлар кулини кўкка совурган, тирик жонин — бола демай, аёл демай, қари демай тиғдан ўтказған генерал Скобелев эса 1876 йилнинг 19 февралида подшоҳ Александар I ҳуқми билан ташкил этилган Фарғона обlastining ҳарбий губернатори этиб тайинланади.

Қўзғолоннинг ҳақиқий ҳаҳрамони халқ эди. Шу сабабдан ҳам «реакцион маҳаллий элемент-

лар бу кўзғолонни бошқариб тургани, улар Россиянинг Ўрта Осиёдаги таъсири кучайиб бораёт-
гаидан кўрқиб, ҳалқни кўттаргани» ҳақида айюҳаннос солиш асоссизидер. Чор ҳукуматининг
мустамлакачилик сиёсатини ёқлаб, яъни кўзғолон русларга қарши қаратилгани учун хонлик
чор кўшинлари томонидан босиб олинди, деб ёзган бир қатор тарихчилар ўз хатоларини англар-
микенлар? Агар англамаган бўлсалар, англайдиган вақт етди.

Чор ҳукумати ҳалқ манфаатларига қарши боргандан соткинлик йўлига ўтган кимсаларни
ўз паноҳига оларди. Кўзғолонга хиёнат қилган Абдураҳмон офтобачи ҳалқ қаҳридан қочиб,
Екатеринославда яшайди ва соткинлиги эвазига ҳар йили 3 минг тилла танга «садақа» олади.
Унинг ўлимидан сўнг хотини билан қизига «садақа» мерос қолади. Мустабидлар хиёнатни жуда
қиммат баҳолайдилар. Бундай сиёсат мустамлака ўлкасида ҳукм сураётган ҳар қандай зўравонлик,
ҳар қандай жабру зулмдан даҳшатли эди. У одамлар кўнглига шубҳа ва хиёнат уруғларини
сочарди. Бундай сиёсат кишилар онгидатчақув ва айгоқчилик билан тўрмушни яхшилаш мумкин,
деган тасавур пайдо бўлиши учун хизмат қиласди.

В.И. Ленин шундай ёзган эди: «Биз миллатларнинг ихтиёрий иттифоқини, бир миллат иккичи
миллатга қандай бўлмасин зўравонлик қилишга йўл қўймайдиган иттифоқни истаймиз, тўла
ишончга, кардошларча бирликини аниқ тушуниб олишга, тўла ихтиёрийликка асосланадиган
иттифоқни тушунамиз». Ленин васиятлари қандай амалга оширилгани алоҳида бир мақолага
мавзу бўлиши мумкин.

Мен фақат чор Россияси юргизган мустамлака сиёсатининг айрим белгилари жуғрофий
номларда ҳалигача сақланиб қолаётгани ҳақида тўхтамоқчиман. Масалан, Тошкентга яқин бир
жойни одамларимиз ҳамон шаҳарни қонга белаган генерал номи билан «Черняевка» деб аташади;
Самарқандда esa шаҳарни босиб олиш чоғида ҳалок бўлган босқинчиларга ўрнатилган ёѓорлик
хозир ҳам кўр тўкиб турибди. Бу ҳақорат эмасми? Юртимизга мусаввир сифатида эмас, босқинчи
сифатида кириб, бир қўлида мўйқалам ушлаб қонли жанггоҳларни измагану бир қўлида бешотар
тўтиб, одамларни қирган ва бу ҳақда мароқланиб мактублар битган В. Верещагиннинг «улуг рус
мусаввири» эканлиги пеш қилиниб Тошкент кўчаларининг бирига унинг номи берилганини ким
оклади, ким изоҳлайди? Наотки, бу интернационализм учун хизмат қиласди, деб ўйладиган
зот ҳали ҳам тирик бўлса?

Қайта куриш бўрони Сталин қатағони, турғунлик йиллари булуутларини тезроқ қувиши,
дилларимизни ёруғ нўрга — ҳақиқатга шерик қилиши керак.

Ҳайдарбек Бобобеков

ИСЁН

Утмишга тарихий масъулият хисси билан ва тарихий ҳақиқат асосида баҳо бермоқ керак.

М. С. Горбачёв

Ўрта Осиёning тарихида энг узок давом этган ҳалқ ҳаракатларидан бири Пўлатхон қўзғолони ҳисобланади. Аммо унга баҳо беришда шу кунга қадар тарихчи олимлар ва ёзувчилар ўтасида ҳамфирклик йўқ.

Бирлари уни «ҳалқ ҳаракати» деса, иккинчилари «реакцион ҳаракат», учинчилари «миллий озодлик кураши», тўртичинчилари «ўзаро феодал уруши» деб атайдилар. Бешинчилари эса бу ҳақда лом-мим демаслини маъқул кўрадилар.

Хўш, Пўлатхон қўзғолонига (1873—1876 йиллар) бундай ҳар хил қарашибнинг сабаби нимада? Фикримизча, бунинг боиси қўзғолоннинг маълум босқичида чор Россияси мустамлакачиларига қарши ғазовот ўзлон-етилишидадир. Айрим олимларимиз мусулмонлар туғи русларга қарши кўтарилган деб қарашибди. Ғазовот русларга қарши эмас, балки чор Россияси мустамлакачиларига қарши эди.

Қўқон ҳонлиги фуқароси жуда аянчли аҳволда эди. Ўзаро феодал урушлар тез-тез бўлиб туради. Бунинг устига, чор Россияси кўшинлари. 1853 йили Оқ Мачитни, 1864 йили Туркистон ва Чимкентни, 1865 йили эса Тошкент ва унинг атрофидаги шаҳару қалъаларни босиб олди. 1867 йили қарабам улкада Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилди. Натижада Қўқон ҳонлиги ерлари кескин равишда қисқарди. Ҳонлик хазинасига тушётган даромад чўғи пасайиб қолди. Шунинг учун Худоёрхон меҳнаткашлар зимишасига кўшимча солиқлар юклади. Ҳалқ қашшоқлашиб кетди; норозилик кучайди.

Қўқон ҳонлигининг Андикон ва Наманган вилоятларида айрим қўзғолонлар бўлди. Бир гурӯх бой-феодаллар бу вазиятдан фойдаланиш ниятида ҳонзода қидира бошладилар. «Ансоб ас салотин ва таворихи ал Ҳавоқанд» номли, кўлёзмада бундай маълумот берилади: «Ҳон давлатидан путур кетди. Кундин-кун атроф ва жавониблардин фитна пайдо бўлди. Андоғким, то баъзида мундуз жамоасидин Маъмур деган қирғиз бир неча қароқчиларни ҳамроҳ айлаб, закувотга борган мулозимларни тутуб ўлдуруб, пулларини олиб сарф қилиб, одам йигиб, жамоат бўлуб Жалолобод ва Ҳонбод қишлоғини чоғиб ва тарож килғонида Худоёрхон Андиконда туруб, Андикон аскарига фармойиш қилди. Эрса суръат бирла бориб мақобил бўлуб, урушуб қирғизларни қочирдилар. Жамиятлари паришон бўлуб бир нечаси ўлуб ва бир нечаси банди бўлуб кўлга тушди. Таъба ва сиёсат учун барчасини ўлдурдилар. Маъмур тирик қочиб кетди. Ва бир неча вақтдин сўнг яна ўғри қирғизларни жам қилиб ва бир неча бийларни вассаса қилиб, жамоат бўлуб ўзгант қўрғонига кириб кураш бошлади. Худоёрхон Исо Авлиёни Шахриҳон аскари бирла, Холназор туркни турк аскарлари бирла буюрди. Булар суръат бирла бориб, урушуб қочурдилар. Яна бир неча бийлар ва калоншавандалари банди бўлуб тушти. Эрса арзиялари мақбул бўйли, бандиларга меҳрибонлик қилиб, саруло бериб ва насиҳатлар айлаб озод қилиб юбордилар. Ҳануз бул муноқишилари саранжом тобмай, ўш устидаги қирғизлар жамоат бўлуб, Аробон келиб ўрдани босиб ва бир неча асбоб ва слотларини олиб тоққа чиқиб кетди.

Абулқосим жинни ҳоким эрди. Анбурдин чиқиб қочиб кутули. Эрса Худоёрхон воқиф бўлуб, Марғилон ҳокими Сulton Муродбек укосига Абдураҳмон офтобачини қўшуб, кўб аскар бирла буюрди. Булар бориб урушуб қочурдилар. Қирғизлар паришон бўлуб кеттилар. Бир неча бийлар, чуончи Умарбек, Абдураҳмон шайтон ва Қорақул бий ва Сулаймон ўғри ва бир неча қирғиз бийлар бирла кўлга тушти, кўп обрў бирла келиб ҳонни кўруб, мuloқат қилиб, дуо айладилар. Филжумла хотиржам бўлдилар. Эрса Мусулмонқул деган қирғиз-қипчоқ урушдин қочуб, бир неча қирғизлар маслаҳат айлаб ҳонзода топмоқ учун Бухоро тарафига бориб, Пўлатхон валад Муродхонни олдиға бориб вассаса қилиб экан. Пўлатхон қабул қилмабдур. Андин ноумид бўлуб, Ўрганжга — Маҳаммад Алихон ўғли Музаффархоннинг олдиға бориб неча кун түруб вассаса қилдиким, ҳамма ҳалойик иттифон бирла сизни хон қилиб, ота таҳтига ўлтурғузмоққа фотиҳа ўқубмиз, сизга буордилар, ҳамма ҳалойик сизга мунтазир турубдирлар, дебди.

Музаффархон айтибдики: «Сиз қирғиз ҳалиқининг эътиборларинг йўқтур. Қаландархон акамни ҳам олиб бориб, Мурғзор қишлоқда ўлдуруб қўйдинглар. Алҳамдулилло авқот баҳузур». Мусулмонқул ноилож қайтиб Тошкандга келди. Эрса Муҳсинбойнинг ўғли Мулло Абдулмў-

миннинг ҳовлисига қўнуб эрди. Унда бир мулло Исҳоқ деган қирғиз бола Номдонг деган мавзууда носфурушилик қилур экан. Абдулмўмин айтдики: «Эй, аҳмоқ қирғиз, шул қирғиз болани Пўлатхон деб олиб боргил, иш саронжом топканда Бурхон — Тоҳур», деди.

Эрса маъқул бўлуб, ўшал қирғиз болани олиб Аблиғ устидин ошиб, Чуст устиға келиб қўшунга қўшулди. Қирғизлар хурсанд бўлуб, шодиёна кўйдилар, оқ кийгизга солиб хон кўтордилар». (Ўз: ФА Шарқшунослик институти, қўлэзма, инв. № 3753, 156—158-вараклар).

Мулло Исҳоқ Мулло Ҳасан ўғли 1844 йилда Марғилон шаҳрига яқин Уҳна қишлоғида туғилган. Отаси Марғилондаги Оқ мадрасада мударрислик қилган. Дастлабки маълумотни Мулло Исҳоқ уйда олган. Кейин Кўқондаги Тунқотар мадрасасида ўқиган. 1867 йили ўқиши ташлаб, Сўх атрофидағи кўчманчи қирғизлар орасида икки йил яшаган. Сўнгра ўз қишлоғида, кейин Андижондаги масжидлардан бирида имомлик қилган, савдоғарлик билан ҳам шуғулланган. У Тошкентда Абдулмўмин доддоҳ билан танишиди ва шу ерда қолади. Юқорида айтилганидек, мулло Исҳоқнинг соҳта Пўлатхон бўлишини таклиф этадилар. 29 ёшли Исҳоқ эса рози булади.

10 мингга яқин қўзғолончилар Чотқолдан Олабука дараси орқали ўтиб Косонни босиб олади-лар. Уларга қарши хон қўшинлари юборилади. Тўракўрғон атрофида жанг бўлади. Бу жангда Мусулмон қирғиз ҳалок бўлади, қўзғолончилар мағлубиятга учрайди. 300 га яқин қирғизлар асирга олинади, Пўлатхон (Мулло Исҳоқ) тоққа қочади, бошлиқлардан бири бўлган Мўмин эса Чотқолга қайтади ва у ерда рус қўшинлари томонидан қўлга олинади...

Кейин яна бир неча марта жанглар бўлди ва қирғизлар мағлубиятга учради, Пўлатхон эса Сайд Бобобекнига яширинди. Ғалаба қозонган Худоёрхон, қўзғолонни баҳона қилиб, аҳолига маҳсус солиқ солади. Натижада норози бўлган 1700 қирғиз оиласи руслар томонига ўтиб кетди. Кўқон хонлигининг бир неча жойларида ғалаёнлар бўлиб турди, аммо муваффақият қозона олмади. Бунинг асосий сабаби, кўчманчи қирғизлар ўтроқ аҳоли билан бирлашмади. Шунга қарамай, ўтроқ аҳоли қўзғолончиларга хайрҳоҳ эди.

1873 йилнинг баҳорида яна ғалаёнлар бошланди. Кўқон хонлигининг турли вилоятларида омманинг чиқишилари ва айрим тўқнашувлар давом этди. Пўлатхон тарафдорлари улар билан алоқа ўрнатишга уринишиди.

1874 йиль 7 ноябрь куни Кўқонга рус дипломати А. А. Вейнберг келиб, 20 кун давомида қўзғолон сабабларини ўрганди. Сўнгра, Тошкентга қайтиб ҳисобот ёзи. Унинг фикрича, қўзғолонга олов ёқаётган кимса — машҳур Мусулмонқул мингбашининг ўғли Абдураҳмон офтобачи бўлиб, ўзи қўзғолонда иштирок этмай, қулай фурсатни пойдай турган эмиш.

Вейнбергнинг ёзишича, меҳнаткашлар, миллатидан қатъий назар, қўзғолончиларга ҳамдардлик билдиримоқда экан. Низо асосан қабила бошлиқлари ўртасида, яъни бой-феодалларнинг ўзаро лавозим ва мансаб талашишлари натижасида пайдо бўлмуқда...

1874 йилга «Санкт-Петербургские ведомости» газетасининг 268-сонида берилган хабарга қараганда, 1874 йилги қўзғолон деярли умумий бўлиб қолди: у қирғиз ва қипчоқларни бирлаштириди, ҳаттоқи хон қарамоғидаги ўтроқ ҳалқ ҳам қўзғолончилар томонига ўта бошлади».

Архив маълумотларига кўра, 1874 йилги қўзғолон ноябрь ойининг охирига бориб вақтинча тўхтайди. Бунинг сабаби бор эди, албатта.

Кўқон хонлиги асосан аграр мамлакат бўлганлиги туфайли далалардаги ҳосилни йигиб олиши керак эди. Бундан ҳамма бирдай манфаатдор эди. Агар минг-минглаб эрқаклар (ъяни, асосий соғлом ишчи куни) жанг билан овора бўлса, кўн экиззорлар пайхон қилинса, албатта, даромад анчча камаярди. Буни қарама-қараша томонлар жуда яхши тушунарди.

1875 йилнинг баҳорида қўзғолон яна бошланди. Қоратегин чегарасида қўзғолончилар томонида Худоёрхоннинг невараси Назарбек, Узгант атрофида эса Пўлатхон қўшинлари пайдо бўлди. Уларга қарши хон қўшинлари жўнатилди. Абдураҳмон офтобачи, Исо Авлиё ва Саримсок Эшиковаси қўшинга бошлиқ этиб тайинланган эдилар. 1875 йил 17 июль куни Абдураҳмон офтобачи ва Исо Авлиё ўз қарамоғидаги қўшинлари билан қўзғолончилар томонига ўтиб кетишиди.

Шу кунлари Кўқонда полковник М. Д. Скобелев билан А. А. Вейнберг бор эдилар. А. А. Вейнберг Худоёрхон хузурига қириб, у билан сухбатда бўлди. Сухбат чоғида рус дипломати Туркистон генерал губернаторининг Худоёрхондан нисбатан норозилигини айтди. Буни эшитган хон ўзини ноқулай сезиб, бир неча бор К. П. Кауфманни ҳурмат қилишини тақрорлади. Керак бўлса, ундан қўзғолонни бостириш учун ёрдам сўрамоғлигини билдириди.

Вазият қалтилиги учун А. А. Вейнберг 1875 йил 18 июлда Насриддинбек бошлиқ қўзғолончилар томонига ўтганлиги ва ўш, Наманган, Андижон, Асака шаҳарлари босиб олинганлиги ҳақида Кўқонга хабар келди. 20 июлда эса Султон Муродбек (Худоёрхоннинг укаси) қўзғолончилар сафига қўшилди ва улар Марғилон шаҳрини эгаллаб, Олиириққа яқинлаша бошлайдилар.

Кўплаб тарихи олимлару ёзувчиларни Пўлатхон қўзғолонига баҳо беришда иккىлантирган ва ҷалқаштирган ҳодисалардан бири — ююри табакадаги феодалларнинг қўзғолончилар томонига ўтганлигидир. Бу ҳодисани шарҳлашда бир нарсага этибор бериш лозим. Улар Худоёрхон мағлубиятга учрашига ишонч ҳосил қилиб, ўз мавқеларини, жонларини сақлаб қолиш ва имконият бўлиб қолса, қўзғолонни ўз манфаатларига бўйсундириб, кўтиргочо ҳонзодани таҳтга ўтқазиш ниятида эдилар. Уларнинг асл ниятларидан ҳалқнинг хабари йўқ эди. Боз устига, ўша йиллари омма «одил» хон топилишига ишонарди. Абдураҳмон офтобачи, Исо Авлиё, Насриддинбек ва Султон Муродбеклар қўзғолончилар томонига ўтаетганиларида Пўлатхонни «валиҳад» деб тান олдилар, ҳали унинг соҳта «хон» эканлигини билмасдилар.

Худоёрхоннинг аҳволи жуда ҳам оғирлашди. Буни тушунган ҳолда у Туркистон генерал-губернаторига ёрдам сўраб, 1895 йил 20 июль куни хат ёзи: «...Кийин ва баҳтсиз дамларда энг ишонарли деб ўйлаган одамларим, жумладан, Мулло Исо Авлиё, Абдураҳмон офтобачи ва Ҳақназар парвоначи ўз қўшинлари билан менинг душманим бўлмиш исенчи қирғизларга қўшилишиб, менга қарши уруш қилишиди. Сиздан, Олий ҳазратдан шу кунга қадар кўп яхшиликлар

кўрдим. Сиз бу сафар ҳам ҳакиқий ёрдам бераб, мени қўллаб-кувватлайсиз, деб умид қиласман. Мен ўзимни ва Кўқон хонлигини Олий ҳазратлари, жаноб Император ҳимоясига топширдим. Сизга дўстона илтимос билан мурожаат қиласман; Кўқон шахрига рус армиясини ва артиллериясини тезда жўнатиб, исёнивларининг мақсадини пучга чиқаринг. Умид қиласманки, Сиз бу илтимосимни бажо этасиз...» (ЎзССР МДА, ф. И-715, оп. 1 ед. хр. 63, 48 б.)

Лекин рус кўшинларининг тезда Кўқонга етиб келишига ишончи бўлмаган Худоёрхон Тошкентта қочмокчи бўлади.

22 июль (1875 йили) куни эрталаб маълум бўлди, хоннинг иккинчи ўғли Мұхаммад Аминбек 4000 нафкар билан кўзғолончилар томонига ўтиби ва Абдураҳмон офтобачининг илғор кўшинлари Коровултепага яқинлашиб қолибди.

Эрталаб соат ўнларда Худоёрхон ўрдадан чиқиб, шаҳар аҳолиси унинг қочаётганини билиб қолмаслиги учун Катта Ғозиёғлик дарвозаси томонига бормай, қарама-қарши тарафда жойлашган Мўй Муборак дарвозаси томон равона бўлди. Сунг Бешариқ томонига жўнади. А. А. Вейнберг, М. Д. Скobelев ва улар ённаги казаклар ҳам Худоёрхонга қўшилишиди. Улар Хўжанд томонига қочишиди. Бундан хабар топган кўзғолончилар уларни қувлаб кетишади, аммо етолмайдилар. Факатгина 30 аравани қўлга туширишади. Аравалардан биррида хон архиви бор эди. Унинг аҳамиятини билмаган омма кўп ҳужжатларни ёқиб ташлади.

Худоёрхонга унинг кичиги ўғли Үрмонбек, Отабек ноиб, мулло Маъруф, бир неча қариндошлари, жами — 643 нафар киши, шу жумладан, 350 қуролланган аскарлар ҳамроҳ эди.

Худоёрхон Тошкентта келиб Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфман билан учрашади. Иккинчи куни эса Худоёрхон Оренбургга жўнатилади. Худоёрхон кейинчалик Оренбургдан қочиб Ҳиндистон орқали Маккага ҳажга боради ва Кўқонга қайтмоқчи бўлиб, маҳфий йўлга чиқади. Аммо йўлда касалга чалинадиу 1884 йили Афғонистонда вафот этади.

Кўқон таҳтига Насриддинбек хон қилиб ўтқазилади. Бу ҳақда «Тархи Фарғона» номли қўллэзмада шундай жумлаларни ўқйимиз: «Марғилонда Султон Муродбекни Ҳўқандға хон қилмоқчи бўлуб аҳду паймон қилиб турғонда Насруллодин одам боруб офтобачиға эллик минг тиллога шарт қилиб, Насруллони хон қилмоқ муддаосида бўлуб, зоҳири ғазовот ғазовот эълон қиласми. Бундан кўзланган асосий мақсад — ҳалқни бир байроп, остига бирлаштириб, ташаббусни ўз қўлига олиш ва Пўлатхонни сиёсий майдондан четлатиб ундан кутулиш эди.

Бундан хабар топган Пўлатхон ғазабланади ва уларга қарши кураш олиб боради. Мехнаткаш ҳалқ уни қўллаб-кувватлайди. Натижада граҳданлар уруши бошланишига озгина қолади. Хонликдаги вазияти тушунган ҳолда Абдураҳмон офтобачи Туркистон генерал губернаторлигига қарши чиқади, Кўқон хонлигининг эски чегарасини тиклаш баҳонасида ғазовот ғазовот эълон қиласми. Бундан кўзланган асосий мақсад — ҳалқни бир байроп, остига бирлаштириб, ташаббусни ўз қўлига олиш ва Пўлатхонни сиёсий майдондан четлатиб ундан кутулиш эди.

Шу босқичда Пўлатхоннинг дунёқарашида туб ўзгариш бўлди. Катта лавозимдаги бой-феодаллар ҳалқ манфаатини менсимасдан, фақат ўз манфаати учун минг-минглаб меҳнаткашни курбон қилишга тайёрлигини тушунди.

Пўлатхон (Мулло Исҳоқ) Тошкентга қарши юриш бошлагандан рус қўшини кучлилигини яхши биларди. Аммо мавжуд вазиятда Пўлатхон ғазовотга қарши чиқа олмас эди. Чунки аҳоли ислом кучи билан ғайридинлар устидан ғалаба қомоамиз, деб ўларди.

Пўлатхон ғазовотга қарши бўлса-да, лекин уни расмий, равишда маъқуллашга мажбур бўлди: дастлабки ойларда у суст ҳаракат қилди ва жангларга ўз қўшинини олиб кирмади. Чунки сафодшларини сақлаб қолиши шарт эди.

Кўқонликлар аввал Қурама уездини озод қилмоқчи бўлдилар: ўша томонга 2000 қуролланган кишини жўнатдилар. Улардан 1000 нафари Аблиқа, 500 таси Бўкага, қолган 500 нафари Қорақияга келди. Булардан ташқари, яна бир неча отрядлар Оқча қишлоғидан Паркентга ўтмоқчи эди; Кўшработ юкорисида ҳам қуролли навкарлар шай бўлиб туршиарди.

7 август (1875) кеч соат 5 да бу ҳақда генерал Головаёвга хабар беринади. Аблиқ қишлоғининг оқсоқоли эса кўқонликларнинг сони 10 мингга яқин эди, деб таҳмин қиласми. Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфман бу хабарни билиб, тез суръат билан 1-ўқчи батальонни, 4-отлиқ артиллерия билан 400 казакни кўқонликларга қарши жўнатади. Бундан кейин Санкт-Петербургга телеграмма юборади; 10 минг кўқонлик Туркистон генерал-губернаторлигига ҳужум қиласми, деб таъқидлайди ва кўқонликларга қарши уруш олиб бориш учун 200 минг сўм пул қарз олишга руҳсат сўрайди. Телеграммани Россия императорига кўрсатишади. У эса 10 минг рақамининг ёнига: «Эҳтимол бўрттирилгандир», 100 минг сўмнинг ёнига эса: «Бажариш керак», деб ёзиб қўяди. Бу эса урушга расмий русхат эди.

9 август (1875 йили) куни К. П. Кауфман буйруқ чиқаради, расмий уруш бошланади. Чор Россияси қўшинлари билан кўқонликлар ўртасида ҳарбий тўқнашувлар рўй беради. Биринчи жиддий, жанг ўрғози дарасида бўллади. У ерда 800 кўзғолончи турарди. Полковник Егаштин 100 аскар билан ҳужум қилиб, 500 кишини ҳалок этади, тирик қолганлар эса қочиб кутулишади.

13 августда (1875 йили) Туркистон генерал-губернатори, генерал-адъютант К. П. Кауфман кўқонликларга мурожаатнома юборади. Унда: «Сизларнинг бошлиқларингдан бири русларга қарши уруш бошлади. Бу урушдан нима чиққанини биласизлар. Аслида, мен сизларни жазолашим керак. Лекин агарда сиз кўқонликлар қипчоқ ва қирғиз халқининг душмани бўлмиш бузғунчи офтобачини ушлаб менга топширсаларинг, мен сизларнинг гуноҳларингдан ўтаман. Фақат шундагина мэн сизларга тўла «комонлик» эълон қиласман» (Ўз. ССР М. Д. А., ф. И-715, оп. 1, ед. хр. 63, л. 160) дейилган.

Бирок мурожаатнома ҳеч қандай таъсир қилмайди. Аксинча, барча шаҳар ва қишлоқлар кўзғолончиларга қўшилади. Офтобачи ҳалққа түғ ва нишонлар беради, қуроллантиради.

14 августда Абдураҳмон офтобачи қўшинини Саримович кўмондонлигидаги отрядга қарши олиб чиқиб, 4 соат давомида жанг қиласми. Кўқонликлар мағлубиятга учрайди.

16 августда эса Ажабек билан Рустамбек йигитларига рус офицери Геруа 60 казак ва 800 қирғиз аскарлари билан ҳужум қиласми. (Ўз ССР М. Д. А. ф. И-715, оп. 1, ед. хр. 63, л. 227.)

Рус кўмандони қўқонлик қўзғолончиларга қарши кўраш давомида қирғиз йигитларидан «унумлих» фойдаланган эди. Айниқса, Шабдон Жонтоев ўз йигитлари билан жонбоъзлик кўрсатган. Улар Пўлатхон қўзғолонини бостиришда фаол қатнашадилар. Бу ҳеъда тўлиқ маълумотни СССР География жамияти архивида сақланаётган ҳужжатларда кўришингиз мумкин (Географическое общество СССР, ф. 65, оп. 1, ед. хр. 11, л. л. 581—588).

22 августда (1875 йили) Маҳрам қалъаси останасида жуда каттиқ жанг бўлди. Кўпглаб қўзғолончилар ўлади, босқинчилар томонидан бир штаб офицери (А. П. Хорошин), 5 оддий солдат, 1 йигит ҳалои бўлди, яна 1 штаб офицери (полковник Скобелев) ва 7 солдат яраланади.

Сўнгра рус қўшилари Кўқон томон юриш қўйдилар, жангиз шаҳарга киришади. Абдураҳмон офтобани 31 августда К. П. Кауфманга хат ёзиб, ундан омонлик ва тинчлик сўрайди. Аммо генерал ундан ўзи келиб таслим бўлишини талаб қўлади. Бунга офтобани рози бўлмайди.

Тошкентда яшовчи қозоқ бийлари Кауфманни ғалаба билан табриклилар адрес жўнатдилар, унинг охирида 12 та имзо туар эди (ЦГВИА СССР, ф. 1393, оп. 1, ед. хр. 81, л. 522).

Генерал-губернатор К. П. Кауфман марғилонликларга хат йўллаб, Пўлатхонни ушлаб рус кўмандонига топширишни талаб қўлди, аммо бу талаб бажарилмайди, чунки Пўлатхон Марғилондан узоққа кеттган эди.

К. П. Кауфман кўл остидаги барча қўшиларини отлиқ артиллерию билан бирга Абдураҳмон офтобани орқасидан жўнатади. Улар қўзғолончиларга Минтепа қишлоғи ёнида етиб олишади ва шиддатли жанг бўлади; Қўзғолончилар сони 5000 нафар эди. Улар мағлубиятга учрайди, кўпчилик ҳалок бўлади, тирик қолганлари қочиб кетади. Абдураҳмон офтобани 25 киши билан Ўзгангита қочади. Шу муносабат билан К. П. Кауфман шундай деб ёзган эди: «Офтобани қочишга мажбур бўлди, унда қўшин йўқ ва шунинг учун унинг ортидан қўшин билан қўвлашнинг ҳожати йўқ. Унинг яқинлари ва оз-моз бўлса ҳам таъсир этадиган одамлари одимдига бўйин этиб келдилар» (ГПБ им. Ленина, отдел рукописей, ф. 169, оп. 65, ед. хр. 26, л. 1). К. П. Кауфманнинг сўзига қараганда, унга энг яқин ёрдам кўрсатган ва қимматли маслаҳатлар берган шахс Мирзо Ҳаким парвоначи бўлган. Шунинг учун рус императоридан унга генерал-майор узвони беришни илтимос қиласди.

21 сентябрь (1875 йили) К. П. Кауфманга Марғилон шаҳрининг қозираиси Мулло Маҳаммад Али ва Боки Муҳаммад доҳдо хабар беришадики, Пўлатхон 400 киши билан тогда тургай эмиш ва турли жойларга ишончли одамларини жўнатиб, аҳолига қўзғолончиларга қўшилишни таклиф этишмоқда экан.

Абдураҳмон офтобачининг мағлубиятга учраганига сабаб — у Пўлатхондан юз ўғиради, Насриддинбекни хон қилиб кўтарди. Натижада қўқонликларининг кучи иккига бўлинниб қолди ба бир-бирларини таъсирилди.

22 сентябрь (1875 йили) Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфман Марғилон шаҳрига Насриддинхонни чакириб, 22 моддадан иборат битимга имзо ҳектиради. Бунга биноан Кўқон хонлигининг Сирдарёнинг ўнг соҳилидаги барча ерлари, шаҳар ва қишлоқлар Туркистон генерал-губернаторлигига ўтди. Шу муносабат билан янги чегара белгилаб чиқилди. Бундан ташқари, Кўқон хонлиги ҳар йили 500 минг сўмдан товон тўлаши шарт эди. Битимда бир неча камситувни шартлар бор эди. Бу ҳам камлик қилгандай, қўшимча шартнома тузилди, рус қўшиларни Марғилонга яқинлаштаётганда Абдураҳмон офтобани 10 минг куролланган кишилар билан шаҳар ёнида турганинг, марғилонликлар эса уларга қарши чикмaganликларини баҳона қилиб, Марғилон вилояти аҳолисига қўшимча 125 минг тилло (500 минг сўм) жарима солинди. Оқибатда меҳнаткаш ҳалқнинг сабр косаси тўлди. Ҳалқ Пўлатхон атрофига жипслашди. Рус қўшилари кетиши биланоқ марғилонликлар кўзғолон кўтардилар.

Абдураҳмон офтобани Пўлатхоннинг «хон»лигини тан олиб, у билан ярашди ва ўз тарафдорлари билан қўзғолончиларга қўшилди.

Генерал М. Д. Скобелевнинг сўзига қараганда, шу вақтда икки куч бирлашиб, руслар «босиб олган хонлик ерларини» қайтариб олмоқчи бўлишади. Бундан яққол кўриниб турбидики, қўзғолоннинг янги босқичи миллий озодлик характеристига эга бўлиб, у мустамлакачиларга қарши» уруш эди, деб айтишади ва уни «реакция» деб баҳолашади. Бу мутлақо нотўғри фикр. Чунки чор Россияси амалдорлиру генерал Троцкий ҳам худди шундай фикрни илгарӣ сурған эдилар.

Архив маълумотларга қараганда, Пўлатхон билан Абдураҳмон офтобачи бирлашгандан сўнг, андиконликлар Насриддинхонга қарши қўзғолон кўтарадилар. Уша пайтда Андикон шаҳрида рус вакилларидан А. Л. Кун ва Петровский бор эдилар. Шунинг учун генерал Троцкий: «Кўзғолон рус вакилларига қарши кўтарилди», деган баҳонада Андиконга ҳужум қилмоқчи бўлади. Аслида эса, А. Л. Куннинг гувоҳлии беришича, «Бу ғаләённинг, менинг комил ишончимга кўра, бизга даҳлдорлиги ва ҳеч қандай алоқаси йўқ эди» (А. Л. Кун. Очекр Ҳокандского ханства, отдельный оттик из Известий ИРГО, СПБ., 1876, т. XII, с. 3).

Андикон шаҳрида ўзбек, кирғиз ва қыпчиқлар йиғилишиб, «шаҳарни охирги кучимиз қолгунча ҳимоя қиласиз», деб қасамёд қилишади.

Марғилон шаҳрининг аҳолиси илтимосига биноан, Пўлатхон 1000 отлиқ аскарни Марғилон шаҳрига жўнатади. Марғилон тўраси эса уларга ўзининг 2000 отлиқ йигитларини қўшиб, Султон Муродбек қўшинига қарши юборади. Икки қўшин ўртасида жанг бўлади. Қўзғолончиларнинг омади келмайди. Лекин 2—3 кундан кейин Султон Муродбек қочишига мажбур бўлади, қўшини эса тарқалиб кетади, бир қисми эса Пўлатхон тарафига ўтади.

1 октябрь куни (1875 йили) эрталаб соат 8 да генерал-майор Троцкий Андикон шаҳрини забт этиди. Жангда рус аскарларидан 2821 киши қатнашади (Тошкентни босиб олишда 1952 киши қатнашган эди). Ҳужум кўшиларидан 7 киши ҳалок бўлади, 59 киши эса яраланади.

Рус қўшиларни кундузи соат 2 да шаҳардан қайтиб чиқишади.

Кўқон шаҳрида ҳам қўзғолонга тайёр гарлик кўрилмоқда эди. Бундан хабар топган К. П. Кауфман 2. октябрда (1875 йили) Насриддинхонга хат ёзади. Қўзғолон бошлиқларидан савдогар Миролим, хазиначи Мирзаолим шиговул, Мулло Абдулло Карим ва Маҳмудхон удайчини ҳибсга олиб, лозим топилса, «уларни қатъ этишига буйруқ бериш таклиф этилади. Насриддинхон Миролим ва Мулло Абдулло Карим шиговулини ҳибсга олади. Маҳмудхон тўрани эса акаси Муҳаммад Саидхон билан бирга К. П. Кауфман ихтиёрига жўнатади ва генерал-губернаторга: «Хоҳласангиз

Сибирига жўнатинг, истасангиз қатл этинг», деб хат ёзади (ЦГА УзССР, ф. И-715, оп. 1, ед. хр. 64, пл. 58—73). Бундан Кўқон ахолиси норози бўлади.

9 октябрь (1875 йил) куни эрталаб Кўқон шаҳрида қўзғолон бошланади. Кўзғолончилар хон ўрдасига ҳужум қилишади. Бу ҳужум З соат давом этади. Насридинхон ўрдадан кочиб кетишга мажбур бўлади. Кўзғолонда шаҳар атрофидаги қишлоқ ахолиси ҳам фаол иштирок этади. Жангда Отабек ноиб ҳалок бўлади. Султон Муродбек асирга олиниди, Мирза Ҳаким парвоначининг уйи талон-тарож қилинади ва ёндириб ташланади.

Шундай килиб, Пўлатхон Кўқон хонлигига ягона ҳоким бўлиб қолади. У иложи борича Кўқон хонлиги ва Туркистон генерал-губернаторлиги ўртасидаги низоларни тинч йўл билан ҳал этишга интилади. Аммо К. П. Кауфман буни хоҳламас эди. Бунга 1875 йил 19 августда содир бўлган воқеа яққол мисол бўла олади.

Туркистон генерал-губернаторлигига қарашли қирғизлар 19 августда Кўқон хонлигига тобе яйловдаги қирғиз-қипчоқларга ҳужум қилиб, уларнинг тия ва отларини, 28 ўтовини олиб кетишади. Қирғиз-қипчоқлар Пўлатхондан мадад сўраб мурожаат қилишади. Пўлатхон волость бошлиқлари бўлмиш Каримбек, Дехқонбай, Аҳмадбек, Содиқбай, Карим Мирзо, Тўтибекбай ва Нанайларга хат ёзиб, ўғирланган нарса ва буюмларни, тия ва отларни топиб эгаларига қайтаришни сўрайди. «Бундай аҳмокона ишлар икки давлат ўртасида низо чиқарши мумкин», деб ёзди. Хат нусхасини Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфманга кўрсатишади. У: «Оқибатсин қолдирилсин», деб ўз қўли билан резолюция қўяди. (ЦГВИА СССР, ф. 1393, оп. 1, ед. 85, л. 616).

Пўлатхон обрўси кундан-кўн оша боради. Ҳаттоқи Туркистон генерал-губернаторлиги волостларида ҳам қўзғолончилар тарафдори кўпаяди. Айрим жойларда қуролли чиқишилар бўлиб, Пўлатхон томонига ўтадилар. Бунга маствоҳликлар яққол мисол бўла олади.

Айрим тарихчи олимлар Маствоҳдаги қўзғолонни Пўлатхон қўзғолонига ҳеч қандай алоқаси йўқ, у реакцион характерда эди, деб айтишади. Бу нотўри ва хато фикрdir.

8 ноябрь (1875 йили) куни маствоҳликлар Кўқон хонлигидаги қўзғолонга кўшилишга қарор қилдилар. Улар волость бошқарувчиси Мирзо Ҳакимни асирга олиб, Кўқонга жўнатишади ва Пилдироқ қишлоқ қозиси Мулло Хўжани ҳам ҳибсга олишади. Маствоҳликлар Қаландар Мирохунни ўзларига бошлиқ қилиб сайдайдилар ва Пўлатхон номи билан Фан, Яноб, Фалгар, Қўштут, Могиёнда қўзғолон кутаришини топширишади. Дастраб Мамтич, Вишоб, Шаботкиболово, Шаботкепоёни, Дархўтчоғар ва Патут қишлоқлари ахолиси қўзғолонга қўшилиб, пул ва озик-овқат юборишади. Қаландарнинг обрўси айниска 12 ноябрдан кейин кўтарилиб кетади. Шу куни Пўлатхон унга тўқсона унвони берганлиги ҳақида ёрлиқ ҳамда 1200 сўм пул, 200 та чопон, 6 та от юборган эди.

Зарафшон округида А. Абрамовнинг бўйруғига биноан штабс-капитан Арандаренко бошлиқ жазо отряди тузилиб, Маствоҳ қўзғолонини бостиришга жўнатилади. Улар қаршилик кўрсатган қишлоқларни ер билан яксон қилишади, ахолисини эса ёшу қарини демай аямасдан ўлдирадилар.

Масалан, 18 ноябрь (1875 йили) куни эрталаб соат 7 да Пичугин бошчилигидаги жазо отряди Ашаба қишлоғига ҳужум қиласди. Архив-материалларига қараганда, Ашаба ахолиси қаттиқ қаршилик кўрсатади, улар кечирим ҳам сўрашмасдан қўлларида қурол билан ҳалок бўладилар, аёллари эса пичноқ билан рус солдатларига ташланадилар, уларга тош отадилар. Ахоли ёппасига, шу жумладан, гўдак ва қариялар ҳам ўлдирилади, қишлоқ ёқиб ташланади (ЦГА УзССР, ф. И-715, оп. 1, ед. хр. 66, л. 201).

19 ноябрда полковник Пичугин Ашт орқали Оқкарга қайтади. Маствоҳдаги қўзғолон яна бир неча ой давом этади, қаттиқ жанглар бўлиб туради. 1876 йил 19 дан 20 январга ўтар кечаси Маствоҳ қўзғолончиларининг бошлиғи Қаландарбек Мадрушка қишлоғига асирга олиниду тинчлик ўрнатилади.

Кўқон хонлигига эса кураш давом этмоқда эди.

20 ноябрда (1875 йили) Пўлатхон душманга қарши 400 кишини Оқкарга юборади, 21 ноябрда эса Мулло Кўшай штабс-капитан Ионов ваunter офицер Даниловни асирга олади.

Генерал Скобелев эса 30 ноябрда Гўртепа қишлоғига ҳужум қилиб, 1500 га яқин қўзғолончини қочишига мажбур этади, қишлоқ ёқиб ташланади.

2 декабрда Ботир тўранинг отлиқ қўшини тор-мор этилади. Умуман олганда, ноябрь-декабрь ойлари Пичугин ва Меллер-Закомельский бошлиқ жазо отрядлари Наманган ва Хўжанд ўртасидаги ерларни ўз назоратига олишига муваффақ бўлишади ва икки шаҳар ўртасида мунтазам почта алоқаси ўрнатилади.

Маълумотларга қараганда, Пўлатхон 14 декабрь куни (1875 йили) Кўқон шаҳрига келади. Мезанг қишлоғидан хон ўрдасигача бўлган йўлга гиламлар тўшалиб уни кутиб олишади. 31 ёшли саркардан ҳалқ олиқишилади.

Генерал Головаёв Тўракуронни шафқатсизларча босиб олганни ҳақида «Тарихи Фарғона» номли қўлэзмада маълумотлар берилган. Бу қўлэзманинг муаллифи ўшанда 15 ёшда бўлиб, қонли воқеаларни ўз кўзи билан кўрган. (Ўз. ФА Шарқшунослик институти, қўлэзма, инв. № 10117, б. 74—75.)

Генерал М. Д. Скобелев ташабуси билан қўзғолончи қипчоқларга қарши қишики «Иккиси сув ораси операцияси» ишлаб чиқилади. «Иккиси сув ораси операцияси» асосан қипчоқларга қарши қаратилган бўлиб, яна бир марта Андижонга ҳужум қилиб, уларнинг асосий кучларини тор-мор этиш кўзланган эди.

Генерал М. Д. Скобелев йўлида учратган барча қишлоқларни вайронага айлантириб, 8 январь куни (1876 йили) Андижон остоналарига етади. Қаттиқ ва шиддатли жангда андижонликлар 20 минг одам йўқотиб мағлубиятга учрайди. М. Д. Скобелев Асака ва Марғилонгача ҳужумни давом эттиришга руҳсат олади. 13—18 январда айрим тўқнашувлар бўлади. Айниқса, Абдураҳмон оғобабчи қўшинлари билан бўлган жангда катта талафот кўрилади. 19 январда рус қўшинлари Андижонга қайтади.

Пўлатхон қўшинлари Марғилонда турган эди, аммо ҳеч қандай жангда қатнашмайди. Рус қўшинлари ҳам у билан жангга киришмади.

19 январда (1876 йили) Россия ҳарбий министри Д. Милютин генерал-адъютант К. П. Кауфман

номига ўта маҳфий телеграмма жўнатади. Унда Кўқон хонлиги тақдирин асосан ҳам қилинганд эди. Жумладан, уни босиб олиб, Россияга кўшишга император руҳсат берганлиги ҳақида айтилган эди. Бундан илҳомланган Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфман барча куч-ғайратини Кўқон хонлигини босиб олишга сарфлайди. Аммо телеграмма мазмунини ҳаммадан, ҳаттоқи ўз ўрнида вакътинча Туркистон генерал-губернатори бўлиб қолган генерал Колпаковскийдан ҳам сир, сақлайди. К. П. Кауфман эса Санкт-Петербургга — Россия подшосининг туғилган кунини нишонлашга кетган эди. Унинг мақсади — Кўқон хонлигини подшонинг туғилган кунига совға киилмоқ эди. Шундай ҳам бўлиб чиқди.

20 январда эса Абдураҳмон офтобачи ўз элчиларини жўнатади, ўзи 24 январда сафдошлари билан рус кўмандонига таслим бўлади. Ўз қарамоғидаги кўшинни эса тарқатиб юборади. Бу ҳол қўзғолон таназулга юз тутганини билдиради.

Пўлатхон бундан хабардор бўлиб, ниҳоятда ғазабланади ва Абдураҳмон офтобачининг яқин қариндошларини қатта этади.

Рус кўмандони Пўлатхон Учкўрғонда эканлигини билади, тезда у ерга капитан Куропаткин отряди юборилади. Улар кечқурун соят 10 да манзилга етиб боришади: қоронғиликдан фойдаланиб, тўсатдан хужум қиласидар ва қўзғолончиликнор тор-мор этадилар.

Оёғи синган Пўлатхон 10 киши билан қочишга муваффақ бўлади.

29 январь куни (1876 йили) рус кўшини Учкўрғондан Андиконга қайтади.

2 февралда (1876 йили) К. П. Кауфман Тошкентга телеграмма жўнатади ва Кўқон хонлигини босиб олиш ҳамда маркази Фарғона бўлган облости ташкил этиш ҳақида кўрсатма беради. Ўша кунлари қўқонликлар Насридинбекни яна хон қилиб таҳтга ўтқазадилар. Телеграммадан хабарсиз генерал М. Д. Скобелев янги хонни табриклиди. Бу ҳол янги хонни тан олди деган гап эди. Генерал Колпаковский саросимага тушиб қолиб, К. П. Кауфманга телеграмма жўнатади. Насридинбек хон бўлганлиги ҳақида хабар беради. 4 февралда К. П. Кауфман қайтадан телеграмма жўнатиб, бўйруқни бажаришни талаб қиласиди бўйруқнинг нусхасини М. Д. Скобелевга ҳам юборади. Натижада рус кўшинлари Кўқон хонлигига ҳужум қиласиди. 7 февралда (1876 йили) Яккамулла қишлоғида Насридинга бу ҳақда айтишади. У эса душманга ҳеч қандай қаршилик кўрсатмайди.

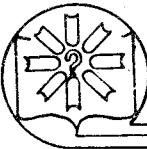
8 февраль куни (1876 йили) рус кўшини Кўқон шаҳрига киради, 9 февраль куни эса Ботиртўра ва Абдумўминлар хибсга олинади. 19 февралда ўтар кечаси Пўлатхон қирғизлар томонидан асирга олинниб, рус кўмандонига топширилади.

19 февралда (1886 йили) ҳарбий министр Д. Милютин Кўқон хонлиги Россияга кўшиб олинниб, ўринда Фарғона области тузилганинги ҳақида расман эълон қиласиди.

1 март куни (1876 йилда) эса Марғилон шаҳрида 33 ёшли ҳали озодлик қўзғолонининг намоян-даси Мулло Исҳоқ Ҳасан ўғли (Пўлатхон) дорга осиб ўлдирилади.

Пўлатхон қатта этилгандан кейин қўзғолон тарқоқ ҳолда бўлса-да давом этаверди. Қўзғолон-чилардан маълум қисми (нисбатан камчилик бўлса ҳам) «Олой маликасин номи билан машҳур бўлган қирғиз аёли — Кўрбонжон додхो ва унинг тўрт ўғли бошчилигига мустамлакачиларга қарши то 1876 йилнинг охиригача курашдилар. Ноябрь ойининг охирида генерал М. Д. Скобелев Кўрбонжон додхо билан шахсан учрашади ва бу аёлнинг талабларига рози бўлгандан кейингина Кўрбонжон додхо курашни тўхтатади. К. П. Кауфман январда (1877 йили) Санкт-Петербургга Фарғона областида тинчлик ўрнатилганинги ҳақида телеграмма жўнатади.

Умуман олганда, Пўлатхон қўзғолони прогрессив ҳарактерга эга миллий озодлик ҳаракати бўлиб, унинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи меҳнаткаш омма эди.

ҚАЙТА ҚУРИШ ЎЗБЕК ТИЛИ ТАҚДИРИДА

Давра сұхбати

Журнал бўлим мудири Ортиқбой Абдуллаевнинг В. И. Ленин номидаги Тошкент давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедрасининг мудири, доцент Карим Назаров, кафедра профессори Абдуғани Алиев ва доцент Муҳаммаджон Қодиров билан сұхбати ҳозирги қайта қуриш даврида тилшунослик олдидағи вазифалар ва ўзбек тилини ўрта ва олий мактабларда ўқитишдаги долзарб масалаларга бағишиланади.

К. Назаров: Тил — маданият кўзгуси. Халқнинг моддий, маънавий ва маданий савияси, биринчи навбатда унинг тилида намоён бўлади. Ҳозирги ўзбек адабий тилидан фойдаланиш даражаси, нутқ маданиятимизнинг ақвоти ҳақида билдирилаётган ташвишларда жон бор. Жамоатчилик томонидан куюнчаклик билан қайд этилаётган мавзулар халқимиз маданий оламида муаммо бўлиб турган долзарб масалалардан бири. Эндиликда ҳаммамиз ҳар бир ҳодисани, жумладан, тил ва нутқ ҳақидаги жумбоқларни ҳам ўз номи билан атаяпмиз... Бунга партияимиз сиёсати, қайта қуриш талаблари асос. Ҳақиқатан ҳам ўзбек тили ижтимоий вазифаси ҳуқуқларини тиклашимиз ва кенгайтиришимиз, оғзаки ва ёзма нутқ соғлиги, равонлиги ва гўзаллигига эришиш учун курашибимиз керак. Кенг жамоатчиликни қизиқтираётган миллый муносабат ва тил муаммоларини уч гурухга бўлиб ўрганиш зарур: 1) миллый тил истиқболининг ижтимоий-сиёсий моҳияти; 2) тил тараққиётининг илмий-назарий томонлари; 3) тил ўрганишнинг амалий методик жиҳатлари.

Ҳозирги энг катта ва мураккаб муаммо ўзбек тилига давлат тили мақоми берилishi масаласидир. Бизнингча, ўзбек тилининг республикамиз учун давлат тили сифатида қабул қилинини буок ижтимоий тарихий ва сиёсий аҳамиятга эга бўлиб, ленинча миллый сиёсатнинг амалдаги тантаналаридан бири саналади ва бошқа миллый муносабатларни ҳам инқилобий қайта қуриш руҳида ҳал қилиш учун замин ҳозирлайди.

Доҳиймиз В. И. Ленин 1921 йилдаёқ РКП(б)нинг X съезди минбаридан туриб, шундаги деган эди: «Ҳозир миллый имтиёзлар битирилган, миллатларнинг тенг ҳуқуқлилиги амалга оширилган, майдо миллатларнинг миллый жиҳатдан эркин ривожланиш ҳуқуқларини эса совет турмушининг ўзи таъминлаб берган бир вақтда, бу миллый группаларнинг меҳнаткашлар оммасига нисбатан партияининг вазифаси — берилган ана шу эркин ривожланиш ҳуқуқидан уларнинг тўла фойдаланишларига ёрдам беришидир». (КПСС съездлари, конференциялари ва МК пленумларининг резолюция ва қарорлари, 2-том, Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1981 й., 263-бет.)

Кўринадики, ўзбек тили республиканинг давлат тили деб эътироф этилгач, она тили ижтимоий вазифасининг кенгайиши ҳамда республикамиздаги бошқа тилларнинг ривожланиши учун моддий, маънавий замин ҳозирланади.

М. С. Горбачев: 1989 йил 6 январда КПСС Марказий Комитети фан ва маданият арбоблари билан қилган сұхбатида қўйидагиларни таъкидлаган эди: «Биз ҳатто энг кичик ҳалқ ҳам йўқ бўлиб кетишига, ҳатто энг кичик миллат ўз тилидан маҳрум бўлишига йўл қўя олмаймиз, хоҳ катта, хоҳ кичик ҳалқларнинг маданиятига, анъаналарига, тарихига нисбатан нигилизмга йўл қўя олмаймиз, албатта. Ёзда ўтказилган пленумда биз мана шуларнинг ҳаммасини тўппа-тўғри айтишимиз керак. Айтигина қолмай, ҳуқуқ база яратишими, миллатлараро муносабатларни ҳал этишга иқтисодий ва социал ёндашувни ишлаб чиқишмиз лозим». («Совет Ўзбекистони», 1980 йил, 10 январь.)

А. Алиев: Ҳозирги ўзбек адабий тили Ўзбекистон ССР территориисида яшайдиган ўзбек аҳолисининг миллый тилидир. Ўзбекларнинг бир қисми Қорақалпоғистон, Туркманистон, Козоғистон, Токикистон республикаларида ва хорижий мамлакатлардан Афғонистон, Хитойнинг Ўйғур Автоном районида ҳамда Туркияда яшайди.

Маълумки, ўзбеклар ўйғур, озарбайжон, туркман, тоҷик ва бошқа ҳалқлар сингари қадимги давларлардан бошлиб ёзувдан фойдаланб қелганлар.

Ўзбек ҳалқининг ёзум маданияти тарихи жуда узоқ даврларга бориб тақалади. Ота-боболаримиз жаҳоннинг илғор ҳалқлари сингари қадимги пиктографик (расм ёзуви) ва идеографик (тушунча ёзуви) ёзувларидан фойдаланиб қелганлар. Ундан кейин ўзбеклар Ўрта Осиёдаги бошқа ҳалқлар билан бирга хоразмий, сўғдий, руний, ўйғур, араб, лотин ва рус алфавити асосидаги ёзувлардан фойдаланганлар.

О. Абдуллаев: Ана шу ёзувларда битилган қадимги маданий ёдгорликлар, тарихий, адабий, илмий асарларнинг айримлари бизгача етиб қелган. Тўғри, уларнинг аксарияти узук-юлук, кичик парчалар ҳолидагина мавжуд. Масалан, қадимги хоразм ва сўғд ёзувида яратилган бир неча архив ҳужжатлари сакланиб қолган. Уларнинг кўпчилиги рус ва хорижий шарқшунос олимлар томонидан ўрганилган, эълон қилинган. Аммо ўзбек тадқиқотчилари бу ёдгорликлар ҳақида деярли ҳеч нарса ёзмаганлар.

Яқинда мен «Шарқий Туркистон ва Ўрта Осиё» номли китобни (Москва, «Наука» нашриёти, 1984 й.) ўқиб чиқдим. Ундағы биринчи мақола «Туркистон ва Ўрта Осиёнинг тарихий тақдирни» деб аталади. Б. А. Литвинский қаламига мансуб бу йирик ишда фанда кам ўрганилган жуда күп янги маълумотлар келтирилган. «Езма манбалар илгари номаълум бўлган, фанда тоҳар тили деб аталаётган ҳинд-европа оиласига мансуб қадимги тил ҳакидаги тушунчаларимизни ойдинлаштириди. Туркий тилларда битилган жуда күп ёзув ёдгорликлари ҳам топилди.» (8-бет) — деб ёзиди олим. Тадқикотда бу ҳақда бошқа гап йўқ. Эътибор беринг, қадимги туркий тилда ёзилган «жуда күп ёзув ёдгорликлари» топилди, аммо биз бундан мутлақо бехабар яшайверамиз ёки ўрганиш учун жаҳду жадал қилмаймиз.

Еки яна бир мисол. «Шарқшунослик институти марказий Осиё мажмуасидаги сўф ёдномаларин тўплами 1980 йилда босилган эди. Унда сўф ёзувида битилган кўхна ёдгорликлардан сақланиб қолган парчалар нусхаси таржима ва лугатлар билан ҳавола этилган. Бу — жуда ноёб ёдгорлик! Олис асрлар тарихини ўрганишда тенги йўқ манба! Муҳими шундаки, 120 дан ортиқ сўф ёзувида ёзилган бу ҳужжатларнинг орқасидаги матн ё хитой ё уйғур ёзувида битилган экан. Китобда уларнинг таржимаси ҳам, транскрецияси ҳам берилган эмас. Бу муҳим кўхна ёдгорликлар уйғур ҳалқи билан биргалиқда барча туркий ҳалқлар, жумладан ўзбек ҳалқининг ҳам бойлиги ҳисобланади. Аммо, мана шунча вақт ўтганига қарамай, бу битикларни ўқиган ёки ўқишига урининг бирон ўзбек олими ҳакида эшитганимиз йўқ. Буни қандай изоҳлаш керак — яхиси, ўзингиз айтинг!»

К. Назаров: Тўғри гап, айниқса антик даврларда, асримиз бошларида бунёд этилган ёдгорликлар ҳакида биз жуда кам гапирамиз. Гўё уларнинг бизга алоқаси йўқдек. Очигини айтганда, бизгача етиб келган турли ёзувлардаги маданий ёдгорликларни аллақаочон кенг жамоатчиликка етказишимиз керак эди. Ахир қадими маданияти масканларидан бири бўлган тупроғимизда яратилган битикларнинг ҳаммаси ҳалқимизнинг бойлиги, фахри, фурури ҳисобланади.

О. Абдуллаев: Ана шу нарсаларни кам ўрганганимиз, кенг тарғиб қилмаганимиз оқибатида ҳалқимиз тарихини ёзишда ҳам күп чалкашликларга дуч келамиз. Баъзан йўқ жойдан лоп этиб муаммо қидириб топамиз. Масалан Эрон — эрлар юти, Турон — туркий ҳалқлар маскани эмас, тур қабилалари (?) яшаган жой деганда ушаган файрилмий гапларни исботлаш учун узундан-узоқ мақолалар ёзамиз. (М. Умарзоданинг «Ҳақиқати Тоҷикистон» газетасида 1988 йил 15 сентябрда босилган «Тоҷик ҷегараси тоҷин тилидир» номли чалкаш мақолоси кўзда тутилмоқда.) Яқинда — шу йилнинг 6 апрелида Тоҷикистон телевидениесида берилган тил муаммолари ҳакидаги эшиттиришда тоҷик олими Акбар Турсунов: «Ўзбеклар қадимги ёзувга эга эмас, уларда ёзув XV асрда пайдо бўлган», деган гапни айтди. Агар тарихни яхши билганимизда, барча ёзма ёдгорликларни ўз вақтида ҳалқимизга етказганимизда бундай пала-партиш мулҳозаларга ўрин қолармиди?

А. Алиев: Ҳам тарих ҳақиқатини бузувчи, ҳам ҳалқлар ўртасидаги дўстлик ва қардошликка раҳна солувчи бундай гаплар илмга фойда келтирмайди. Араб ёзувига асосланган имлога келсак, уни ўзбеклар ҳам, тоҷиклар ва Туркистондаги бошқа ҳалқлар ҳам деярли бир вақтда қабул қилгандар. Бу ҳодиса араб истилолалари билан боғлиқ эканини билмайдиган киши борлигига ишонгим келмайди. Шундай экан, уни «тоҷиклар аввал ўзлаштириди», «ўзбекларда бу ёзув кейин пайдо бўлдин қабилдаги гапларни тарз ҳақиқати рад этади. Бундай бефойда гаплар ўрнига қадими ёдномаларни, ёзув ёдгорликларини синчилкаб ўрганиб, ҳалққа тезроқ тақдим этганимиз яхши. Умуман, ўзбек ҳалқининг минг йилдан ортиқ давр ичидаги яратган маданий мероси араб алфавити асосидаги ёзувда бизга етиб келган кўз юмбىр бўлмайдиган ҳақиқат. Бу ёзув бошқа ёзувларга нисбатан ўзбек ҳалқи, шунингдек, Туркистон ҳалқлари орасида кенг миқёсда тарқалиб, жуда сингиб кетган ва 1929—1930 йилларгача кўлланиб келган эди.

Улуғ алломалар ва ёзувчиларимиздан Абу Али ибн Сино, Форобий, Беруний, Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Аҳмад Юғнакий, Носириддин Рабгузий, Лутфий, Навоий, Бобур, Муҳаммад Солих, Ҳожа, Турди, Гулханий, Оғаҳий, Комил, Муқимий, Фурқат, Ҳамза, Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирӣ, Элбек..., ўзларининг асарларини ана шу эски ёзувда яратиландар.

Шунинг учун ҳар бир зиёли киши ўтмиш маданияти ёдгорликлари ҳакида фикр юритишдан олдин араб ёзувини билмоғи керак. Айниқса, филологлар, журналистлар, тарихчилар ва ҳуқуқшунослар учун бу ёзувни ўрганишгина кифоя қилмайди, балки бу ёзувда яратилган қўллэзма, тошбосма ва литография йўли билан нашр қилинган асарларни бемалол ўқий олиш ҳам зарур.

К. Назаров: Шуни назарда тутган ҳолда эски ўзбек ёзувини ўрганишни мактабдан бошлаш ва уни мажбурий фанлар қаторига киритиш лозим. Олий ўкув юртлари ва турли тўғараклар ўз йўлига. Бола ёшлигига билимга чанкоқ ва тез ўзлаштирувчан бўлади, суяги қотмаган бўлади. Ана шу пайдада ёзувни ўрганиш ҳам, турли қоидаларни ўзлаштириш ҳам осон кечади. Ундан ташқари, ўрта мактабда чет тили предметини ўқитиш доирасини кенгайтириши зарур. Ўқувчиларимиз инглиз, немис, француз, испан тилини ўргангани яхши. Шулар қаторида маданиятимиз тархида муҳим ўрин тутган араб, форс, ҳинд, хитой тиллари ўқитилса, келажакда ўз ҳалқининг босиб ўтган йўли ва яратган маданияти илдизларини пухта биладиган етук мутахассислар тайёрлаш ишига пойдевор қўйган бўламиз. Эски ёзувни ўрганишдаги муҳим муаммолардан бири ҳозирги графикамизни араб графикаси билан алмаштириш масаласидир. Бу маҳсус ўрганишни ва муҳокама қилишини талаб этади.

А. Алиев: Ўзбеклар ўз тилларида (ўзбек графикасида) жуда күп бадий, тарихий-филологик, жуғрофий ва бошқа ёзув ёдгорликларини яратганларки, улар ўзбек адабий тили тархи тараққиётини ўрганишда катта аҳамиятга эга.

О. Абдуллаев: Шунингдек, турли даврларда маълум тарихий шароит тақозосига кўра ўзбек олимлари ва шоирлари ўз асарларини араб ёки форс-тоҷик тилларида ҳам ёзгани маълум. Ҳалқимизнинг қонуний миллий бойлиги бўлган бу ёдгорликларнинг барчаси ўз ўқувчисига етиб борган деб мақтана олмаймиз. Шарқшунос ва манбашунослар тилшунос ва адабётшунос олимларимизнинг катта меҳнати тифайли Беруний, Ибн Сино, Форобий, Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Юғнакий, Алишер Навоий, Лутфий, Бобур, Оғаҳий ва бошқа улкан шоир ва алломалар асарлари қайта-қайта чоп этилган. Лекин қанчадан-қанча ноёб қўллэзмалар ҳамон ўз тадқикотчисини кутубиб ётибди. Мен бир-иккى мисоллар келтириш билан чекланаман. Хоразмда Замахшарий номли улуғ тилшунос ўтганини эшитганимиз. Унинг таржимаи ҳолига доир кичик рисолалар ва асарларидан

айрим парчалар ҳам эълон қилинган. Ҳўш, шунинг ўзи кифоя қиласми? Йўқ, албатта! Бугун биз Замахшарийнинг барча асарларини ўқишини хоҳлаймиз. Тадқиқотчиларнинг айтишича, унинг ўнлаб асарлари орсида «Муқаддамат ул-адаб» («Адабиёт муқаддимаси») асари алоҳида ажрабли турар экан. Араб, форс, турк, ҳатто мӯғул тилларини қиёсий ўрганиш ва изоҳлаш асосида дунёга келган бу асар ҳозир тенги йўқ улкан манба ҳисобланади. У бир вақтлар Хоразмда эски ўзбек тилига таржима қилинган. Ҳеч бўлмаганда, ана шу таржимани нашр этиш керак эмасмиди?

Замахшарий ўз даврининг етук адаби сифатида бир қанча бадиий асарлар ҳам ёзган экан. Ҳўш, булар қачон ҳалқимиз кўлига етиб боради?

К. Назаров: Бугунги кунда ҳамма айни турғунлик иллатларига тақаб қўявермасдан, сусткаш-линики ташлаб, ишга жиддий, фидойилик билан киришиш керак. Ҳалқимиз барчадан, аввало шарқ-шунос олимларимиздан кўпроқ фидойи бўлишини кутмоқда. Атоқли аллома ва шоир Мақсад Шайхзоданинг ёзишича, XIII асрда яшаб ижод қилган Шамсиддин Муҳаммад бин Қайс Розий адабиётшунослик ва тилшунослик доиребо бебоҳо асарлар ёзиг қолдирган. У маълум муддат Хоразмда ҳам истиқомат қилган ва қанғли шеваси материаллари асосида туркча лугати тузган. Олимларнинг далолат беришича, бу асар Маҳмуд Қошғарийнинг машҳур «Девони лугатит-турқ»идан кейин яратилган туркӣ иккинчи лугат экан. Шу далилнинг ўзиёни бу асар маданиятимиз, тилимиз тарихида нечоғлик мұхим ўрин тутишини кўрсатиб тўриди. Аммо, афсуслар бўлсинки, бу асарни ўрганишга на бирон ўзбек тилшуноси, на адабиётшуноси кўл урганидан хабаримиз йўқ.

О. Абдуллаев: Тошкентда түгилиб ўстган ва тақдир тақозосига кўра Хиндистонда яшаб, форс тилида ижод этган Бадридин Чочий ижодини олайлик. Тошкент шаҳри ва воҳаси қадимдан турк ҳалқлар яшаган маскан экани маълум. (Эрамиз бошларидаги қанғли ёки ўрта асрлардаги Шошиб-Илок давлатини эсланг). Шунинг учун «Бадридин Чочий ўзбекни ёки тоҷикни?» деганга ўхшаш бемаъни баҳсни йиғиштириб қўйиб, бу шоир ижодини тезлик билан ҳалқимиз кўлига тўла ҳолда етказиш тадбирларини ўйлашимиз керак.

К. Назаров: Биз буюқ мунажим Мирзо Улуғбек билан ҳақли равишда фахрланамиз. Лекин қани бугунги кунда унинг асарлари, китоблари? Уларни мукаммал ҳолда қачон ўқиймиз? 1994 йилда Улуғбек түгилган кунга 600 йил тўлади. Наҳотки, улуғ олим таваллуди байрамига куруқ кўл билан борсак? Шуни ўйлаганда одамнинг юраги зирқираб кетади.

Ёки турли даврларда яратилган «Бадое ул-лугат», «Абушқа», «Санглоҳ», «Қомус ул-аълам» каби лугат китобларини эслайлик. Булар жуда катта ҳазина. Улар ҳам қайта куриш шарофати билан қайта нашр этилиши зарур. Бу борада лоақал тоғкин олимларидан ибрат олишимиз лозим. Улар ажойиб ёдгорлик бўлган «Гиёс ул-лугат»ни тўла нашрдан чиқаришига киришганига анча йил бўлди...

О. Абдуллаев: Яқинда мен шарқшунослик институтининг раҳбарлари ва етакчи илмий ходимлари билан сұхбатлашдим. У ердаги мавжуд ноёб асарларнинг аксари қисми ҳозирги имлогоға ўғирилиб, нашрга тайёрлаб қўйилган экан (масалан, Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажараи турк» ёки «Самария» асари каби). Аммо уларни чоп эттиришга етарлича журъат, жиддий ҳаракат йўқлигига ҳайрон қолдим. Институт хазинасида Убайдуллахоннинг жаҳонда ягона бўлган «Девони Убайдий» кўплиёти сақлнади. Менга айтишларича, ундан жой олган шеърлар фақат ўзбек тилида эмас, форс ва араб тилларida ҳам ёзилган экан. Ҳўш, бу ноёб китоб шу пайттacha нега чоп этилмай келади? Сабаби маълум: у хон томонидан ёзилган! Шахсга сигиниш ёки турғунлик ийлларида-ку бу девонни ҳалққа етказиш қийин бўлгандир! Бугунги кунда ким қўлимиздан ушлаб тўриди? Фақат эски илат — «бир балоси чиқиб қолмасин» деган машъум ваҳима қўл-оғимизга кишан бўлиб ёпишиб олган. Менга нима, «коч қорним, тинч қулогим!»

Адабий тилимизнинг бойликларини, араб имлосида битилган асарларни ҳалққа етказишдек масъулиятли, эзгу иш ҳақида гап кетганда машъум даврлардан қолган ҳар қандай иллатлардан фориғ бўлишимиз керак.

А. Алиев: Албатта, акс ҳолда катта тараққиётга эришишимиз қийин. Умуман, ўзбек ҳалқининг руҳий ва маданий жиҳатдан ўсишини миллий тилсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Афсуски, ўзбек ҳалқи ва унинг тили турли тарихий даврларда «турк», «сарти», «чигатой» ва ниҳоят «ўзбек» номлари билан аталиб келинган.

О. Абдуллаев: Шу ерда яна битта изоҳ керакка ўхшайди. Тадқиқотчиларимиз ўзбек ҳалқининг қадимги тарихи ҳақида гапирганда негадир «турк» номидан нарига ўтишни хоҳламайдилар. Ҳолбуки, «турк» атамаси эрамизнинг V асрдан бошлаб кенг кўлланила бошланган. Бу ном шу даврда кули давлат сифатида танилган турк хоқонлиги билан ҷамбарчас боғланниб кетади. Кўпгина олимлар «турк» атамаси ана шу даврдан илгари Туркистонда кўлланимаган далилини ушлаб олишиади-да, унгача туркий ҳалқлар бу заминда яшамаган, улар кейин кириб келган ва маҳаллий эрон тилини ҳалқлар (тоғики ҳалқининг аждодлари билан) кўшилиб кетган. Шундан кейин аҳолининг туркийлашиш жараёни кучайган, деган фикрни зўр бериб ўтказмоқчи бўладилар. (Айниқса, марҳум ақадемик Б. Гафуров ва унинг шогирдлари шу нуқтаи назарни қаттиқ ҳимоя қиласидар.) Ҳолбуки, гап бу ўринда туркий тилда гаплашган ҳалқларининг кучли бир гурӯҳи, тўғрироғи, уруғи устида бормоғи лозим. Ана шу «турк» уруғлари кириб келгунча ҳам Туркистонда туркий тилда гаплашган кўплаб қабила ва уруғлар яшагани илим аҳлига маълум.

К. Назаров: Қадимги сак (шак), массагет, даҳ (дай), усун қаби йирик қабилалар ана шундай туркий ҳалқлар жумласига киради. Сак (греклар уларни скифлар деб аташган) ҳалқлари туркий тилда гаплашганини исботлайдиган далилларни тарих фанининг отаси бўлмиш Херодот асарларида кўплаб учратиш мумкин.

Қадимги туркий ҳалқларнинг тили ва тарихи ҳақида айниқса татар дўстларимиз кейинги пайтларда салмоқли асарлар яратиши. М. Закиевнинг «Татар тилининг вужудга келиши», Аброр Каримулийнинг «Татарлар». Этнос ва этномим «номли йирик илмий тадқиқотлари, Нурихон Фаттоҳхоннинг «Йирон асрлар сабоги» номли далилларга ниҳоятда бой, қизиқарли эсессини эслашнинг ўзиёқ кифоя. Тан олишимиз керак, бизнинг тилшуносларимиз қадимги туркий тилнинг илк босқичлари ҳақида деярли ҳеч нарса ёзганлари йўқ. Бу борада ҳалқимиз олдидағи қарзимизни узишимиз шарт.

Туркистондаги туркий ҳалқлар тарихини, демакки, тилини энг қадимги уруғлардан бошлаш керак демоқчисиз-да? Бу фикрингизга тўла қўшиламан.

А. Алиев: Қадимий қабила ва уруғномларининг пайдо бўлиши тарихи ва уларнинг қўлланган даврлари тўғрисида Коцғарий, Навоий, Бобур, Абулғози Рашидидин, Бартольд, Якубовский, Бернштам, Толстов, Кононов, Боровков, Решетов, Гумилев, Аҳмедов ва бошқа олимлар айrim фикрлар билдирганини ҳам эслаб ўтайлик.

Қисқаси, ҳалқ ва тилнинг номланиш тарихи ҳалқнинг таркиби топиш жараёни билан доим тенг келавермайди.

Қайта куриш «Ўзбек тилшунослиги» тармоғига кирувчи барча предметларни ўқитиш усулларини янада такомиллаштиришни талаб қиласди. Масалан, «Ҳозирги ўзбек адабий тили» курси олдида куйидаги муаммолар кўндаланг турибди:

1. «Ҳозирги ўзбек адабий тили» курсининг ҳажм ва мундарижасини аниқ белгилаб олиш; унинг анъанавий-тарихий адабий тилнинг узлуксиз давоми экани, кўл қиррални тушунча эканини баён этиш лозим. Унинг айрим қирралари қадимий ёдгорликларга, ҳалқ оғзаки ижодига ҳамда Үрхун-Енисей ёдномаларига, баъзи қирралари эса «Қутадғи билиг», «Девону лугатит турк», «Девони ҳикмат»гача, сўнгроқ Навоий ва Бобур асрларига бориб тақалади.

2. «Ҳозирги ўзбек адабий тили» тараққиётни икки катта даврга бўлиб ўрганилади. Бунда қадими дэвр билан биргаликда «Совет даври адабий тили» ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

Ўзбек адабий тили тарихининг бу даври янги ижтимоий-иқтиносий муносабатларнинг пайдо бўлиши ва ривоҷи билан алоқадор ўзига хос хусусиятларга эга. XIX аср II ярмида жамият ва ҳалқнинг ижтимоий-тарихий тараққиётидаги юз берган ўзгаришлар шу давр адабий тилида, айниқса, унинг сўз бойлиги тўхтовсиз ривожланиб боришида муҳим ўрин тутди. Рус тили ва у орқали бошқа тиллардан кўплаб сўзлар, атама ва иборалар кириб кела бошлади.

1870 йилда Тошкентда ўзбек тилида «Туркистон вилоятининг газети» нашр этилди. Газетада майшин ҳётга ва турли соҳаларга хос сўзлар (костюм, пальто, галстук, картоид, булка, қарамель, ром, генерал, адъютант, завод, почта, телеграф ва ҳ.) ишлатилиши билан бирга, янги милодий ҳисоб билан ой номлари ҳам янтича: январь, февраль, март, апрель, май... деб аталган. Ўзбек ёзуви тарихида ҳозирги тиниш белгиларини ишлатиш ҳам шу даврдан бошланган эди. Аммо тиниш белгиларининг ёзувимизда қўлланаши ёзувнинг таркиби қисмига айланиши, миллий хусусиятни касб этиши ўзининг узоқ тарихига эга.

Хуллас, бу газета қандай мақсадларни назарда тутиб нашр этилишидан қатъий назар, рус ҳаёти, адабиётни, санъатни, фан-техникиси билан таништиришда, адабиётимиз, адабий тилимиз тарихини ўрганишда муҳим манбалардандир:

XIX аср охири, XX аср бошларидаги адабий тилимизнинг бойишида ҳалқ жонли тили материаллари ҳам асосий манбалардан ҳисобланади. Бу даврда ижод этган демократ ва маърифатпарвар шоирилар шеъриятда улуғ Навоий асос соглган адабий анъанадан бориши билан бирга, адабий тилини жонли тилдаги сўз, сўз шакллари ва ҳалъ иборалари ҳисобига бойитиб, янги ўзлашган унсурлардан кенг фойдалангандар. Улуг Октябрь инцилобидан кейинги ўзбек ҳалқи ҳаётида содир бўлган барча ўзгаришлар, янгиликлар ана шу давр ўзбек адабий тилида ўз аксини топди.

30-йилларда адабий тил лексикасининг ривожида янги давр бошланди.

М. Қодиров: Аммо бу жараён осонгина, сиппа-силиқ кечди деб бўлмайди. Айниқса, 37-йилги қатагонлар, 40-йилларнинг охири, 50-йилларнинг бошларида ҳаётимизда рўй берган ноҳуҳ ҳодисалар ўзбек тили тараққиётida салбий из қолдиргани маълум. Сталиннинг «Марксизм ва тилшунослик» мақолосидан кейин тилшунослик фани бутунлай файрилмий кўчага кириб қолди. Бугунги ўзбек ёзувидаги номукаммаликларнинг илдизи ҳам ана шуларга бориб тақалади. Айрим товушларни тўғри ифодалайдиган ҳарфлар алифбомизда етишмайди.

А. Алиев: Тўғри, бундай ноҳуҳ ҳодисалар биз учун доимий сабоқ бўлиши керак. Шу билан бирга очиқ ётириф этишимиз керакки, совет даврида ҳозирги ўзбек адабий тилининг грамматик курилиши силлоликлашди, тараққий этди ва унинг лугат таркиби бойиди.

Сўнгги 50 йил ичидаги ўзбек адабий тили тараққиёт жараёни ўзининг ички қудрати, эски ёзув адабий тили имкониятлари ва жонли тил бойликларидан кенг фойдаланганликлари билан ажралиб турди.

Адабий тил билан бадиий тилнинг ўзаро муносабати, матн таҳлили, бадиий асар тили ва услубини ўрганиш ҳозирги тилшунослик, адабиётшунослик фанлари олдида турған долзарб масалалардан. Айниқса, баъзи бадиий асарларимиз тили жуда қашшоқ, ҳалқ тили имкониятлари, бойликларидан бебахра.

О. Абдуллаев: Бу жуда тўғри таъна. Кўп тилшуносларимиз шу гапни қайта-қайта айтишади-ю, аниқ исбот-далиллар, мисоллар асосида таҳлил қилишга келгандаги негадир ийманишади, шекили. Бу иллатни деяли ҳамма мутахассислар билади, анчадан бери унда-бунда танқидий чиқишилар ҳам бўлиб туради-ю, лекин аҳволни чинакамига тузатиш тадбирлари қатъият билан белгиланмайди. Оқибатда бошқа туркӣ ҳалқларнинг тилларида чоғ этилган нашрларни ўқиб тушуншишимиз қийинлашиб кетяпти. 40-йиллардаги вақтли матбуотни кузатсангиз, «патриот» сўзи кенг ишлатилиб, «кватанпарвар» сўзи деяли кўлланмаганини кўрасиз. Шунга ўхшаган мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин. Атоқли шоир Ҳақсүд Шайхзодани ёмонотлик қилиш учун қўйилган айбни қаранг: «ҳалқ тушунмайдиган арабча, форсча сўзларни кўп ишлатади; рус-интернационал сўзларни ишлатишга қарши...» бўлған эмиши.

М. Қодиров: Ўзбек алфавити СССРдаги туркӣ ҳалқлар алфавитлари ичидаги энг ғарibi ва ёзувда тўғри имлони таъминлай олмайдиган «қайсар»идир (ҳатто Қорақалпоқ алфавити бизни кидан мукаммал.)

Биз саводсизликда бир-биримизни айблайверамиз. Лекин мактабда бир неча йиллар она тили ўқитиб, саводхонлика тузукроқ самарага эриша олмайдиганини, китоб, матбуот тили ва бошқа тил матнларидаги кўпсонли иимло нуқсонларнинг, ҳатто оғзаки нутқидаги кўплаб талаффуз бузишларнинг бош «айбдори» — ҳозирги алфавитимиз эканига эътиборсиз қараймиз.

Миллатнинг саводхонлиги — ўз алфавитининг аҳволи билан кўп жиҳатдан боғлиқ. Ҳар тил алфавитидаги шу тилнинг товуш қурилмаси ҳисобга олиниши, нутқ товушлари тўлароқ ва тўғрироқ акс этиши керак. Алфавитнинг онгли ва тўғри тузилиши (қабул қилиниши) ёзувдаги муваффақиятни таъминлайди.

Хозирги рус имлоси асосидаги ёзувимизнинг аввалги ўзбек ёзувларига нисбатан осон ва қулайликларини, бошқа қардош халқлар билан алоқадаги аҳамиятини бу ўринда узоқ таърифлашга ҳожат йўқ. Аммо бу янги алфавитни тузишда мутахассисларимиз томонидан йўл қўйилган катта хатоларни бугун очиқ гапирмаса бўлмайди.

К. Назаров: Ўзбек алфавитидаги энг катта нуқсон ўзбек тили нутқ товушлари билан уларнинг ёзишига мўлжалланган ҳарфлар мутаносиблиги сақланмаганидадир. Хозирги алфавитимизда ўзбек тилининг баъзи нутқ товушларини акс эттирувчи ҳарфлар йўқ. Бошқача айтганда, ўзбекча бурун товушлар итга, портловчи жа ва соғ ўзбекча (бошқа туркӣ тилларда йўқ бўлган) оға ҳарф олинмаган. Алфавитга қабул қилинган баъзи ҳарфларга ёзудва иккитадан товуш ифодалаш вазифаси юклатилган, яъни о, у, ў, иш, ж ҳарфларининг ҳар бирни иккитадан товуш учун ёзилади. Бундан ташқари, бир нутқ товушини ёзишда иккича ҳарфнинг кўшилмасидан ҳам фойдаланамиз: ўзбекча бурун товушини иш ҳарфий бирикма билан, русча щи ни щи бирикмаси билан ифодалаймиз.

Мана булар ўзбек имлосидаги ва талаффузидаги жуда кўп чалкашликлар, нуқсонларнинг бош сабабчиларидир.

Булардан баъзи бирларини кўрсатиб бериш билан чегараланамиз.

Ўзбек алфавитидаги иш товушини ифодаловчи алоҳида ҳарф бўлмаганидан, тонг, кенг, сўнг, кўнгли, танглай каби сўзларда бир бурун товуши учун иккита (и ва г) ҳарфини бириттириб ёзамиз. Бунинг натижасида, имло хатолари ўз-ўзидан келиб чиқади. Охири иш билан тугайдиган тонг, кенг, сўнг каби сўзларга г билан бошланувчи кўшимчаларни кўшиб ёзганда, иккита г қатор келганидан, кўпинча унинг бирни тушシリб қолдирилади: тонги шабада, сўнги иш, кенгина хона каби. Аслида тонг, сўнг ўзакларига сифат ясовчи -ти кўшилмоқда: тонг+ти—тонгти (шабада), сўнг+ти—сўнгти (иш), кенг ўзагига шакъ ясовчи-тина кўшилмоқда: кенг+тина (хона).

А. Алиев: Бундан ташқари сўз ўртасида келган бир нутқ товушини (уни иккича ҳарф билан кўрсатганимиз сабабли) ўзимиз сезмаган ҳолда, иккига ажратиб нотўғри бўғин кўчирияпмиз: кўн-гил, кен-гаш, син-тига каби. Имло қоидасида кўн-гил, ке-гаш, син-гил тарзида бўғин кўчириш кераклиги кўрсатилган.

Ўзбек тилига ўзлашган русча сўзлардаги қаттиқ -иши товушини иккича ҳарф билан (щи) ёзаётганимиз оқибатида, у иккича товушга -ш ва -ч га айлангандай бўлиб қолди. Натижада, бўғинларга ажратиш ва бўғин кўчиришда меш-чан, помеш-чик каби сунъийлик юзага келди; бир нутқ товуши иккига ажрапди. Бундай сунъий ҳолат талаффузда ҳам кўринади: Шкорс, Шчедрин, Шчербаков кабиларда сўз бошидаги бир нутқ товуши -иши иккича товуш сифатида ажрапади.

М. Қодиров. Туркӣ тиллар оиласидан фақат ўзбек тилидагина мавжуд бўлган -о (бош, бобо) унлиси алоҳида ҳарфга эга эмас. Ўзбекча ёзувда бу товуш учун ҳам русча опера, завод, каби сўзлардаги -о ҳарфидан фойдаланамиз. Бошқача айтганда, рус ва ўзбек талаффузларида -у га яқин товушни ифодалайдиган бу ҳарф ўзбек тилининг ўзига хос о (бош, бобо) каби сўзлардаги) товуш учун ҳам ёзилади. Бу ҳолат, биринчидан, тил ва нутқ зарарли бўлган омографларни (бир хил ёзилиб, иккича талаффуз килинадиган сўзларни) юзага келтиради. Натижада, ёзилиши бир хил бўлган кўйидагига ўхшаши сўзларни ўқишида (талаффуз қилишида) ортиқча дикқат ва эътибор талаб қилинади: том (ўйнинг томи) — том (жилд), ток (узум) — ток (энергия), торт (тортомқ) — торт (тасм) каби; иккинчидан, бир ҳарфнинг бир-биридан тубдан фарқланниши, иккича хил нутқ товушини ифодалаши ўзбек ўқувчиларига опера, завод каби сўзларни, рус ўқувчиларига бош, бобо каби ўзбекча сўзларни тўғри талаффуз қилдиришда катта қўйинчилликларни келтириб чиқаради. Ўзбек ўқувчилари узоқ вақт опера, заводларни ўзбекча — о билан, рус ўқувчилари эса бош, бобо сўзларни ўзбек (бўш, бўй) талаффуз қиладилар.

Имло ва талаффузимизда бу каби мураккабликлар, чалкашликлар анчагина бўлиб, улар ўзбек алфавитини ҳайта куриш кераклигини ва янги имло қоидалари тузилишини талаб этади.

К. Назаров: Бошқа муаммога ўтайлик. Бадий асар тили тадқик қилингандан адабиётшунос ёки тилшунос ундан «ўз улушкини қидирмаслиги керак. Унга ҳар иккича кўз билан (адабиётшунослик ва тилшунослик «кўзи» билан) бирдек қараш лозим.

Бадий тил муаммолари юзасидан ўз мулоҳазаларини билдириган ва билдираётган айрим адабилар пала-партиш, юзаки фикрларни ўртага ташласа, баъзилари назарий хато гапларни айтмоқдадар: яна айримлари бадий асарнинг «магзи» адабиётшуносники; «қобиги» эса тилшуносники деб ўйлайдилар. Шуни уннутмаслик зарур: ҳар қандай образ, ҳар қандай характер, ҳар қандай тасвир, ҳар қандай «ғоявий-эстетик талаб», умуман, бадий адабиётнинг барча унсурлари фақат тил воситасида ифодаланади. Бадий асар тили ўрганилганда ёзувчининг халқ тили дурдоналаридан, имкониятларидан, тасвир воситаларидан фойдаланиши қобилияти, максадга мувофиқ ишлати билиш ва унга жило, сайқал бера олиш истеъододи назарда тутилади. Чунки сўз юксак ғоявийлик, бадийлик қуроли саналади. Адабиётшунос ҳам, тилшунос ҳам бадий асар тилига шу жиҳатдан баҳо беради.

Ёзувчининг санъати тил ифода воситаларидан — халқ тили имкониятларидан қай даражада фойдалана олгани билан белгиланади. Масалан, Ойбек «тупроғида олтин гуллайди» ибораси билан пахтага, мевага кон ўлқани — Ўзбекистонни кўз олдимизда гавдалантирган. Гафур Ғулом эса ўзининг шеърий ва прозаик асарлари билан ўзбек халқининг қалбига ўрнашди. Бунинг асосий сири, адабиётшунослар тўғри таъкидлаганидек, шоир асарларининг халқиллиги, услуги хамда тилининг соддалиги, тасвирий воситалари — ифодаларининг равон ва халқ сўзлашув нутқига яқин бўлишидир. Қўйидаги парча бунга яққол далилдир:

Шодлик кўшини босди саодат кўчасини,
Гўдаклар жарангларат ҳайитлик тангасини,
Келинчаклар ахтарар пардоз кутичасини,
Қирқ кокил бўлсин дейди, қистайди янгасини.
Бугун чин арафадир!

(«Чин арафа» шеъридан)

Аммо кейинги йилларда яратилаётган баъзи асарлардан бундай бадий тасвир воситаларига мисоллар топиш қийин. Бу бадий асар тили устида ишлаш масъулияти сусайганидан, талабчаник камайганидан гувохлик беради.

Бадий услугуб ҳар бир сўзни бўй-бости билан кўрсатишни, уни ҳалқ тили заминнида «оёққа турғазиши» тақозо этади. Шунда сўз бутун жилолари билан намоён бўлади, бадийлик касб этади ва образ яратиш учун хизмат қиласди; ниҳоят, ёзувчининг маҳорати шу асосда очиласди. Ана шу ўринда адилларимизнинг ҳурмат-этиборлари ва хизматларини эътироф этган ҳолда, услугуб талабига эътиборсизлик оқибатида содир бўлган баъзи нуқсонларни кўрсатиш фойдалиди.

Хусниддин Шариповда: «Шипига қарасанг — дўлтпинг қулайди» (?); «Канада парламенти мажлислар зали йўлагини йўғонлиги болдирадай (!) тилла тўсин тўсиб туради»;

Ҳамид Гуломда: «Боғни кесиб ўтган ариқ сувининг шарқираб оқиши, дараҳтлардаги не бир (!) күшларнинг чуғурашлари (?)», гул этиб димоққа урилган гуллар бўйи (?) чарчаганликдан асаблари бўшашган Узоқонинг вужудига тетикилк багишилади;

«...ҳаёли Ҳабиба Камоловада — одамни ҳайратлантирадиган даражада (?) ўта (?) бардошли, ёш бўлишига қарамай, тадбиркор ва салобатли — аёлда эди»;

Барот Бойқобиловда: «Дунёда топилмас жаннат гулбоғим (?)», Куйланмаган (?) ўзбек эртакларида.

Бу парчаларда айрим сўзларга нисбатан заргарлик, зукколик йўли тутилмагани, ҳалқ тили бойликларига бефарқ қаралгани яққол кўринади.

А. Алиев: Бадий асарда персонажлар нутқининг ўзига хослигига эришиш алоҳида аҳамият касб этади. Масалан, Абдулла Қодирий «Обид кетмон» қиссасида қаҳрамонлар нутқини жонлантириш учун хилма-хил усувларни кўллаган. Үндаги ҳар бир персонажнинг кимлиги, қайси касб эгаси эканлиги, характеристи, табииати сўз ва ибораларда фоят аниқ ва равшан ифодасини топган. Хусусан, Обид кетмон нутқига хос айрим сўзларни такрорлаш асарни жонли чиқишига катта ёрдам берган. Обид ҳар бир жумлада «хўп» ва «оғайин» сўзларини қайта-қайта кўллайди; «Хўп... мен бир йил бир таноб жойга пахта экдим, кузга бориб олтмиш пуд пахта олдим», «Хўп... бу нима деган гап?.. Хўп биз эндигина бешта янги ҳовлига эга бўлдик»...

Хатиб домла сўзларида ислом дини ва унинг қонун-қоидаларига сид арабча, тоҷикча, форсча сўзлар, иборалар ва айрим жумлалар учрайдики, булар орқали унинг руҳонийларга хос очкўзлик, сурбетлик, таъмагирлик каби типик хислатлари гавдаланади: «Иншоолло, широёб ҳам бўлиб қолар, деб ўйлайлик. Баҳорҳол рӯшнолиги бўлса бир кўй сўйиб юборишига ҳаракат қилингиз...», «Биродар Ҳолмирза, игна тешигини тиколмайди-да. Ўйлаб қарасам, ўзим ҳам ёғ-гўштга муҳтоҳман, у ёғини сўрасанг, бола-чақа ўн беш кундан бўён гўшти ош емаган».

К. Назаров: Персонажлар нутқига алоқадор масалалардан яна бири — диалектизмдир. Айрим нарса-ҳодисаларнинг номлари адабий тилда, мавжуд луғатларда учрамайди, лекин улар лаъжа ва шеваларда кенг кўлланади. Бундай чоғда аниқ нарса-ҳодисаларнинг номларини англатувчи сўзларни, атамаларни ҳеч иккимасдан шевалардан олиб, адабий тилимизга киритишимиз керак. Масалан, сиргалик ёки солинчик — кулоқнинг пастки қисмидаги юмшоқ исирға осадиган ери (рус. мочка); қаланғи-қасанғи); узангилик ёки бебилчак — оёқнинг юзи (подъем ноги); учузак — учта бола тўққан хотининг болалари ёки кўйининг кўзилари (солиширинг: учам); самсоқ — саримсоқ — гўдакнинг ном кўйилгунча бўлган номи; қилин — сартарош (бу сўз Турди шеъларида ҳам учрайди); ғишиғт бўлка — ғишиғ шаклидаги булка; садда — нуқул, фақат маъносиди; кутику — кўркув, ваҳима; шулон — кўпчиликка тайёрланган ош; бертмоқ — шикастланмок, лат емоқ; дингилтак — юқ кўтарганда чопон барини елкага мослаштириш; шивит — укроп; туширги — скова сувлар тушадиган ариқ ва ҳоказо.

Луғатларда учрамаган бундай сўзлар, атама ва ибораларни адабий тилга олиб кириб, уларнинг гражданик ҳуқуқини тиклаша Ҳамза, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Сўфизода, Гафур Ғулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Яшин, Сайд Аҳмад, Шукур Ҳолмирзәев, Мурод Муҳаммад Дўст сингари ёзувчиларнинг хизматлари катта.

А. Алиев: Бундан бадий асарларда ишлатилган ҳар бир диалектал сўз келгусида адабий тилда ўрин эгаллайди деган маъно енглышимаслиги керак. Айрим ёзувчилар диалектал сўзларни ҳеч қандай стилистик ёки экспрессив мақсадларни кўзламай ишлатадилар. Буни нормал ҳол деб бўлмайди: диалектизмлар бадий адабиёт учун услубий воситалардан бироридир, холос.

М. Қодиров: Ёзувчию журналистларимиз, шоиру адилларимиз, матбуот, нашриёт ходимларимиз тилемиз тараққиётига, айниқса, адабий тилемиз ривожига муносаб ҳиссаларини кўшадиганидан миннатдормиз. Бирор, ижтимоӣ вазифаси ҳар жиҳатдан юксалиб бораётган тилимизнинг ҳозирлиятини дарасаси бадий асарларда ўз ифодасини тополмайтанини очиқ айтамиз. Тил — маданият кўзгуси! Тилни севмоқ — элни севмоқ! Демак, тилни эъзозлаш, ардоқлаш, авайлаб-асраш ҳар бир кишининг муқаддас бурчидир. Тил — инсонларга табиат томонидан берилган ажойиб мўъжиза, ажойиб инъомдир. Кишилар ўзларининг барча орзу-истаклари, ўй-ҳаёллари, хис-туйгулари, мақсадлари — ҳамма-ҳаммасини тил воситасида ифодалайдилар. Тил ёзувчи учун китобхон билан муомала қиласиган восита куролидир.

Ўйламасдан ишлатилган сўз ёки тушунча жумладаги катта мантиқий-грамматик нуқсонни келтириб чиқаради. Масалан, газеталаримизнинг ноябрь, декабрь сонларини олиб қарасангиз ҳам, радио ва телевидение орқали бериладиган «Аҳборот» хабарларини тинглассангиз ҳам «Фалончи бошлиқ бригада пахта тайёрлаш планини муддатидан олдин бажардиги», «Фалон колхоз йиллик планини муддатидан илгари адо этди» каби фикрларга дуч келасиз. Фикр мантиқига эътибор берайлик: ахир, пахта тайёрлаш плани декабрь ойидага бажарилса ҳам «муддатидан олдин» бажарилган бўлаверадими? Бажаришнинг аниқ муддати қачон ўзи?

К. Назаров: Дарҳақиқат, фикрни мантиқиён тўғри беришда ҳар бир сўзнинг, ифоданинг ўз ўрни бўлади. Ноўрин кўлланган ҳар қандай сўз ёки қолипга айланган (шаблон) ифодалар фикр мантиғига, изчиллигига катта путур етказади, нутқи сунъий қиласди.

Радио ва телевидение спорт шарҳларида ўзбекча нутқи хаилоф бўлган «янги» бир ифода юзага

келдики, ундан тезроқ воз кечиш керак: «Баскетболчиларимиз бу учрашувда бой беришди», «Республикамиз вакили бу мусобақада бой берди» каби.

Бундай жумлаларни эшитганда ўз-ўзидан бир фикрий мантиқ етишмайдиган сезилади ва савол туғилади: нимани бой берди?! Илмий тил билан айтганда, фикрнинг обьекти (асоси) йўқ. Аслида, бой бермоқ — ўтимли феъл, у ўзидан олдин обьект маъносини ифодаловчи сўзни талаб қиласди, бу сўз тушум келишига шаклида бўлади. Ана шунинг учун ҳам, спорт шарҳларидаги ўша жумлалар ўзбек тилига хос эмас.

А. Алиев: Сиёсий шарҳлардаги «жохон афкор оммаси» деган фализ ва шаблон ифода ҳамманинг ғашинг тегяпти. Масалан, «Совет Иттилоқи тақлифини бутун жохон афкор оммаси қизғин кўллаб-кувватламоқда». Кўлланган нотўғри ифода жумланинг мантиқий-грамматик бузилишини «таъминлайди». Чунки, биринчидан, сўзнинг асл шакли афкор эмас, ағфор, иккинчидан, ҳалқ тилидаги ағфор сўзининг маъноси шарҳловчилар кўзда тутган «ҳалқ оммаси»нни англатмайди: ағфор — «яраланган», «мажруҳланган», «жароҳатланган» маъносидаги сўздир, учинчидан, «ағфор мөмчалинг ҳалқ тилида меҳнаткаш ҳали, оддий ҳалқлар, соғдиян кишилар каби актив синонимлари бор.

Матбуот тилида кўлланаётган сўзнинг асл маъносига, фикрнинг мантиғига бавзан аҳамият бермаслик ҳоллари ҳам учрайди: «Газетада бу ҳақда ҳабарлар ва мақолалар ёритилди», «Журналинизмнинг фалончи сонида мазиур масала ҳақида мақола ёритган эдик» каби. Газетада, журналда «мақола ёритилмайди», балки «берилади», «босилади». Сўздан сўзнинг фарқи бор. «Сўздаги ноанлиқлик, шубҳасиз, фикр ноанлигининг аломатидир», — деган эди улуғ рус ёзувчиси Л. Н. Толстой.

М. Қодиров: Нутқ маданиятидаги ташки иллатларни ҳам эслаб ўтайлик. Матбуот, радио ва телевидение орқали айтилаётган она тилимиз ижтимоий вазифасидан тўлароқ фойдаланиш, унинг қадр-кимматини ошириш ҳақидаги фикрларга ҳеч қандай эътироҳ йўқ. Биз, ҳақиқатан ҳам, «икки тиллilik» шири остида она тилимиз ҳурматига эътибор бермай келдик, ундан фойдаланишда пала-партишиликка йўқ қўйдик. Бошқача айтганда, маданиятизмнинг бошқа тармоқлари ҳатори она тилимиз ҳурмати ва эътибори ҳам дабдабозлик соясидаги қолиб кетди. Якин вақтларгача ўзбек тилининг соғлиги, бойлиги, серқирра имкониятларини тарғиб қилиш, ўзбекча нутқий маданиятга эришиш ҳақидаги фикрлар «иккичи тили камситиш», деб тушунилди. Ахир, рус тилининг ўзбек ҳалқи учун қандай катта аҳамиятга эга бўлгани ва бўлғатганини қайси кўзи очиқ одам инкор қиласди? Лекин она тилига бўлган эътибор, биринчи навбатда, элга қилинган эътибор эди-ку! Тилга эътибор — дилдаги тилга чиқади ва, аксинча, тилдаги дилни намоён қиласди. Демак, тил маданияти бу — дил маданияти. Ҳақиқий ривожланишин аввало ҳалкнинг дили ва тили белгилайди.

Тошкентда ўтказилган «Кўп миллатли совет маданиятида икки тиллilik ва кўп тиллilik» мавзусига бағишиланган конференцияда филология фанлари доктори, профессор В. М. Григорян қўйдаги ҳаётин ҳақиқатни таъкидлadi: «...дavr — миллий-рус икки тиллilikини шакллантириш жараёнида она тили ва адабиётининг устунлик ролини эътироф этиш зарурлигини кўрсатмоқда. Бу принципнинг бузилиши хунум оқибатларга жумладан, бирорта ҳам тилини — на она тилини, на рус тилини билмасликка олиб келади» («Совет Узбекистони», 1988 йил, 24 декабрь).

Ўз она тилимизга эътиборсиз кучайланлигининг, қадр-киммати пасайланлигининг айбордлари — тургунлик даври ва ўзимиз. Ленинча миллый сиёсат бўни тузатишни тақозо этади.

Мен, тилшунос олим сифатида, ўзбек миллый адабий тили қиёсидағи ҳозирги доғларнинг келиб чиқиш сабабларини республикамизда ўзбек тилининг ижтимоий вазифаси камситилганидан, ўзимизнинг кундаклик оғзаки нутқимизга эътиборсиз муносабатимиздан деб биламан.

Маълумки, «Туғилганлик ҳақида гувоҳнома» ҳужжати (муқовада фақат русча ёзилган бўлса-да) маълумотлари ёки соғ ўзбекча ёки соғ русча тўлдирилиши кўзда тутилган. Амалда эса фақат рус тилида тўлдириши одан тутига кирди.

О. Абдуллаев: Бу борада дилсиёхликларга тез-тез дуч келиб турдим. Масалан, ўтган йили мен Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтида ўқитувчилар қилдим. Ҳужжатларни тайёрлаш жараёнида биринчи қадамда юқоридаги муаммога — одамни камситадиган, ҳақоратлайдиган ҳолатга тушдим. Кадрлар бўлумидаги кекса рус аёли варракани рус тилида тўлдиришни, акс ҳолда ҳужжатларим қабул қилинмаслигини писандаги қилди. Бунга нима дейсиз?

М. Қодиров: Одатда бундай ҳолга индамасликка одатланиб кетганимиз. Баъзан бунга эътибор бериб ўтирамаймиз ҳам. Ана шундан республикамиздаги ўзбек ва бошқа миллатларнинг асл номлари бузилиб, ҳатто ҳеч қайси тilda учрамайдиган гайри-сунъий омухта номлар юзага келяпти.

Мана, ҳозирги кунда ҳам кўча-кўйда, транспортда, идора ва ташкилотларда, ўй-хонадонларда кундаклик қулоққа чалинадиган фализ жумлалардан айрим намуналар: «Эрталаб звонить қилдим», «Эртага экзамен сдавать қиласман», «Ўша приёмнийда ишлайдиган йигит жуда симпатичный экан», «Мана шу заявленияга подпись қўйиб берарканси», «Ленга не жалка-ю, у киши разрешать кильмаяти», «Мен, прям не знаю, нима қиласкан буни?!», «Улица Навоийга қандай чиқса бўлади?», «Гўшти законни оформить қилиб обкелишиб», «Бир йўла иккى юз кишига обслуживать қилияпмиз», «Обшигада турман», «Директор принять қилияпмиз?»

Булар — кўпроқ аёлларнинг нутқига хос. Аммо бу каби қоришик жумлаларни кattалар нутқидага ҳам эшитамиш: «Менга мушайт қилас», «Алайский бориб келасан», Чиланзарский районда яшайди», «Унга бу не касается», «Мен буни сапсем билмайман», «Очередда турибсизми?», «Жойзайнитми?» каби.

А. Алиев: Афсуски, шундай ўзбек оилари ёки шахслар борки, ўзларини «современный» ҳисоблаш, ҳалқ орасида бир тутурүқсиз, ажнабий тилда гаплашадилар. Уларнинг нутқи она ҳалқини ва тилини эзғилаш, рус тилига ўта ҳурматсизликдан бошқа нарса эмас. Лекин ўзлари бундай «современный»ликдан фархланадилар, аммо маънавий тубан шахслар эканини сезмайдилар.

Ўз нутқини икки тил сўзларини бефарқ аралаштириб қўллаш ҳар иккала тилга ҳам бўлган ҳурматсизликни — она тили ва рус тилини оёғости қилишдан бошқа нарса эмас.

М. Қодиров: Мен шу ўринда мухим бир қонуниятни эслатиб ўтмоқчиман; эҳтиёж асосида бошқа тиллардан янги, керакли сўзлар келиши — ижобий ҳодиса, улар тилимизни бойитишига хизмат

қилади. Айниқса, социалистик турмуш муносабати билан ўз тилимиз имкониятида бўлмаган янги нарса ва тушунчаларни ифодаловчи русча сўзларнинг кириб келиши табий ҳолдир, улар нутқимизда ўз вазифасини бажармокда. Бир мисол: «Хозир сиз **университетдан** чиқиб **автобусга** ўтирасиз, ундан сўнг трамвайдаги бир оз юриб, **тролейбусга** ўтасиз... (Уйингизга **Метро** орқали ҳам бориши мумкин). Манзилга етган, асфальтланган тротуар орқали юриб, 3-подъездга кирасиз, лифт билан 9-каватга кўтариласиз. Кноопка босиб, қўнғироқ чаласиз, эшик очилгач, пальто, шарф, галстук ва туфлингизни ечиб, полга тўшалган кигиз (ёки гилам) орқали юриб, хонангизнинг электр чирогини ёкиб кирасиз. Диванга ўтириб, хона ўртасидаги **стол** ва **стулларга**, стол устидаги **портфель**, китобдафтар, ручка, газета ва журналларга кўзингиз тушади...»

Қаранг, шу чиқиб парчада қанча кўп чет сўзлар иштирон этган! Аммо бу русча сўзлар тилимизга ўзининг янги предметни ва тушунчалари билан кириб келди, демак, улар эҳтиёж асосида ўзлашган. Булар ҳозир ўзбек тилининг ўз сўзлари ҳисобланади. Бу каби янги сўзларнинг кўлланишига ҳеч ким ташвиш билдираётгани йўқ, чунки тил лексикасининг ривожланиши қонунини тўғри ҳис қилияпмис. Тилга зарурат-ла қабуғ этилган сўзлар тез вакт ичда ҳалқинген тил одатига айланниб кетади.

Умуман, тилларнинг бир-биридан сўз олиши, тиллар сўз бойлигининг даврлар оша ўзгариб туриши объектив ҳакиқат эканини биламиз. Дунёда бошқа тил сўзларидан фойдаланмайдиган биронта ҳам соф тил йўқ.

О. Абдуллаев: Мутахассисларнинг дадил фикрлари, юксак профессионал маҳорати ҳамиша кадрланади. Жамиятимиз турмушидаги революцион ўзгаришлар давомида бу фазилатлар алоҳида аҳамият қасб этиади. Даврнинг ўзи социал-иқтисодий ва мавнавий ўзgartишларнинг сифат жиҳатидан янги босқичини таъминлашга қодир бўлган новаторларга тафakkur ва ҳаракатни шакллантириш зарурлигини тақозо этмоқда. Айни шунинг учун ҳам, партия ва ҳукумат қайта куришнинг биринчи галдаги вазифалари орасида олий таълимни жадал ривожлантириш зарурлигини белгилаб бердилар. Бу жараённинг ўзбек тилшунослигини қайта куриш учун алоқаси борга ўхшайди.

К. Назаров: Ҳа, бу талаблар ўзбек тилшунослигини қайта куриш учун жуда зарур, бевосита алоқаси бор! Бу — тарихий тараққиёт тақозоси, давр талаби, ҳаётини ўзтиёж. Барча соҳада юз берәтганидек, ўзбек тилшунослиги соҳасида ҳам қайта куришнинг бўлиши табиийдир, объектив ҳакиқатидир.

Қуйидаги ижтимоий омиллар ўзбек тилшунослигини қайта куриш зарурлигини кўрсатади: а) ўзбек тилшунослигидаги турғунлик: илмий-назарий, илмий-методик ҳуросаларнинг, амалий-ташкимий иш усусларининг эскиргонлиги; б) ўзбек тилшунослигига ягона (координацион) ўйналиш ўрнига субъективизмнинг (бош-бошдоклик, эгоизм ва догматизмнинг) куайчанлиги; в) айрим илмий-тадқиқот ишларининг заифлиги, назарий ва амалий аҳамиятининг камлиги; кейинги йилларда ёқланган айрим докторлик диссертацияларининг диссертациялигига қолиши — ундаги мухим илмий-назарий ҳуросаларнинг турмушга дадил тадбик этилмаслиги; г) юқори даражали илмий кадрларнинг етишмаслиги, айниқса, аёллардан фанимиз машъаъларининг йўқлиги (ўзбек тилшунослигига биттагина фан доктори — проф. М. Аскарова бор, холос); д) ўзбек тилшунослигига замонавий илмий-тадқиқот методларини дадил кўллаш, айрим илмий-назарий ғояларни янада ривожлантириш, айрим қарашларга аниқликлар киритиш, шу кунгача дикқатдан четда қолиб келган «қўриқларни очиши», ўзбек тилшунослигини давр талаби даражасига кўтариш — новаторларлик тафakkurини тарбиялаш ва янгилик ғоясини ҳар жиҳатдан кўллаб-куватлаш зарурлиги в. б.

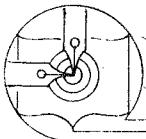
М. Қодиров: Бу гапларингизга ҳозирги ўзбек тилшунослиги тилимизнинг баъзи соҳаларини ўрганишда анча илгарилаб кетган бўлса, бошқа баъзи соҳаларидан давр талабидан орқада қолаётганини ҳам кўшиш керак. Ўзбек тили тараққиёти қонуниятлари, адабий тил нормалари, нутқининг услублари, нутқ маданияти, орфография, орфоэпия, пунктуация, интонация ва стилистика каби масалаларни ўрганиш даражаси замонавий талабларга жавоб берса олмайди. Юқорида айтганимиздек, ўзбек тили тарихини ўрганиш, айниқса, қониқарсиз. Шунингдек, умумифилологик планда ўрганиладиган соҳа — бадиий асар тили муаммоларига ўзбек тилшуносларининг, умуман, филологларнинг ҳозирги ёндашуви савиаси ғоят паст. Мавзулар савиаси номзодлик диссертациялари мавзуидан нарига ўтмайди; уларнинг кўплари бир-бирига ўхшаш, одатда, мавзулар у ёки бу олимнинг «шахсий муроҳазаларига» кўра белгиланди, натижада субъективизм авж олади.

А. Алиев: Менимча, ўзбек тилшунослигига қайта куришнинг кўйидагилардан бошламоқ мақсадга мувофиқидир: 1) ҳозирги ўзбек миллый графикиасини янада такомиллаштириш: демократлаштириш ва ҳалқиллаштириш зарур. Мавжуд график системамида айрим товушлар учун маҳсус ҳарфий белгиларнинг етишмаслиги (ц, щ каби), баъзи графемаларнинг эса ортиқча нагрузка бажариши (о, ж, и каби), баъзи графемалар кўлланиш доирасининг чегараланганлиги (ўграфемаси каби), тиниш белгилари (пунктемалар) миқдорининг ҳанузугча ўнта деб қаралиши, ёзув белгиларидан айримларининг ижтимоий-коммуникатив функциясига етарли ёзувимиздаги мавжуд 35 та шартли белги она тилимизнинг табииати, миллый хусусиятини ички структура ва имкониятларини акс эттиrolмайди.

2) Ўзбек тилининг тараққиёт қонунлари ва ўйналишларини, миллый тил қурилишидаги ўзига хослини ҳисобга олган ҳолда илмий-назарий қарашларни, қоидаларни қайта куриш зарур;

3) илмий кадрлар тайёрлаш шарт-шароитлари ва шаклларини қайта куриш: аспирантурнинг ишлаб чиқаришдан ажralган (кундузги) шаклидан етарли даражада фойдаланиш керак. Фанимизни айрим кишиларнинг: «ҳозирги кунда илмий даражали кадрлар етарли» деган бўлмагур фикрларидан, пай қиркиш ва кек сақлаш касалидан кутқариши мақбул кўринади. Бўлажак тилшуносларни, иктидорли ва истеъодидол кадрлар танлашни ўрта мактабдан, олий ўқув юртларида эса биринчи босқичданоқ бошлаш керак;

4) замонавий ўқув-методик база яратиш зарур: етук олимларимизнинг бой тажрибаси ва билимидан унумли фойдаланиш, ёш олимларнинг ташаббускорлик ғоясини ва янгиликларини кўллаб-куватлашга эришиш зарур. Шу аснода «Ўзбек тилшунослигига» туркумидаги фанларининг ўқитилишида тубдан бурилиш ясаш даркор. Мактаб, олий ўқув юртлари, республика педагогика илмий-тадқиқот институти ва Фанлар Академиясининг Тил ва адабиёт институти аро илмий-назарий ва амалий-методик ҳамкорликни мустаҳкамлаш керак.

Муртазо Қаршибоев

РУҲНИНГ МАНГУ ҚҮНГИРОГИ

Инсонлик баҳтми, фожиами? Ўз қувончини ўзгалар қайғусига мослаб яшаётган одамга осонми? Осон бўлса уни баҳти дейиш мумкини? Қийин бўлса-чи? Бу осонликдан (қийинликдан) ғофил кишилар борлиги унинг кўнглини ўстирадими ё чўктирадими? Бу зиддият ичра кун кечириш маълум бўлса (кимгадир) унинг дарди енгиллашадими? Дард енгиллашса, яшаш осонлашадими? Яшаш осонлашишини сезиб, у ўз дардини ўзгалардан пинҳон тутишга ҳаракат қилмайдими? Бу ҳаракатга қарама-қарши ўлароқ ўзгаларнинг уни билишга бўлган қизиқиши янада ортиб кетмайдими? Бу қизиқиши оқибатида у ўзини ўзгалардан олиб қоча бошласа-чи? Унинг пешонасига «Девона» деган ёрлиқни ёпиштириб кўймаймизми? Бу «сийлов» унинг баҳтидан даракми, фожиасидан далолатми? Бу унинг давр олдиаги фожиаси, тарих қаршисидаги баҳти бўлса ажаб эмас.

Баҳт — қисматнинг совук бир палласида яшаб туриб ҳам нариги, иссиқ палланни орзу қилиш, деганлар аддишишмайдими? Аддишган бўлса, моҳият ўзгариб қоладими? Баҳтни ҳар сафар бошқача ҳис килиб яшашга кўниккан одамнинг фожиаси ҳам ўзгарувчан бўлса, эҳтимол.

Ўз фами билан ўзгалар қувончига тамақиз қараётган одамнинг баҳти тўқисми, фожиаси серобми? Баҳти тўқис бўлса, у фожианинг нелигини ҳис эта оладими? Фожианинг нелигини ҳис эта олмаса, баҳтининг тўқислиги унинг фожиасидан бир белги, холос.

Фожиа — муҳташам саройда даврон суреб, қоронғу кулбаларни ўйлагач, ўзини юпатадиган (у ёқда ҳам кунимни кўрсам бўлади, лекин ҳозирча шу ер куляй, бечораларга ҳам кўпроқ нафим тегади) одамнинг таскинига ўхшаш бир нарсадан ўсиб чиқмайдими? Аммо у одам бу қиёснан тан оладими? Тан олса турмуш тарзини ўзгартириб яшай бошлайдими? У турмуш тарзини ўзгартгани билан фожианинг моҳияти ўзгармай қолаверади-ку! Ҳар қандай ўхшатиш ярим моҳиятини ифодалайди. Аслида баҳт, фожиа деганлари мавҳум нарсалардир. Қодир ва ожиз инсон деганлари эса мавжуд, конкрет ҳодисадир. Санъат бу конкрет ҳодисага тик қарашдан қўрққани учун мавҳум нарсаларни ўйлаб чиқдимикин ё улар воситасида инсонга тик қарамоқи бўлдими? Е баҳт ва фожиа инсонни қандайдир илоҳий ғенгилклар чегарасида ушлаб туриш учун қашғ этилдимикин! Баҳт ҳам, фожиа ҳам хеч нарса. Буни ҳис этиш учун ёғлон тасаввурлардан воз кечиб, қалбининг асл суратига назар солиш керак. Тасаввур — онгнинг қиз сийнасида тоза томирларида нарса-ҳодисалар қолдирган дагал бармоқ излари. Баҳтнинг баҳтсиз оқибати — фожиа! Бу оқибатнинг ўзида бир баҳт борлигини тан олиш бошқа бир баҳтсизликка сабаб бўлади — инсонда шундай ҳадикиси-раш мавжуд. Бундай ҳадикисираннинг мавжудлиги фожиа баҳт ичидаги жон сақлашидан далолат эмасми? Ҳар қандай баҳтнинг сўнггида фожиа ўтиради. Фожиа — баҳтни юқори даражада англашдир!

Жисман эътироф этилган роҳатни руҳан рад этиш, вужуднинг бир лаҳзалик руҳга айланиб, руҳнинг минг йиллини вужуд ичидаги қийналиши, руҳга қараб дунёнинг суратини чизиш, дунёни кузатиб руҳ қасринг берпго этиш, тақиқланган тўғриликка интилиб, таклиф этилган эгриликдан воз кечиши — булар ҳаммаси баҳт ва фожианинг мундарижаси бўла олади.

Баҳт ва фожианинг яхлит нарсанинг иккى томони сифатида англаш — инсонликни англашдир. Яхлит нарсанинг ўзи инсондир.

Баҳт ва фожиа бутунлай давр тарбиясида эмас. Давр уларни гўшт бериб семиртириши ёки очлиқдан сұлайтириши мумкин. Давр баҳт ва фожиани ўз фарзандлари сифатида тилга олиб фахрланишга ҳақли, аммо уларни мен түқсанманд деб мақтанолмайди. Баҳт ва фожиа инсоннинг ўз табати билан ўйгун тарзда барпо этилган руҳий эрк. Уларнинг сон ва сифати, қиймати ва баҳоси фақат давр бозоридагина моддийлашади, турли шаклларга эга бўлади.

Инсоннинг инсонлиги унинг баҳтини қанчалик ифодаласа, фожиасини ҳам шунчалик ошкор этади. Инсоннинг инсонлик фожиаси бор. Бу фожианинг ҳуқидори йўқ. У руҳий долға. Лекин унинг вақрасига давр «Баҳт» ёки «Баҳтсизлик» мухрини уриб беради.

Григорий Мелехов инқилоб тўғонларида эмас, турғунлик замонининг куриб бораётган кўлларида сувганида ҳам ўз инсонлик фожиасидан қутулолмаган бўларди. Қутулса, Мелехов бўлмай қоларди. Аксинья инсон бўлиб вояга етди. Давр бу инсоннинг фожиасига ёғ қўйиб, гуриллатиб юборди. Шолохов эса бу фожиа гулханида ёнишининг ўзи инсонни янада юксалтириб юборишини, бу юксалик баҳт эканини кўрсатиб берди. Бу баҳтни англаб этиш учун Аксинья тақдирининг фақат давр тўсиқлари оша тарихнинг баланд-паст йўлларида кўзга чалиниб турган юқори қисминингина эмас, куйи қисмини ҳам тасаввур эта олиш керак.

Кўрқоқлик охир-оқибатда жангариликка олиб келади. Лекин жангарилик ҳукми остида ташланган ҳар бир қадам қўрқоқликка қайтадан банди қилиши мумкин. Мелеховни қўрқоқликка дучор қилган нарса жангарилик. Кейинги қўрқоқлик эса уни жангариликтан (аста-секин) маҳрум

этуб борди. Лекин жангариликдан маҳрум бўлган Мелеховдан кўра, худди шу фазилати сабаб қочиб-улокиб юрган Мелеховнинг фожиаси кучлироң кўринади. Чунки қаҳрамон қисматининг айни шу нұқталарида давр қозонига сиғмаётган инсон бўй-басти билан намоён бўлади. Фожиа қозоннинг катта ё кичикилигида эмас, балки унга солинаётган масаллиқ — инсоннинг улканлигига. Фожиа қаҳрамоннинг ўз табиатида! Давр — бор-йўги ҳаракат майдони, саҳна! Санъаткор ўз қаҳрамонларини турли саҳналарда синаб кўради. Бунда моҳият — қаҳрамон хатти-ҳаракатини бошқариб турдиган ички куч ҳамиша ўзгаришсиз қолиб, томошабин ёки ўкувчига этиб борадиган руҳий-эстетик тасир доимо ўзгаришда бўлади. Давр инсон фожиасига гоҳ соя ташлаб, гоҳ нур сочиб туради. Бу соя ва нур моҳиятини англаш, қабул қилиш ҳар кимда ҳар хил кечади.

Фожианинг моҳияти нимада? Моҳият инсоннинг жисман (ўзгалар билан) бирдам эканлигию руҳан ёлғиз, ягона эканлигида. Инсон моддий оламнинг моддий бир бўллаги (жисман олганда). Лекин руҳан мустақил бир олам. Шу ҳақиқатини англаган одам; шу ҳақиқат стихияси билан ҳаракатланган юран ўз қисматини фоже ҳалқалардан изборат занжир сифатида тасаввур этса ажаб эмас. У ҳар бир ҳалқа ичда бўғилади. Ягоналникни яхлит бутунликдан фарқлаш, қисмнинг ўзи ягоналиги жиҳатдан бутунга тенг эканини ҳис этиш, бутуннинг ўзи йўқлиги, уни ташкил қиливчи қисмлар бор-лигини англаш — фожианинг асл сабаблари бўлса, эҳтимол.

Руҳнинг фаолияти борлиқ ҳаракатига тескари пропорционал. Унинг ёлғизлиги қанча кучли, англанса, вужуднинг борлиқ ҳаракатига уйғунлашув учун интилиши шунчча ошади.

Анна Каренининг фожеасини буржуаcha ахлоқ билан боғлайдилар. Аслида бу фожиа инсоннинг умумий ахлоқига, инсонлик моҳиятига бориб боғланади. Унинг сабаби ҳам Анна ва бошқа қаҳрамонлар типидаги инсонлар табиатида илдиз отган бўлса ажаб эмас.

«Инсон ҳарактери қаерда шаклланади!», деганга ўхшаш одатдаги сийса саволга дуч келишимиз аниқ. Савол сийса бўлгани учун жавоб ҳам шунга яраша бўлади: жамиятда. Лекин жамият уруғ ташланмайди, ташланган уруғни у ёки бу тарзда парваришлаб вояга етказади, холос. Инсонда барча қайғу шаҳдик кўламишининг қай дараҳада бўлишини белгилаб берувчи илк табиий эҳтиёж, табиий талаб ҳам мавжуд. Бу эҳтиёж, бу талаб капиталистик тузумда капиталистик, социалистик тузумда социалистик сингари эпитетларга тиркалса-да, у энг аввало инсоний деган сифатловчига бош эгади ва инсоний бўлиб қолаверади.

Анна бизнинг жамиятимизда баҳтили бўларди, деб ким кафолат бера олади? Дарвоҷе, у шундок ҳам баҳтисиз эдими? Баҳтили эдими? Бу саволлар Аннани тўртга бўлиб ташлайди. Тўртга бўлинган вужуднинг тўрт тарафидан тўртта жавоб безрайиб кела бошлайди: йўқ, ҳа; ҳа, йўқ.

Инсонга, ундан олий тўйгуларга ишониш Аннани ҳалокатга (фожиага, баҳтга — фожиага) олиб борди. Шундай ишонч сабаб алдангандар ҳамма замонларда ҳам бўлган. Инсон фазилатларининг табиий ўналишини бир давр саҳнасида кўриш билан тарихий хулоса чиқариш, инсоннинг инсонлик фожиасига бир давр кўзойнаги орқали қараш ва бу фожиани факат шу кўзойнан шаклида тасаввур қилиш, инсоннинг маънавий оламини ҳам сиёсий бичимларга солиб ўлчашга сабаб бўлади, унга кимгандир мўлжаллаб тикилган қалпоқчани кийгизилишига олиб келади.

Бизда ҳар қандай адабий ходиса биргина мезон, схема билан ўлчаб келиндид. Бу схема социалистик реализм методи принципларидан келиб чиқиб тикланган бўлиб, у адабиётни инқилоб ғалабаларини улуғлаш ва ҳимоялашга, социализм душманларини фош этишгагина ўйнайтиради, холос. Умуман, адабиёт учун қандайдир ягона методнинг ҳожати борми, йўқми, деган савол тугилади. Агар адабиёт сиёсий усткорма хизматида бўлса, бундай метод керак. Адабиёт инсоният хизматкори бўлса-чи.. Адабиётнинг ягона тўғри методи бор бўлса, у инсонни, эзгуликни ёқлашдан изборат бўлади. Адабиёт олдида воқеликни қай йўсинда бадий жонлантириши деган масада эмас, инсонни қай тариқа тўғри тушуниш мумкин, деган муаммо турмоги лозим. Шундай экан, илғор (прогрессив) адабиёт, реакцион адабиёт сингдириси атамаларини ёдабиёт (чинакам), ё адабиёт эмас, деган содда избора моҳиятига сингдириси кўя қолган маъқул. Бизнинг социалистик қарашларимиз кўпинча бошқача қарашларга зид келиб қолади. Шўнинг учун айрим адабий-эстетик қадриятлар факат биз учун реакцион бўлиши мумкин. Аслида улар биз учун эмас, биз бошқа позицияда тургаганимиз учун реакцион бўлиб туюлади. Лекин бизга қарама-қарши қирғоқда турғанлар учун шу нимиз учун реакцион бўлиб туюлади. Лекин бизга қарама-қарши қирғоқда турғанлар учун шу қадриятлар реакцион моҳиятига эга эмас. Вақти келиб, нариги қирғоқка ўтиб олмаганимиз тадиржама, ўз қароргоҳимизни ўзгаришишимиз эҳтимолдан ҳоли эмас. Қолаверса, бизнинг социалистик онгимиз ҳам, у талаб қиласиган адабий-эстетик қарашлар ҳам мутлақ ҳаркетерга эга эмас, ўзгарувчандир.

Бадий асарни қолипга солиши охир-оқибатда инсонни, унинг руҳий ғалаёнларини жиловлайдиган ўлчамлар ўйлаб топишга олиб боради. Инсоннинг инсоний тамоилларини хисобга олмаслик адабиётни жонсиз социологияга, сиёсий калтакка айлантириб қўяди. Адабиёт муайян ижтимоий мухит деворлари панаасида қолиб кетмаслиги лозим. У, аксинча, инсоннинг энг ибтидоиди, бирламчи фазилатларини панаалаб турған деворлар оша сакраб, бола-инсон, фаршиша инсон билан юзма-юз орқадаги фожиасини кўради.

Бахтни (замона баҳтни) жўнлаштириш, фожиани («қора ўтмиш фожиасини») сохталаштириш инсоннинг руҳий оламини, унинг руҳий диалектикасини ҳаспушлашга, инсонни табиат фарзанди жонбахш шабдалаларида тағин кўз очди. Адабиёт яна ўйга чўмди: инсонлик баҳтни, фожиамни? Инсон ўлса, яна қайта тириладими? Тирилса, ўлмай яшаб кета оладими? Ўлмаса, ҳаёт нелигини унутб қўймайдими? Ҳаёт нелигини унутган одам ўлмайдими? Тирилиш яшашни билдирадими? Яшаб кета олиш учун тирилмоқнинг ўзи кифоями?

Инсон яхлит ҳолда синфий ҳам, партияй ҳам, ижобий ҳам, салбий ҳам эмас. Синфиийлик (бошқа «ийлик»лар ҳам) унинг умумэҳтиёж қозони қаршисида ҳамма билан бир, аммо истеъмол дастурхони бошида ёлғиз, ягона эканлигидан англашилса, эҳтимол.

Инсон қисматига баҳт ва фожиа михлаб берилган бўлади. Бир инсон баҳти инсонлар (инсоният) фожиасига терс, инсонлар (инсоният) баҳти шахс фожиасига зид келиб туради. Назрул Ислом фожиаси фақат минг йиллик ақидалар талаши ичда қоврилган Ҳиндистон Узбекистон фожиасигина эмас, инсоннинг, инсониятнинг фожиаси ҳамдир. Дунёда бегона дард йўқ (нет чужой беды)! Дунёда ҳамма учун муштарак Дард бор. Бу Дардни англаш, ҳис этиш, унга бир умрлик фидойилик, ёки бўлак ёки бўлакчага айланниб умр кечирмасин охир-оқибатда ўша буюк Дард моҳияти билан юзмай келади. Умр — ана шу *Моҳиятга бориши йўли*. Ҳаёт — ана шу *Моҳиятга кийгазилган чиройли либос!* Бироқ бу либос остида ҳар ким ўзи орзу қилган нарсани кўради. Инсонларнинг худди ана шу *Моҳиятга бўлган муносабатлари йиғиндисидан баҳт ва фожиа дейилган нисбий қийматлар тўкиб чиқарилади.* Демак, баҳт ва фожианинг асл ва инсоний қийматлари бор. Уларнинг биринчиси инсоннинг инсоний табиити шарти сифатида доймий бўлса, кейингилари инсоннинг табиий интилишлари бўлади. Аммо доимийнинг ўзи муайян давр учун ўткини, ўткини деганимиз эса муайян давр учун доимий бўлади. Демак, улар ўртасида тескари нисбат қонуни амал қиласди. Улар ўртасидаги зиддиятлар жамиятда турли тушунчалар ва ақидалар кураши бўлиб мoddийлашади. Назрул Ислом табиитида фалакнинг бош Дардини — инсонийлик фожиасини англаш кучли: инсон табиатан эркин, инсон табиатан маҳкум, инсон табиатан қодир, инсон табиатан ожиз, инсон табиатан холик, инсон табиатан муслум. Уни йўлга соламан деганлар охир-оқибатда йўлсиз қўлдилар. Уни йўлдан ураман, деганларни охир-оқибатда йўлга солиб қўйдилар.

— Баҳт дунёга

Назрул Ислом

Шоир бўлиб түғилди

Ибтиидодан ёниқ илҳом

Шульасига йўғрилди.

Етти аср аввалгидек

Бўлса эди замонлар,

Балки Ҳусрав Дедлавийдек

Битар эди достонлар.

Түғилсади

Назрул агар

Ярим минг йил илгари

Битар эди

рубоийлар

Мирзо Бобур сингари

Агар неча замон ўтиб

Келмаса бу давронлар,

Бедилона ғазал битиб

Тузар эди девонлар.

Ўзга эди

аммо фурсат,

Ўзга эди эл дарди.

Замон

унинг

ёниб турган

Юрагини сўрарди.

Назрул Ислом — умри абадий фожиа билан тугаб, қисмати боқий баҳтга туташиб кетадиган, азалий инсон. У қайси замонда яшамасин, қайси маконда кун кечирмасин умри фожиага, қисмати баҳтга эш. Чунки:

Собир инсон юрагида

Қаноатки барқарор,

Коса янглиғ

сабр тагида

Оташ янглиғ исён бор:

Исён — баҳт ва фожиа ўртасидаги муваққат чегараларнинг бузилиши, фожианинг баҳтга қарши қилич яланнгочлаб, баҳтнинг фожиага қараб наиза ўқталмоғи (инсоннинг ўз-ӯзи билан муроса килолмай қолган холатларини эсланг)! Исён баҳт ва фожианинг ўриннларини ўзгартиришига қодир, лекин уларнинг моҳиятига дахл қилолмайди. Даҳлсизлик — моҳиятнинг бош унсури! Баҳт ва фожианинг ўзи ҳам моҳият, кўнха дунёнинг азалий ва абадий моҳияти. Улар кўпроқ мустақил иккиликнинг бирлашувидан кўра, мустақил ягоналикнинг иккига экралиб боришига ўхшайди. Асл зиддият хинду билан мусулмон орасида, золимлар ва мазлумлар ўртасида, авлодлар ҳамда аждодлар ичига ҳам эмас. Зиддият инсоннинг ўзида, унинг ягоналигиди. Бу зиддият қошида мингта Назрул Ислом ҳам, минг вулқон кучига тенг исён ҳам ожиз. Бу ожизлик инсонга баҳт ва фожиа моҳиятини билиш ҳуқуқини беради. Инсон ана шу ҳуқуқи билангина кучли! Ана шу ҳуқуқи билангина енгилмасдир. Билиш — ҳамма нарсанинг онаси, курдат манбаи. Билимсизлик, жаҳолат эса, фожиани баҳт деб сўйишга, эътиқодсизликка, низо ва нифоққа бош сабабдир. Шунинг учун:

Босқинчинининг

Қадимданоқ —

Фалсафаси аёндир.

Эл ичда бўлса нифоқ,

Эркин Воҳидовнинг «Рұхлар исёни» достони қаҳрамони назарда тутилмоқда. Кейнинг шеърий парчалар ҳам шу достондан олинди.

**Демак, золим омондир
Улар
мазлум ватанида
Бўлмасин дер сабитлар.
Жаҳолатнинг гулханида
Исинади
зобитлар.**

Назрул Ислом авом халққа ҳеч бўлмаганида баҳт ва фожианинг моҳиятини англатишга ҳаракат қилди. Аммо ҳаракатсиз оломон бу моҳиятни билишга зорми? Унга шундоқ ҳам яхши: қорни тўй, усти бут, умри бемалол. Сертуён, долгали орзулар унинг дикқинафас ороми — баҳтини (фожианин) ўғирлади. Ўз баҳтида фожианин нағасини сезиб, фожиадан баҳт табассум қилишини билмаган бу ёввойи оқим йўлига Назрул Ислом ўз ҳаётини кўндаланг қўйди, уни эзгу ўзанга оқизмоқчи бўлди. Лекин бу оқим кўп қадими, кўп ваҳший эди.

**Еш Назрулга қиласар таъсир
Фалакнинг каҳ хислати.
Кўз олдидаи
 ўтар бир-бир
Шоирларнинг қисмати:
Пушкин шеъри
Қилди фарёд,
Уйқа тутди
 ўз қалбин.
Лермонтовни отган жаллод
Дорга осди
Машрабни.**

Назрулнинг фожиаси моҳиятни тушунтира билмаганида эмас, халқнинг тушунишдан кўрқаётганида. Тушуниш — ожизликни тан олиш. Тан олиб қудратли бўлиш. Тушуниш фожиа ичидаги баҳтни кўрмок, кўриб баҳтли бўлмоқ, баҳтнинг фожиага айланаб боришидан қайғуриш, қайғунинг таъмини ҳис этиш. Инсон бу зиддиятлар аро ўз камолотини англамоқ учун ўз тафаккурининг шоҳсупасига ўзини олиб чиқмоғи керак. Оломоннинг фикр чангальзорида эса ваҳшийлар овозию танбаллар кулгуси эштилади. Хўш, буни Назрул билмайдими? Билади. Аммо билганида нима қила олар эди...

**Одамлардек
Беозор, тек
Яшаб юрсам нетарди.
Менга толе,
сенга тинчлик
Балки насиб этарди.
Булбулларга, гулларга маст
Езсан фақат ғазаллар
Балки мени мишиблармас,
Изларди ёш гўзаллар.
Менга ҳам ёр соқинлигу
Сенинг ҳам йўқ бу дардинг.
Мен — уйлик,
Сен — келинлигу
Набиралик бўлардинг.
Оҳ, у йўл берк,
Менда йўқ, эрк
Тирик умрим афтода
Не қиласки,
Одамлардек
Яшолмадим дунёда.**

«Беозор, тек яша» — томошабин бўлиб, бетараф, безарар яшаш. Аслида бу томошабинликда бир худбинлик, бир сотқинлик бор. Бу бетарафликда тарафкашлиқ, бу безарарликда зараркунандалик бор. Баҳт бўлиб кўринадиган орқадаги бу «беозор тек» ҳаётнинг ўзи сароб. Одиндада ҳам, орқада ҳам фожиа! «Одамлардек беозор, тек яшаши мумкин. Лекин бу ҳақиқий ҳаёт бўлмайди. Ҳаёт аслида бошқа бир нарса. «Ҳаёт — биз ҳеч қаҷон етиб боролмайдиган нимадир бошқа нарсага битиган шарҳга ўхшайди; у шундоқ ёнимизда, бир сапчилик, бас, етамиз, лекин биз сакрәйлмаймиз» (Кортасар). Назрул Ислом «беозор, тек», семириб яшашдан кўра, ўша «нимадир»га интилиб, сапчиш умидида жон беришни яхши кўради.

«Нимадир бошқа нарса» инсонни минг-миллион йиллардан бўён ўртаб келаётган, бизга баҳт ва фожиа тарзида икки бўлининб кўринаётган асл Моҳият эмасмикин? Бу моҳиятни ҳар ким ўзича шарҳлайди. Лекин унгача етиб боришга, уни тўла англадим дейишга ҳеч ким мушарраф бўлол-майди. Нега? Унга этишиш инсоннинг ўзини суюб турган тиргаклардан вўз кечиши, инсонийлик йўргигдан айрилишига тенг. «Беозор, тек яшаб юрган»ларнинг ягона таскин манбаи ҳам шунда: чопиб нимага эришардинг, яхшиси даврингни сур! Ҳақиқатан ҳам, Моҳиятни излаб юргурган одам нимага эришади? Баҳтгами, фожигами? Назрул Ислом нимага эришди? Юргурган одам «Югурши яхши, ҳамма югурши кера», деган хулосага эришади, холос. Лекин шу оддий хулосанинг ўзида катта Моҳият бор...

Асл қийматларнинг бир томонида инсоннинг инсоний моҳияти турса, иккинчи тарафида юқо-

рида тилга олинган «нимадир бошқа нарса» туради. Ана шу икки моҳият ўртасидаги яқинлик ва йироқликдан, иноқлик ва инфоқликдан уларнинг ҳар қайсиси ичидаги моҳиятчалар гоҳ озор чекади, гоҳ рағбат сезади. Бу моҳиятчалар ичидаги катта, бош моҳиятлар билан тенглашишга интиувчилари ҳам бўладики, фожиа (бахт ҳам) шунда... Уша моҳиятчалардан бирӣ инсон. У моҳиятчалар ичидаги энг қудратли ҳисобланса, Моҳиятлар қаршисида энг ожиз ва чорасиздир. Адабиёт ана шу ожизликни ҳис этиб, лекин тушунмай («тушунмай» десак, адолатсизлик бўлар; тушунишни тан олмай) келяпти. Адабиёт «тушундим» деган жойда сўзини йўқотади. Тушунмаслик — унинг бош дарди. Исле ҳам шундан, армон ҳам шундан! Тушундим дейиш бош эгиг яшашидир! Кулликни тан олишидир! Адабиёт «Йўқ, тушунмадим, бошқача бўлиши керак!», деяётган ўжар болага ўхшайди. Адабиёт тушунган нарсасини ҳам тушунмагандай қилиб, ўзини овсарликка солиб тасвиirlайди. Тушунуб айтилган моҳият қуруқ бўлади, бир нуқтани кўзлаб отилган тошга ўхшайди. У ҳақиқатнинг муйян бўлганини ифодалаши мумкин, лекин ҳақиқатнинг ўзини ифодалай олмайди. Адабиёт: «Мени мен истаган ўз сұхбатига аржуманд этмас, Мени истар кишининг сұхбатин кўнглим писанд этмас,» деганида ҳам; «Кимга дод алай бориб шум толеимнинг дастидин, Кўза синдириган азизу сув келтирган хорман,¹» деганида ҳам; «Чархи кәжрафторнинг бир шевасидин дөгман, Айшни нодон сурриб, кулфатни доно тортадур,²» деганида ҳам, «Бозорга ўхшайди асли бу дунё», деганида ҳам, ҳамма нарсани тушуниб етган донишманддан кўра, ҳеч нарсани тушунишга улгурмаган покиза гўдакка ўхшайди. Адабиёт — гўдакнинг хато айтилган сўзида ҳам маңтиқ тўғри бўлади. Чунки у икки моҳият ўртасида банди қилинган: ўнгга қараб бақирса-да, сўлга қараб ҳайқира-да сўзи нишонга тегади. «Файласуф хато кила түриб ҳам завқланади» (Гельвиций). Адабиёт ҳам. Жамият тараққиётнинг олий босқичларига кўтарилиб кетганида ҳам адабиёт бахт ва фожианинг ибтидоий чегараларида қўриқчилик қилиб қолаверади. Адабиёт — гўдакнинг сўзи кутилмаган парадокс-чигалликларни келтириб чиқаради:

**Шодлик йўлга бошлади мени,
Бахтиёрлик бўлди одатим.
Шоир бўлиб шодлик ва бахтни
Кўйламоқлик зўр саодатим.**

Бу мисраларда заррача сохталик йўқ. Унга ўзбек танқидчисининг асосий иш методи — социодогик таҳлия билан ёндашадиган бўлсак, қуидаги хulosаларга эга бўламиш: 30-йилларда совет халқи буюк ижод ва яратувчилик йўлига чиқиб олди, синфий душманилар батамом тугатилди, халқнинг ижтимоий эркинлиги тўла таъминланди; ана шундай ғалабалар шоирларнинг (ғоявий тўғри йўлдан бораётган шоирларнинг) фахр-ифтихор туйғусини янада жўштириб юборди ва ҳоказо.

Агар бундай таҳлил йўлидан борадиган бўлсак...

Ошкоралин даври шарофати ўлароқ юзага чиқаётган ҳақиқатлар фонида юқоридаги сатрлар бошқача хulosаларга ҳам асос бўлиши мумкин. Айни шу руҳда шеър ёзиш авж олган йиллари шодлик ва бахт тушунчалари сохталаштирилди. Буни адабиёт билармиди? Биларди (албатта!). Билмасди (эҳтимол). Билмаса нега билгиси келмади? Билса нега бахтни кўйлади? Шодлик йўлга бошлаган шоирларни қайғу болта кўтариб кутиб олди.

...унда Ҳамид Олимжон маддоҳ, шоир бўлиб чиқади-ку!!!

Ҳамид Олимжон деган жиғла, Ҳамид Олимжон деган ёғду тасаввуримиз экранидан минг чақирим нарига кетиб қолади. Унинг ўрнида фақат кўринмас нуқтагина қолади.

Уша сатрларга инсоний нуқтаи назардан (адабий-илмий фикрда бундай метод истеъмолда бўлмагани сабабли уни нуқтаи назар деб кўя қолдик) қарасак-чи? Ҳамид Олимжон деган дарё, Ҳамид Олимжон деган чақмоқ тасаввуримиз экранида даҳшатли суратда улканлашиб кетади, уни парчалаб кўйка кўтарилади: ким дунёга шодлик излаб келмаган, ким бахтга гадо, саодатга интиқ бўлмаган? «Муқаддас замон ҳаққи ёқа тутиб айтаман, Қаниди куйлайверсанг ҳамиша бахтни тўлиб» (Абдулла Орипов). Инсонлик моҳиятининг ўзида бахтга ташналиб бор. Бу ташналиб руҳий маҳдудлиқдан моддий реаликка, мавхумлиқдан аниқликка, оддийлиқдан мукаммалликка ўсиб ўтиш эҳтиёжидан туғилса ажаб эмас. Бу — инсоний ягоналиктини бир кутбидан иккинчисига қараб интилишнинг қонуниг ўйли. Инсоний ягоналиктин икки уфқида порлаб турган иккни шоирнинг сўзи бир-бирига қанчалик ўйқаш, ўйғун (ўйғунлаштирувчи омил — инсоний ягоналик):

**Шодлик йўлга бошлади мени,
Бахтиёрлик бўлди одатим.
Шоир бўлиб шодлик ва бахтни
Кўйламоқлик зўр саодатим**

Ҳамид Олимжон сатрлари

Мен куйлайман гоҳ дилда қадар,
Гоҳ севиниб шеър тўййиман мен.
Тингламаса ўзгалар агар,
Ўз-ўзимга шеър ўқийман мен.

Абдулла Орипов сатрлари

**Мен бир қаро кунда түғилдим,
Түғилдиму шу он бўғилдим.**

Ҳамид Олимжон сатрлари

¹ Алишер Навоий байти.

² Муқимий байти.

³ Фурқат байти.

⁴ Абдулла Орипов сатри.

Мен куйлайман ушбу оламда
Инсон бўлиб түғилганимни.
Мен куйлайман, бавзан аламда
Йиғлаб-йиғлаб бўғилганимни.

Абдулла Орипов сатрлари

Бахтни улуғламоқчи бўлган адабиёт фожиа ботқоғига чуқурроқ ботиб кетаверди. У фожианинг нафасини тобора аниқроқ ҳис қила бошлади, фожианинг асл башарасини кўрди. Теваракатроғро хавғисираб қараб олди-ю, кўлини фожианинг юзига тегизди: унча совук эмас, ўпса бўлади. Лекин ўлмади. Ўпмай куйлаб юборди:

Барча шодлик сенга бўлсин,
барча беморлик менга.

яна:

Йўқ, шоир деб қарама атай,
Хўкм этмакка шошилма бир оз.
Мен куйиниб севаман, нетай!
Мен куйиниб сўзлайман холос.²

яна:

Парво қилма, дўстим, эзилма сира,
Фамгин қўшиқларни куйласа шоир.
Мисралари гарчанд маъюс ва хира³
Лекин барчаси ҳам қалбига доир.

яна:

Ҳасратлари дунёнинг кўпдир,
Лекин йўли бир: Қуёш сари
Унинг бир дам ороми йўқдир
У япроққа ўхшаган... сарик

Шеър руҳий мувозанатга интилди. Интилиш баробарида қайғуни кўпроқ севиб, шодликни ўйлади. У фожианинг юзидан бўсалар ола бошлади. Ўзини фожианинг бағрига ташлади. Янги бир дунё кашф этди ва нима бўлса бўлар, деб қўрқмай айта кетди:

Шодлик, сени ўйлаб ғамга ботаман⁵...

яна:

Ҳеч нарса юпатмас, шоир ҳеч нарса,
Фаріб баҳтиёрлик энди юпатар.
Юлиб вужӯдимни титиб ахтарсан,
Дунёвий аламнинг тошлари ётар⁶.

Шеърият қайғу қучогида яйраб ётарди. Бу кимларнингдир ғашини келтирди. Аслида шеърият яйрамаётган эди. У қайғуни қучиб бахтни ўйлаётган, бахтни ўйлаб йиғлаётган эди (30-йиллар шеъриятида шодлик ва баҳтни куйлаб, қайғудан ҳадисираганини, фожиадан кўрқиб, баҳтни мадҳэтганини, ҳасратдан ҳайқиб табассум қилиш қусури бўлганини эсланг).

Бахт.
Чиройли сўз ҳаддан ташқари,
Ҳатто сенинг лабингга ҳам
Чиройлилик қиласи бу сўз
Бахт.
Жуда ҳам узоқ сўз бунинг устига.
Шунчалар узоқки,
Ҳатто чақирмайсан,
Бақирмайсан овора бўлиб.⁷

Еки:

Баҳтиёрман деган биргина сўзни
айтиш учун керак қанча куч, чидам,
гарчи баҳт сўзларнинг энг ёқимлиги,
гарчи турса ҳамки тилнинг учida,
Оғир ботмасмикин,
бу сўз кимгадир.
Тегиб кетмасмикин оҳ-воҳларига.
Қандоқ бардош бериб
яшайман кейин
баҳтсиз кимсаларнинг нигоҳларига.⁸

¹ Эркин Воҳидов сатри.

² Рауф Парфи сатрлари.

³ Абдулла Орипов сатрлари.

⁴⁻⁵⁻⁶ Рауф Парфи сатрлари.

⁷ Муҳаммад Солиҳ сатрлари.

⁸ Шавкат Раҳмон шеъридан парча.

Бахтнинг ўзй аччиқ дард экан. Бахт — етиб бўлмас Моҳият, мангу етишмовчиликдир. Етиб бўлмасликни тушуннининг ўзи бир бахт, бир фожиа! Адабиёт бу ҳақиқатни тушунгандай бўлди. Тушунмаса-да, ҳис этди. Бахт ва фожиа инсон қисматининг яхлитлигини таъминловчи муҳим икки бўлак бўлиб, адабиёт оёғини ана шу икки бўлак устига қўйган ҳолда дунёга назар ташласа, ўз вазифасини яхшироқ бажарган бўларди. Ваҳоланки, у кўп йиллар бир оёқда чайқалиб, бир кўз билан қараб келди. Унинг иккинчи оёғини ҳам иккинчи бўлакка тегизмоқчи бўлган ижодкорлар охир-оқибатда муаллақ оёқда осилиб, юмуқ кўзини ёриб чиқишини истаган қаламкашлар эса шабистон қароғ ичра қолиб кетдилар. Адабиёт инсондан деярли ажратиб қўйилган эди. Улар ўртасида жамиятнинг ижтимой-сиёсий, маданий-иктиносий масалалари уюб ташланарди. Адабиёт бу муаммоларни ҳал этишда «фаол ҳаракат» қилиши лозим бўларди ва улуг юмушларни амалга оширишда алоҳида (долзарб) мавзуларни танлаб оларди (инқилоб мавзуси, колхозлаштириш мавзуси, қишлоқ мавзуси, шахар мавзуси, сув мавзуси, ўт мавзуси, аччиқ мавзуси, чучук мавзуси ва в. х.). Адабиётшунослик эса бадий адабиётнинг иктиносид, маданий-сиёсий муаммоларга муносабатидан келиб чиқиб, уни гурӯхларга ажратар, ўтқир муаммоларни ўйлаб топарди (ижобий қаҳрамон қандай бўлиши керак, салбийси-чи? Ижобий қаҳрамон ижобий қаҳрамон билан тўқнашиб қолиши мумкинми? Бой одам яхши, камбағал ёмон бўлиб чиқиши ҳақиқатга зид эмасми? В.х.).

Адабиёт ўз қаршисидаги улкан тоғ оша нариги томондаги инсонни кўришга чоғланиб келди. У инсонни кўра олдими? Кўрмаса ҳам овозини ёшишиб хурсанд бўлди. Адабиёт бу тоғ қаршида кераксиз бўлиб қолаётганини сезди. У овоз келаётган томонга интилди. Ҳануз интилмоқда.

Инсон бошидан ўтадиган ҳамма савдоларни ҳам бахт ва фожианинг оддий йўриғи билан изоҳлаб, уларнинг қолипида ўлчаб бўлмайди (аслида уларнинг њеч қандай қолипи йўқ, бундай қолипни ўйлаб чиқишдан манфаатдор ғоялар бор). Лекин уларга бу яхлит инсоний қарама-қаршилик заминидан турibi қараш талаб этилади. Инсон руҳидаги заифликлардан бирни мутелик деб ҳисобланади. Шунинг учун унга кўпинча фожиавий либос кийдирилади. Мутелик — заифлими, заифлик фожиа белгисими? Муаллиф Адаш Карвон¹ руҳидаги «Гойибга кўр-кўрона ишонч уни журъатсиз қилиб қўяди, журъатсизлиқ мутеликка айланниб, тақдирiga зомин бўлади», дейди. Муаллиф фикрича, мутеликнинг асоси хурофот (*«Қиссамиз қаҳрамони Адаш Карвон ана шу афюн балосига гирифтор бўлган одам»*). Бу сифатлар ҳам яхлит инсон ўзлигидан жой топган қадриялардир. Чунки мутелик инсоннинг ажралмас бир қисми. Уни ўйқотиши инсон яхлитлигидан бир бўлакнинг тугатилиши демакдир. Иккинчидан, Адаш Карвон ҳарактерида пассивлик ўзбек тақиқчилари бақириб айтишини яхши кўрадиган «пессимистик кайфият» ифодаси эмас. У фаол ҳаракат қилиб, одамларга ёмонлик қилишдан кўра (*«турғунлик даври»* қаҳрамонларининг асосий қисми жиноятич бўлиб чиқди), ҳаракатсиз турibi яхшилик тилашни мавқул кўради (*«Яхшилиг гар қилмаса, бори ёмонлиғ қилмаса, Ким ёмонлиғ қилмаса, қилғонча бордур яхшилиғ»*). Учинчидан, Адаш Карвон ҳарактерида мутелик бўлганида ҳам уни заифлик аломати сифатида тушуниш ўта бирёқламалик бўлади. Чунки унинг мутелиги «Гойибга кўр-кўрона ишонч» орқасида вужудга келган мутелик эмас, инсонга, унинг қадрияларига ишониб ўз қисматини уларнинг ҳукмига ташлаб қўйган одамнинг нимагадир садоқат қилиши натижасида ўлароқ туғилган мутеликдир. У моддий оламдан ёлчимида, ёлчиши учун садоқатга хиёнат қилиши лозим эди. Хиёнат қилмади, уни юрагида асраб сифинди. Унинг дунёқараси, имлый тилда айтсан (*«хурматли олимларимиз кечиришсин!»*), шаклан диний, мазмунан социалистик. Социалистик бўлмаса-да, шиорлар шароғати ўлароқ бизнинг тасаввуримизда ғира-шира шакллана бошлаган дунёқараша яқин. Фожиа яна шундаки, бу мазмун билан реал ҳаёт мөҳияти ўртасида осмон билан ерча фарқ бор. Адаш Карвон шаклдан чиқиб кетолмайди (*йўқса Фатҳиддинов ёки Фиёсхон сингари кун кўриш йўлларни топиб олган бўларди*), мазмунга ҳам хиёнат қилмайди. У ҳаром-ҳаришдан йироқ, у томоннинг хурофотидан ҳам, бу томоннинг айнишларидан ҳам ҳазар қиласди. Унинг мутелиги диний шаклга ўраниб яшаётган инсонийлигидан келиб чиқади. Бу инсонийликни жамиятдаги реал муносабатлар қанчалик сингдиролмаса, у ҳам жамиятдаги муносабатларни шунчалик ҳазм ки-полмайди. Жамият бы инсонийликка янгича ҳаёт баҳш этиши (агар баҳш этолса) лозим эди. Лекин, оҳ, жамият ахлоқий даражасининг ўзи ўндағи инсонийликдан-да юз бор тубан, (*Фатҳиддинов, Фиёсхонларнинг турмуш тарзи. Саттор ва Ҳуснининг қисматини эсланг!*) Шундай экан, Адаш Карвон қайси йўлни танласин? «Реакцион» шакл ичидаги илғор мазмундан воз кечиб, «илғор» шакл ичидаги кун кечираётган хурофий мазмунни қабул қилсими? Мазмун шаклни ёриб чиқа олади! Лекин мазмун шаклдан айриш яшай оладими? Фатҳиддинов, Фиёсхон сингариларнинг фожиаси шаклсиз мазмунни, мазмунсиз шаклни кийиб юрганларида эмасми? Албатта, Адаш Карвон худди шундай фалсафа билан яшаган, десак ёлғон гапирган бўлмазид. Лекин унинг руҳий стихиясидан шундай фалсафа келиб чиқиши рост!

Адаш Карвон ўз қалбига қараб чекинди, ўзлигидан буюк куч топди. Бу куч билан балки тоғни ағдариб бўлмас, аммо унга ишониб, у умид билан яшаса бўлади. Чунки, «баҳт ўткинчи — умид абадий».

Адаш Карвон фавқулоддаги бир одам эмас, унинг атрофида алдангандар ва адашгандар кўп. Алданган ва адашгандар дедик. Аслида ҳар қандай алданиш туфайли нимагадир (*«ваъдага вафо»* принципи натижасида эришиб бўлмайдиган «нимагадир»га) эришиш, ҳар қандай адашиш туфайли ниманидир бирданига ғоявий тўғри йўлга тушиб олганлар тополмайдиган «нимагадир»ни) топиши қонунияти мавжуд. Бу қонунияти балки фалсафа фанидаги ҳурматли қонунлар билан бўйлашолмас. Балки улар биз билган ҳақиқатга зид қонунлардир. Лекин бу биз билган ҳақиқатга зид қонун ҳаракатда бўлмайди. Ўжарлиқ билан ўз мавжудлигини эслатиб туради. Балки «Ў-ху, бу гаплар ҳаммаси идеализма қараб кетяпти, ҳаммаси нотўғри гаплар!» дегувчилар ҳам топилар. Биз етмиш йил «тўғри» гапириб келдик, энди бир марта «нотўғри» гапириб ҳам кўрайли...

Инсоннинг ҳар бир ҳаракати уч ўйсунда баҳоланиши мумкин: жамиятдаги мавжуд ахлоқий муносабатлар нуқтаи назаридан; инсоннинг ўз нуқтаи назаридан; азалий ва абадий Моҳият (объектив тараққиёт) нуқтаи назаридан. Инсоннинг турлича тўйғулари шароғати ўлароқ юзага

¹ Хайридин Султоновнинг «Ёзининг ёлғиз ёдгори» қиссасидаги бош персонаж ҳақида гап боряпти.

чиқадиган ҳаракатлари ана шу уч нұқтаи назар доирасыда ўлчанади, ўлчаниб қалкаштирилади. Бу ғаройиб «учбұрчак»нин бирида «Бахт» деб мұхр босилган ҳаракатта, иккинчи бурчакда «Фокия!» деб диагноз қўйлади. Учинчисида эса ҳар иккя белгисининг остига чизилиб, «Иккинчи ҳам тўғри!» деган ҳуқмӣ қарор ёзилади. Чунки биринчи, иккинчи нұқтаи назарларда учинчи нұқтаи назарнинг мөҳияти қанчалик ифодаланган бўлса, учинчи нұқтаи назарда қолган иккя нұқтаи назарнинг мазмуни шўнчалик яширин бўлади. Адабиёт ана шу «учбұрчак»нинг факат бир бурчагига кириб яшириниб оладиган воқееликни эмас, «учбұрчак»ни бутунлай тўлдириб яшаётган воқееликни акс эттиргоми шарт.

Ҳафизанинг¹ қисматини факат бир бурчакда қолиб кетган воқеелик сифатида тасаввур қилиб бўлмайди. У бошиданоқ «учбұрчак»ка сифмай қийналади. Энг даҳшатлиси шундаки, у ўзининг шу «учбұрчак» деворларини яна бир бор синаб кўриш учун яратилганини сезиб қолади. Бу ҳақорат, бу таҳқирланиш! Аммо бу азобларни бирор ўйлаб чиқмай, инсон мавжудлигининг ўзи шуларни талаф қилаётган бўлса у нима қўйсан! Ҳафиза учун ўлим ва ҳаёт ўртасидаги чегаралар ўз қийматини йўқотади. У илоҳий ва даҳшатли бир чексизлик ичра сингиб кетади. Энди уни юқорида қайд этилган «учбұрчак» ичидан бир «айлантириб» чиқиёнлик: мавжуд ахлоқий муносабатлар нұқтаи назаридан у — бузук аёл, ўз нұқтаи назарига кўра гуноҳкор банда (бирор нарса дейишига ҳам оқиз: нима бўляпти ўзи?), азалий ва абадий Мөҳият нұқтаи назаридан ўша исёнкор инсон — (ҳали ҳам ўзгармабди)! Исён? Қанақа исён?! Бу саволнинг жавоби биринчи «баҳо» билан учинчи «баҳо» ўртасидаги нисбатдан келиб чиқади: исёнкор инсон — ахлоқий бузук инсон (ўртада яна «гуноҳкор бандайлар» йўли бор). Инсон руҳидаги исён ахлоқий муносабатлар торайган, бицик даврда бошқача ном билан атталмоқда. Инсоннинг шу давр ичидан шаклланган онги бу ҳукмни тан олса-да, табиий таваллуднинг бош ҷашмасидан сув ичган руҳи буни тан олмаяпти. Натижада у «гуноҳкор бандайлар» йўлуни босиб ўтятти.

Аслида исён йўқ, инсонийлик, инсонга хослик бор, холос. Бу инсонийлик бир жамият муносабатлари доирасига сифмай қоялпти. Унинг ҳаракат майдони ибтиидодан интиҳо қадар... Бу ерда энди (Ҳафиза қисматини адабий-танқидий мезонига солиб «баҳолаш»да, тўғрироғи унга характеристика улашиб чоғида) бахт турган палла кўпроқ тош босадими, фокия турган палла салмоқлироқми? Бахтнинг салмоғи оғирроқ бўладиган бўлса — нима учун, фокиининг юки кўп тош босса — нега, деган саволлар туғилади. «Фокия!» десак, дорулфандан риҳлат қилган Ҳафизаларнинг руҳи олдида гуноҳга ботган бўламиз. «Бахт!» десак, яшаб юрган Ҳафизаларни ҳақорот қилиб қўйамиз. Масалан бир оз ойдинлаштириш мақсадида яна бир қаҳрамон қисматига назар ташлаймиз. Ҳафизадан фарқли ўлароқ, у мөҳият томон бошқача яшаган қиласи (Ҳафиза умргу заронлин қилган йўлга тамоман терс йўлдан, десак ҳам бўлади). Ҳафизанинг қалбидаги зиддиятлар ахлоқий-интим муносабатлар ичидаги мурakkablaшиб борса, Қурбоной² ҳарактеридаги қарама-қаршиликлар ижтимоий воқеаларнинг умумий манзарасига ҳамоҳанг тарзда кескинлашиб кетади. Тўғри, Қурбоной ўз қисмат китобини афсус ва надоматлар билан варажлади. Мабодо фалак тескари айланаби, имконият туғилса, у иккинчи бор бошқача яшаган бўларди. Имконият туғилган тақдирдагам «бошқача яшаш»ни қанчалик амалга ошириш мумкин, умуман шундай бўлиши мумкинми, йўқми? Бу ёғи алоҳида масала. Биз учун ҳозир қаҳрамоннинг ўз қисмат йўлига муносабати мухим. Демак, Қурбоной (буни амалга ошириш учун ўша Қурбоной бўлиш керакми ё бошқа одамни бундан қатъни назар) бошқача яшаган бўларди. Ҳафиза-чи? Бу саволга унинг ўзи ҳам қатъиятсизлик билан иккиланиб жавоб беради. Йўқ, у бошқача яшолмас эди. Минг карра қайта яшаса-да, оқ бино қора қисматига ярақлағиб кириб келаверарди.

Қурбоной ўлимни мамнуният билан (илоҳисиз мамнуният билан) қабул қиласи. Чунки ёлғонлар дунёсидан, фиску фасодлар оламидан фориг бўлишинг сўнгги йўли шу. Ўлим унинг учун Мөҳиятни тўла англаш шарти эмас. Ўлим унинг ўзлиги мөҳиятида яширинган кучни юзага чиқариш воситаси ҳам эмас. Ўлим унинг учун озодлик! Қурбоной руҳининг Ҳафиза етиб борган чегараларига етиб боролмади, у англаган мөҳиятини англомлади. Нега? Чунки у Қурбоной, Ҳафиза эмас! У оқ бино қурбони эмас, у оқ олтин қурбони! У ўз фокиининг сабабларини мавжуд ижтимоий муносабатларда деб билади. Инсон қисматида ҳукмронлик қиласидан азалий ва абадий Мөҳият дарди уни қийнамайди. Шуҳратга, амалга ўчлик, писта пўчоғидек омонат дунё неъматларни қаршиидаги оқизлик муайян ижтимоий жамоанинг мевалари эмас, инсон деган мөҳият — ҳосиланнинг бир қисмидир. Қурбоной қисмати бахт ва фокия дейилган инсоний қийматлар кўшилиб кетадиган чегараларига етиб якун топгани йўқ. У фокия деб аталган доиранинг ярмига етиб тўхтаб қолди, тўғрироғи уни тўхтатишди. У фокиининг ичидаги қолиб кетди...

Қурбоной инсонийлик заминидан узилиб қолган эди. Фақат ўлим останасига бориб фокиини англади. Ҳафиза эса бутун умр инсонликдан, инсонийлик чегараларидан чиқиб кетишга (одатда буни бошқалардек яшаш дейишади. «Бошқаларден беозор, тек» яшаш) уринади. Бахтдан воз кечиб, фокиага бош қўйиб фарёд қиласи! Йўқ, бўлмайди! Уни ҳаёт ўз бағридан итқитади, уни ўлим ўз даргоҳига қабул қиласиди! У илоҳий бир кенгликда, бахт ва фокия ўртасида, ҳаёт ва ўлим оралиғида осилиб қолади...

Қурбоной ўз даврининг типик вакили. Ҳафиза ҳамма даврларнинг фарзанди. Қурбонойнинг фокиаси бир жамиятга хос. Ҳафизанинг қисмати умуминсоний қимматга эга. Қурбоной умуминсоний қийматлар тарозисида фокия эгаси бўлиб кўринади. Чунки у инсондек яшади. Инсон бахтила ва фоже туйғуларнинг рамзий қоришимасидан бино бўлган деган ибтидой қараш, инсонларга фокиининг мөҳиятини чуқурроқ тушунтириш орқали уларни бахтила бўлишга ундаш анъанаси қадимги юонон адабиётидаги кенг ёйилган эди. Дунёни трагик бўёқлар воситасида англаш, англашни ўзини бахт деб билиш, фокиини таҳлил қилиш орқали бахтила яқинлаштиришга интилиш, фокиини ёд этиш орқали бахтдан химояланиш, бахтини улуғлаш билан фокиадан йироқлашиш — булас ҳаммаси инсон руҳидаги қарама-қарши туйғуларни мувозанатда сақлашга ёрдам берар, дунёни бахт ва фокия оралиғида тасаввур этишга кўмаклашарди. Қадимги юонон

¹ Нурулло Отахоновнинг «Оқ бино оқшомлари» ҳикоясининг етакчи қаҳрамони.

² Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Лолазор» романидаги персонаж.

санъати ва адабиёти инсонни трагик манзаралар фонида бадиий текширувдан ўтказар экан, унинг инсонлик мөҳиятинин ўзида бир фожия (дунёнинг асл мөҳияти қаршисидаги чорасизлик, ожизлик) борлигини кўрсатиб берди. Лекин бу ожизлик эвазига фоний дунёда инсонга чексиз неъматлар хадя килинади. Агар одам ана шу неъматлар ичига кўмилиб кетиб, ўзининг қисман фожия ҳукмронлиги остида эканини (яъни у ожиз!) унутса, баҳт дийдори унга насиб бўлмайди. Аксинча, ҳар бир ҳаракатида ўзи ҳақидаги буюк ҳақиқатни ёдда тутса (оддий қилиб айтганда, камтарлик ва камсуқумлик — бандаликни унутмаса), Мөҳият ҳам уни унутмайди: баҳтга мушаррафа этади — ибтидоий тасаввурлар диалектикаси ана шундай эди.

Баҳт ва фожия қимматини дунёнинг Мөҳияти сифатида бадиий талқин этиш қадимги туркий халқларнинг қўшиқларида ҳам, Шарқ ёзма шеърияти намуналарида ҳам, француздар мәърифатпартварлари ижодида ҳам давом қилиб келди. XX аср адабиётида эса инсонни руҳий-интеллектуал жиҳатдан моддийлаштириш, уни турлича адабий-эстетик моделларга солиб текшириш кучайди. Инсонга муносабат ўзгарди. Лекин инсоннинг ўзи ўзгартмай қолаверди. У ҳамон баҳт ва фожия чегарасида яшаб келяпти. Баҳт ва фожия инсон қисматининг икки бўлгаги. Адабиёт ана шу бўлаклар ўртасига осилгân қўнгироқдир. У икки томонга урилиб, гоҳ ҳазин, гоҳ жўшқин, гоҳ аламли, гоҳ дилбар товушлар таратади. Мақсади бу икки бўлак — баҳт ва фожия, бу яхлит ягоналик — инсон мавжудлигидан хабар бериб туриш.

Чиллар, бокеалар, ҳужжатлар

АРХИВЛАР—ҲУЖЖАТЛАР ҚАЛЪАСИДИР

Бугунги кунда кўпгина тарихчилар ва архившунослар орасида мустамлака қилиб олингунга қадар Ўрта Осиё давлатларида «ҳеч қандай архив бўлмаган» деган нуқтаи назар яшаб келади. Таникли шарқшунос А. А. Семёнов РСФСР Марказий архиви вакили, Туркистон республикалари Марказий архив ишлари бошқармаси бошлиғига 1922 йил 22 майда қўйидагиларни ёзма равишда хабар қиласди: «Сизнинг Ўрта Осиёда эски архивлар мавжудлиги хусусидаги сўровингизга биноан шуни хабар қиласманки, бу ерда бундай нарсалар йўқдир. Мусулмон шарқида, умуман Туркистонда биз тушунадиган маънодаги архивин тасаввур қилолмайдилар, негаки идоравий ишлар ниҳоятда бошқача тарзда олиб борилган...». Шарқшунос ва археолог В. Вяткин эса ҳудди шу сўровага қўйида гича жавоб қайтарган: «Сиз мендан ҳат орқали Туркистон ўлкаси руслар томонидан босиб олингунча бу ерда хусусий ва бошқа архивлар бор-йўқдиги хусусида сўрабисиз, — менинг ўзим бу масала билан қизиқиб кўрганман ва маълумотлар тўплаганман. Маълум бўлишича, хусусий архивлар ҳеч қачон бўлмаган экан. Бунинг устига на давлат архивлари, на қофозлар сақланган хона бор». «Туркестанские ведомости» газетасининг 1873 йил 50-сонидаги таъкидланишича, ҳонликларда «давлат архивлари ва бошқа омборхоналар йўқдир», ҳудди шу тарздаги фикри А. В. Чернов «СССР да архив ишлари ва уни ташкиллаштириш тархи» ўқув қўлланмасида ҳам илгари сурған: «Ўрта Осиёда Октябр социалистик революцияси амалга ошгунча ҳеч қандай архив бўлмаган». Бу хилдаги нуқтаи назарларга қисман қўшилиш мумкин, негаки ҳозирги тушунчадаги давлат архивлари Ўрта Осиё ҳонликларида ҳақиқатда ҳам бўлмаган. Бироқ мустамлака қилинишига қадар Ўрта Осиё давлатларида «ҳеч қандай архив бўлмаган», деган нуқтаи назар жиддий этироуз ўйғотади кишиди.

1973 йили СССР Фанлар Академияси ташаббуси билан Хоразмга маҳсус археологик экспедиция юборилган эди. Бу экспедиция ҳозир ҳам қазишима ишларини давом эттироқда. 1948—1950 йиллардаги археология қазишималар чориги эрамизнинг III—IV асрларига оид Хоразм давлатининг архиви очилди. Шунда туш билан қадим хоразм тилида ёзилган 150 га яқин ҳужжат топилди. Ҳужжатлар терига битилган бўлиб катта ҳумларда сақланган экан. Экспедиция раҳбари С. П. Толстов қўлга тушган ҳужжатлар билан батафсил танишиб, уларда мамлакат ҳўжалик ҳаётига оид маълумотлар ёзилган, деган хуносага келди.

Хоразм давлатининг кейинига даври ҳужжатлари (VII аср охири — VIII аср бошлари) 712 йили Хоразмни араб халифасига бўйсундирган араб истилочиси Кутайба ибн Муслим томонидан шафқатсизларча яксон этилган, деган маълумотлар учрайди.

Улуғ аллома Абу Райхон Беруний «Қадимги ҳалклардан қолган ёдгорликлар» китобида шундай ёзади: «Хоразмликлар ёзувини, афсоналарини билган одамларни Кутайба ҳар хил усуллар билан қувғин қилди ва қириб юборди. Ислом юра бу ерга қириб келмасиданоқ ўлканинг тархи ҳақидаги рост илмлар коронгилнида қолиб кетди.»

1938 йили Зарафшон тизмасидаги Муғ тогидан топилган ҳужжатлар ҳам шу даврларда ёзib қолдирилган. СССР ФА экспедицияси томонидан 89 ҳужжат топилдики, уларнинг асосий қисми сүфд, 3 таси хитой, биттаси араб, яна бири эса номаълум тилларда ёзилган эди. Суғд тилидаги ҳужжатлар чарм ва ёғочларга, хитойчаси қофозга, арабчаси эса терига туширилган эди.

В. А. ва И. Ю. Крачковскийлар араб тилидаги ҳужжатни ўрганиб, нафақат унинг санасини (717—719 йиллар орасида ёзилган) аниқлаб қолмасдан, унинг барча тилсимварини тўла очишга мувваффақ бўлдилар. Уларда араб босқинчилиги давридаги Мавороуннаҳр тархи ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирилган экан.

И. Л. Маяковский «СССРда архив ишлари тархи бўйича очерклар» китобида кўрсатишича, архивдан топилган ҳужжатлар маддий маданият тархи учун, тилшунослик учун катта аҳамиятга эгадир. Бу материаллар араб босқинчилари тархини ҳамда Суғдёнада VIII асрда кечган ижтимоий-иқтисодий муносабатларни ўрганишда муҳим маълумотлар беради.

IX—X асрларда ҳозирги Ўрта Осиё территориясида сомонийлар давлати вужудга келди. И smoil Сомоний ҳукмронлиги даврида, мамлакатда марказий ва музофот бошқарувининг мустаҳкам тармоги таркиб топди.

Марказий бошқарма девонлардан тузилган. Девонларнинг бошлиғи — девони вазир бўлиб, у давлат марказий бошқармасига раҳбарлик қилган. Давлатдаги молиявий бошқарувни девони муставфи бошқарган. Девони ар-расаил маҳсус орган бўлиб, бу ерда расмий ҳужжатлар тўлдирилган ва бошқа давлатлар билан дипломатик алоқалар йўлга кўйилган.

Давлатни ҳар тарафлама бошқариш учун ўнта девон тузилган. Ҳар бир девон жойларда бошқарув органига эга бўлган. Ҳужжатлар ва идоравий ишлар кўпинча форс тилида олиб борилган.

Сомонийлар ҳукмронлиги даврида амир сарой ва марказий бошқарув органларининг барчаси Бухорода жойлашган бўлиб, сарой кутубхонасида муҳим қўлзмалар сақланган. Бу кутубхона-архивнинг қисқача шархини амир Нұҳ ибн Мансур (976—997) руҳсати билан фойдаланган Абу Али ибн Сино ўз таржимаи ҳолида баён этган. Бу кутубхона бир неча хоналардан ташкил топган. «Мен кўпхонали уйга кирдим,— деб ёзади ибн Сино.— Ҳар бир хонада устма-уст қуйилган сан-

дик-сандиқ китоб бор эди. Хоналарнинг бирида араб тилидаги шеърий китоблар жамланган экан, бошқасида фиққ (илоҳиёт)га оид китоблар бўлиб, ҳар хонада илмнинг тармоқларига оид китоблар жойлаштирилган эди. Мен қадимги муаллифларнинг китоблари рўйхати билан танишиб, ўзимга зарур китобларни беринши талаб этдим. Мен кутубхонада шундайин китобларни учратдимки, кўпчиликка бу китобларнинг номи ҳам маълум эмас эди. Мен бунақанги кутубхонани олдин ҳам, кейин ҳам учратмадим».

Ўрта Осиё ҳалқлари тарихи ёритилган кўлёзма манбалар бизгача, афсуски, жуда кам етиб келган. Бироқ бор маълумотлар шундан далолат бермоқдаки, IX—X асрдаги сомонийлар давлатида идоравий ишлар маълум даражада тартибга солингани оқибатида, кўпгина кўлёзма ҳужжатлар йигилиб қолган, улар фақатгина архив-кутубхоналарда сақланниб қолинмасдан, балки ўша давр олимлари томонидан фойдаланилган ҳам.

Архив ишлари ва ҳужжатхоналар XI—XII асрда ғазнавийлар ва қорахонийлар даврида ҳам мавжуд бўлган.

Езма ҳужжатлар ҳамда ўша давр шоирлари, тарихчиларининг асарлари асосан, хон ва амирликлар саройларидаги кутубхона-архивларда сақланган. Аммо айрим маълумотлар бу хилдаги ҳужжатлар мачитларда сақланганидан ҳам дарсан беради. Араб олими Ёқут 60 варагли Беруни асари Марвдаги мачитлардан бирида, ҳужжатлар орасида сақланётганини айтади. Юқорида таъкидлаганимиздай, ҳужжатли материаллар Туркистонда яшаган турли тарихшунос олимлар томонидан кенг ўрганилган ҳам. Бунга XI асрда Мажидиддин Мұхаммад ибн Аднон тузган «тарихи мулки Туркистон» илмий асари ёрқин мисол бўла оладики, мазкур олим ўша пайтдаги билимларни жиддий ўзлаштиրмасдан туриб, бундайин улкан ишни амалга ошира олмас эди.

Мўғул истилочилари даврида Туркистондаги архив ишлари ривожини ўрганиш анча мураккаб дир, негаки Чингизхоннинг Ўрта Осиё ҳалқларини босиб олиши ибн ал-Асир таъбири билан айтганда: «улуг фалокат ва улуг касофат рўй бердики, бундайин ваҳшийликни ҳеч бир зот на у дунёда, на бу дунёда кўрган эмас.»

Афсуски, бу даврлар бўйича материаллар кам. Шунга қарамай, архив ишлари тарихини кўрсатадиган айрим маълумотлар бор. Ўзбекистон ССР Марказий Давлат архивида, биз 1920 йил 20 сентябрь санаси қўйилган Бухоро шаҳридаги осори атиқалар ва санъат буюмлари, китоблар кўлёзмасини муҳофаза қилиш ҳамда айрим тадбирлар кўриш бўйича комиссия йиғилишининг 3-сонли протоколини учратдик. Бу комиссия фаолиятида кўзга кўринган тарихи шарқшунослардан, академик В. Бартольд, Е. Бетгер, В. Вяткин, Туркистон республикалари Марказий архив ишлари бошқармасининг бошлиғи Д. Нечкин ва бошқалар иштирок этган. Комиссия йиғилишида В. Вяткин маъруzasи тингланган, унда Бухоро санъати ёдгорликлари ва қўлёзмаларини кўриқиаш бўйича қабул қилинган тадбирлар ҳақида гап борган. Нотик Бухоро Ҳалқ Республикаси маорифи нозирати ходимлари билан биргаликда Бухоро амирининг яқин қариндошларидан бири Содик тўра Исмоил Девонбеги, Саттор Девонбеги ва Раис ҳужжатлари, Бухоро амирининг ёзги қароргоҳида сақланётган манускриптлар ва китобларни маҳсус қўлёзмалар хонасига йиғишга муваффақ бўлганини айтади. Булардан ташқари улар амирлик қози қалонидан икки мингга яқин ҳужжатлар олишади.

Нотик хабар беришича, қўлёзмалар мундарижаси, ёзилган пайти турли саналарда кечган. В. Вяткин хулосасига кўра энг қадимги ҳужжат Чингизхон истилоси даврида, энг сўнгиси XX аср бошларида ёзилган экан.

XVI асрдаги суд ишлари ва Бухоро амирлигининг XIX аср бошларидағи архиви ҳақида айрим маълумотларни биз В. Вяткиннинг Д. Нечкинга 1922 йилнинг 22 майида ёзган мактубида учратдик. Бу мактубда хабар қилинишича, 325 йил бурун «Самарқанд қозиси томонидан икки йил мобайнида йилига 800 га яқин ёзма шаклдаги ҳужжатлар тўплланган. Бухоро амири Ҳайдарнинг XIX аср бошларида таалуқли ҳужжатлар тўплами уч йил мобайнида ёзилган 200 ҳужжатдан иборат,»¹ экан.

Архив ишлари ва Ўрта Осиё ҳонликларининг Россияга қўшиб олинниши арафасидаги ёзишмалар ҳақида қўйидаги маълумотлар бор. Жамики ҳонлар, амирлар, беклар, амлодкорлар ва бошқаларнинг ўзаро идоравий ёзишмалари айрим масалалардагина олиб борилган. Ҳар бир расмий хат мансабдор одамнинг мирзоси томонидан тузилган, сўнг у ўз муҳрини ёзувли қоғозга босган. Жўннатилаётган хатларга номер белgilari қўйилмаган. Хатни олган киши уни олгани ҳамоно одатда, бажаришга киришган ёнки жавоб қайтарган. Олинган ҳужжат эсдан чиқиб кетгунга қадар сақлаётган. Иш юритишнинг бундай йўсимини туфайли идоравий қоғозларнинг келиши ва кетиши батартиб амалга оширилмаган.

Маъмурй-ҳуқуқий аҳамиятга эга ҳужжатлар орасида факат вақф ёрлиқлари, хон ёки амирнинг турли-туман ер солиғини ҳисобга олиб борадиган рўйхатлари ва ёрлиқлари сақланниб қолган. Лекин шуни ҳам айтиш зарурки, бу борадаги ҳужжатларни даҳдор кишиларгина сақлашган. «Давлат маҳкамаларида,— деб ёзди В. Вяткин,— катта ёзишмалар олиб борилмаган. Юмушлар асосан оғзаки тарзда берилшиб, оғзаки қарорлар қабул қилинган, лекин никоҳ тадбирлари, мулкни сотиш, мерос васиқалари ва шунга ўхшаш омиллар албатта ёзиз борилган.»² Бундай ҳужжатлар эса ниҳоятда кам. Суд ишлари Ўрта Осиё ҳонликларида кутилмаган соддалиги билан ажralib турган. Юмушлар одатда, оғзаки равишда ўша куниёқ ҳал этилган, айбловчи ва айбдор судга келгач, қарори шу дамда амалга оширилган. Яккаю ёлғиз ёзма ҳужжат савдо қаълаларининг иморат солиги эди, аммо улар ҳам номерсиз ва нусхасиз бўлганидан қозиларда сақланниб қолмаган. Боз устига Ўрта Осиё ҳонликлари ўртасида ўзаро ички низолар, урушлар тез-тез содир бўлиб турган, натижада бошқа давлатлар билан ёзишмалар, хон ва амирлар фармонлари, вақф ёрлиқлари, хирож ва таноб йигимларининг сони ҳақидаги маълумотлари бизгача етиб келмаган. Натижада ҳонлар саройлари, беклар ва бошқа мансабдор одамларнинг уйлари хонавайрон этилгани инобатга олинса, узоқ вақт кетадиган катта-катта архив бинолари куришга шароит туғилмасди.

Шуларга қарамай, ҳонлар архивидаги кўпгина ҳужжатлар рус маъмурлари ва ҳонликнинг солиқ мансабдор кишилари қўлига тушиб қолган. Оқибатда қимматли, қизиқарли ҳужжатлар кол-

¹ ЎзССР Марказий Давлат архиви. Фонд 399, 78-иш, 150—151-бет.

² ЎзССР Марказий Давлат архиви. Фонд р-399, 1-ёзув, 71-иш, 3-бет.

лекция маъносида музей ва кутубхоналарга инъом этилган.¹ Бундай ҳужжатларнинг айримлари хориждан келган одамларга сотилган, улар эса ўз кутубхоналарни бойитиш учун жон-жон деб харид килгандар. Жамоат ариқларида тегирмонлар қуриш ҳуқуқини берувчи ҳужжатлар, давлат ерларида дўйонлар ва шунга ўхшаш нарсалар айрим ер эгаларининг, руҳонийларнинг, мадраса ва мактларнинг хусусий мулки саналган. «Хон ёрликлари ёнини шу сингари ҳужжатлар — бекларнинг хонларга етказган хабарлари эндиликда одамларнинг кўлида учрамоқда».² Аста-секин бу ҳужжатлар ҳам авлоддан-авлодга ўтган сари йўқола борган ёхуд музей ва кутубхоналарга тушиб қолган. Аслида кейинги ҳоллар камдан-кам содир бўлган.

Хива ва Кўқон хонликлари ҳамда Бухоро амирлигининг архивлари ҳақида яна нималарни биламиш? Урта Осиёning Россияяга кўшиб олиннишида Хива хонлигининг забт этилиши муҳим босқичлардан бироридир. 1873 йил 29 майдаги хон гуруҳининг рус қўшинларига қарши жангидан сўнг Хива хонлиги кўлдан кетди. Хива юришида шарқшунос А. Кун иштирок этиб, у хон саройини тинтув қилиш чогида 300 га яқин китоб (шарқ кўлэзмалари) ва ҳар хил — асосан хонликнинг кирим ва чиқими, лари бўйича маълумот берадиган, дипломатик ёзишмалар ва бир қанча вақф, мулкий ҳужжатларни йигиб олган. «Туркестанские ведомости» газетасининг 1873 йил 18¹ декабрь сонидаги босилган «Хива юриши мобайнидаги илмий ишлар» хабарида келтирилишича, «бу ҳужжатлар тўплами қизарлидир, аммо уларнинг тарих учун муҳимлигидан ҳам қувониш керак: 1. Улар тўлиқ эмас, кўплари йўқолган ва кимлардир томонидан таланганд. 2. Улар сўнгги даврлар учун қизиқарли маълумотлар беради». Хабар муаллифи А. Кун ҳужжатли манбалар камлигини саройга руслар яқинлашиб келаётгани ҳақида хабар тарқалиши ҳамон бошланган ур-сурдада йўқолгани ҳамда мусулмон хонликларида ёзма ҳужжатларни сақлаш таомилга кирмагани билан изоҳлади.

Архив ва кутубхонани шошилинч қараб чиққандан сўнг А. Кун айрим ҳужжатларни Фанлар Академиясининг Осиё музейига топшириш учун ажратиб олади, қолганини эса генерал Кауфман императорнинг Петербургдаги ҳалқ кутубхонасига совға қилиб беради. Хива хонлигининг кутубхонаси ва архивининг кейинги тақдири қоронғилигича қолди. 1936 йили шарқшунос П. Иванов Салтиков-Шчедрин номидаги Давлат кутубхонасининг кўлэзмалар бўлимида ишлаётуб, рўйхатдан ўтказилмаган ўзбек тилидаги ҳужжатларни урратади. Улар Хива хонлигига тегишли экани маълум бўлади. Архивдаги ҳужжатларни кенгрон ўрганиш шунни кўрсатдик, ҳужжатларнинг бир қисми Кўқон хонлигига доир экан. Иванов томонидан ҳаммаси бўлиб турли каттатлик ва ҳақимдаги 120 дафтар топилади. Ҳужжатлар эса 1822 — 1872 йилларга тегишли эди.

Кўқон хонлиги архиви ҳақида маълумотлар анчагина оз. В. Вяткин Марказий архив ишлари бошқармаси бошлиғига йўллаган мактубида «Кўқон хонлиги саройда, Кўқонни босиб олиш иштироқисидан билишимча, кўлэзмалардан бошқа, ҳеч қандай материаллар топилмади», дейди. Бу фикр «Туркестанские ведомости» газетасининг 1875 йил 12-сонидаги босилган хабарда рад этилади: «Рус қўшинлари томонидан Кўқон шаҳри босиб олинганида, — деб ёзди муаллиф, — хон саройида архив қолдиқлари топилдиди, булар қипчоқлар саройни талашидан омон қолганларидир. Бу архивнинг қозозлари асосан, дафтарлардан тузилган, баъзан собиқ хонликнинг турли мавзеларида хирож йигими микдори, экин экилган майдонларнинг таноб ўчлови, закот йигими ва бошқалар ҳақида маълумотлар берувчи дафтарлар уланилса бир неча саржинга етарди. Бундай дафтарларнинг сони мингтага этиб, уларнинг энг эскиси бундан 10 йил олдин тузилгандир». Хабарда таъкидланишича, хон архиви ниҳоятда бетартиб ҳолда бўлган, негаки қўзғолончилар бу ерни ҳам қўлга олишига ултурган эдилар. Кўпгина материалларнинг боши ёки охири йўқ эди. Кўзғолон кўтарилиган пайти амалдор шахслар томонидан хон саройидаги ҳужжатлар талон-тароҳ этилган. Йўқолган материалларни топишнинг иложи бўлмайди, бунинг устига уларни излашга ҳеч ким ҳеч қандай тадорик ҳам кўрмайди. Мазкур хабарда баён этилган далиллар қисман А. Семёновнинг 1910 йили Москвада нашр этилган Кауфманга бағищланган тўпламида ҳам таъкидланади. Семёнов мақолада ҳабар беришича Худоёрхон Кауфмандан ёрдам кутиб ўтиримай, анчагина миқдордаги қимматбаҳо буюмларни йигиб, Кўқондан қочади. Бироқ қўзғолончилар унинг ортидан кувишга тушадилар ва тутиб олиб, коқоқдан газнанинг бир улушини тортиб оладилар. Кўқон хонлиги архив материаллари тақдири ҳақида Семёнов ўзининг зикр этилган мактубида аниқлик киришган: «Кўқон қушбегисининг архиви ҳамда Худоёрхон кутубхонаси ва бойликлари Худоёрхон тарафидан Кўқонда юзлаб аравага юкланиб, Тошкент йўналишига жўнатилиган, аммо йўлда хоннинг катта карвонига Пўлатхон деган номаълум шахс ҳужум уюштириб, бор нарсаларини тортиб олиб қўйган. «Шундан маълум бўладики, Кўқон эгалланганг (1875 йил. февраль), яъни Худоёрхон қочганидан олти ой ўтиб, архивнинг факатига «қолдиқлари»ни топиш имкони бўлади. В. Вяткин «Туркестанские ведомости» газетасининг 1902 йил 17 ноябрь сонидаги хабар беришича, Тошкентдаги ҳалқ кутубхонасида шарқ кўлэзмалари мавжудлигини айтади. «Бу асарлар асосан К. П. Кауфман Кўқон хонлари кутубхонасидан олган шарқ кўлэзмаларидан таркиб топган, унинг катта қисмини Кауфман императорнинг ҳалқ кутубхонасига ҳада этган». Хабарда баён этилган нарсаларни шу билан тасдиқлаш мумкин, П. Иванов Хива хонининг Салтиков-Шчедрин номидаги кутубхона архиви билан танишаётганида айрим ҳужжатлар Кўқон хонлигига тегишли эканини тасдиқлаган эди. Шубҳасизки, бу ҳужжатлар генерал Кауфман Петербургдаги кутубхонага ҳада сифатида тақдим этган кўлэзмалар бўлиши мумкин.

Шундай қилиб, Кўқон хони архиви ҳамда кутубхонасига ҳужжатлар ва қўлэзмаларнинг кўп қисми нобуд бўлган, бутун қолган қисми эса Петербург ва Тошкент кутубхоналари ўртасида тақсимланган. Ҳозирги пайтда Тошкент ҳалқ кутубхонасига барча шарқ кўлэзмалари ЎзССР Фанлар Академиясининг Шарқшунослик ниститути фондига топширилган.

Бухоро амирлиги архиви ҳақида узоқ вақт ҳеч нарса маълум эмас эди, фақатгина 1931 йилнинг декабрида Бухоро аркидаги суваб ташланган ертўлада араб алфавитида, форс-тоҷик тилида ёзилган номалар бетартиб ҳолда топилади. Дастлаб бу материаллар Бухоро музейига келтирилиб, илк марта сараланади ва тартибга солинади. 1937—1938 йилларда 77764 мактуб ЎзССР Марказий Давлат тарихий архиви фондига ўтказилади.

¹ «Туркестанские ведомости» газетасининг 1902 й. 17 ноябрь сони.

² В. В. Бартольд. «История архивного дела», Петроград, 1918 й, 75-бет.

Бухоро амири Күшбегисининг архивидаги ҳужжатлар XIX аср охирларидан то 1920 йилларгача таалуқли экан. Улар орасида Россия сиёсий агентлиги билан ички ва ташки сиёсий масалаларга доир дипломатик ёзишмалар, амирликнинг мансабдор кишилари томонидан жойлардаги ахвол ҳақидаги хабарлари, солиқлар, ҳаққийларини ўтказиш, жиноят қидирив, дехқонлар қўзғолонлари, амирликка олимлар, ҳарбийлар ва чет элликларнинг келиши, қўшинларнинг кўчиб юриши, вазифага тайинлаш ҳақидаги ёрнилар, амир ёзувларини учратиш мумкин.

Фонд материаллари орасида фақатгина қўшбекига юборилган ҳужжатлар бўлмай, қози калон ва амир ғазнасини юритувчи девонбекига оид расмий қоғозлар ҳам мавжуд.

Бухоро амири архиви устида ишлаш, амирликнинг XIX аср охирни ва XX аср бошларидағи ижтимоий-иқтиносий тарихини ёртишида мұхим ўрин тутади. Ҳозирги вақтда шарқшуносларнинг катта бир гурӯхи бу борада иш олиб бормоқда. Ҳужжатларни ўрганиши, таҳдил этиши, таржима килиши, сўзбощларни ёзишда турли йилларда идоравий ишларнинг кекса билимдонлари — қори Аҳмад Мұхаммедов, Иброҳим Ҳақилов, шунингдек, ССРР Фанлар Академияси Шарқшунослик институти катта илмий ходими А. Белинский, тарих фанлари доктори Маҳкам Абдураимов ва бошқалар иштирот этган.

Ўтган асрнинг иккинчи ярмида Россия Ўрта Осиёни бутунлай ўзига қарам қилиб олди ва ҳукмронлигини ўтказа бошлади. Ўлкада Россиянинг бошқарув системаси жорий этилди. 1867 йилда янги қўшиб олинган террориялар ўрнида Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилди. Туркистон ўлкасининг қўшинлари қўмандони ва генерал-губернатори этиб К. П. Кауфман тасдиқланди. Генерал-губернаторлик таркиби Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Еттисув, Каспий орти музофотлари ва Амударё бўлинмаси кирди.

Музофотларни генерал-губернатор бошқариб борганд, уезд бошлиқлари эса унга бўйсунганд. Маҳаллий бошқарув волость раҳбарлари, қозилар, мингбошилар, оқсоқоллар ва туб аҳолининг бошқа имтиёзга эга кишилари томонидан олиб борилган.

Үлкадаги турли-туман ташкилотларнинг фаолияти натижасида генерал-губернаторлик маҳкамасидан тортиб, то қишлоқ бошқармаси идораларига қадар ҳужжатлар бир неча йил мобайнида тўпланиб, улар бевосита ташкилотнинг ўзида сақланган. Бундай усул Туркистон ўлкасида на давлат, на тарихий архивлар ташкил этишига шароит ўйғотмас эди. Генерал-губернаторликдаги маҳкамавий архивлар Улуғ Октябрь социалистик революциясига қадар ниҳоятда суст ташкиллаштирилган эди. Кўплаб ташкилотлар архивлар сақлаш учун маҳсус ажратилган хоналарга эга эмас эди, шу сабаб архивлар зах қазноқларда ёғоч саройларда тўпланган. 1908—1909 йиллардаги улуғвор фармонларга мувофиқ граф К. К. Пален Туркистон ўлкасида ўтказган тафтиш ҳисоботида янги биноларни тиклашда архив учун мўлжалланган хоналар мўъжаз қилиб курилганини таъкидлаган эди. «Барча иморатлар 7 та хона, иккита йўлак, даҳлиз ва архив учун мўлжалланган чоғроқнина қазноқдан иборат». Булардан ташқари, ҳужжатли манбаларни сақлаш ишига ташкилотларнинг раҳбарлари ҳам жиддий зарар етказгандар, улар қоғозларни яккаш ўзлари кўриб чиқиб, йўқотиб юборгандар. Оренбург илмий-архив комиссиясининг вакили А. Попов 1914 йилда бўлиб ўтган губерния олимлари архив комиссиясининг 1-съездидан идоралар томонидан қимматли архив материалларнинг ўзбошимчалик билан йўқотилгаётгани ва яроқизол ҳолга келтирилаётгани ҳақида қатор далиллар келтиради: «Масалан, менга ҳарбий идорадан маълумки, — дейди у, — кейинги 12 йил мобайнида йўқотилган юз минглаб ишларнинг анчагина қисми Ўрта Осиёнинг қўшилиши ва босиб олиниши, Бухоро ва Хивага қилинган ҳарбий юриш ҳақида эди».

Архивларга ва архив материалларига бўлган бефарқ муносабат ҳақида «Туркистон ҳаваскор археологлари тўғарагининг архив илмий комиссияси бўлиб тузилиши ҳақида» маъруза қилган тўғарак аъзоси Л. Юдин кўплаб мисолларни келтиради¹. У маърузасининг кириш қисмидаги 1915 йилдаги пойтахт газеталарининг бирида чоп этилган хабарни эслаб ўтади. Унда эски ҳужжатларни йўқотиб юбориш чекка архивларда ақл бовар қилмайдиган даражада амалга оширилаётгани ҳақида гап боради. «Бизнинг Туркистон ўлкасидағи архив ишлари ниҳоятда ёмон ахволда», деб қайд этади маърузачи ва Фарғона музофоти ҳарбий штабида йигирма беш йил олдин йиғилиб қўлган ҳужжатларни саралашини далиш сифатида келтиради.

«Бундай камчиликларга қарамай, — деб хабар беради у, — материалларни саралаш комиссия томонидан олиб борилади, «вакътнинг тифизлигига боис 105 пуд кераксиз архив материаллари саралаб олиниб, савдогарларга ўров тартиқасида сотилган. Тез орада мұхим аҳамиятга эга ҳужжатлар бозорларда ва расталарда кўзга ташланаб қолди». Шундан сўнг маърузани, «архив хоналарини эски ишлардан бўштаги усули бизда анчадан бери яшаш ҳуқуқини олди ва шу тахтида яшашига хеч ким монелик қилолмайди», дейди. Архив ва архив ишларидаги тартибсизликлар хамда ёмғирлар, тошқинлар, хоналар намлигию бошқа сабаблар туфайли улоғи украин шоири Т. Шевченконинг Аральск шаҳрига аскарликка берилиши, Сирдарё линияси қўмандонлиги бошқармаси, Орол флотилиясининг ишлари гумдан қилинган.

1884 йили таникли буржуя архившуноси Н. Калачов лойиҳасига биноан Россия империяси чекка ўлкаларида қоғозларнинг оммавий йўқотилишига карши кураш мақсадида губерния олимларидан архив комиссияси тузилади. Архив ишларини тартибга солиш ва тўплаш, архивларни аёвсиз талонтарож қилиш ва йўқолишдан ҳимоя қилиши, ҳар хил идораларда йўқотишига ажратилган ҳужжатларни қайтадан кўриб чиқиш ва саралаб олиш, уларнинг тарихий ҳужжатдан илмий қимматини аниқлаш бу комиссиянинг асосий мақсади эди. Бироқ комиссия олдига қўйилган вазифалар адо этилмай қолади. Унинг архив ташкилотларига кириш ҳуқуқи йўқ эди. Комиссияларга фақат тарихий архивлар учун йўқотишига ажратилган материаллар саралаб олишига рухсат берилган эди.

1899 йил 1 апрелда император Москва археологик жамияти барча архивларига, археографик ва архив комиссияси олимларига, профессор Д. Самоквасов маърузасидаги архив ишларини ислоҳ қилиш лойиҳаси ва бошқа масалалар бўйича жавобларни таклиф этиш учун илтимос билан мурожаат қиласди.

Туркистонда архив идоралари бўлмагани учун хат ҳаваскор археологлар тўғарагига йўлланган

1. Губерния илмий архив комиссияси вакиллари 1-съездининг ҳужжатлари, СПБ, 1914 й, 6—7-бет.
2. ЎзССР Марказий Давлат архиви, фонд. ц—71, 1-ёзув 24-иши, 1—2-бет.

эди. Бу ҳужжаттага түгаракнинг вице раиси Н. Остроумов қуйидагича жавоб ёзиб қўйган: «Жавоб бериш муҳлатининг қисқа эканини хисобга олиб, жавобсиз қолдирилди». Бу далил шундан хабар берадики, Туркистонни ўрганиш билан шуғуллашаётган нафақат амалдорлар, балки одамлар ҳам ўлкада архив бинолари қурилишига етарлича диққат қилмаганлар.

Туркистон ўлкасида архив ишларини ташкил этиш ва тартибига солиш бўйича якка ягона ҳарарат К. Кауфман томонидан қилинган эди. У 1873 йилнинг октябрь ойида маҳкамавий ишлар бошлиғига Тошкент шахрида Марказий архив учун иморат қуриш ҳақида кўрсатма беради. Тошкентда Туркистон генерал-губернаторлигининг барча бош мъуррий ва ҳарбий ташкилотлари жойлашган эди. «Ўлка тарихи ва статистикасини ўрганиш учун кўплаб далил ва кенг материаллар берадиган марказий маҳкамаларнинг муҳим ёзишмалари Марказий архивни ташкил этишда асосий ўрин тутиди. Бу материалларнинг хилма-хиллиги ва уларни идоралар архивларида алоҳида сақлаш ўлканни ўрганишига тўғридан тўғри зарар келтиради. Негаки, улардан ё фойдаланиб бўлмас эди ёки тадқиқотчилар эътиборидан четда қоларди, натижада тадқиқотчилар бундай материаллар бор эканига шубҳа ҳам қилмасдилар. Ўлкадаги жамики ташкилотларнинг тугалланган ҳужжатлари система га келтирилса ва материаллар бир жойга йигилсанга ҳар қандай масалани кенг ўрганиш имконияти туғилишини англаб, К. Кауфман Тошкентда Марказий архив ташкил этишини лозим топади. Унга ўлкадаги барча ташкилот ва идораларнинг якун топган ишлари келтирилиши ва сақланиши лозим, деб айтилди. Марказий архивни тўрт бўлимга ажратиши кўзда тутилган эди. Биринчи бўлими га — Туркистон генерал-губернаторлиги идорасининг ишлари, иккинчисига — область ва шаҳар бошқармалари, суд ва Тошкент ярмарка комитетининг ишлари, учинчисига — Туркистон ҳарбий округи штабининг, ҳарбий округ кенгашининг, округдаги топографик ва барча ҳарбий қисмларнинг ишлари қабул қилиниши зарур эди. Тўртинчисига эса Сирдарё музофоти штабининг, коменданатлик бошқармаларнинг, ўқчи бригадалари бошқармасининг, госпиталлар ва бошқа идораларнинг ҳужжатлари йигилиши лозим эди. Бу масалани ҳал этиш учун Сирдарё музофоти ҳарбий губернаторлигининг, музофотдаги қўшинлар кўмандони генерал-лейтенант Головачев иккинчи марта қилинган эскортмага жавоб юборади ва Марказий архивга қанча ҳужжат келиши ҳақидаги маълумотни беради, шунингдек, 1847—1874 йиллар орасидаги 13735, сўнг эса йилига 687 тадан ҳужжатни бир вақтда топшириш ҳақида маълумот йўллади. Сирдарё музофотининг губернатори бир неча марта қилинган эскортмалардан кейин 1876 йил 24 априлда «Сирдарё музофоти бошқармасидан 1875 йилгача тугалланган ва 1875 йилнинг бир қисм ҳужжатларидан 1876 таси Марказий архивга сақлаш учун берилиши мумкин»,¹ деб жавоб беради. Йилига 5 минг ҳужжат тувиши таҳмин қилинади. Худди шу рапортда 1-бўлим идорасининг ёрдамчиси 1876 йил 18 августида «бу иш кейинга қолдирилиши бу юрилган» деган белги қўяди ва ташаббус шу билан тугайди.

«Туркистон ўлкасининг марказий бошқармалари» материалларини сақлайдиган Марказий архив тузиш ҳақидаги ажойиб ғоя бир тарафлами характерга эга эди. Лойиҳада Тошкент ва Сирдарё музофотларидан ташқаридаги ташкилотларнинг архив материалларини йиғишига мутлақо қизиқилмаган эди, бундай идоралар эса ўлкада ниҳоятда кўп эди.

Кауфманнинг ғояси буткул унутиб юбориди. Фақатгина 1910 йили Кауфманнинг юбилей тўпламида А. Семёнов таъкидлашича, унинг айрим амалга ошмаган лойиҳалари шу вақтга қадар ўз ҳаётйилигини йўқотмаган. Булар орасида маҳаллий марказий архив ташкилоти тузиш лойиҳаси ҳам бор эди. Туркистон ўлкасидаги архив ишларининг тўлақонли манзарасини кўз олдимизга келтириш учун марказий ташкилотларда ҳужжатлари материаллар қай тартибда ва қанақангি хоналарда сақланганни хусусидаги далилларга тўхтаб ўтиш жоизидир.

Туркистон ўлкасидаги бош ташкилот 1867 йили тузилган генерал-губернаторлик маҳкамаси эди. 1870 йилга қадар маҳкамада, ҳужжатларни қаерда ва қай тартибда сақлаш, умуман сақлашга зарурат борми, деган масала билан ҳен ким қизиқмаган, фақат 1870 йили маҳкамада штатларнинг ошиши билан «журналист» (ҳам архившунос, ҳам экзекутор)² вазифасини очиш таклиф этилади. Худди шу йили 1867—1869 йилларга тегишили бир қисм ҳужжатларни архивларга топшириш мўлжалланади. Аммо ҳужжатлар топширилмасдан қолади, негаки бунинг учун маҳсус хона йўқ эди, ҳужжатлар етти йил мобайнида босмахона биносида қайд-ёзувларсиз ётади, фойдаланишга эса йўл қўйилмайди. 1877 йили маҳкамада кўшимча бинолар қурилиши тугаши ҳамоно иккита хона архив учун ажратилади. 1882 йили маҳкамада амалдорларидан тузилган маҳсус комиссия 1867—1882 йилларда тўлғазилган 9968 ҳужжатни бўлимлардан архивларга топширади. Ҳужжатларни маҳкаманинг биринчи архивчи-экзекутори, коллеж ассесори лавозимида кўп йил хизмат қилган Николаев қабул қилиб олади. Бўлимлардан маҳкамада архивига ҳар йили қонун-қоидаларга биноан тугалланган ҳужжатлар қабул қилиниши лозим эди. 1904 йили маҳсус комиссия генерал-губернаторлик идорасининг архивини текшириб чиқиб, ҳужжатлар бўлимлардан бетартиб ҳолда келтирилгани, муқовалари йиртиқ экани, қайд-ёзувлар нотўғри тўлғазилаётгани, асосан айрим варақларга тузилаётгани ва бундай варақлар кўп миқдорда тўпланишга қолинаётганини қайд этади.

Туркистон ўлкасидаги бошқа ташкилотларнинг архивлари хароба ҳолда эди. 1907 йили Сирдарё музофоти бошқармасининг архиви жойлашган хона яроқсиз ва бузишга лойиқ, деб топипади. Бу архивдаги 2 мингдан ортиқ ҳужжатнинг аксар қисми миллий чиркинлик, маҳаллий маъ-

¹ Ҳаваскор археологлар Туркистон тўғарагининг йиғилиш ва мажлислари протоколлари, Тошкент, 1917 й. 110—117 бетлар.

² ЎзССР Марказий Давлат архиви. фонд Ц—1, 16-ёзув.

³ ЎзССР Марказий Давлат архиви, фонд Ц—1; 16-ёзув, 689—иш, 4-бет.

⁴ ЎзССР Марказий Давлат архиви, фонд Ц—1, 16-ёзув, 689—иш, 10 бет.

⁵ К. К. Пален. Туркистон ўлкасидаги ревизия бўйича ҳисоботдан. «Краевое управление», СПБ, 1910, 13-бет.

⁶ Чор Россияси идорасида ҳўжалик ишларини олиб борувчи одам.

мурлар томонидан ақолини эзиш, миллий турмуш ҳақида әдики, уларни 1899 йили Сирдарё музофоти бошқармаси амалдорлари томонидан ишларни саралаш ва йўқотиш учун тузилган маҳсус «комиссия» нобуд қиласди.

Қолган музофотларда архив ишлари айниқса ўлда-жўлда әди. Музофот бошқармалари маҳкамаларида, гарчи материаллар сони ва саломги анча бўлса-да, архивлар учун маҳсус одамлар ажратилмаган әди. 1881 йили Кауфманнинг «Ожизона ҳисббот лойиҳаси»¹ да музофот бошқармалари маҳкамаларида журналист-архивчи вазифаси ташкил этиш кўриб чиқилади. «Журналист, — деб таъкидлайди Кауфман, — регистратура ишлари кўплиги, архивчилик вазифасининг унга юқатилиши ўзига янги бир амалдор тайинлашдан сақлаб қолиши, 14 йил мобайнида архивларда ҳужжатлар анчагина тўпланиб қолганилиги учун зарурдир». Граф К. Пален 1808—1809 йillarda Туркистон ўлқасидаги ташкилотларни тафтиш қилиб чиқиб, ўз ҳисбботида уезд идораларида архив ишлари ёмон ахволда эканига оид қатор мисоллар келтиради. «Кўпгина уезд ташкилотларида архив учун қаноатланарли хоналар мавжуд эмас, умумий қонуниятларга жавоб берадиган, ёнгин чиқиши ҳафи бор ва төр хоналарни учратдик». Тафтищилар Пишпек уезд бошқармасида архив ҳужжатларининг тахлаб қўйилган бир қисмини қичкинагина нимкоронги хонадан, яна бир қисмини эса ёғоч саройдан топади. Андижон уезди бошқармасида эса архив учун мутлақа хона ажратилмаган, архив ҳужжатлари пастак, томи лойсувоқ, заҳ саройда жойлаштирилган экан. Бу «бино»нинг омонатлиги боис 1902 йилнинг декабрида томи ағанаб тушиб, ҳужжатлар лой ва тупроққа қоришиб қолади, уларни ёқиб юборишдан ўзга чора қолмайди. Бундай ҳолларга оид далиллар ўша пайтдаги вакти матбуот органларида учрайди. Чунончи «Туркестанские ведомости» газетасининг 1911 йил 16 октябрь сонида, 1910 йили Авилиёта уезд бошқармаси архиви жойлашган бино техника кўридан ўтказилганда архив учун яроқсиз ва омонат деб топилади ҳамда ҳажми тўғри келмаслиги кўрсатилади.

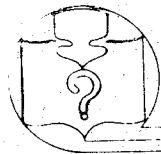
Уезд бошлиқлари маҳкамалари ёзишмаларини тафтиш қилишда тугалланган ҳужжатларга қайд-ёзувлар қўйилмагани, натижада архив йўқолаётгани, қайд-ёзувларсиз йўқолган ҳужжатларни аниқлаш иложисиз экани кўрсатилади. Айрим маҳкамалarda ҳужжатлар ниҳоятда бетартиб ҳолда топилади, тафтищиларнинг ўзлари ҳам уларга боқиб, уезд бошқармасининг муайян тармоқла-ридаги ахволни аниқ тасаввур қилиш имконига эга бўла олмайди. Тафтиш бўйича ҳисбботда тез-тез айрим ҳужжатлар, ҳатто барча уезд бошлиқлари маҳкамаларида ишлар йўқолаётгани айтилади. «Тузем бошқармасидаги маҳкамавий қисмнинг қўйилиши» шарҳига ўтилганида тафтиш Самарқанд, Фарғона ва бошка музофотлардаги кўпгина волость бошқармаларининг маҳкамалари мирозлари маҳкамавий тартиб ҳақида њеч қандай тасаввурга эга эмас», деб топади. Келган ва кетган хатлар рўйхат қилиб борилмаган, маҳкамама китобларидан эса волостда муайян тармоқлар бўйича олиб борилган ёзишмаларни билиб бўлмайди, ҳақиқий қонун-қоидалар, тугалланган ишларга архив қайд-ёзувлари њеч қачон қўйиб борилмаган».

Маҳаллий ташкилотлар — қозилар, бойлар, оқсоқоллар кенгашлари фаолияти натижасида ийилиб қолган ҳужжатлар жойларда Октябрь инқилобига қадар сақланиб қолди. Гражданлар уруши босмачилик ва чет эл интервенцияси авж олган йилларда бу хилдаги ҳужжатларнинг аксарияти Совет ҳукумати ва ҳалқ қаҳр-ғазабидан ўз файринсоний ишларини яширишга уринган бойлар, оқсоқоллар томонидан йўқ қилинади. Уларнинг бир қисми эса ҳар хил фалокатлар — ёнгиллар, сув тошқинлари, тутантириқ сабаб нобуд бўлади. Буларнинг барчаси ўлкадаги илғор фикрли зиёдилларда ачиниш хиссини уйготади. Тарихчи Добросмислов «Тошкент кечва ба бугун» очерки муқаддимасида «генерал-губернаторлик маҳкамасининг назаримда, яккаю ягона шаҳардаги тузукроқ архиви шу бўлса керак, буни ҳам истисно қимлаганда маҳаллий архивлар аста-секин йўқолиб бормоқда», деб куюнчаклик билан ёзади ҳамда ҳозирча XIX аср 60—70-йилларидағи воқеаларнинг тирик гувоҳлари бор экан, ўлка тарихини ёзишга шошилиш керак, деб таъкидлайди.

Улуг Октябрь социалистик инқилобига қадар, ўлкадаги ташкилотларда ҳужжатли материальларнинг ёмон сақланганига қарамай, уларда генерал-губернаторликнинг сиёсий-иқтисодий ва маданий ҳаётининг барча томонларини қамраб олган анчагина архив мероси мавжуд. Бу ҳақда ЎзССР Марказий Давлат архиви фондининг инқилобгача бўлган бўлимида йигилган ҳужжатли материальлар гувоҳлик беради. Улар XIX асрнинг иккинчи ярмидан то 1917 йилгача бўлган Ўрта Осиё ҳалқлари тарихини ўрганиш борасида бебаҳо манба бўлиб хизмат қиласди. Бўлимдаги ҳужжатлар тарихчиларга, иқтисодчиларга, ҳуқуқшуносларга ва бошка тармоқ мутахассисларiga ўлкадаги маъмурий тузилиш, Россиянинг Афғонистон, Ирок, Бухоро, Хива билан дипломатия ва иқти-содий муносабатларини, ўлкада төғ-қазилма бойликлари ва паҳтани қайта ишлаш саноатининг пайдо бўлиши ва ривожланиши, айниқса, дехқончилик ва ер тузилиши, паҳтачилик, сув иншоотлари қурилиши ва ҳалқ маорифи ахволини теран ўрганишга имконият яратиб беради. Фонднинг катта қисми ўлкада инқилобий ҳаракатнинг ўсиши, социал-демократия ташкилотларнинг фаолияти, 1905—1907 йилги инқилобий воқеалар, 1912 йилги сапёrlар батальони қўзғолони, 1917 йил февраль ойи кунлари, Тошкентдаги сентябрь воқеалари, Туркистонда Улуг Октябрь социалистик инқилобини тайёрлаш ва ўтказиш ҳақида ҳикоя қиласди. Бўлимдаги яна қатор материальлар Ўрта Осиё ҳалқлари рус чоризмининг жабр-зулми ва ўзбошимчалигига қарши миллий-озодлик кураши, тараққийпарвар рус маданиятининг ерли ҳалқлар маданияти ривожига тасъири, имлай жамиятилар фондида илғор рус олимларининг Туркистондаги фаолияти ҳақида шунингдек, генерал-губернаторлик маҳкамаси фондидаги кўплаб маълумотлар тарихий жиҳатдан ниҳоятда қимматлиди.

Борис ОРОНІОК,
тарих фанлари доктори,
Бекдавлат АЛИЕВ,
тарих фанлари номзоди

¹Туркистон генерал-губернаторлиги музофотларида К. П. фон-Кауфманнинг гражданлик бошқармаси ва тузилиши бўйича ожизона ҳисббот лойиҳаси, 1867 й. 7 ноябрь — 1881 й. 25 март. СПБ, 1885.

Етимологи кутаётган мұаммалар

ЭХТИЁЖ ФАРЗАНДИ

Саводхонлик кишиларнинг маданийлик даражасини, билимдонлигини, ўз тили ва тарихга, маданий меросига муносабатини күрсатувчи мұхим белгилардан биридир. Бу соҳада улкан ютуқларга эришдик, бироқ саводхонлик ҳарф таниб, китоб ўқиши ва хат ёзиши билишдангина иборат эмас. Буны чаласавод ҳам эплайди. Аслида чаласаводлик саводсизликнинг давомидир, саводсизлик эса оғир иллат. «Менингча, — деган эди В. И. Ленин, — ҳозир қайси соҳада ишлашидан, вазифасидан қатъий назар, ҳар бир киши олдида... учта асосий душман бор: ...бириңчи душман — коммунистман деб гердайиш, иккинчи душман — саводсизлик ва учинчи душман — по-рахұрлықдир». Бу сүзлар ҳар бир маஸъул шашқа фаолиятинг олий мақсади бўлиши лозим. Бизнингча, яқин ўтмишда юз берган кўнгилсиз ҳодисалар ана шу учала душманинни бирлиқдаги ишидир. Ёзма ахборот алоқанинг мұхим воситасига айланғач, саводхонлик даражамиз яққол кўриниб. қолди. Айниқса, расмий ёзма манбалар, йиллаб турдиган лавҳалардаги хатолар, ўринсиз номлар чаласаводликнинг амалий кўринишидир. Ҳозирги чаласаводлик тилга, маданий-матнавий бойлиқка эътиборсизлик, яъни маънавий қашшоқлик оқибатидир. Шу жиҳатдан В. И. Лениннинг «Иккинчи душман бўлган саводсизлик... давом этар экан, сиёсий маориф ҳақида гапириш қийин бўлади», деган гапи ғоят ўринлидир. Хўш, бу соҳада ахвол қалай?

Маълумки, сунгги ўн йилликларда қатор ёшларнинг наинки чаласавод, ҳатто саводсиз бўлиб чиқаётгани «сезилмай» қолди. Масалан, қўйидаги икки фактни кўяслаб кўрайлик (битириш имтихонидан ёзилган иншолардан): «сталантлар уйғун шойиргина эмас Айни. Вактда истиодилари драматургидур». «У «қалтис ҳазил ҳайот кўшиғи олтин қул Алишер навоий Драмаларини яратди» («Ўқитувчилар газетаси», 1973, 17 июнь). Шундан 14 йил ўтча, 10-синф ўқувчилари ҳакида: «Синфимида 39 ўқувчи бор, шулардан икки нафари бутунлай ёзолмайди, дарсни сўзлаб беролмайди. Зўрга ҳарф таниди. 20 дан ортиқ синфдошимиз эса бемалол ўқиб кетолмайдиз, — деб ёзилди («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987, 3 апрель). Бу ўқувчилар ўрта мактабни битириши, ҳатто олий мактабга кириши ҳам мумкин, чунки келажак студенти, ўқитувчик-мутахассиси, олими, партия ва давлат афроби шулар. Ўрта ва олий мактаб фаолияти ўзаро шундай боғлиқки, биридаги ҳолат бошқасида албаттә акс этади, аммо мактаб таълими киши фаолиятида чукӯр из қолдидради, чунки у «қон билан киради». Масалан, қўқонлик бир ўқитувчининг редакцияга ёзган уч вараклик расмий хатида 94 та хато қилгани, ўз исм-фамилиясини тўғри ёзолмагани («Муштум», 1980, 2-сон) шунинг аксидир.

Булар-ку айrim шахслар фаолиятига хос, аммо расмий манбалардаги нуқсонлар чаласаводликнинг кенг ёйилганидан дарак беради, чунончи, Faур Ғулом номли кўчадаги лавҳада «атиги» 10 та (умумлаштирасак, 8 та) имловий хато бор. Айни бир жой ёки кўчанинг ўзбекча номи ҳамон 2-3, ҳатто 4-5 хил кўринишида кўзга ташланади: Оқтепа — Оқ-тепа — Актепе — Ақ-тепе — ак-тепа, Озод — Азод — Азод — Азат, Матлубат — Матлюбот — Матлюбат — Метлубад, Ҷоғ — Баг — Бог-куча, Оҳакчи — Аҳокчи — Аҳакчи, Сабзазор — Сабзизор, Маориф — Мориф, Янги-обод — Янги-абод. Буюк зотлардан Форобийн Фарабий — Фароби — Фароби, Оғаҳийни Ағаҳий — Ағаҳи шаклларида ўқиб юрдик. Мазкур ёзувлар, уларни ким ёзганидан қатъий назар, Ўзбекистон марказида — Тошкентда «порлаб» турибди. Ўзбекистон, Тошкент деганда кўз ўнгимизда ўзбек халқи гавдаланади, бинобарин, бу хатолар бизнинг нуқсонимиз саналади. Нега бўлмаса, таникли олимимиз Т. Н. Кориниёзов фамилияси ёзма манбаларда беш хил формада учрайди: Кориниёзов — Кори-Ниёзов — Кориниёзий — Кори-Ниёзий — Кори Ниёзий. Ёки эса Беш-Еғоч, Юнус-Хан, Чор-Су, Кўк-Су, «Ўқитувчи», Алмазар (кафеси) кабилар жорий имлога мосми? Баъзилар саводхонликнинг пастлигини ўқитувчиларга юклайди. Эътиroz йўқ, аммо ўз касбини ардоқлаб, ёшларга таълим-тарбия беришда ҳалол-пой ишләётган ўқитувчилар, педагог-олимлар ҳам оз эмас, бинобарин, чаласаводликнинг илдизлари анча чукӯр ва мурakkab.

Эсингизда бўлса, олдинлар чет эл матбуоти ўрта Осиё ҳалқлари тилларининг, жумладан, ўзбек тилининг ҳозирги ҳолати ва келажаги ҳақида турили бўхтонлар, маҳаллий ҳалқларни руслаштириш деган уйдирма гаплар тарқалётгани ва бу иғволарга қарама-қарши ўлароқ тилимиз эркин ривожланиб, маданиятимиз кун сайин гуллаб бораётгани ҳақидаги маколаларни ўқир эдик-у, бироқ маданиятнинг гуллаши кенг ва ёруғ кўчалару осмонўпар бинолар, кўркам кошоналар, кўкаламзор хиёбонлару театр ва кинолар сони билангина белгиланмаслигини ўйлаб кўрмас эдик.

Бизнингча, ўша бўхтон ва тұхматлар осмондан эмас, балки ҳаётимиздан олинган. Шаҳри мизга ҳар куни юзлаб, минглаб турли мақсаддаги сайдёхлар келиб кетади, кўлларида дурбин, фотоаппарат, ҳар нарсага синичлаб қарашади. Ҳозиргача шу ҳақда гап борса, «Ит ҳуради, карвон ўтади» деб келдик, аммо ўша итнинг сезигилргига ва беғам карвон сезмаган бир нарсани билб ҳураётганига эътибор бермадик. Ҳа, чет элликлар ҳам ҳаётни тушуниш, фикрлаш жиҳатдан биздан асло кам эмас. Чиндан ҳам мавжуд расмий алоқаларни кўя турайлик, анчагина кўдан

чаларимиз номларини, ишлаб чиқариш, маъмурний-давлат, майший хизмат, савдо, спорт, таълим масканлари ичидаги ёзувларни кўрган одам: «Ҳа, буларнинг гапида ҳам жон бор экан-ку!» деб юборади. Ана шу нуқсонлар, гарчи улар ташки безакдан бошқа нарса бўлмаса-да, тўла йўқолмагунча ва тилини барча соҳада ўз мавқени эгалламагунча, ўша бўхтон ва тұхматларни рад этиб бўлмайди, чунки «туристлар» кўз билан кўриб, қулоги билан эшифтмагунча ишонмайди ва ишонтириб бўлмайди.

Тўғри, айрим хатолар рус тилида иш юритиши оқибатида келиб чиқсан, масалан, кўзимиз тушган Аклан, Аксай, Аль-Хорезми, Бобоид, Руми Джалалтдинов (энди Джалалитдинов — Джалаитдин — Джалаётдин), Дживзак, Джурджони, Куюш, Укчи, Урак кабилар шулар жумласидандир. Аммо, дейлик, ул Саперная ўрнида тилимизга хос бўлган Сапёрлар (Педагоглар, Танкчилар, Ёзувчилар...) кўчаси каби оҳандор номларни нега қўлламагимиз? Биз ёшлар чаласавод бўлиб қолаяпти деймиз-у, бироқ мазкур нуқсонларга улар айбдор эмас. (Шу ўринда яна бир гап: — атамалар аксарият адабий тил бойлигидир. У ҳолда, дейлик, Куюш, Укчи кабилар ўзбек адабий тили бойлиги бўладими ёки рус адабий тили бойлиги бўладими?) Ўтиш зиёлилармизни шу қадар лоқайд ва ҳиссиз қилиб кўйган эканки, пешонасига нима ёзиғлан, у нимани англатади — бу билан иши йўқ, шунинг учун тилимизга хос бўлмаган номлар ўта кўпайиб кетди. Ваҳоланки, ҳозир ҳар бир кўча, маҳалла фан кандидатио доктори, тилшуносу адабиётшунос, шоиру ёзувчи топилади. Яқинда бир маҳалла чойхонаси қошида кооп. «Чайханчик», кооп «Пекар», бир хонадонда эса «Лагман уйгурский» номлари пайдо бўлибди. Ҳозир қаерга борманг, учтўртта ўзбек сомса, нон, лағмон, кабоб каби миллий таомлар пишириб ётибди-ю, тепасида «Самсөвазя», «Самсово-лепешечный цех», «Лепешечный цех», «Лагманная», «Шашлычный», «Пловная», «Национальные блюда» каби ёзувлар турдиди. Сабзавот дўконларида аксарият «лук», «морковь», «редька», «крепа», «тыкважа»... бор-у, «пизэ», «сабзи», «турп», «шолғом», «кошқоқ»... йўқ. Яқин вақтларгача дәхқонлар сабзавот экиб келган кенг далаларга олиб чиқадиган бир кўчанинг номи «Урожайнная».

Шунга ўхшаш Весна, Зимняя, Культиваторный, Лабораторный, Ленточная, Ниточная, Но-вый путь, Питомная, Фигурная, Шахтинская, Широкая, Штапельная, айниқса, русча либосдаги Арычный, Дувалная, Каттабагская, Сарыкульская, Хавастская, Хивинская, Чаштепинская каби ўзбекча номларни, дам олиш жойларидаги «Лыдинка», «Рыбак», «Солнышко», «Юнга» каби атамаларни, «Анткор», «Онекс», «Росомаха», «Уют», «Элекс» каби кооператив номларини ўқиб турган қайси чет элликни булар ўзбекча сўзлар деб ишонтирасиз? Тўғри, яқинда «Новза», «Бир зумда», «Тезкор», «Себзор» каби номлар ҳам пайдо бўла бошлади, аммо улар денгиздан томчи. Шу ўринда Тошкент облости доирасида тузилик кооператив номларига қаранг: «Грибной», «Добрая услуга», «Луч», «Маяк», «Металлист», «Наш дом», «Прогресс», «Радикал», «Рассвет», «Серебряные узоры», «Строитель», «Темп», «Шашлычная», «Эстетика», «Ясная поляна» ва «Уста» («Тошкент ҳақиқати», 1989, 21 февраль). Кўриб турибисизки, булар ҳозирги уйғониш даврида юз берган бўлиб, ўзбекча ва ҳинд-европа тилларига оид номларнинг ўзаро нисбати 1:15!

Турли идораларнинг пештоқидаги номини ҳисобга олмаса (шу ҳам ҳамма ерда эмас), ичидаги стенд ва кўргазмаларда; реклама ва турли мазмундаги ўзлонларда, бўлим номларида, иш ва қабул вақти ёзилган лавҳаларда ўзбекча ёзувлар кўринмайди. Айрим завод, фабрика ва нозига идораларни айтмайлик, маҳаллангиздаги магазин, почта, поликлиникаларда, ҳатто маданиятимиз, тил ва адабиётимизга алоқадор айрим ташкилотларда ҳам ахвол шу. Ваҳоланки, она тилида лавҳаларнинг тўғри ёзилиши, биринчидан, саводхонлигимизнинг ошишига, иккинчидан, бошқаларнинг ўзбек тилини ўрганишига ёрдам беруву мұхим воситалардандир.

Шаҳримизда ажабтовор номлар, нотўғри ёзувларнинг туғилишида майший хизмат; ободонлаштириш, курилиш ташкилотлари фаол ўрин тутади: улар ўзлари ташкил қилган идора ва нуқталарга, кооперативларга жойнинг тарихий ўрни ва маҳаллий халқ тили хусусиятини ҳисобга олмай, истаган номни кўйишмоқда. Саводхонлиги борасида русларда бир яхши одат бор: агар бирор соҳада янгилик пайдо бўлса, Рус тили институти орқали унга берилган номнинг ёзувда ҳандай ифодаланишини аниқлаб олишади, бизда эса ҳар ким билганича ёзаверади. Кўзга яққол қуриниб турган ёзувлар жуда таъсиричан бўлади. Уни кўпчилик ўйлаб, тўғри-но-тўғрилигига эътибор бериб ўтирмай айнан қабул қилаверади. Бу ҳол тилнинг барча соҳасига тарқалган: аддел култура бошлиги, Алиевада тушаман (жонли нутқ), Абдуллаева кўчаси.., с-з Ташкент отд-1 п-с Шамсиабад ул. Гулистан (ўзлонлардан), Чаштепинская кўчаси... (телевидение). Ҳужжат туфайли Акбаев, Газиева, Гиясов, Казаков, Сагатов, Ханходжаева, Юльчиев каби номларни ўзбекча ёзолмайдиган, ҳужжат моҳиятини, ўз исм-фамилияси маъносини билмайдиган зиёллар қанчал!

Ташки таъсир сабабли ҳатто филолог-студентлар ҳам маданият саройи каби жўн иборани кўллай олмаяпти, чунки клубнинг пештоқида «Дворец культуры»дан бошқа ном йўқ. Бундай ҳодисалар бошқа шаҳарларда, ҳатто қишлоқларда ҳам мавжуд, айниқса, совхозларга қаранг. Бу нима, тақлидмий Воажаб, Бобур «Эли туркдур. Шаҳр ва бозорисида турки билмас киши йўқтүр. Элининг лафзи қалам билан росттур» деб атаган Андижонда замонавий меҳмонхона учун «Олтин водий» деган ном топилмабди! Қайси шаҳарга борманг, «Анхор (сой) бўйи йўқ — «Набережная» ёки Тошкентда «Галаба» боғи, бирорта райком биноси олдида «Хурмат таҳтаси», «Энг яхши кишилар» деган ёзувлар кўриндими? Айни шу сабабли мажлислар зали, дарс жадвали, кутубхона, ўқув зали (қироатхона), бўлим мудири, ўринбосар каби оддий сўзлар ҳам ёдгорликка айланниб бормоқда. Турли сабаб ва баҳона билан ўзбекча матбуотни олмайдиган корхона, ташкилот ва ҳатто кутубхоналар бор.

Лавҳалардаги мазмуний чалкашлар таржимонлар махсусидир. Масалан, Главное аптечное управление (Дориҳоналар бош бошқармаси) бирикмасини Бош дориҳоналар бошқармаси тарзида таржима қилиш туфайли Кичик дориҳоналар бошқармаси ҳам борлиги англашиб қолган. Шунингдем XXXIV Киров район ҳисббот-сайлов партия конференцияси кабилар ҳам таржима оқибати. Энди мана ба ёзулардаги сўз тартиби ва мазмунга эътибор беринг: Союз ССР Энергетика ва электрлаштириши министрлиги, Госкомиздат Узбекистон ССР, СМ УзССР, УзССР Маорифи министрлиги, УзССР Маданият Министрлиги қошидаги Республика Марказий

кўрлар учун кутубхонаси (энди атаманинг сўнгги қисми «Марказий кўрлар кутубхонаси» шаклини олибди). Бундай нўқсонларга чек қўйиш учун омма учун мўлжалланган ҳар бир лавҳа, турли мазмундаги ёзувлар тегишили назоратдан ўтмоғи керак.

Саводхонликнинг пасайишида зонал тиллар, тилларнинг келажакда қўшилиб кетиши ва кейинчалик туғилган икки тиллилик, иккинчи она тили, халқаро умумий луғат фонди каби тушунчалар катта ўрин тутади. Қаранг-ки, моҳият жиҳатидан мазкур қарашлар бир хил, аммо сўнгги ўн йилликларда олдинги қарашлар кескин қораланган ҳолда кейинги қарашларга зўр берилди. Бирок уларга, авваллари бўлганидек, бир томонлама ёндашилди, жумладан, икки тиллилик истисносиз барча халқларга нисбатанни ёки факат маҳаллий халқларга нисбатими ва ўзбек-тоҷик, ўзбек-қозоқ, тоҷик-ӯзбек каби икки тиллилик ҳам шунга кирадими деган масала очилмай қолди ва шундай қолмоқда. Икки тиллилика оид ишларда асосий диккат маҳаллий тилларнинг рус тили таъсирида лексик жиҳатдан ривожланишига қаратилди, яъни ўзбек-рус икки тиллилигига алоҳида эътибор берилди-ю, айни чоғда рус-ӯзбек икки тиллилиги қандай бўлиши, унинг аҳволи ҳақида фикр юритилмади. Аслида икки тиллилик оммавий равишда кундадлик заруратга, эҳтиёжга, одатда айланаб, оиласвий турмушга сингиб, ўзбек-рус, рус-ӯзбек, ўзбек-тоҷик, тоҷик-ӯзбек ҳолати юз берганда ўз моҳиятига айнан мос келади. Бунга бухоро-самарқанд тип икки тилли шеваларни мисол қилиш мумкин. Бундай шева вакиллари табиий кўнимкмага эга бўлгани учун ўзбек ва тоҳкик тилларида фикрлай ва алоқа қила оладилар, аммо шу тиллардан биринингина она тили ҳисоблайдилар. Бундай ҳодиса асрлар давомида рўй беради, биз эса ўзбек-рус икки тиллилигининг ўят қисқа вакт ичida юз бершига интилдик, ҳатто юз берди деб ҳам ҳисобладик, амалда эса бир тиллилика интилиш бошланди. Эсимда: ёшлигимда европалик ўртоқлар дадам билан «Саники баланчук якши?», «Мәниги кизингка бар» қабилида гаплашаверарди. Ҳозирги авлод бутунлай бошқача руҳда тарбияланиб қолди, ҳатто ўз тилини тушунмайдиган зиёли ўзбеклар пайдо бўлди ва мавқеи оша борди.

Бундай ҳодиса Иттифоқ миқёсida юз берди, масалан, қатор шаҳарларда, баъзи автоном республикаларда ўқувчилар етишмаслигидан миллый мактаблар ёпилиб қолди, она тилидаги китоблар сотилмаслигидан миллый тилларда китоб нашр қилиш камайиб кетди, жумладан, Бурятия АССРдаги ҳолатга кўз ташланг. Одатда, халқ бор экан, тил яшайди дердик, аммо тажриба халқ мавжуда бўла туриб, тил йўқолиши мумкинлигини кўрсатмоқда. Йўқолган тил эгалари бошقا халқ тили билан яшайверади, чунки бир бутун халқ бирданига йўқолиб кетмайди. Шу ўринда иккинчи она тили иборасини кўрайлик. Бу ибора 60-йиллардан бошлаб кенг тарқалди, аммо партия Программасининг янги нашрида рус тили «миллатлараро алоқа воситаси» деб аталди. Бироқ биринчи тушунча кўпчилик зиёлилар, айниқса, раҳбарлар, сиёсатдононлар онгига шу қадар сингиб кетган эканки, она тили ҳақида гап борса, ҳануз шу иборани рўйка қилишади.

Унутмангки, тил билиши ютук, аммо тил билмаслик туноҳ эмас, бундан кулиш маданият-сизлиқ бўлади. Мухбирларимиз шу масалада кубалик ёшларни мисол келтиришади-ю, рус тилида ижод қилювчи ёзувчи ва шоирлар, олимлар, уни мукаммал билган қанчадан-қанча зиёлилар, ишчилар ҳақида индашмайди. Бир мамлакатдан илм, ҳунар ўрганаман деб келган одам, ғалбатта, шу эл тилини билмай иложи йўқ. Агар тарихга мурожаат қилисан, Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Форобий, Маҳмуд Кошғарий каби олимларимиз Бағдодда таълим олиб, араб тилини мукаммал эгаллашди, аммо шуни пеш қилиб, сен нега тил билмайсан дейилмайди. Табиат инсонга битта тил беради ва у шу тил билан яшайди. Тил ўрганиш узон давом этади ва у қасб, эҳтиёж, истеъдод, шароит, саъй-ҳаракатга боғлиқ. 10—15 йиллаб она тилини ўргана олмаймиз-у, ўзга тилни билишни миллионлаб халқдан бир хилда талаб қиламиш. Бу ишимиз кампания-бозлики эслатади. Маълумки, оиласда биринчи ва иккинчи она бўлмайди — она битта бўлади. Она тили тушунчаси шу билан боғлиқ. Борди-ю, бола қайси тилда тарбия олса, шу тил она тили бўлиб қолаверади, ҳатто полиглотларда ҳам она тили битта бўлади. Рус тили халқаро тиллардан бири, узис жаҳон маданиятидан тўла баҳраманд бўлиш, фанни ривожлантириш қийин. Буни ўят кўпчилик тушунади, шунинг учун кишилар рус тилини тарғиботсиз ҳам билишга интилоқда, масалан, бозордаги оддий деҳқонни олинг. Бу эҳтиёж натижаси. Дарвоқе, тарғибот аксарият иккинчи бир ҳодисани инкор этишига қаратилади.

Цирк, кино санъати ҳам маданиятимиз кўрки, аммо ўзбекча цирк кўрдингизми ёки миллый тиллар ва миллый маданиятлар гуллаб-яшнаётганни ҳақида гапирилаётган бир пайтда: «Ўзбекфильм» ўз номига яраша нечта машҳур фильм яратди? Матбуотнинг ёзишича, «Ўзбекфильм»да ўзбек тилидаги асрлар қабул қилинмайди ва у ерда тилимиз таржима тили даражасига тушшиб қолган. Рус тилида яратилган «Тоҳир ва Зуҳра», «Алишер Навоий», каби фильмларни чет эл студиялари ҳам яратishi мумкин, лекин шундай ҳолат ўзбек миллый кино санъатининг кўрки бўлолмайди. Айниқса, «Даҳонинг ёшлиги» фильмида Ботир Зокиров роль ўйнаб, Обид Юнусов сўзлаши ўят кулаги кўринди. Бундай ҳолга сабаб нима ёки кино санъати сирларини, унинг ўзига хос хусусиятларини ўзбек тилида ёртиб бўлмайдими? Бизнингча, келажак авлодга санъат-корларнинг сўзи, ҳаракати, киёфаси мужассам қолмоғи керак. Яна бир кўнгилсиз ҳодиса: ЎзЛКСМ Марказий Комитети пленумларидан бирида қорақалпогистонлик механизатор бир киз русча гапиролмай йиғлаб юбориби («Ёш ленинчиз», 1987, 20 октябрь). Бошқа шаҳарда эмас, Тошкентда! Утирганлардан бирортаси «Гапиринг» дега олмабди. Бу киз ёзининг жазираама иссиғига, қишининг қаҳрли изғиринларига бардош бериб, сиз билан биздан кўпроқ меҳнат қилаётган, Ватан бойлигини ошираётган пахтакор-ку! Пахтада эзилгани етмагандай, энди бу жиҳатдан ҳам эзиладими! Хўш, бу ҳолда унинг қалбида кимга меҳр-муҳаббату кимга ғазаб туйфуси ўйонди экан! Қаранг, яқингинада бири ўзбекча нутқинги шартта тўхтатиб кўйган, бири «домла» сузини кўллаш динчилик бўлади (бу тушунча ҳамон мавжуд) деб дашном берган бўлса, икки тиллилик ва тиллар тенглиги шундай бўладими?

Саводхонликнинг пасайишига ҳисса кўшган амалий ишлар яна талайгина, жумладан: бирор фан қўшиладиган ёки бошқа бир фанни ўқитишни яхшилаш лозим топилса, мактабларда ва тегишили ўқув юртларида аввало ўзбек тили ва адабиёти предметлари соати қисқара борди; ўзбек маданияти ва санъати билан боғланган, тил ва нутқимиз ривожига ҳисса кўшадиган қатор инсти-

тутлардаги мавжуд тил ва адабиёт ички имкониятлардан фойдаланиб номигагина ўқитиладиган бўлди. Натижада тил адабиётдан, адабиёт маданият ва тарихдан узилиб қолди ва бу ҳол ўқитувчи-мутахассисларда ҳам, студентларда ҳам шу соҳага қизиқиши сусайтири; расмий йиғишишларда ва турли ҳужжатларни тўлдиришда она тилидан фойдаланиш, ариза, рапорт, руҳсатнома, талабнома, тилхат, хисбот кабиларни она тилида ёзиш истеъмолдан чиқиб қолди; диплом ишлари аксарият рус тилида ёзилса, диссертациялар умуман она тилида ёзилмайдиган бўлди; қатор институт ва техникумларда дарсларни она тилида ўқитиш тўхтаб қолди (ўзбекча текстни машинкада ёздириш ҳам муаммо) ва б.

Миллий тилларга бундай муносабат, уларнинг функционал доирасини чеклаш, албатта, тегишли маъмурий раҳбарларнинг кўрсатмаси, сиёсатдонларнинг қувватлаши билан юз берди. Эҳтимол, уларнинг бундай ҳаракатини тушуниш керактир, чунки улар аслида ижрочи, холос. Тўғри, она тилини камситадиган бирор расмий ҳужжат учрамайди, шунинг учун ҳам бу соҳада ўзимиз айбдор деб келар эдик. Аммо ошкоралик туфайли маълум бўлишича, миллий масаладаги нуқсонлар мамлакатимизнинг етакчи раҳбарлари номи билан боғлиқдир. Масалан, МДУ профессори, филология фанлари доктори М. Всеволодованинг ёзишича, КПСС МКнинг собиқ Биринчи секретари Н. С. Хрушчев: «Биз ҳаммамиз рус тилида қанчалик яхшироқ гаплашсақ, коммунизм шунча тез қурамиз», — деган бўлса («Правда», 1989, 6 март), Л. И. Брежнев даврида КПСС МК секретари бўлган М. Суслов миллатлар ва уларнинг тиллари, маданиятларининг зудлик билан кўшилиб кетишини қаттий талаб қиласанни таъкидлайди Украина Компартиясининг собиқ биринчи секретари, КПСС МК Сиёсий бюроси аъзоси П. Е. Шелест («Аргументы и факты», 1989, 2-сон). Хўш, булар қайси расмий ҳужжатдан кам? Ахир, бизда айрим кўрсатмалар оғзики берилиши, аммо уларни бажариш шарт эканлиги маълум-ку!

Айниска, Н. Хрушчевнинг гапи икки ёқлама хавфидир: бир томондан, миллий тил эгаларида ўз тилига лоқайдлик, ишончизлиқ, кайфиятини түғдирса, иккичини томондан, рус ҳалқининг, айниска, ёш авлодида ўта мағрурлик, бошқа тилларни менсимиаслик кайфиятини түғдирди ва чиндан ҳам шу ҳодиса юз берди. Бўлмаса «Билимлар уйи»даги бир рассомга ўзбекча шиор ҳам ёзгин дейишиша, «ишидан бўшашга ариза берсанман, лекин ўзбекча ёзмайман» дермиди («Фан ва турмуш», 1989, 7-сон, 21-бет) ёки эса ёш пионернинг ўтган йилги ҳақоратомуз гапини эсланг. Айтиш мумкинки, пораҳӯрлик, қаллоблик, ахлоқизлиқ, кўзбўячалик каби иллатларни кўра билган ва шунинг учун республика бошлиғига ёқмаган одил раҳбарлар, олимлар ҳам миллий масала соҳасида юқори билан ҳамфир бўлган бўлса керак. Шу жиҳатдан қараганда, икки тиллилик, иккичини она тили, ҳалқаро умумий луғат фонди ҳақидаги назариялар юқоридаги кўрсатмалар асосида юз берганга ўхшайди. Кўринадики, катталар мумкин қадар адашмаслиги керак, чунки уларнинг хатоси республика, ҳатто мамлакат ривожига салбий таъсир қилиши мумкинки, бунинг жароҳати ўта хавфидир. Буни кўриб турибиз. Хайриятки, партия ва ҳукуматимиз раҳбарлигига нуқсонларимизни вақтида пайқаб, ижодий тараққиёт сари юз ўғирдик.

Тилга бўлган ҳар қандай ножӯя ҳаракат ҳалққа нисбатан қилинган ҳаракатдир. Биз тил билади деб кишиларни бошқа шаҳарлардан истаган соҳага жалб қиласавериб, анчагина маҳаллий ишчиларни сунъий тил тўсиқлигига дуч қилдик. Ҳатто оддий котибаликка киравчидан ҳам русчани яхши биласанми, протоколни русча тутса оласанми, деб сўрашади-ю, бошқалардан ҳеч бўлмаса ўзбекчани тушунасанми деб сўрашмайди. Бунинг натижасида не-не ижодий фикрлар, орзулар айтилмай қолди экан, балки маҳаллий ижодкор ишчилар синфининг кенг қулоч ёймаганинги ҳам қисман шундандир. Тағин маҳаллий ишчилар етишмайди деб нолимиз. Маҳаллий ҳалқнинг узоқ саноат корхоналарига бориб ишлашга иштиёқманд эмаслигини ҳам унутмаслик керак. Эҳтимол, унинг ватанларварлиги шунда ҳам мавжуддир. Паҳта даласидаги оғир меҳнатни қойига қиласланганни эслатарни ўтга хавфидир. Бунинг учун унга ҳеч бўлмаса ўз юртида тил тўсиқлиги бўлмаслиги керак.

Миллий тилларга беписандлик тарихий номлар марказий шаҳарларда қайта тикланәтган бир пайтда бизда бошқаси билан ўринисиз алмаштириб туришда ҳам кўринимоқда. Масалан, атоқли ўзбек шоири, Ленин мукофоти лауреати Фағур Гулом номидаги совхоз Тимошенко бўлиб қолибди. Эсингизда бўлса, Чилонзордаги бир майдонга Фурқат ҳайкалини ўрнатишига ҳаракат бошланниб, унинг номи берилади деб тургандга «Чайка» бўлиб қолди. «Чорсу» номини ўшишиб юриб, «Москва»га дуч келдик. Кимнингдир ташаббуси билан тарихий Қатортол номи «Правда» газетаси бўлиб турибди. Зиддиятнинг сунъий равишида түғдирилишини қарангки, энди бунга ҳақли эътироz билдирилса, «Правда»дек сиёсий номга қаршилик бўлиб туюлади. Ана шундай тарихий номлардан бири «Қизил Ўзбекистон» эди. У бизга мумкин тарихий воқеани — ҳаётимизда янги давр бошланганини эслатарни эди, аммо «комманинг талаби билан» «Совет Ўзбекистонига айланди. Яна Бектемир шаҳри Наримонон бўлди ва ҳоказо. Бундай тарихий номлар аслига қайтирилиши керак. Ҳайронман, ўзбекча номлар шу қадар тиканли, ёқимсизми? Нега бундай ҳодисаларга қўйидагилар эътироz билдириди-ю, раҳбарлар жим ёки улар ўқишишмайди, кўришмайдими? Биламиз, мазкур номларнинг ҳаммаси замонавий, маъноси чуқур, уларга эътироz билдириш сиёсий ва маънавий калтабинликдир. Демак, гап тарихий номларни сақлаб қолишида ва уларни ўринисиз ўзгартиришда. Ахир, бизда янги-янги совхозлар, аҳоли пунктлари, маданий, обьектлар ёки ўзгартирилиши керак бўлган номлар қанча. Ном кўйишда яна бир ўринисиз одатимиз бор. Дейлик, Пушкин номидаги жойни ҳар бир шаҳар ва районда учратиш мумкин, аммо Бобур, Машраб, Завқий, Аваз Ўтар, Абдулла Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода каби номларни эса маълум жойлардагина учратамиз. Бу маҳаллий чекланиш оқибатидир. Ҳали бизда номи бирор жойга берилмаган ўтмиш сиймолар қанча. Тарихнинг эъзозланишини қарангки, якинда Октябрь инқилобининг ашаддий душманлари атаман П. Краснов, генерал, А. Деникин, мұваққат ҳукумат бошлиғи А. Керенский кабиларнинг асарларини ҳам ўқиш мумкинлиги эълон қилинди. Юқорида қайд этилган нуқсонлар миллий муносабатларнинг кескинлашувида сезиларли ўрин тутди деб ўйлайман.

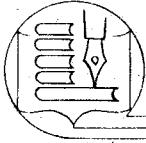
Баъзан бошқача ножӯя ишлар ҳам бўлади. Биласизки, ҳайкал улуғ кишиларга қўйилади. Бордию бошқа жойга кўчириш керак бўлса, одамлар кўздан панароқ қилиб, муҳофаза билан

кўчирилади. Бироқ Ўзбекистоннинг биринчи президенти Й. Охунбобоев ҳайкалини куппа-кундузи экскаваторнинг чўмичига бўғланган трасс билан у ёққа тортиб, бу ёққа тортиб ағдаришди. Хўш, бу кимга ҳурмат, ниманинг белгиси? Аслида отанинг ҳайкали шу ерда тургани маъкул эди. Бу билан ҳам тарихий бир ҳодисага хиёнат қилдик. Бундай ишлар миллий ҳиссиётга тегиб кетишини сезмаяпмиз. Унутмангики, «Ҳиссиёт авлодларда такрорланади, у замонга бўйсунмайди» дейишида, чунки ҳиссиёт доимо потенциал ҳаракатда туради. Ҳиссиёт, ифтихор, фурур, фаҳр тушунчалари бир-бири билан болғиқ ва ҳамма ҳалқка хос. Ҳалқлар бор экан, бу тушунчалар, яшайди, ҳалқлар дўстлиги, интернационализм турли тилларда сўзлашувчи ва миллий ифтихорга, ўз маданияти, урф-одатига эга бўлган ҳалқларнинг мавжудлигига юз беради. Энг олий йигинларда ҳам нутқларнинг турли тилларда эркин янграши ютқизиқ эмас. Дарвоке, ҳалқлар дўстлиги ғояси бизда азалдан мавжуд, масалан, Алишер Навоий асарлари, «Алпомиш» достони қаҳрамонларини эсланг. Арманистон зилзиласи шуни кўрсатдики, муруват, одамгарчилик, дўстлик чет элларда ҳам кам эмас экан. Адашмасак, Ҳаммер ҳеч бир ташвиқотсиз пулнинг ўзидан бир миллион доллар ҳадя қилди.

Ўзбек тилини ўқитиш ўта яхшиланган, ҳатто давлат тили бўлгандага ҳам, бошқа тил эгалари уни ёпласига ўрганимайди. Эҳтиёж, қизикиш бўлмаганидан ўзбек маҳалласида 20—30 йиллаб яшаб ёки ўзбек хонадонига келин бўлиб келиб, бир неча болали бўйса-да, бир оғиз ўзбекча гапирмаганлар бор. Бу билан уларни айблаб бўлмайди, чунки тил ўрганиш ихтиёрий. Тилимизни бироруга ўргатиш учун олдин ўзимиз ардоқлашга ўрганайлик. Демак, давлат тили аввал ўзимизни тарбиялади, ўзимизда масъулият, эҳтиёж, қизикиш туғдидари, айримларнинг ножӯя ҳаракатига, пала-партишном қўйишларга чек қўяди, тилни муҳофаза қилади, турли соҳалар бўйича адабиётлар, қўлланма ва дарсликлар кўпаяди. Тилни эҳтиёж яратган экан, демак, уни эҳтиёж ҳимоя қилади, эҳтиёж бўлмаса, тарғибот ва ташвиқот самарасиз бўлади. Тегиши идора ва раҳбарлар амалий ишга ўтиб, намуна кўрсатиб турмаса, қолганлар катта арава бошлаган йўлдан кетаверади. Шу жиҳатдан олганда, республика доирасида давлат тилининг иккита бўлиши кўпчилик ташкилотларда мавжуд ҳолатни ўзgartирмайди. Рус тили расмий равишда айтилса-айтилмаса, СССР миёғесида давлат тили бўлиб қолаверади, буни ҳамма билади, шунинг учун рус тилини ўқитишини яхшилаш ўз-ўзидан маълум. Тўғри, сўнгги пайтларда баъзи ижобий ўзгаришлар юз бера бошлади, жумладан, қатор ўрин-жойлар, нарса-ҳодисалар ўзбекча номларга эга бўлди, дейлик, Комсомол кўли, «Мовий гумбазлар» каби машҳур масканлар рисоладаги номини олди, айниқса, маданий марказлардан бирининг номи Муқимий шаклида ёэзилиб, театр ходимларини саводсизлик таънесидан қутқариб қолди ва бошқалар, бироқ Ҳамза, Теша Захидов, Фоғур Гулом каби янги нуқсони ёзувлар кишини таажжубга солмоқда.

Миллий масалада буюк ўзгаришлар бўсағасида турибмиз. Ўйлаймизки, эски усул ва қарашлар барҳам топиб, янгича қарашлар ғолиб чиқади. Албатта, янгиликнинг қаршиликка учраши таббий, аммо етилган масалалар вақтида ечишгани маъкул, акс ҳолда ўзлигини таниш оша бораётган экан, бир ёқлама қарорлар келгусида яна зиддиятларга сабаб бўлиши мумкин.

Аминжон МАМАТОВ,
филология фанлари номзоди, доцент

Пакриз

ҚАЙТА ТИКЛАНАЕТГАН ҚАДРИЯТЛАР

Тоҳир Малик. «Бир кечада, бир кўча».
Қиссалар ва ҳикоялар. Рафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашириёти — 1988

«Чархпалак» қиссаси — турғунлик деб атәётган кечаги қунимиз, ундан бир совхоз доирасидаги қонунбузарлик, алдамчилигу виждонсизлик ва қотиллик ҳақида. Қисса қаҳрамонларидан бири — ёш олим Комил Садиров турғунлик даврида ўз ақидасига кўра яшаган. Унингча: «Одамнинг тириклиги, ишлаши учун жуда оз нарса керак экан. Шаҳарса мэнда бор — оиласам тинч, қорном тўқ. Башпана бор...» Сиртдан бирмунча тўғридек туялган бу ақидалар лоқайдлик, бепарвонликка чорлов эканини Комил аввалига сезмайди. Шунга кўра мазкур қиссани Комил дунёқарашидаги мана шу ақиданинг инқирозига бағишланган дейиш мумкин. Комил ўзини пок, виждонли деб билади. Аммо хётдаги иллатларни кўра туриб, мунофиқларнинг кирдикорларини сеза туриб, уларга қарши ошкора курашмаслик ҳам маълум маънода виждонсизлик эканини уилгари чуқур ўйлаб кўрмайди. Чархпалак билан боғлиқ воқеадан хабар топгач, Комил бу ишнинг асирига айланади. Бу борадаги тажрибаларни институт орқали амалга оширишга кўзи етмагач, Тўхтамиш тақлифини қабул қилиб, совхозга ишга ўтади. Комил Тўхтамишин уччалик хуш кўрмаса-да (бунга маълум сабаблар бор), лекин ўз тажрибалари учун совхозда яратиладиган имкониятни ҳар нарсадан устун қўяди. Бу йўлда Тўхтамиш билан турғунлик даврида кенг тарқалган «Сиздан угина, биздан бугина» принципига амал қилиб шартлашганини қалбida мақсаднинг тўғрилиги билан изоҳлайди. Комил мақсад қанчалик тўғри бўлмасин, унга олиб борувчи йўлнинг хато экани, пировардидаги мақсаднинг ҳам хато эканини асар сўнгидагина тушуниб етади. Комил Тўхтамиш бермоқчи бўлган пораларни рад этгандан кейин ҳам қалбida қаттиқ оғрик сезаверади. Фақат Москвада илмий раҳбарни билан бўйлуб ўтган сұхбатдан кейингина Комил ўзи суюнган ақидаю виждон деган тушунчаларга бўлган қарашларини жиддий қайта мушоҳада этиб кўришга мажбур бўлади. Унинг ҳар қадамдаги лоқайдлиги, бепарвонлиги Тўхтамиш ўйлаган найрангларнинг рўёбга чиқишида кўл келаётганини тушуниб етади. Тўғри, баъзилар наҳотки биргина илмий раҳбар билан бўйлуб ўтган сұхбат Комил ишониб юрган эътиқодларни осонгина остин-устин қилиб юборган бўлса деб, эътироуз билдиришлари мумкин.

Келинг, илмий раҳбарининг кўйидаги сўзларига эътибор берайлик: «Виждон, виждон дейсан. Нимаси пок. Фирром актларга қўл кўйсанг, фирромликларни кўриб кўз юмсанг. Шуми покли-

гин. Ҳа... у пул берибди-ю, сен олмабсан, ҳазар қилибсан! Буюк жасорат! Виждон пок. Бош агрономга ҳамма таъзим қилиши керак... — фирромликларни икки йилдан бери кўрятсан. Нимага шу топгага индамадинг? Индай олмасдинг... ҲАРОМДАН ҲАЗАР ҚИЛГАН ОДАМ ПОКИЗА БУЛАВЕРМАЙДИ. ҲАРОМНИ ЙУҚОТИШ УЧУН КУРАШГАН ОДАМНИ ПОК ДЕЙДИЛАР, ШУНИ ҚУЛОҒИНГГА ҚҮЙИБ ОЛ!»

Кўринадики, бу сұхбат Комил қалбидаги оғриқларнинг ташқарига отилиб чиқишига, бошқачароқ айтганда пишиб қолган «яра»нинг ёрилишига туртки бўлади, холос. Чунки, биринчидан Комил паҳта соҳасидаги кўшиб ёзишларни иллари фақат ёзитиб юрган, совхозга ишга келиб эса нафақат ўз кўзлари билан кўриш, балки ўзи истамаган ҳолда бу ишларнинг фаол иштироқчисига айланниб қолади. Иккинчидан, Комил амал қилган ақидасига биноан жиноятда шахсан иштирок этгандаргина виждонсиз саналарди. Ва ниҳоят, Комил дунёқарашидаги ўзгаришларга совхоздаги жиноий мұхитнинг таъсири ҳам кучли бўлади.

Қиссадаги Тўхтамиш Омонтурдиев образы ҳам ўзининг ҳаётйтилиги билан диққатга сазовор. Тўхтамиш ҳам зинҳор ўзини ерда ётган ва шамол ҳар томонга учириб юрадиган хас деб билмайди. Унинг ҳам ҳаёт қозонида синалган ўз ақидалари бор. Тўхтамиш ёшлигига отасининг «Сен қояга суюниб жон сақлашни орзу қўлма. Ўзинг қоя бўл, одамлар паноҳ излаб сенга интилсинлар», деган ўгитига амал қиласди. Бу ўгитга амал қиласган Тўхтамиш асло кам бўлмайди. (Отряд советининг раиси, комсомол секретари бўйлиши билан боғлиқ воқеаларни эсланг.) Кейинчалик ҳаёт тажрибалари ортган сари, у ўз ақидасини ҳам яратди: «Ҳаёт — ботқоқ, оёқ босадиган жойни пухта танламассанг, чўкиб нобуд бўласан». Ёзувчи Тўхтамишга қора бўёқлар чаплашдан, ҳар қадамда унга тош отиб «салбий қаҳрамон» яратишдан ўзини тияди. Тўхтамишни ўз ҳолига «тинч қўяди». Натижада «ёзувчи сиртмоғидан» озод бўлган Тўхтамиш асарда ниҳоятда эркин ҳаракат қиласди. Унинг барча хатти-ҳаракатлари характер мантиғидан у амал қиласган ҳаёт фалсафасидан келиб чиқади. Масалан, Комилни совхозга ишга тақлиф қилишини олиб кўрайлик. Тўхтамиш совхоз директори вазифасида «қотиб» қолишини истамайди. Юқорироқ охурлардан ҳам сув ичишини кўнглига тугиб қўйган. Шунинг учун келажакда илмий унвон унга аскотиб қолиши мумкинлигини ҳисобга олиб, Комил орқали шу ишни рўёбга чиқармоқчи бўлади. Тўхтамиш аслида Комилни ёқтирмайди, у билан ҳеч қачон қони қўшилмаслигини яхши билади, лекин узоқни кўзлаган муддааси йўлида вақтингчалик ўз адоватларининг устига тупроқ тортиб туради. Аслида Тўхтамиш Комилсиз ҳам номзодлик дипломини қўлга кирита олади, лекин илмий институтларда судралиб юрган чаламуллаларнинг ёзган диссертацияси эртами-кечми фош бўлишини, далада «манаман» деб турган янгилик эса диссертацияни ўзи чакириб олишини, Комил ана шундай янгилик яратиши мумкинлигини жуда яхши билади. Шу воқеанинг ўзигина Тўхтамишнинг ўта мулоҳазакор эканини

кўрсатиб турибди. Тўхтамиш «виждон аҳмоқларнинг никоби, зайд, кўрқоқ одамларнинг касали» деб ўйласа-да, Комилнинг ошкора виждонсиз деб айтган сўзларига сиртдан бефарқ муносабатда бўлса-да, аслида «виждон пеш қилиб асабларимни зиркиратиб ташлади-я... Галамислиги йўқ... Бўлмаса ўтган йилдаётг ағдар-тўнтар қилиб юборади», дейди. Бирдан Тўхтамиш Комил характерининг «ожиззликларидан усталик билан фойдаланганини кўриш мумкин. Ёзувчи Тўхтамишнинг Комил фожисини изини йўқотишга уриниши, ҳомий акаларининг ёрдамида тергов жараёнини ёпди-ёпди қилиб юбориши, Латофат билан боғлиқ воқеалар, кечаги кунимизнинг типик манзарасига айланаб қолганини ҳаққоний кўрсатади. Тўхтамишнинг асар сўнгидаги фош бўлиши, эзгуликнинг нопоклик устидан ошкораликнинг мусаффо шабадалари эсаётган даврдагина галаба қилиши, асарнинг таъсир кучини оширган.

«Чархпалак» қиссаси қаҳрамонларидан яна бири терговни Нозима Қосимованинг оиласи ҳаёти билан боғлиқ воқеалар ишонарли тасвирлангани ҳолда, бевосита тергов жараёни давомидаги фаолияти анчагина бўш ва схематик бўлиб чиқкан. Умуман қиссадаги орган ҳодимлари образида ёзувчи айтарли мудавфақият қозона олмаган кўринади. Комил ҳалон бўлгандан сўнг Мавлуданинг совхоз агрономи бўлиб Тўхтамиш кирдикорликларини фош этиши билан боғлиқ воқеаларда детективликка майиллик устунлик қиласи, сохталик сезилади. Булардан қатъий назар, «Чархпалак» қиссасининг ибратли томони шундаки у кечаги кунимизни юзаки тасвирламайди, аксинча турғунлик механизмини чуқур тадқик этишга интилади. Турғунлик даврида кишиларимиз қалбидаги, эътиодларидаги топталган қадриятларнинг тикланиш жараёнларини ишонарли кўрсатади. Кечаги кунимизда жуда кўп қадриятларимизнинг, шу жумладан виждон деган тушунчанинг ҳам турли хил бузилган, даврга мослашибарилган сохта кўринишлари пайдо бўлди. Оқибатда асл қадриятларимиздан сохта қадриятларни ажратса олмайдиган даражага келиб қолдик. «Чархпалак» — мана шу чалкаштириб юборган қадриятларимизни қайта мушоҳада этиб, асл қадриятларимизни тезроқ тиклашга ўндовчи асардир.

«Бир кеча, бир кўча» номли муҳтасаргина қиссага ёзувчи ниҳоятда чиройли шакл топган. Бир кўчанинг турфа хил характеристи, турли тақдирли хонадонларининг бир кечадаги ҳаёти эса қоларли образларда, ёрқин деталларда ҳикоз қилинади. Бир-бирига боғлиқ эмасдек туюлган бу ҳикояларни Ҳаёт деб атальши сирли бир жумбоқнинг пинҳоний ришталари бирлаштириб турганини хис этиши мумкин. Биз одатда жуда кўп тушунчаларни тенг иккига бўлиб: яхшилик ва ёмонлик, эзгулик ва кабоҳат, баҳт ва баҳтсизлик деб осонгина тушунтиришга ўрганганимиз. Гўё бу тушунчаларни ҳаётда ҳам шундай икки қутбга тенг бўлингандек, ҳеч адашмай аниқлаб олиш мумкиндайди. Аслида эса баҳт ҳамиша баҳтсизлик билан, яхшилик ҳамиша ёмонлик билан қадам бақадам юришини уччалик ўйлаб ўтираймаймиз. Бу хусусда шоир ҳам жуда топиб айтган:

Бахтининг ёнида ғами кўринар,
ғами кўринар баҳтида унинг.

Қиссаси, бу тушунчалар ҳаётда бир киши тақдирда соф ҳолда ҳечам учрамайди. Хонадоннинг бугун шодлик тўлган инсон эртага қайғу кирмайди, деб айта олмайди. Нега шундай экани, инсонларни жуда қадим замонлардан бери ўйлантириб келади. Нима учун бугун дарвозангни қоқаётган баҳт, эзгулик бир умр сени тарк этмасдан яша-

майди. «Бир кеча, бир кўча» қиссаси ана шундай умуминсоний дардлар, ҳаёт мазмуни, поклик, баҳтсизлик, баҳт ҳақидаги ҳикоялардан иборат. Ёзувчи Шуҳратнинг уйига қайтиши муносабати билан улар хонадонига чиқсан барча қўшиниларни танишитирач, сўнгра наебатма-навбат мана шу хонадонлар эшигини қоқади, уларнинг бир кечалик қувончу ташвишлари китобхонни ошно қилади. Узундан-узоқ ваъзхонлик, тасвирдаги баёнчиликдан қоңигша интилаган ёзувчи чиройли деталлар топиб, китобхонни Гўмбаз кўчада истикомат қиливчиларнинг дардошига аллантиради. «Ок байроқ илиб ўйидан қочган Шуҳрат ҳам, бироз ғалатироқ ҳарактерли Раҳим ҳам ёки «баҳти келин» Маҳбуба ҳам, кўйингчи, қиссадаги дёярли барча образлардаги қандайдир оҳанрабо ўқувчи эътиборини жалб қилиб турди. Масалан, Мардон билан боғлиқ ҳикояни таҳлил этишига уриниб кўрайлик. Мардон талаба. Курсдоши Шафоатга уйланган. Талабалар оиласининг иқтисодини тасаввур этиш қийин эмас. Мардон Маъсума буви ва чолини кўнглига ёкиб қолган. Шунинг учун улардан ижара ҳақи олишмайди. Мардоннинг қайнонаси орзу-хавас кўрсам, кўни-кўшни, қариндош-уруг олдида жамики расм-русларни бекаму кўст қилиб юрсам дейди. Табиийки, Мардон унинг бу орзуларини рўёбга чиқара олмайди. Шундан сўнг у билан урушиб, қишлоққа кетиб қолади. Оз вақт ўтиб отасининг қистови билан шаҳарга қайтади. Не кўз билан кўрсинки, Шафоат уйига кетмаган, Маъсума бувига эса, эрини қишлоққа бетоб отасини кўришга кетди деб алдайди. Аёлининг бу садоқати Мардонни қаттиқ ҳаяжонлантиради. Улар ўртасидаги диалог эса, ёзувчининг кичик бир кашфиётидек туюлади.

— Нимага индамайсиз? Бундан кўра дўпоблаганингиз яхши, — деди Мардон. — Ураман, — деди Шафоат ёлғондан қовогини уйиб. Мардон чап юзини тутди. Шафоат шапати урди. Мардон ўнг юзини тутди. — Ўёғига Зайнаб урсин, — деди Шафоат кулигидан ўзини зўрга тутиб. — Е Зайнабни қишлоқда қолдириб келдингизми?» Китобхон қисса қаҳрамонлари кимга тақлид этаётганини дарроға пайқайди. Аммо бу зинхор тақлид бўлиб эмас, аксинча Отабек билан Кумуш ўртасидаги мазкур диалог ҳалқимиз руҳиятига нечоғлик чуқур сингиб кетгани, натижада гўё поклик, садоқат, муҳаббатнинг гўзал бир тимсолига айланиб қолганини дафъатан ҳис этиб, ҳаяжонланниб кетади. Ўқувчи ёзувчи асар қаҳрамонларининг ички гўзаллигини кичик бир деталь орқали моҳирона кўрсата олганини пайқайди.

«Лайлатулқадр» — хәлий қисса. Ундаги воқеалар икки йўналиш бўйлаб ривожланади: Унет сайдераси фожеаси ва тупроқ остида қолган шаҳарни қазиб олиш билан боғлиқ воқеалар.

Унет сайдерасининг фожиаси — бизнинг сайдерамиздаги бугунги экологик муаммоларга бевосита таалуқлидир. Унет сайдерасидаги фожиа дафъатан пайдо бўлмаған. Сайдерасининг кўзга кўринган алломалари бўлажак фожиа ҳақида ташвишга тушиб бонг урганлариди, сайдера аҳли буни одатий тахмин ҳисоблаб, унчалик эътибор бермаган. Натижада, экологик фожиа бутун бошли бир сайдерада ҳаётнинг йўқолишига, сабаб бўлади. Сир эмаски, биз ҳам узоқ вақт давомида табиат билан курашиб, уни ўз измимизга бўйсандириб, қул қилиб олишин ўйлаб яшадик. Бу йўлдаги ҳар қандайди мудавфақиятни (аслида мудавфақиятсизликни) инсон ақл-идрокининг табиат қонунлари устидан улкан ғалабаси деб мағурланиб юрдик. Бошимиз деворга урилиб, кўзларимиз мөшдек очилгач, бу ғалабалар нечоғлик кимматга тушганини кўриб турибмиз. Табиатга фақат истеъмолчилик манфаатлари билан муносабатда

бўлиш, уни асрар-авайлаш ҳақида заррача қай-гурмаслик пировардида тузатиб бўлмас даражада фожиага олиб келишини ёзувчи Унет сайдераси ҳалокати мисолида ишонарли тасвиirlайди. «Лайллатулқадр» қиссасининг иккинчи йўналишидаги воқеалар ундангича қўпчилик образлар ҳақида ижобий фикр билдириш қийин. Даврон руҳий оламидаги зиддиятларнинг ишонарли тасвиirlанмагани унинг барча хатти-ҳаракатларига ишонччилик түғдидари. Давроннинг ишдан бўшаши билан боғлиқ воқеа эса асардаги конфликтнинг сунъий ривожлантирилётганини ошкор қилиб кўяди. Баъзи образлар эса воқеаларининг асосий ўқи атрофида бирлашмаган, тарқоқ бўлгани учун асарда ўз ҳолича мустақил иштирон этиб, айтадиган сўзларни тугатиб изиз ўйқолаверади. (Талъат, Махбуба образлари.) Турғунлик даврида адабиётимизда «Халоскор» деб аталувчи образнинг бир неча хилдаги кўринишлари пайдо бўлди. («Гирдоб» романидаги Мұхаммад чатоқ образига ўхшаш.) Бу тоифадаги образлар асосан асарнинг «Ё ҳаёт, ё мамот» деб тургувчи дақиқаларида мураккаб конфликтларни ижобий ҳал этиш вазифасини ўзларига одат қилиб олдилар. Баъзан асосий қаҳрамон билан асарнинг бошидан охиригача соядек эргашиб, унинг тўтисига айланиб ҳаракат қилдилар. «Лайллатулқадр»даги Йигитали ака образи ҳам шу хилдаги тоифаларни эслатади. Йигитали ака Даврон билан танишиб қолгач, дарров унинг маслакдошига айланади. Даврон Ниёзни ёқтирмайди. Табиийки Йигитали ҳам уни ёқтирмай қолади. (Тўғри, Ниёз ҳар кимга ҳам хуш келадиганлар тоифасидан эмасdir, лекин ҳар бир одам бирортасини ўзича ёқтирмайди.) Йигитали ака колхоз раиси билан пахтага химиявий

дорилар сепиш масаласида тортишиб, ишдан бўшаб кетади. Шу ерда масалага жиддийроқ эътибор берсак: раис ва бригадир ўртасида кундалик ҳаётда ҳар қадамда зиддият чиқиши мумкин, аммо осонгина раис ёмон одам деган билан битмайди. Пахтага химиявий дориларни сепиш-сепмаслик фақат раисларнинг ихтиёридаги масала эмас. Улар ҳам ўз навбатида кимларнинг дир олдида тобедирлар. Ҳаётдаги конфликтларга ургуни тўғри қўймаслик, улардаги зиддиятни, ички мураккабликларни назардан четда қолдириш ҳаётни бир ёклама акс эттиришга олиб келади. Йигитали аканинг райком орқали раисликка тайёрланиши эса, ёзувчига кўпроқ илгаридан қозиқ қилиб қўйган ниятларини, амалга ошириш учун, Даврон ишдан бўшагандан кейин Йигитали аканинг колхозида, асосий воқеалар содир бўлаётган жойдан узоқлашиб кетмаслик учун зарур. Ҳа, ҳаётда нималар бўлмайди дейсиз. Ёзувчи ҳикоя қилаётган воқеалар айнан шундай тарзда ҳаётда бўлиб ҳам ўтгандир, демак унда ҳамма гап ёзувчи қаламининг ишонтириш салоҳиятига келиб тақаладики, бу ерда биз шу салоҳияти кўрмаймиз.

Хулоса қилиб айтганда, Тоҳир Маликнинг янги тўпламида асарлар, турли мавзу ва жанрда ёзилганидан қатъий назар китобхон дикқатини кечаги кунда топталган, бугун эса тўлиқ қайта тикланиши лозим бўлган қадриятларни асрарга қаратади. «Чархпалак»даги Комил, «Лайллатулқадр»даги Фид, Ниғ, «Мутасасиб» ҳикоясидаги дельфин Риа образлари Инсонни виждонли, меҳр-шафқатли бўлиб яшашга даъват этади.

Фурқат ЯКВАЛХОЖИЕВ

Шарқ юлдузи Ҷаъсонаси

«Қ» ва «Л» ҳарфлари ҳам (ϕ , κ) ҳарфларидек шакланиб, «қўзча» ўрнига тўғри тушган чизикни ортириб ёзилади. «Қ» ҳарфи шаклининг устки қисмига уланган кия чизикни иккилантириш ўйли билан араб адабий тили талафғузидә мавжуд бўлмаган «Г» ҳарфи ясалади. «Қ» ва «Г» ҳарфига қўйилган шу ҳарфнинг кичрайтирилган формаси безак ҳамда таъкид вазифасини бажаради.

қ լ گ қ қ қ қ қ қ

Г Л К

қтаб қатб қбутр қілк қл қлзар қлбел қхлел қлйи қслт

«М» ҳарфи бир кўзи юмалоқ бўлиб, давоми қўши тортилган тўғри чизик билан тугалланади. Бир нечтасини бир-бирига улаб ёзилгандаги шакли ишга тизилган жунчоққа ўхшайди.

«Н» ҳарфи эса юқори қаратилган ярим доира шакли устига бир нуқта қўйилган бўлади.

м ն մմմ ննն

Н М

ммлкт мктб қлем մրջան

دیشخانه‌سی

شرق یوقد و زمی

Шарқ юлдузи Ҷаъсҳонкаси

Зман мекан нам нан қмал Амир

«Ҳ» — ҳалқум иўлида ҳеч қандай тўсиққа учрамасдан талаффуз этилувчи юмишоқ ҳарф дир. Абжад ҳисоби (сонлар ўрнида қўйланувчи ҳарфлар) матнида келган «ҲАВВАЗ» сўзи ўтибу ҳарф билан бошлиғани учун «ҲОИ ҲАВВАЗ» номи билан юритилади. Ёзувда эса «м» ҳарфи билан чалғимаслик учун икки кўзлик шаклда қўйланилади.

Ҳ Ҳ Ҳ Ҳ Ҳ

ҳавас ҳаво X X X X

ҳош ҳиштар мөр мөрбап
мөрғиях жетан ахали ҳимраҳ

Араб ва форс тилларидан истеъмолимизга ўтиб қолган сўзлар охирида «Ҳ» шакли «а» товуши ўрнида ишлатилади. Мисол учун «ҳамма, қалима, жабҳа» сўзлари каби.

ҳама қлема жеба رساله مقاله
مدرسه مدینه منوره اکه اوکه

Шрифт: Йулдози
Дизайнер: Газиев

Шарқ юлдузи ЗАХСУСЛАСИ

Араб тилида «Ҳ» шакли устига икки нүкта қўйилаб «т» ҳарфи ўрнида қўйланади ва уни «та мудаввара» (номалоқ «т») номи билан юритилади.

حَكْمَةُ هَمَّةٍ ذَمَّةٌ حَقِيقَةٌ جَنَّةٌ حَكَايَةٌ حَمَاءَةٌ دَقَّةٌ رِسَالَةٌ مَقَالَةٌ

МАХСУС ТАЛАФФУЗЛИ ҲАРФЛАР:

«С» (сад), «З» (зод), «Т» (итқи), «З» (изғи) ҳарфларини айтишда товушни ўғонлашиб тириш учун оғиз бўйлигини тўлдириб талаффуз этилади. («Қ», «Ғ» ҳам шу жумладандир. Бу ҳарфлар сўнгидга келган «а» товуши «о» товушига айлантириб ўқилади.

ص ض ط ظ ص ص ط ط
3 T 3 C

ضاد ضاد صبر صداقت صخت
ضامن ضرور مضمون مقصد خط
منطق نظام طلبه منظم طبیب

«З» (зод) ҳарфи талаффузига алоҳида эҳтибор беринг. Тилни устки жаг тишиларига (ўнг ёки чап тарафга) текисиши билан «З» ҳарфи талаффуз қилинади. Товуш жуда бўғик бўлганидан «д»га ўхшаб эшишилади.

شرق یوں و زی
دیرس خانه سی

Шарқ юлдузи Ҳајъсҳонаси

Асли араб лафзи бўлган баъзи сўзлар истебъомлимиизда ўрнашиб қолгани учун, имлода қайси талаффуздаги ҳарфни ёзиш ўрнини билшишимиз зарур. Чунки, алифбода «С» ҳарфи уч хил, «З» ҳарфи эса тўрт хилдор. Акс ҳолда сўз маъноси бузилади. Масалан «САБР» (сад) билан, «ЗАФАР» (изги) билан ёзилган тақдирдагина ўз маъносани беради. Бунинг учун дастлабки ёрдам сифатига араб тили «қомӯсий лугат»ларига мурожаат қилинсин.

صبر سبر ثبر
ظفر زفر ذفر ضفر

Хаттот И. Маматов
Муҳаррир Ҳ. Солих

شرق یوگ و زد

دیرس خانه‌سی

Адабий таҳсил ҳақида мулоҳазалар

Адабиётшунослар ва адабиёт ўқитувчилари республикамиздаги уч дорилғунун ва 15 педагогика институтининг филология факультетларида тайёрланади. Бу факультетлар талабаларига 3—4 йил давомида ўқитилалигдан предметлардан бирни «Чет эл адабиёти» курсидир. Бу курс учун юзлаб соат вақт ажратиласди.

Чет эл адабиёти деганда фақат Гарб адабиётини тушуниши, Чет эл адабиёти, деб фақат Гарб адабиётини ўқитиш марксизм асосчилари томонидан кескин қораланган европоцентризмнинг наимоён бўлишиидир. Европоцентристлар Шарқ халқларига паст назар билан қараб, булар фалсафий-адабий-бадиий муроҳадага қобиъл эмаслар, дейшишарди. Бу оқим Европа давлатларининг Шарқдаги, Осиёдаги мустамлакачилик сиёсатини оқлаши учун хизмат қиласларди. Чет эл адабиёти деганда фақат Гарб адабиётини тушуниши мутлақо ёт ва зарарли қарашиб бўлишдан ташқари, мамлакатимиз халқлари умумлан, барча миллатлар ўртасидаги дўйстликни мустаҳкамлашга ҳечам хизмат қилмайди, аксинча, бу дўйстликнинг ривожланишига халақит беради. Янгича сиёсий тафаккур шаклланадиган ҳозирги даврда, синфий ва миллий манфаатлар ўрнини умуминсоний қадриятлар эгаллаётганди Шарқ халқлари маданиятига ва адабиётига холис кўз билан қарашиб, филология факультетлари ўкув режаларида уларнинг салобатларига яраши ўрин бериш керак.

Шарқ адабиёти, менимча фақат Ўзбекистон ёки Урта Осиё республикаларида олий ўкув юртларидан эмас, балки мамлакатимиздаги барча ўкув юртларининг филология факультетларида Гарб адабиёти билан бир қаторда ўқитилиши керак. Бу бўлажак адабиётшунослар дунёқарашининг кенгайини, адабий-бадиий муроҳаданинг терланалашига олиб келади.

Гарбдаги дорилғунунларининг филология бўйлмларида Шарқ адабиётини ўрганишига алоҳида эттибор бериладиган ҳеч кимга сир эмас-ку. Гарбнинг Гёте, Данте, Байрон синхарни алломалари Шарқ адабиётини жуда юксаб баҳолашгани, Шарқ адабиётига тақлид қилгани кўпчиликка маълум. Бу санъаткорлар бошлиб берган Шарқ адабиётига чуқур хурмат билан ёндаши анъанаси ҳозирги кунда жуда кўп гарб дорилғунунларидан давом эттириляти. Бизнинг мамлакатимизда эса Шарқ адабиёти фақат шарқиёнослик факультетларидагина ўқитилади, холос.

Адабиёт тарихини ўрганишида мурракаб масалалардан яна бирни — ўтмиш адабиётининг дин билан чамбарчас боғлананини тан олини, диний қарашиблар фонида таҳлил қилишиидир. Дин ҳукмрон гоя бўлган даврда ўз таъсирини барча санъат турларига, жумладан, адабиётга ҳам ўтказган. Шунинг учун ҳам классик адабиёт намуналарини, масалан, Навоий асарларини ўша даврдаги диний оқимлар, жумладан, тасаввифни билмай турли тушуниши қийин. Шунинг учун филолог-талабаларга исломшиносликдан ҳеч бўлмаса, бошлигич маълумотларни бериш уларнинг ўз мутахассисликларини чуқурроқ эгаллашларида катта ёрдам беради. Классик шоирлардан бироргаси динни танқио қилиб асар ёзган бўлса, шу асарни чуқур тушуниши учун ҳам барибир динни — танқид объектини билши керак.

Классик адабиётимизда динга қарши йўналтирилган асарлар жуда кам. Риёкор шахсларга, дин пешволарига қарши қаратилган асарлар батъзан атеистик асарлар жумласига киритилади. Ҳолбуки, бу асарларда дин ва оллоҳ ҳечам танқид қилинмайди. Масалан, Навоий асарларидан дин пешволари кўп танқид қилинган. Лекин бу дин пешволари ислом ақоидига тўла амал қилмаганликлари учун, риёкор бўлганликлари учун нақшбандийлик сұлуку нуқтаи назаридан танқид қилинган. Навоийнинг ҳаттоқи ўрта мактаб дарсларидаги ҳам киритилган «Ул шайх», «Сода шайх» ғазалларига ҳам шу аснода ёндашии керак.

Ислом дини тарихи, қоидалари, оқимларини билмаслик кўпинча бадиий асар мазмунини хотўғри тушунишига олиб келади. Мана, Умар Хайёмнинг бир рубоийси:

Азалда лойимни қоргандга худо,
Биларди феълимдан не бўлур пайдо.
Хўкимидан ташқари эмас гуноҳим,
Хўш, нечун маҳшарда беради жазо.

Умар Хайём дунёқарашига бағишиланган ва умуман атеистик адабиётларда бу рубоий ҳур фикрлик, сал бўлмаса атеистик гояларининг ёрқин намунаси деб кўрсатилади. Зоҳирлан бу фикр тўғридайдай: гёй шоир оллоҳине кишилар тақдирини белголашига қарши түғён кўтаргандай, ислом таълимотини танқид қилаётгандай кўринади. Аслида-чи? Бу саволга жавоб бериш учун Хайём давридаги мағкуравий ҳаётни чуқурроқ ўрганиши керак. Бу даврда ислом дини бир неча оқимларга бўлинган ва улардан бирни мутазила эди.

Мутазила IX аср бошлиларидан пайдо бўлиб, X—XI асрларда Шарқда кенг тарқалди. Бу оқимнинг асосчиси Восил ибн Ота бўлиб, унинг таълимотига кўра, исломнинг суннийлик оқимидалигига «тақдири илоҳий» ҳақидаги таълимот, яъни кишиларнинг барча ишлари ва тақдирини оллоҳ олдиндан белгилаб қўйган, дейши нотўғридир. Восил ибн Ота таъкидлашича, ҳар бир иш оллоҳининг иродаси билан бўлади дейши, оллоҳине одиллигига шубҳа туғдириши мумкин. Чунки, унинг таъкидлашича, оллоҳ ўз буўруғи билан қилинган нотўғри ишлар учун одамларни жазоламайди. Восил ибн Отанинг

бу фикрлари унинг «Фит-тавъид вал-адл» китобида жамланган. Восил ибн Отанинг бу таълимоти ундан кейинги давр адабиёти, санъати ва фалсафасига кучли таъсир кўргатган. Умар Хайём мутазила кенг тарқалган даврда яшаб ижод қўлганини назарда тутсак, юкоридаги рўбоний оллоҳга қарши ёзилган, дейши мантиқлироқ бўлишига шинон ҳосил қиласиз.

XVIII асрда яшаб ижод этган забардаст ўзбек шоири Мұхаммаднәз Нишотийнинг «Хусн ва Дил» достони ҳам ўша давр мағкуравий оқимлари, тасаввуддан ажратиб талқин қўлинаётганини кўрамиз. Бу достонга багишланган бир қатор илмий мақола ва рисолаларда достондаги Ҳусн, Дил, Фуод, Он, Оби ҳайеон, Рақиб, Шайх Зарк, Ҳаёл сингари ўнлаб мажозий образларнинг факат зоҳирий томони олинниб, уларнинг тасаввуддаги образлар системасида тутган ўринлари эттибордан четда қоялати.

Шарқ адабиёти ва фалсафасининг чўкур билимдони бўлган Е. Э. Бертельс тасаввуднинг йирик намояндаси ибн ал-Арабий таълимоти тўғрисида гапириб шундай деган эди: «Катъият билан шуни айтиш мумкин, мусулмон Шарқининг XIII асрдан кейинги тасаввуд адабиёти бу ажойиб мутафаккир билан ўёки бу даражада боғлангандор». (Қаранг: Е. Э. Бертельс. Наваи и Джами. М. 1965, с. 448). Агар ибн ал-Арабийдан ташқари тасаввуднинг Рассолий, Боязид Бистомий, Аттор, Жадолиддин Румий сингари йирик назариеччи ва тарғиботчилари ҳам бўлганини назарда тутсак, инклиобегча бўлган давр адабиётида бу оқимнинг таъсир кўлами қанчалик кенг бўлганини тасаввур қилишиниз мумкин. Шунинг учун ҳам Мұхаммаднәз Нишотийнинг «Хусн ва Дил» асари тасаввуд доирасида, лекин бу оқимнинг тараққийтарвар қонитига мансуб асар дейши, ҳақиқатга мосроқ келади.

Филология факультетларда ўқиётган талабалар ва уни битириб чиқкан мутахассислар билан сўхбатлар уларнинг классик адабиёт намуналарини чўкур тушуниб олиси ва талқин қилишида қийинлиб қолаётганликларини кўрсатди. Бу ҳол айниқса, Навоий, Оғаҳий, Лутфий, Саккокий сингари адабларнинг асарларини ўрганишида яққорроқ сезилади.

Бундай адабий ожизликтине асосий сабаблари, менимча, иккита; биринчиси ўша адаблар яшаган давр фалсафаси ва умуман филология факультетларидаги фалсафа тарихининг ўқув режасига кирилтмалагани, иккинчиси эса ўзбек тилининг шаклланишига катта таъсир кўрсатган араб ва форс тилларини билмаслик.

Ўрта Осиёда XII—XIII асрларда фалсафий рисолалар оз бўлса-да, махсус ёзилганини учратсан. XIII асрдан кейин махсус ёзилган фалсафий рисолалар деярли ийк ҳисоби. Шу даврдан бошлиб фалсафа ва адабиёт дэярли бутунлаш қўшилиб кетганини кўрамиз. XIII асрдан кейин ўзбек класик адабиётида яратилган асарларнинг асосий қисми бир пайдо ҳам фалсафий, ҳам бадий асарлардир. Шунинг учун бу асарларни тўғри ва тўла тушуниши учун ҳам файласуф, ҳам адабиётшуниси бўлши керак. Филология факультетларидаги эса фалсафа тарихи ўқитилмайди. Агар биз шу факультетларни битириучилар ўтмишдаги адабий жараённи тўлароқ тушунишларини истасак, уларга фалсафий жараённи ҳам изоҳлаб беришимиш керак. Бунинг учун эса факультет ўқув режасига Шарқ фалсафаси тарихи курсини киритиш зарур.

Фалсафа тарихи ўқув режасига кирилтганда ҳам адабиёт тарихи билан баравар ўқитилшиши зарур. Масалан, III курс талабалари адабиёт тарихи предмети бўйича Навоий ижоди ва ҳаётини ўрганар эканлар, шу курснинг ўзида Навоий фалсафаси билан ҳам танишиб боришлари лозим. Исломшунослик ва фалсафа тарихи курсларини ўқув режасига киритиши учун соатлар қаердан олиниади, деган савол туғилиши мумкин. Бу предметлар учун соатлар филология факультетидаги ўқиши муддати тўрт йилдан беш йилга ўтказилиши муносабати билан вуажудга келаётган имкониятлардан фойдаланиши ҳисобига топса бўлади ёки ҳажмини сезиларлик қисқартиши мумкин бўлган предметлар ҳам анчагина бор.

Классик адабиёт намуналарини чўкур англаш, тушуниши ўйлидаги иккинчи қийинчлик — форс, араб тилларини билмасликни ҳам бартараф қилиши мумкин. Республикаимиз, мамлакатимиз ва дунёдаги кўп олий ўқув юртларида ўқиётган студентлар бир эмас, иккни ёки уч тил бўйича мутахассис сўйлайдилар. Ўзбек тили ва адабиёти факультетининг талабалари эса фақат ўз она тиллари бўйича мутахассисликни эгаллайдилар. Бизнингча, шу факультетларда форс ёки араб тилини иккинчи мутахассислик сифатида ўқитиши керак. Ҳозир ҳам ўзбек тили ва адабиёти факультетларидаги форс ёки араб тили ўқитилади, лекин ёрдами, қўйимшина фан сифатида. Шунинг учун талабларнинг бу тиллар бўйича билимлари класик адабиёт намуналарини ўзлаштириши учун етарли даражада эмас. Классик шоирларимизнинг кўпчилиги иккни тилда — ўзбек ва форс ёки араб тилида шетрлар бўйтганлар. Шу ҳолат ҳам бўлгуси адабиётшуносларга араб ёки форс тилини иккинчи мутахассислик сифатида ўқитишни тақозо қиласиз. Шундагина битириучиларимиз классик шоирлар ижодини тўлароқ ва чўкурроқ англаш имкониятига эга бўладилар.

Адабий таҳсилдаги жиҳдий нуқсонлардан бирни бўлғуси адабиётшуносларга жуда кам шетр ёдлатилиши ёки умуман ёдлатилмаслигидир. Биз эски мактабдаги ўқитишни усули — ёдлатишни жуда кўп танқид қиласиз. Бошка фанларни ўқитиш методикасини билмайман-у, лекин талабаларга тил ва адабиётдан сабоқ беришда ёдлатишдан кенг фойдаланиши керак.

20-йилларнинг бошлирида мадрасани тутгатган одамлар мадрасада Навоий, Фузулӣ, Бедил сингари шоирларнинг юзлаб шебрларини ёдлаганлар, ҳозир ҳам эсдан чиқаршишган эмас. Ҳозирги талабаларимиз эса шебрхонлик кечаларида, ҳаттоқи телевидениеда ўюштирилган кечаларда ҳам шебрни ёд эмас, китобдан ўқиб беришади. Лоакал 100—200 шебрни ёд айтса олмайдиган адабиёт ўқитувчисини ўқитувчи дейшига тилим бормайди. Мен маъносини тушунмай механик ёд олиши эмас, онгли ёдлашни назарда тутаятман.

Ҳуллас, менинг бу мулоҳазаларим ҳалқ маорифини, хусусан олий таълимни ислоҳ қилишида ҳарқалай асқотиб қолар, деб ўйлайман.

Абдуллажон БЕГМАТОВ,
фалсафа фанлари номзоди

«ДҮСТЛИК ҲУРМАТДАН БОШЛАНАДИ» МАҚОЛАСИ «ШАРҚ ЮЛДУЗИ»,
1989 ЙИЛ, 6-СОН) ЖУРНАЛХОНЛАР МУХОКАМАСИДА

Яқинда дүрүстгина бир лавозимда ишлайдиган зиёли дүстүмни учратдым.

— Мана бу мақолани ўқидинеңизми? — деди у «Шарқ юлдүзи»нинг шу ишлги б-сонини очиб.

«Дүстлик ҳурматдан бошланади» мақоласини күрсатаркан.

— Ха, бу мақола билан танишганман...

— Итинең борми?

— Ыйқ, нимайди?

— Менини бор. Бундан бүгөн... деб чақирмоқчиман, — дүстүм жаҳонга машхур, мен ҳам яхши күрадиган буюк рус шоурининг номини тилга олди.

— Нималар деяпсиз?! — аччиқландым мен. — Итни шундай улуғ одамнинг номи билан атагани уялмайсизми?! Бир одам ўйламай беметни ши қисса, сиз ҳам қўшилиб кетаверасизми?!

— Улар итларини ҳазрат Навоий номлари билан атасиша майли-ю, бизга мумкин эмасми?! — бўзлаб юборди дүстим.

— Дунёда ёмон ишга эмас, яхши ишга тақлид қилиши керак. Ёмонлиқдан қочиш керак.

Дүстүмни бир амаллаб шаштидан қайтаришга уринар эканман, ўқувчилик пайтимда қонимни қайнатган бир воқеа ёдимга тушди. Ўшандо колхозимиз клубида «Ко ми, Мухтар!» фильмни намойиш қилинган эди. Фильмни кўриб аччиқланғанимдан ўйга келиб эрталабгача ухломаганман. Аламзадалик билан фильм муаллифларини хаёлан ўй марталаб отиб, юз марталаб чопиб ташладим. (Уларга бу исмни И. Духновский каби иштунослар тавсия қилишганини қаердан билай!).

Эртаси мактабга борганимда тенгқўрларимдан бири «Ко ми, Мухтар!» деб чақирди-ю аламим янгиланди.

Хўши бу нуқсанларимизнинг илдизи нимада? Мен миллатлар бир-бирини яхши билмаслигида деб биламан. Агар ягона советлар оиласида яшаётган ҳар бир миллат вакилини бир-бирининг тили, маданийти, урф-одатини билшишга ҳаракат қилганида шу даражада кўлгили ва ачинарли ҳатоларга ўйл қўймаган бўлур эдик.

Кишилоқ аёллари фожиасида ислом динининг айби ўйқлиги тўғрисидаги фикрга ҳам тўла қўшиламан. Аёлларимизни оғир иқтисодий турмуш шароити жонидан тўйдираётганинни ақли-хуши жойидага ҳар бир инсон сезиб турибди. Мени фақат бир нарса ўйга толдири: мусулмон миллатларига мансуб бўймаган кишиларини ислом дини ҳақида асоссиз, ҳақоратомўз сўзларнинг айтиши инсонни этикага тўғри келармикан? Ахир бизнинг қонунлар мажмуамизда эттиқод эркинлиги деган нарса ҳам бор-ку. Биз ислом дини шаҳнига тұхмат гапларни айтсан, шу динга эттиқод қилалигидан минглаб, милионлаб кишиларни ҳақоратлаган, уларни беҳўрмат қилган бўламиш-ку! Масалан, мен ўзим яхши билмаган христиан динини қоралаб мақола ёзишини ўйласам беихтиёр хижолатга тушман, бунга маънавий ҳаққим ўйқлигини ҳис қиласман...

Айрим кишилар ёзувчиларимиз турли масалаларни қўтаришайти-ку, лекин натижаси дуруст сезилаётгани ўйқ, дейишашапти. Мен бу фикрга қўшилмайман. Публицистик чиқишларнинг самарали бўлиши, аввало жамоатчиликнинг бу чиқишларга муносабатига боғлиқ. Масалан, ёзувчи ёки журналист талант билан зўр бир мақола ёзса-ю, жамоатчилик унинг бу чиқишига лоқайд бўлса, мақола қўмга сингган сувдай изсиз ўйқ бўлиб кетиши мумкин. Бўй энди публицистининг эмас, бизнинг айбимиз бўлади!

Назаримизда биз ижтимоий воқеаларга муносабат билдиришида ниҳоятда лоқайдимиз. Масалан, ёзувчи Абдуқаҳҳор Иброҳимов ССРнинг янги Конституцияси мухокамаси чоғида Украйна ССР Олий Совети Президиуми комиссиясига 120 минг ҳат тушганинг ҳолда, бизнинг республикамизда бу кўрсаткич 1,5 мингга ҳам етмаганинги таъқидлайди. («Ўзбекистон адабиёти ва санати» газетаси, 1989 йил, 6 январь).

Ха, биз мухим ижтимоий масалаларда ўзига хос эринчоқлик, лоқайдлик кўрсатаямиз, бу эса бизга қимматга тушаяпти. Шунга ишончим қомилки, бузгунчилар қўтқусига учиб турк қародилар ўйига ўт қўйган фарғоналик ҳар тўрт ўспирининг учтаси ўзининг ва оиласининг почор моддий аҳволи ҳақида республика Марказкўмига ёки республика Олий Советига бир варақ ҳат ёзишига эринган бўлур эдилар. Ҳа, бизда шундай нуқсон бор, бундан кўз юмаслигимиз керак.

...Ўзбекистон ССРнинг тіллар тўғрисидаги Конуни лойиҳаси чиққан газетани олиб қўйшимининг ўйига кираман. Дёхончасига тушунтираман: «Ўзбек ўз ерида қўйкрагани кериб яшайдими ёки ҳозиргилик икки энлик аризани ҳам бирорга ёздиршиш мажбур бўлиб юраберадими — мана шу лойиҳага боғлиқ», «Тақдиримиз бугун ҳал бўляяти...». Қўйшимининг юз-қўзида бирор жонланиш пайдо бўлади, эрталабгача фикрини қисқа, содда қилиб ёзиб қўймокчи бўлади. Эрталаб унинг олдиға ўмид билан кираман-ку, дод деворай дейман. Қўйшим ҳатни ёзмай далага кетиб қолган бўлади.

Далага бораман. Тўш пайтида шийпонда колхозчилар билан сұхбат қураман. Қуриёттан Орол тўғрисида, пахта ва пилланинг харид нархлари тоғт пастлиги хусусида, болалар ўргасида ўлим ва касалликларнинг кўплиги ҳақида гапираман. Тўрт киши қизиқиб тинглайди. Ана, яна иккита си қулоқ сола бошлиди. Сұхбат охиригача «ташвиқотимга үчганлар» саккиз нафарга етади. Колган ўнтаси ҳамон бепарво, гўй гарангдек нон чайнаб, хаёли қочиб ўтирибди. Бу кишиларимиз ижтимоий фаоллик деган нарсани қачон тушуншишаркин? Мен шуни ўйлаб кўп афсус чекаман.

Муҳторали НОСИРОВ,
Сирдарё облассы, Гулистан райони.

«Дүстлик ҳурматдан бошланади» мақоласини қониқиши билан ўқиб чиқдим. Мен мақоладаги асосий гапларга батамом қўшилганим, мақола муаллифига қизғин миннатдорчилек билдирганим ҳолда, ундағи баъзибир жуззий нуқсанларни ҳам таъқидлаб ўтмоқчиман. Мақолада қурбон сураларига ҳам бир неча марта мурожаат қилинган. Жумладан, муаллиф шундай дейди: «Курбонда

ҳам (макрүҳ май, шароб) ишишдан тийлиши лозимлиги бир неча марта таъқидланади. Лекин наркотик моддаларнинг зарари ҳақида лом-лим дейшилмайди». Бу хуросага қўшилиб бўлмайди. Чунки мақолада келтирилган «хамр» калимасининг мағҳуми ҳақида Умар ибн Ҳаттоб фикр билдириб «ақлни ўрайдиган нарса ҳамрдир» дейди. Бундан гиёҳни истисно қилиб бўлмайди. Бақара сурасининг 195-оятида ҳам шунга ўҳшаши фикр айтилади.

Ислом давлати бўлган ҳозирги Эронда гиёҳвандлик билан шугууланган кишилар жуда қаттиқ жазоланиши ислом дини гиёҳвандликка азалдан қарши эканлигининг яхши далилидир.

Мен Наманган шаҳрида яшайман. Бизнинг шаҳримизда динга эҳтиқод қилувчilar анчагина. Лекин ҳақиқий диндорнинг гиёҳвандлик билан шугууланиши у ёқда турсин, уни қўлига олганни ҳам кўрмаганман.

М. НИЗОМОВ,
Наманган шаҳри.

«Дўстлик ҳурматдан бошланади» мақоласи билан танишгач, «Молодой коммунист» журналиниг иккичи сонида босилган «Турмушдаги ислом» мақоласини ҳам синцикраб ўқиб чиқдим. Дарҳақиқат, бу мақоладаги аксарият гаплар қўриқ ўйдирма; тұхматдан иборат бўлибди.

Тургунлик йиларида жамиятимизда гражданларнинг динга эҳтиқод қилиши ҳуқуқи тан олинарди, лекин дин намояндаларининг овози бўйиб ташланганди. Биз аслида турли ижтимоий масалалар бўйича ўз фикр-мулоҳазаларимизни билдириш имконияти эса эмас эдик. Фақат қайта қўриши сиёсати туфайли бундай адолатсизликларга чек қўйилди. Мана, ҳозир жамиятнинг турли табакалари вакиллари қатори дин намояндалари ҳам мамлакатнинг ижтимоий ҳаётидаги фаол иштирок этишияпти.

Биз диннинг танқид қилиншига қарши эмасмиз. Фақат динга тұхмат қилиншига, дин намояндалари ўринсиз ҳақоратланишига қаршиимиз.

Масалан, марксчи-ленинчи файласувлар ҳозирги буржуа файласувларининг қараишларини танқид қилишлари учун улар инглиз, француз, немис тилларида ёзаётган мақолалар, асарларни ўқиган бўлишлари керак. Акс ҳолда бу танқид эмас, қўриқ валақлашдан иборат бўлади. Жумладан, ислом динини танқид қиладиган киши ҳам унинг асосий китоби бўлган Куръонни, пайғамбар ҳадисларини яхши билиши керак. Тургунлик йилларида матбуотда эълон қилинган даҳрийлик мавзудаги кўпгина мақолалар эса аксарият қиши қулагусини қистатадиган, хом-хатала гаплардан иборат бўларди. Шу жиҳатдан «Турмушдаги ислом» мақоласи ҳам тургунлик даври руҳида, саводсизларча ёзилган, аксарият фикрлари дин намояндаларига тұхматдан иборат бўлган мақола бўлибди.

Биз ҳозирги домлаларимиз орасида нопок, вазифасини суннитеемол қиладиган, ўз нағсани ўйлаб оми кишиларга нотўри ўйл-йўриқлар берадиган кишилар учраб туришини инкор этмаймиз. Лекин бу нарса ҳеч кимга диннинг ўмумий қўодаларини бўзиб талқин қилиши ҳуқуқини бермайди.

Масалан, «Турмушдаги ислом» мақоласида бешик тўй ҳақида гап боради. Лекин Куръонда ҳам, пайғамбар ҳадисларидан ҳам бола түғилганда тўй қилиши ҳақида ҳеч қандай гап ўйк. Пайғамбар ҳадисларидан болани хатна қилиши айтилган. Лекин бунда зиёфат берши, тўй қилиши кўрсатилмасан. Жумладан, ҳозирги араб мамлакатларида, Шарқий Туркистонда хатна ҳеч бир зиёфатсиз, тўйсиз ўтказиладиган оддий тадбирдир. Бизда эса бу одатларни феодализм даврида бойлар, зодаонлар ўйлаб чиқаршиган. Бундан мақсад одамларни сотиб олиб, сохта обрў орттириб янада бойши бўлган.

Ислом динида шариатда ўйқ нарсаларни шариатда бор деб ҳисоблаш биժъат ҳисобланади. Жумладан, инсон вафот этганида қозон-қозон ош дамлаб етти, ўтиргирма, қўрқ, айл қилиши, ўринсиз сарф-харажатлар қилиши ҳам биժъатидир.

Энди Кўргонтепа вилоятидаги масжидга бориб номоз ўқимайдиганлар яшаётган жойидан кўчириб юборилади, деб дўй қилинаётганига тўхтайлик. Кўргонтепада шундай ҳодиса бўлгани-ўйқими бизга номаълум, буни текшириш керак. Агар одамлар олдида шундай гапларни айтиётган домла бўлса, ўта бемаъни ши қилибди. Пайғамбар ҳадисларидан номозни масжидга бориб ўқиши мажбурийлиги айтилмаган. Аксинча унда ер юзининг ҳамма жойи масжиддир, дейилган. Вақти бўлса, мусулмон кишиига тогдами, тошдами номозни ўқиб кетаверши буюрилади. Фақат христианларда иборат қилиши учун чerkовга бориши мажбурийидир.

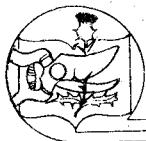
Мақолада аёлларнинг ўзини ўзи ўлдиришида ҳам диндорлар айбланади. Аслида ислом дини ўзини ўзи ўлдиришини ҳамиши қоралаб келган. Пайғамбар ҳадисларидан айтилишича, ҳаёт оллоҳининг инсонга берган эн катта неъматидир. Бунга ношукричилик қилган банда ўзини ўзи азоблайди. Бундай кишиларга жаноза ўқиши буюрилмайди.

Мақола муалифларининг диндорлар гиёҳвандликни тарғиб қилишайти, деган дөъволари ҳам ўринсиздир. Арабчада «хамр» сўзи бор. Араблар ақлдан оздириувчи ҳар бир нарсани (бунга спиртли ичимликлар ҳам, наркотик моддалар ҳам, ҳозирги токсомания ҳам киради) ҳамр деб аташади.

Муҳаммад Али Сабуининг 1980 йилда Байрутда нашр этилган «Тафсири оятул аҳком» («Куръондаги шарғий ҳуқмларга таалуқли оятлар тафсири») китобидаги ҳамрнинг ҳаромлигини баён қилувчи оят тафсирида қўйидаги ҳадислар келтирилади: «Ҳар бир маст қилувчи, ақлдан оздириувчи нарса ҳаромдир».

Расулуллоҳ ҳам одамларни ҳар бир маст қилувчи ва ақлни сусайтирувчи нарсадан қайтаргандар.

Зоҳиджон КОДИРОВ,
Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси
кошидаги Тошкент олий ислом институти мудири

БУЛИМГА ФАФУР ФУЛОМ АСОС СОЛГАН

УСТА ГУЛМАТ ФАЗАЛЛАРИ

Аҳли шуароға маълум бўлғайким, Гулмат Шошийнинг сўнгги ғазалларини тиклаш ишлари деярли ниҳоясига етди. Фазалларнинг бу қисми 1916 ва 1917 йилнинг бошларига тўғри келади. Уларда асосан риёкор чоризм ва сотқину баднафс миллий буржуазия зулмкорлигининг ошишидан қатъий норозилик қайфияти, оқопчишо ағдарилиб, ҳокимият муваққат ҳукумат қўлига ўтгач, Гулматнинг дастлабки қувончи бўғзида қолгани, етилиб келаётган янги инқилобга умид учқунлари сезилади.

Лекин ора-сира майхўрликка берилиш содир бўлган шекилли, шоир яна довдирашни бошлаб, гоҳ ўзини мақташга киришса, гоҳ аёллар масаласига шўнгигб кетади.

* * *

Дўйонимда қасод бўлғон ҳама молни берай санга,
Ол-э, жонон, Чилонзору Қатортолни берай санга.

Самарқанду Бухоро лек сўгал холга кетур арzon,
Бу икки шаҳрима тегма, қаро холни берай санга.

Яна Фарғонаю Урганч, Шошу Жиззахларим бордир,
Ҳар бирин номидур ботмон, не мисқолни берай санга?

Тегма шоир, олимимфа, сахий-содда деҳқонимфа,
Барча қози, мишлоубу шайху бокқолни берай санга.

Нонимни ол, тўнимни ол, қағозу дафтарим қолсун,
Давот тўла заҳар тутгил, ясад болни берай санга.

Ки Гулматда қуруқ шеър деб амал-унвонлига учсанг,
Куровпаткин — губернатўр ва генролни берай санга.

* * *

Қайси қиз лимубадан — юз касалнинг коридур,
Кўз ёши — чипқонга эм, кулса — жигарга доридур.

Ярқ этиб боқса қиё — тўхтатур беъзгакни ҳам,
Кўккйутал бўлғонга ноз — бир коса кўкноридур¹.

Тарқалур бош санчиғи, жо-бажо сархуш турур,
Хид олиб Шер бўзахўр, мушк-атир беморидур.

Қош сузигб қилса имо — йўрғалар туғма чўлок,
Бир ўпич тутмоқлиғи — сил касал инкоридур.

Кафши гар «так-так»ласа, очилур кўрнинг кўзи,
Қарғиши — «алҳамду»нинг кар учун такоридур.

Мандадир қирқ мингта дард, истардим қирқ минг табиб,
Гулматий бор хасталар ичра энг начоридур.

¹ Кўкнор кўккйутални вақтинча тияди.

Ман шоирман, сан ҳоқон, ман кимману сан кимсан,
Манда — онг, санда — аркон, ман кимману сан кимсан.

Ғазалларим, эй қози, шоҳга найза ўқталур,
Қонунинг — шоҳга пособон, ман кимману сан кимсан.

Ман халқимга таянғон ўғилдурман, эй миршаб,
Санда — халқингга гумон, ман кимману сан кимсан.

Үлжка бўлур ёғийга дур-гавҳаринг, эй мулкдор,
Шеърим — ёвга палаҳмон, ман кимману сан кимсан.

Э, амалдор, юрт сотиб сақлайдурсан жонингни,
Шоир юрт деб сотур жон, ман кимману сан кимсан.

Ишқмас, ижод лаззатин мақбул билди Гулматий,
Кўз сузмагил, эй жонон, ман кимману сан кимсан.

* * *

Сўзимдан куймасанг, юртдош, санго куйган дилим сатқай,
Ёниб битсам сани деб, сан билмас эрсанг, қулим сатқай.

Топинмоқча худойинг йўқ эса шоирга қил сажда,
Топинсанг ўзга маҳлуқа, шу юрт — боғу чўлим сатқай.

Саодат излабон санга илм экдим, чилим чекдим,
Саодатга чўзмасанг қўл, ўша илму чилим сатқай.

Ўзингдан ўрганиб тилни, муножот айладим санга,
Тушунмай лол боқар эрсанг, бу хўрланғон тилим сатқай.

Агар эркингни олғонга ғурурингни ўзинг берсанг,
Сани мағрут қилурман деб босиб ўтғон йўлим сатқай.

Бўлсаю бир ўзи номдор, кўрмаса довруғинг Гулмат,
Санго шонсиз ҳаёт исроф, манго шонли ўлим сатқай.

* * *

Бири камдир бу дунёнинг — донинг бўлса, элак йўқдир,
Тўнинг бўлса, каминг — белбоғ, кудук топсанг челак йўқдир.

Камбағаллик қуриб кетсун, зулмкорнинг оти йитсун,
«Пешонамга қёш битсун», десанг шамдин бўлак йўқдир.

Ўшал шамға бўлиб мардум, зимистонда кун ўткардим,
Десам: «Дўстга тўқай дардим», имонидин дарак йўқдир.

Имонизда вафо бўлмас, ютуқизда хато бўлмас,
Мехризда худо бўлмас, бемаслакда тилак йўқдир.

Жигилдонға тиқилғай ғам, кўзингдин то товонинг нам,
Бош олиб кетмак эсанг ҳам бу зинданда йўлак йўқдир.

Айлабон ҳар сўзинг тилло, дадил ёз, Гулматий, илло,
Аттору сартарош, мулло, амалдорда юрак йўқдир.

* * *

Кетиб даврон элимдин, кир замонларға куним қолди,
Ҳама яхши бўлиб бадном, ямонларға куним қолди.

Ки аттёрдин чиқиб нозир, амалга минди даллоллар,
Носфуруш арбобу айрончи хонларга куним қолди.

Саройда таъмагир шоир сўзин пуллаб топар обрў,
Сўзимни сотмадим, аммо гумонларға куним қолди.

Муҳрдорға айласанг арз, түру сан, сўйласун чўнтақ,
Идора, маҳкама отлиғ дўконларға куним қолди.

Сатанг олимчалар маърузада туркийни тарк айлаб,
Юнонча тавбадин баттар лисонларға куним қолди.

Гулмато, соч оқарди, ох, қайда ул шеърга шайдо қиз?
Отоси қарғаган бадхулқ жувонларға куним қолди.

* * *

«Жоним!» дебон жонон қучғон хон, у жон қани, жонон гижонда?
Ҳақ ийлға ким бошлаюр элни, осмон қани, Раҳмон гижонда?

Хондин ортқон чандирга бўкуб, хондин ортқон тангадин тўплаб,
Сотиб ўтди рост сўзни нозир, ёлғон қани, ҳамён гижонда?

Хону нозир созига монанд хониш айлар бўлди шариат,
Кўзинг оққур филтамоқ мулло, Қуръон қани, имон гижонда?

Амал теккан югурдак борким, пайқаёлмай миллатин кетмиш,
Кўмсалар бир кутиға тикиб, фойтон қани, тиллон гижонда?

Не кунларға қолдинг, юртдошим, қисмат сани кимларға элтди,
Лол бокурман эмди ҳолингга — ҳайвон қани, инсон гижонда?

Хондин олиб зар тўну унвон, этик ўлиб кун кўрди Ғишмат,
Гулматдин шеър қолди... Ундан-чи? Чакмон қани, унвон гижонда?

* * *

Ман кўчага чиқдим саҳар суюнғони элим билан,
Русияда бир тўнкариш бўлғон эмиш илм билан.

Сартарошхонам ёнида бор печкачи мастиравой,
Айтдики у: «Ўзбакни кўр, айш қиласидир ўлим билан».

Тахтидин оқ пошто қочиб, ўрнига бойлар жойлашуб,
Қайта малайлик чоғига ағнамишам белим билан.

Фарқики — қози суд бўлиб, тўн ўрнига прак¹ кийиб,
Даррали миршабни эмас, хат юборур елим билан.

Керинисни² уриб яшин, саройини олсин довул,
Зулукмакон думасини чекиб ташлай чилим билан.

Мастиравой ошнам деди: «Ағдарамиз буржўйни ҳам»,
Жангга киарман, Гулмато, мавузерли³ тилим билан.

* * *

Ишчи йўқсилнинг кетидин қўзғолинг, кетмончи хорлар,
Баривир бизга кун бермас гўнгкорин бу амалдорлар.

Русия ишчиси, дехқонидин пошшони сўкмоқни
Нетар туркийда ўргансак жағ силаб барча ноҷорлар!

¹ Фрак.

² Керенский.

³ Маузер, тўппонча.

Қалқи — мисгар, кулол аҳли, кўр гадолар жамоаси,
Дурадгор, маҳсидўз, зангбоз, омади кетғон атторлар.

Тузайлик бир тузум токи бўлмасун зўрлигу алдов,
Йитсин айғокчи, бузуклар, порахўр, таъзимбарорлар.

Аҳил давлат қуриб охир урайлик бир товоқдин ош,
Ошат деб тумшуғин тиқмай турса бас ташки беорлар.

Тўқчиликдан сўғин яйраб Гулматий шеър тўқир сизға,
Фақат мундоғ агит шеърга топилғайму харидорлар?

* * *

Ўрдак сўйиб қалам қиласай қушпатдан,
Нодир қалом қолсин биздек хушхатдан.

Юз йилда бир келур мандек нодирсўз,
Кўкка икки ой чиқмоғи — қўш баҳтдан.

Мир Алишер тобакай сўз ҳоқони,
Бизгаям жой топинг бирон бўш тахтдан.

Мир бобо лек бағри кенглик қилса-да,
Келиб Машраб — жунун айтур: «Пўшт баттан!»

Олов қалбли шоири-ла элда файз,
Ки оловсиз бўлур хуштаъм мош қаттан?

Гулматдек зот яралмаса юз йилда,
Унда ўзим туғиламан бошқатдан.

* * *

Ғариб йўқдир ман каби, осмон узок, ер қаттиқ,
Ўлмаганим сабаби — осмон узок, ер қаттиқ.

Радди бало бу юртнинг, ундаги минг тур итнинг,
Жонга тегди «хап-хап»и, осмон узок, ер қаттиқ.

Эл сафланса юз қатор, тўқсон тўққиз саф — аттор,
Тарқоқ сўнгги бир сафи, осмон узок, ер қаттиқ.

Анқов тўра давр сурар, бир кун худо ҳам урар,
Ҳақ шу төнтакнинг гали, осмон узок, ер қаттиқ.

Кимни кўрма — кинчи, курс, фикри чигал, иши тेरс,
Чапи — ўнгда, ўнг — чапи, осмон узок, ер қаттиқ.

Гулмат, тақдир беомон: миранг — Анвар Обиджон,
Номаълумдир маҳзаби... осмон узок, ер қаттиқ.

Мундарижа

ШЕЪРИЯТ

Усмон Азимов. Халил Султон. Тарихий-драматик қисса	2
Садриддин Салимов. Ҳайрат уруғлари	47
Чўлпон Эргаш. Ўз Ватанинг бўлсинг!	53
Барот Бойқобилов. Сокин Хуросон	139

НАСР

Нортўхта Қиличев. Уч ҳикоя	15
Исҳоқ Нишонов. Матғози. Ҳикоя	50
Анатолий Рибаков. Арбат болалари. Роман	56

НАВОИЙХОНЛИК

Ғулом Каримов. Боқий умр таронаси	147
---	-----

ТАРИХИМИЗДАН ЛАВҲАЛАР

Тоҳир Қаҳҳор. Жамиятни тобладиган куч	151
Хуршид Даврон. Тарих мезони ҳақиқатdir	154
Ҳайдарбек Бобобеков. Исён	158

БАҲС

Қайта куриш ўзбек тили тақдирида. Давра сұхбати	164
---	-----

АДАБИЙ ТАНҚИД

Муртазо Қаршибоев. Руҳнинг мангу қўнғироғи	173
--	-----

ИИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ҲУЖЖАТЛАР

Борис Оронюк, Бекдавлат Алиев. Архивлар—ҳужжатлар қалъасидир	182
--	-----

ЕЧИМИНИ КУТАЕТГАН МУАММОЛАР

Аминжон Маматов. Эҳтиёж фарзанди	188
--	-----

ТАҚРИЗ

Фурқат Яқвальжониев. Қайта тиклангаётган қадриятлар	193
---	-----

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» ДАРСХОНАСИ

АКС САДО	200
--------------------	-----

ГУЛҖАЙЧИ

Анвар Обиджон. Уста Гулмат ғазаллари	204
--	-----

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

№ 11

Орган Союза писателей Узбекской ССР

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства
ЦК КП Узбекистана, Ташкент — 1989

Техник муҳаррир Ю. Абдуллаев.

Рассом Ф. Алимов

Мусаҳҳиҳ М. И момов.

Редакцияга келган бир босма тобоққача бўлган материаллар муаллифларига қайтарилмайди.

Журналдан олингандан олинди, деб кўрсатилиши шарт.

Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларни қабул қиласди.

Теришга берилди 13.09.89 й. Босишга рухсат этилди 20.10.89 й. Қоғоз формати 70×108^{1/16}.
Р-02816. Офсет босма усулида 2-коғозга босилди. Босма листи 13. Шартли босма тобоғи 18,2+
0,25 (зарварақ). Шартли-рангли босма листи 19,95 ± 0,25 (зарварақ). Нашриёт ҳисоб листи 20,5.
Тиражи 148782. Буюртма 1620. Баҳоси 1 сўм:

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли
босмахонаси. Тошкент — П, Ленин проспекти, 41.